

Жъагъыйланы
Назира

Тейри джарыкъъ

Жъагъыйланы
Назифа

Тейри
джарыкъъ

роман

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю
Черкесск 1988

84 Кар 7—44
К 12

Китабы суратлары **ХАХАНДУКОВ М. Р.** салганды.

БАШЛАРЫ

Биринчи китаб 7
Экинчи китаб 228

Кагиева Назифа Магометовна

СВЕТ ТЕЙРИ

Р о м а н

На карачаевском языке

ИБ № 2120

Редактор А. И. Кубанов. Художник М. Р. Хахандуков. Худож. редактор Л. А. Асламова: Тех. редактор Т. В. Кишева. Корректор А. И. Лайпанова. Сдано в набор 31.03.88. Подписано к печати 29.11.88. ВУ 28254. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага тип. 2. Гарнитура «Литературная». Печать высокая. Усл. п. л. 22,7. Усл. кр.-отт. 23. Уч. изд. л. 24,7. Тираж 3000 экз. Заказ № 2637. Цена 1 руб. 70 коп. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское полиграфобъединение, 357100, Черкесск, Первомайская, 47.

К 12

Кагиева Н. М. Свет тейри. Ставропольское книжное изд.-во. Карачаево-Черкесское отделение, 1988.—432 с.

ISBN 5—7644—0159—3.

В данное издание вошли две первые книги трилогии Кагиевой Н. М. В нем автор на основе богатого исторического материала показывает как под влиянием персидской русской мысли горцы тесно сблизились в XIX веке с Россией и ее культурой. Тема эта впервые освещается в карачаевской художественной литературе.

84 Кар. 7—44.

К 4702260000—75 64—88
М 159(03)—88

ISBN 5—7644—0159—3

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1988

САФИЯТХА,

ёшюнюнде акъ сютю бла бирге
халкъымы алтын сёзюн ауузума
салгъан — Анама — атайма.

Человек без памяти прошлого,
поставленный перед необходимостью
заново определить свое место
в мире, человек, лишенный истори-
ческого опыта своего народа и дру-
гих народов, оказывается вне исто-
рической перспективы и способен
жить только сегодняшним днем.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ.

ХАЛАЛ ТЕНГИМ!

«Тейри джарыкъ» деб атадым бу китабха, сен кѳолунга алган затха. Халкъыбызны тарихини бир такъыйкъасыды ол, мен да — бир къызы, бир баласы. Бала кѳлден къараганма сыйлы суйген халкъымы нюр бетине, таза иннетине, ёмюрлени азабында учхун болмай, къыйынлыкъда хайт деб белин къатдыра, заукълукъда ойнай-кюле билген, сейир джырла джырлагъан тау халкъыма. Мен бюгюн аны бир затын кѳлтюрюб айтмайма. Халкъны махталыр заты кѳбдю. Къууаныб айтама. Къачан эсе да къысыр къая тыгъырыкълада оу-шау бола, башын кечиндирген халкъым бюгюн джерни алты этиб бир юлюшюне ие болуб, джюзден артыкъ тюрюлю миллетлеге халал къарнаш болуб тенгликде джашайды. Табу болсун насыб джазыуубузга!

Керти сейир дуня бу тюлмюдю!» Тыбырыны юсю бла саркъзган кѳобаныны ызы бла энишге бир къычырымны артыкъ барыргъа мадары болмаган халкъыбызны бюгюн ненча тенгизи барды! Космосу барды, деу тохана шахары, кенг джурту барды! Насыбы, джарыкъ джазыуу барды!..

Бу затладыла манга да, бир тиширыугъа, тарих роман джазаргъа мадар берген. Кѳл кѳоркъакъ да кѳол батыр деб башламаганма романны. Джазмасыз халкъыбыз тарихсиз болмагъанды. Халкъыны тарихин а тѳлюлепри билирге керекди. Дуняда ёксюз, ёге

халкъ болмайды, хар кимни да ата-бабасы, энчи джазыуу, джарсыуу барды. Емюрлени узагъында хоншу болуб джашагъан халкъ-ланы урунганлары бир-бирлерине болуша, къатыша, бир-бирлеринден юрене, къыйы-лыкъда-зауукълукъда да бир-бирине дагъан бола, къоруулай келгендиле.

Бу затны эм джарыкъ, эм белгили юлгю-лерини бири — кавказ таулула Эресейге къо-шулгъанларыды. Мен да Къарачайгъа ина-рал Емануель келгенин китабны ёзегинде суратларгъа кюрешгенме. Романнга джашау-да болгъан кёб зат киргенди. Аланы мен джолоучулукъда айлана, Эресейде, Чегемде, Басханда, Малкъарда, Къарачайда джый-гъанма. Сёз ючюн, Къарачайда Бестужлары деб тукъум барды. Аны къайдан чыкъгъанын романны суююмлю геройларыны бири бла байламлы этиб береме. Джашауда аллай зат-ла хар къайда да бола келгендиле. Асыл, къарнаш миллетни айнытхан, кёлтюрген зат-ладыла ала.

Сени къолунгда чыгъармагъа юч китаблы романны экиси киргенди. Ючюнчюсю, эсинг-де эсе, талай джылны мындан алгъа «Ленин-ни байрагъында» къысхартылыб берилген эди. Къарыуума кёре джазгъанма, мадарыма кёре сени къолунга узатама, санга джюрек тарлыгъым джокъду. Сен ушатмагъан затха тюбесенг а, ийнан, ол адамлыкъгъа къаршчы зат тюлдю, джарсыма. Мени болумсузлукъум-данды ол. Анамы къуачакълагъанча, бешикде сабийге ийилгенча, бир тазалыкъ бла джа-зама мен бу ал сёзню бу сыйлы кюн. Полити-ка окъууну юйюнде уа уллу Октябрьны сы-йына аталгъан къууанч барады. Эсим, джю-регим андады. Ма бу къууанчны отун джакъ-гъан джилтинчиклени излей джазгъанма мен да, азатланган халкъымы бир къызы, китабны. Мени джюрегими къыйгъан затла сени да сагъайтсала, мени учундургъанла се-ни да къозгъасала деб ышаныб джазгъанма. Аны ахыр бети мени столумдан тайгъан кюн туугъан сабийле бюгюн джетген къыз, джет-ген джаш болуб, сейир дунияда джашайды-

ла. Алагъа да романны харифи чакълы бир къууанч теджей, бу Сыйлы Кюнледе, багъалы окъуучум, эгеч джюрекден халал кыйынымы санга теджейме. Сени ючюн ёмюрюн джарсыуда, джунчууда ашырыгъа хазыр, китабны джазгъан таулу эгечинг...

Ноябрны 5, 1987 джыл.

Биринчи КИТАБ

1798 джыл. Башкусхан айны аягы. Тейри джарыкъ Басхан ёзенни тешюн аз-буз джарыта башлагъанды. Турна аууздан ычхыныб ёзенни кенгине джайылыргъа дыгалас этген сууукъ аязчыкъ сууну джагъаларында баш къусуб тургъан тары сабанлагъа сингиб кетиб, къалкъыб тургъан каскаланы уята, назик гёбелеклени титирегеди. Танг шошлукъда Басхан сууну тауушу да кесгип эшитиледи. Алай а суу ызын ёрге баргъан акъ атлы не ёзен аязны сууукълугъун сезмейди, не къошунтуякъ атыны аякъ тауушун эшитмейди. Не ёмюрю биргесине айланыб тургъан кёк самырын эслемейди. Атлы Ачахат улу Дамашды. Ол Хадагъжукъ къабакъда тинглеринде кече къалыб, энди, Тейри белги бергенлей, къонакъбайыны арбазындан шыкъыртсыз чыгыб, аллы Юч-Кам-эл таба бургъанды. Юч-Кам-элде аны тос къатыны Окъа бийче джашайды. Окъа бийчени эри Қъандаур къара чечекден ауруб ёлгенди. Бусагъатда ол Қъандаурну гитче къарнашы Мухаммат бла джашайды. Мухамматдан Мусос деб эки джыл бла тёрт ай болгъан джашчыгъы да барды Окъа бийчени. Қъандаурдан а, биричи эринден — ючюсю: Мухаммат, Алхаз, Элмурза. Мухаммат Қъандаурну кесине ушайды. Элмурза уа Окъа бийчеге: узун сюекли, кенг джауорунлу, сабыр, токъ санлы, къаракъаш, къызылууурт. Ашыкъмай, анасыча, тохтаб-тохтаб селешеди. Қъандаур сау заманында анга, апанг сютю, сен къаймагъы, балауздан этилгенча, алай ушаш да къалай болады эки адам деб сейирсини учен эди. Алхазны да ушата эди бир адамгъа Қъандаур бий. Алай а, ахрат азабдан дуня намыс кючлюдю деб, ол зат джюрегин чимдеб тургъанлыкъгъа, былай деб сынгар бир адамгъа джарсыуун айталмай эди. Алхазны, джети-сегиз джыл болгъан джашын, Қъандаур

бий суймей эди. Суйген кьой, ол сабийге бир тукьум бир сууукь дерти бар эди бийни. Аны кьанындан джашчыкьны чархында бир тамчы да болмагьанын кьуру бий кеси билиб кьалгьан тєреси болса, ол сабийни не гюнахы барды деб, тєзерик да болур эди. Алай а акь чепкенли, кєк ышымлы, кєк кєлекли алакєз Алхаз, кьушну эки кьанатыча, Акь Джиннге ушай эди. Акь Джини деб а Кьарачайдан Юч-Кам-элге келиучю Дамаш бийге айтадыла. Ол Кьандаурну кьатыныны тосу болгьанын да аriu биледила.

Бюгюн Дамаш бий, кьуруда келиучюсюча, Юч-Кам-элге Кьартыкь аууш бла аууб келмеди. Хадагьжукьлада кече кьалыб келе турады. Алай а, джолун созуб, заманын джоуб келгенлигине, ач кючюккеча, єшюнюн талаб тургьан кьайгьыларыны бирин не кече кьалгьан джеринде унутмайды, не узакь джолунда аджаштырмайды. Джарсыуларыны баш кьылы — тос кьатыны Окьа бийче андан табхан уланды, Алхаз. Кьандаур сау заманда бийни эсине да келмей эди бюгюн джарсыуу. Аны, Кьандаурну, кєлеккеси уланнга оюлмазлыкь таянчакь эди. Энди уа Кьандаурну джаулары, анга дертлерин кьайтара, сабийге бир хата этерге боллукь эдиле. Бу зат Дамашны кече илгендириб уяндыра, кюндюз джюрегин кемире эди.

Бюгюн джолун узакь этиб кюрешгени — Окьа бийчеге Кьарачайгьа кєч деб кьалай айтыргьа билмеген дыгаласы эди. Джамагьатда мюлк джерин ол сабий амалтын бийчеге теджей эди. Бийче унамаса, уланны кеси бла ачыкь сєлеширме деб таукел да бола эди, алай а джолуну тауусулуруна да кьоркьгьанча кєрюне эди. Ол себебденми эди да, Турна Аууздан чыкьгьаплай, Кьарча кьалагьа салам бериб, Басхан сууну онг джагьасында уллу апаларыны, Кьарча кьызы Кюксулууну кешенесине бурулду. Секириб атындан тюшюб, аны биченликде кьоуб, кешенелеге чыкьды. Барыб, Кюксулуу кешенени эркелетиб, мангылайын аны кьабыргьасына тиреди. Самыры да аны эниклегенча, мыдах кьансый, кьатында джерге баурланды.

— Кюксулуу амма, ата-бабама ичирген акь сютюнг бла тилейме, кеч. Мен бюгюн да сени ючюн сени аллахынга — Тейриге — табынама. Тейри айтды, мен этдим. Чакьгьычны ташха урдум, Джилтин чартлаб кьуу кьабынды... Ма ол отда энди мен кюеме... Кюксулуу амма, акь сютюнг бла джукьлат ол аяусуз отну... — деб, кьургьакьсыгьан эринлери бла шыбырдаб айта, кеше-

нени къабыргъасында учуб баргъан турна, буу суратланы къол аязы бла аяулу сылады. Сол джанына бурулуб, Къамгъут кешенеге да баш урду:

— Муратына джетмей къалгъан Къамгъут, сен да насыблы эдинг менден. Кёремисе, Гошаях бийчени къаласы сапга къараб турады. Ол сен орнатхан терекледе бюгюн да сап-сары алтын эрикле бишедиле, къара ташны тюбюнден, къарыла-тыгъыла, къара суу чыгъады. Ол Гошаях бийчени джыламукъларыды... Тиширыу бла бизге насыб буюрулгъан болмаз... Менде да джокъду насыб... Ол дарийкёз къатын биринден тул болуб, бирише барды... Улан а ортада. Мен анга не этейим. Эти — этимден, джени — дженимден. Буйрукъдан джаратылгъан бир джан. Суймекликни артыкъ юлюшю, — деб, башын кёлтюрюб Юч-Кам-эл таба къараъанлайына, аты, чючкюрюб, бир тукъум бир тюрлю кишнеди.

Джаш, илгениб, төрт джанына сескекли къарай, къамасына узалды. Тёгерекде джукъ эслемегенинде, Юч-Кам-эл таба мыдах къараб ахсынды. Ити рахат джатханын кёрюб, бир кесек шош бола:

«Ол улан келиб къалды болурму деб тура эдим. Анасы бир зат сездириб, джюреги да биле болур. Ол биринден эсе бу бек илешеди меннге», — деб, Алхаз бла Элмырзаны кёзюне кёргюзюб мыдах ышарды.

«О Генджатай, сени амалтын Юч-Кам-элден башха джары бармайд джолум. Тюшюмде да ары барама, сескекли эсим да андады. Сен а келмейсе атанга, Генджатай, сары садагъым», — деб, джюреги кючлю тебгенин сезе, атыны джюгенинден тутуб, секириб юсюне минди: «Ит болайым, ма бу самырча, биреуню ызындан чаба, мен ол чөрчек бийчени Джамагъатха кёчюрмем... Къандаур билгенлигине, элден ийлыкъгъандан ата орнун тутарыкъ эди, къарнашы уа муну юлюшсюз этерге излерикиди. Къандаурну къанлысыны къолу бла уланны джокъ этерге артына барлыкъ тюлдю ол бёрюаякъ Мухаммат. Аны ол чагъыр кёзлери аман тукъум джылтырайдыла.. Мюлкге ие болуб бошаса уа, бийчени сёзю анга бууну къулагъына джел ургъан чакълы бир да кёрюнюк тюлдю. Балтаны сабы аны къолуна тюшгюнчю, бийче оноун этсин», — деб, атын Юч-Кам-элге бурду, олсагъатлай ызындан кёк басхан самыры да, къып-къызыл тилин тышына ата, чабды.

Къошунтуякъ акъ аджир, юренчек джолуна тюзелиб, омакъ джюрюй, кёчюуге джетгенлейинне, джюрюшюн сёл этиб, суугъа узалды. Суусабын къандырыб,

уруб эрлай суудан ётюб кетди. Басханни сол джагъасын ёрге айланыб, таныш ыстауат ийис болгъан джанына шош джюрюш бла тебреди ат.

Бий, аркъасын тюзете келиб, ичинден:

Энди Басханнга келе турмазсыз,
Къарачайны эски джерине.
Бекка улучукъ алай айланады,
Къамала тагъыб белине... —

деб мурулдай баргъанлайына, Кыртык суу Басханнга къошулгъан джерине джетиб, аты сир болуб тохтады. Самыры да, ичин урмай, симсиреди.

— Хей, къайран хайыуан, менден эсе сен акъыллыса, — деб, атыны джюгешин тартыб, Кыртыкны сол джагъасы бла ёрге бурулду. Кёб турмай эл ичине кирди.

Бу элде Дамашха итле чабмай эдиле. Юренибми, огъесе элни ичине шыкъыртсыз кире билгени ючюнмю. Алай а итле истемеген акъ атлыны орамда сабийле, кюн турушда аммала, ныгъышда къартла эслеј эдиле. Хар бири — бир тукъум эскере эди аны. Сабийле:

— Ой-ра, Акъ Джинн келеди! Акъ Джинн келеди! — деб, къууанчлары бла илгиздикликлери бир-бирине къошулуб, Дамашны ызындан тизилиб чабышсала да, джууукъ бармай эдле. Алай а ол арбазгъа кириб, атын акъ илкичге такъгъышчысына, ызындан сескекли къарай, джюрюшлерин тохтатмай эдиле.

Ныгъышда кёбню кёрген къартла «Акъ Джинни» ариу таныј эдиле, алай а кими ичинден ышара, кими эслемегенча этиб, кими да, джаш заманын эсине тюшюрюб, мыйыгына узала эди. Быллај затда адет сезимден кючлю болуб къала болур, ичлеринден, сокъур сауну кёрелмез, маркъа бийче тоссуз тёзелмез деб, кёзлери Дамашдан таймаса да, сёзлерин башха затха буругъа дыгалзс эте эдиле ныгъышдагъыла. Алай а эслери да кёзлери къарагъан джары кетиб, ушакълары тозурай эди.

Кёллерин къандырыб сёлешгенле къуру ол кюн турушда аммала эдиле. Къолларында джумушларын бир джары салыб, бетлери джарыб, адет иш деб бир затны артха салмай, къоркъмай, юркмей, бири бири аузуна чаба, Окъа бийчени ийнени тешигинден суууруб чыгъара эдиле.

— Ах, ол джашы, союб къаблагъанча, Акъ Джинни бурнундан тюшгенди.

— Къандаур бийни аны эмчеклери ёлтюргенди, дейдиле.

— Оу, сен неле дейсе, тѣшекде ауруб ѓлгенди сора уа? Къара чечекден.

— Огъай, тейри, эшитгеними айтама.

— Къой, а къыз, кѣз кѣргенни кѣтлек дженгер деб, Кюйгенбетге сорчу. Ол билмегенни, ким айтыр санга?

— Оу, да Кюйгенбет аны песип кѣреди? Ол да бийче болуб бошагъанды сора уа?

— Хо санга, бийчени кюбе тюбюн кийгенлейине, бийче болуб къалады дейсе.

— Да къара, къамиш кибики, аны ол бюгюлмей джюрюгенини кѣргенмисе? Бийче агъач аякъгъа минсе да баралмайды алай сюзюлюб.

— Тохта, къыркъ киши бир джанына, къыйтыкъ киши бир джанына деб, болмагъан затлапы тизиб турма. Акъ Джинни хапарын айтма къой, — деди Дарий, башха сѣзге къызгъан къатынны дженгинден тарта.

— Оу, сен а! Сора ол Акъ Джинни бюгюлмю кѣресе?

— Огъай, дагъыда, Къандаурну къабыры сууугъунчу, къарнашына барды. Биринден тул къалыб, бирини отоуунда тургъанлайына тосну башынамы урады дейме ансы, сен кѣргенни мен да кѣreme.

— Ах, а къыз, ма ол бийле телидиле, бирер чийгошаны келтириб, гинджики джасандыргъанча, джасандырыб, агъач аякъ деб, алтын тапхагъа къондуруб, эталгъанынгы эт деб кетиб айланадыла. Тоба, бизникиле, башха болмай, бойнубузну ит тегенеде кесер эдиле.

— Ой, сен неле дейсе, биз сокъур кертмеле, ала уа — тейри джарыгъы, алтын алма.

— Бизни зийданига атадыла, къара багъанагъа урадыла, эшекге къондуруб, бетибизге къазан къара джагъадыла. Биз керахатбыз, алагъа уа Акъ Джинни, Къара Джинни зат да тюлдю! Ачахмат улуду.

— Оу, къуругъан, эшитдиресе! Къанаты бла уруб, къабышдырыб къояр, — деди, Дамаш таба сескекли къарай, Хайыркъыз. — Тохта, джарлы.

— Хо бир да, эки узун къуру къолу, тели мусхотну саптагъайларыча.

— Ах, ауузунгу тый, эшитдиресе!

— Эшитме къой, ѓре турукъча, кюмюш кюбеге суууруб, сир къатыб тургъан бийчени несине келеди? Андан не табады?

— Оздурдунг, эгечим, алайчыгъын а, оздурдунг. Бийче бийчеди: акъ джолу, акъ къойну. Къууушда къыймасы, тѣрде тахтасы, чардакъда табхасы. Некахлы

эринден эсе анга бек джан басады. Къараб туругъуз, биягъынлай, джолуна акъ джаулукъланы джаярыкъды. Сен а хариб, ач къарнынг, тынч къулагъынг, алай тюлюдю, бийче сени такъыр туюю этер. Кюкюреб, демлешиб, даулу къайнаргъа бизни не кюнубюз барды?

— Оу, къызгъыч тыбырым, къаугъа келлю болуб, меп аны къаласынмы ояма?

— Огъай, джаным, бийчеге мѣнгюрлениб, биз не табарыкъбыз? Алада адет алайды сора. Ала беккичѣшюпле, беккичбашла, отджаудурла, къанлым да аланы джолларын кессин. Къой, джаным, биз бирер къуурулгъан чымырта, ала джаханим от, тейри бизден керн этсин нелерин да, — деб ахсынды, силтини кюкюрт бла ийлеб, от къуу эте тургъан къарт амма.

— Огъай, тишируну арт ауугъу Басханда эки неяхлы бийчедеми болду дейбиз ансы, сыланган, сыйпалгъан акъ аджирге минген акъ атлыны кѣргенбиз.

— О-ой, ол кемсиз дунялыкъды. Джууукълукълары да бола тургъанлай этиб айланадыла.

— Да ма аны ючюн туадыла. Морт тишлиле, асхакъла-сокъурла, тейри кеси кѣреди да. Аны къуругъу узунду.

— Ала анга да табадыла амал. Алагъа амалсыз, мадарсыз зат джокъду.

— Да не табадыла?

— Ах, сюек алмашдыргъан аланы адетлери тюлюдю. Дуняда бир ариу джан болса, аланыкъыды. Къуру ма ол сюек алмашдырыуду аланы бизге илешдирген.

— Бизни къаныбыз къошулмай, адам болалмайдыла дейсе, не?

— Алай дейме, алай, тейриге сѣзюм мийик бармасын ансы, — деди да от къууун ийисгеб кѣрдио.

— Оу, ары къарагъыз! Бийче Акъ Джинни аллына чыгъыб барады.

— Ах, биз мулхар ушакъгъа болуб, кѣрмей къала эдик. Майна-майна! Тѣппеси джылтырай барады.

— Тохтагъыз, бир къарайыкъ!

Бири бири ауузларына чаба, сѣлеше тургъан къатынла, сѣзлрин, ишлерин да унутуб, арбазгъа джууукълашыб баргъан. Дамаш бла бийчеге туйредиле кѣзлерин. Окъа бийче, анга суюмчюге чабхан сегиз-тогъуз джыл болгъан Джурка деген къызчыкъгъа кюпес джаулукъчукъну узата, къолу бла арбаздан къора деб билдирди. Кеси уа, ауузундан сѣз чыгъармай, отоууну эшигинден башлаб, бий келир джолгъа юч акъ джау-

лукъну джайыб, эрлай ызына кириб кетди. Олсагъатлай алайгъа Дамашдан алгъа кёк самыр джетиб, къансыды. Аны кёрген Дамашны джюреги тыпырдаб кёзлерине джыламукъ урду. Мен суйгенни ит да сюеди деб, къууанды. Кёлю кёлтюрюлюб, къанатланды. Иесини болуму атха да джукъду. Акъ аджирни къулакъ артларына тер уруб, ёшюню тылпыулу болуб, туякълары орам ташланы сокъдула. Башын ёрге тутуб, къулакъларын джумуб, омакъ джюрюб, къабакъ эшикледе тохтады акъ аджир.

Алайда бийни аллына арбаз джумушчу чартлаб чыгъыб, атдан тюшюрюб, элтиб атын акъ илкичге такъды.

Дамаш, джел ургъанча, акъ джаулукъланы юслери бла бийчени отоуна кирди. Кюнтурушда къатынла, тылпыуларын бирден джутуб, ызларына солуялмай, сир болдула. Арбаз джумушчу атны тагъыб, бир джанына джанлай барыб, тюб эрпин ачитхынчы къаба:

«Ай, сени аджалынг мени къолумда болгъа эди»,— деб, ичинде бюклесини къозгъалгъанча, амалсыз болуб, санлары бирден джызылдадыла. Ушкокга тиерге базмады, къамасы бла быллай джерде къарыу эталмазлыгъын сезгенча, терен ахсыныб, къоянкъулакъ акъ аджирге бурулду. Ол, эки ал аягъын да бир-бирине къысыб, бойнун дууадакъча ёрге бюгюб, неге эсе да эсин бёлгенча кёрюндю.

«Эх, акъ аджир, сени юсюнде мен болсам эди уа! Бу акъ джинн, акъ джабалакълай келеди да, бир кесекден тас болады да кетеди. Мен а иелик эте биллигем бу арбазгъа... Эх анасыны, ол джарлы Къандаурну къабыры джарыла болур... Ол анасын аллыкъ тумакъ къарнашы да кёнчекликге баргъандан озмайды...»,— деб сир къатыб, хауада бир затха сескекли тынгылаб тургъан акъ аджирни бутуна къол аязы бла къакъды. Уюб тургъан суугъа ташны атсанг къалтырагъанча, хайыуанны санлары бирден титиредиле. Ол башын силкиб къулакъларын андан да бек джумду...

— Къошунтуякъ, агъаз белинг меники болса, ой анасыны, сегизатар джаяны шынтагысын алай кючлю тартыб джыярем, алай учурурем садакъланы кёкге, таш болуб тюшерча учхан къуш джерге, бир тюл, ала да сегиз, садакъ сайын бир къанатлы... Эх анасыны, къошкъулакъ тарпан, мен бу арбазгъа алай къаугъа салырем, кёк кюкюреб, джер тебрениб, бу отоуну джер джутарча!— деб, эрлай атны ауузлугъун салыб,

секириб, юсюне миниб, джел ургъанча, арбаздан чыгъыб кетди.

Тос тахтада бир-бирлерин ийнакълай тургъан Дамаш бла Окъа бийче джанлары дюр деб ичлеринден чыгъыб, секириб, ёрге тура, бир такъыйкъагъа амалсыз болуб, джунчудула. Бир кесекден, Окъа бийче эсин джыйыб, Дамашха бармагъы бла чардакъгъа¹ чыкъ деб кёргюздю. Абызыраб тургъан тос, ат аякъ тауушла арбазгъа кирген атныкъы болмай, арбаздан чыкъгъан ныкъыла болгъанын сезиб, эсин джыя, узун ингичге терезеден къараргъа кюрешди. Илкнчде атын кёрмегенинде, Алхаз миниб кетди болурму деб, джюреги къууапчдан джилтишленди. Бети джарыб, Окъа бийче таба бурулуб, назик ауаз бла:

— Генджатай атыма миниб кетди, эшитдингми? Отейри, къуру бу кюн ючюп да тууар эдим дунягъа. Кёрдюнгмю, Чум терегим, джюрекден джюрекге джол барды деб бошму айталла? Ёз мюлкю болгъанын сезиб, атына миниб кетгенин... Бизни сюймеклигибиз нёгери болсун, — деб, бийчени ийнакъ ёшюнюне бюсюреулю бетин салды Дамаш.

— Тейри джакъласын. Кесингча оюмсуз ётгюрдю. Ичимде джаным джокъду, анга къайгъыра, илгенчек болуб барама. Кеси джангыз, сен бир узакъда...

— Къарачайгъа кёч. Анда ол, сууда сапран чабакъча, эркин джюрюр.

— Къарачайгъа не деб барайым? Кимиме деб?

— Тебердиде. Къандаур алгъан эди, ол биреную азыгъы болады, джашлары хайырландырырла, былайда уа къаплыларыны дертлеринден къоркъама да да къадал.

— Да сора джерни къайдан табайым да?

— Сен ойнай тураса. Теберди ёзенде Гаралы къолдан тутуб Тебердиге деричин кърал джашар джерим барды. Анангы сютюнден халал. Тейри эшиги ачылыб, тилесенг да, табалмазса аллай джуртну.

— Джумагъаты бармыды?

— Бир бёлек юйюр. Ала да, сеники болсунла, тейри бла разыма. Ёзен, джандет арбазча, бир сейир джерди. Бу къара ташладан да бир къутулурса, джюрегинг да орнуна келир, — деб, бийче сёзюне къулакъ ийгенине сюйюне, къойнундан чыгъарыб, бийчени бармагъына бир от алтын джюзюкню салды.

— Да ол джашагъан адамла биле болурла да, — деди бийче, бармагъында саугъа джюзюгюн эркелете.

— Неши?

— Джер кимники болгъанын?

— Ой, сен ыразы бол ансы, мен аланы кеслерин къая къууунлай чачыб да иейим. Кесинги элинг бла барырса. Алайда да джерни-сууну халисин билген бир адамын къоярма. Бештау деб бир джарагъан киши барды. Джаш адамы, алай а юйдегиси да джетиб, тамам асыулу кишиди.

— Огъай, элни тюрб этиб атма: атчы-малчы деб, бир белек адамын къой. Эртдегисин а чач.

— Алай дегенинг? — деб сейирсинди бий.

— Эл бир джерден бир джерге кечгенде, бир башха элни юсюне келиб тюрссе, алайыны джамагъатыны джоругъуна таяныб къалады. Кеси тыбыр тамызса уа — кеси бети бла къалады. Биреу отоунда аягъынгы аны джуургъанына кере узатыб турлукъса. Олсагъатда ички сезюнг къодулу боллукъду.

— О бийче, сепи бир тылпыуунг, ертен салыб да кюйдюрейим. Сен хо де ансы. О-о, алайы бир джерди, сен бир кереге эдинг!

— Улуу Къарачайдандамы эркинди? — деди бийче самаркъау ауаз бла.

— Сеп не айтаса?! Джайы джандет, ургъуйу къой, къара чибини да джокъду. Къышы — къара тенгизни джылы тылпыуу бетинге ура, уюкъ кийген къой, къышыны къыш узуну тархан чарыкъла бла айланаса.

— Джандет де да къой, Джамагъат деб айланма да.

— Тейри, айтсанг да, дурусду. Биченликлерини юсю бла къуш учуб ёталмаз, сабанларын къачда орсанг а — малиян дурку! Ындыр басаргъа сау бир джылкъы керекди. Кеч, Алтын тауугъум, — деб, тос тахтагъа чеге, бийчени этегине бетин ышыды Дамаш...

Тапг аласы бла кетейим деб арбазгъа чыкъгъанында, илкиче джерлеппген къара тору ат тагъылыб тургъанын эслеб, джунчуду. Ол эсин джыйыб оноун этгинчи, сол эшикден чыкъгъан Тала эрлай атны ауузлугъун салыб, джюгепин илкичден ычхындыра, атны бийни аллына элтгени бла отоу эшикден Кюйгенбетни чыкъгъаны тенг болду.

— Акъ Джинн, санга тейри къара ат бла бирге къара опракъ да ийгенди, — деб сууурулгъан къара джамчы бла къара башлыкъны узатды.

Дамаш эрлай аны аркъасына къаблаб, башлыкъны да башына къысыб, секириб тепджилдей тургъан къара аджирге миниб, сескекли болуб, арбаздан гузаба

чыкъды. Тулпар аджир, туякълары ташланы чакъдыра, юсюндеги бургъан джары айланыб, учуб чыкъгъанча, эрлай элден ёрге чыгъыб, Сылтран къол бла Кыртыкга аууб, андан Шау Камгъа чыгъыб, Элдар ёлген къайышны къаты бла Ташлыгъа джетиб, Боркъулдауу къда къошла таба бурулду.

Джюрюшюн алмашдырмай келген къара аджирни ёшюню джер тебрингенча тебе, солугъаны сайын ичинден, мыдых кибики, от тылпыу чыгъа эди. Къулакъ артарындан саркъгъан тери, джаякъларын джууа, джерге агъа эди. Чырт деб алайда бир джилтин чартласа, дуу деб джанар эди дегенча бир хыйсабсыз къызгъан атдан секириб тюшген Дамаш, эрлай юсюнде джамчысын атны сыртына атыб, ат илкичге такъмай, элтиб ышыкъ джерге тагъыб, онг къол аязы бла атны бойнун бюсюреулю сылаб:

— Аперим, къаратору, аперим, — деб, къошха кириб кетди...

Акъ Джинни Къара Джинни болгъанны ючюнчю кюнине Басхан суудан ётюб, Юч-Кам-элде бий арбазгъа бир сериуюн акъ атлы акъыртын бурулду. Ат белинде Акъ Джинни атына мишиб кетген джумушчу джаш Алтын, ат аллында уа — Алхаз. Мууал, бети акъ учун, санлары къуюлуб, юзюлген зыка саптагъайча, мууал болуб, кёз къабакъларын кёлтюрюб дуня джарыгъына къараялмай, эси ичинде болгъанлыкъгъа, эсин джыялмай, олтура эди. Бойнун тюзетелмей, инджиле, эснерге кюрешгенча бир дыгалас этсе, бетин джыйырыб, аллына силкинирге ёчюгеме десе, бир зат ёшюнюнден ызына тюртгенча, эрлай ызына болуб, артына ауар мадар излей эди, алай а арт джанында да ёртек джана тургъанча, бир зат чирките эди. Азгъын къарыуун джыйышдыра, алгъа онг джанына, ызы бла сол джанына къараб, амалсыз болгъанча, ахсыныргъа кюреше эди. Ол къадар амалсызлыкъда, ол къадар къарыусулукъда, юйню ара багъанасы ол болгъанча, сир болуб турургъа излегенча кёрюне эди. Мууал бойнуну азгъын къарыууна бойсунмай, исси кюнде юзюлюб атылгъан саптагъайны токъмагъыча, эниш бурулуб тегерек айланыб тургъан болмаса, ёрге туралмай эди.

— О палапан! Санга не болгъанды? — деб кимден да алгъа джумушакъ джюреккли Кюйгенбет чабды Алхазгъа. Алтын, атдан гузаба тюшюб, къарыусуз болуб тургъан уланны къойнуна алыб, юйге кирди.

— Мен эрлай-эрлай эмилдешин алыб джетейим, —

деб, эшикге мыллыгын атды Алтын. Алхаз, аллына силкиниб, анга не эсе да айтама деди, алай а тили анга бойсунмады. Кёз къабакъларын ачмагъанлайына, ынгырдаб, не артына таянмай, не тюз олтуралмай, ыргъагъындан ауур къазан ычхынган оджакъ сынджырча, титирей, мууал бойнун ёшюнюне ийди.

— Ах, къуш бала, санга не болду? Аtdанмы джыгъылдынг, къаяданмы кетдинг, джанынга болайым, сенден алгъын ёлейим? Не болду, не болду санга? — деб Кюйгенбет бетин бетине салгъанында, сабийни бети, бютеу санлары титирегенин сезди.

— О хариб, безгегинг тутуб тура кёреме, — деб, къойнуна къысды. Сабий огъай дерге умут эте, башын къымылдатыр дыгалас этерге кюрешди.

— Да не болду да санга, толгъан айым? Ананга да къалай айтайым? — деб, амалсыз болуб, тёрт джанына такыр къарады Кюйгенбет. — О Тейри, мени кёрге кём, ол уланны джазыкъсын. Эл кёрюню кёрюб, джашаудан безген менме. Ол алкъынчы сени джарыкъ бетинге табынмагъанды. Кеч, кеч назик къулунгу, кирсиз тамчынгы ая. Мени ачыт, мени ур, тилейме, алтын Тейри...

— О бауурум, акъ сютюю хакъы ючюн, кёзюнгю бир ач, бетиме бир къара, бал ауузунга къор болайым, — деб, эки этегин эки къолу бла ёрге этиб, мийик босагъадан атлаб, юйге Алхазны эмилдеши кирди. — Балам, Тейри берген джан балам, бал балам, эмчегими акъ тамчысы, — деб, аны тауушун эшитгеннде тирилрге кюрешген Алхазны кёкюрегине къысды эмилдеши. Джукъла да эсинги джыйыб уян, балам, багуш тюшдю сезгенинг. Джукъла да къал...

Бийчени арбазы къуу-шуу болгъанды. Джумушчула, сабийге джарсый, ичлеринден бийчеге табханларын къуя, шыбырдашыб сёлешедиле. Эркин, сёлешген къуру Чомача къызыды, къарткъуртха. Мазаллы семиз къатын. Арасындан джарылгъан къалын тюз эрни, семиз базыкъ къулакъларында тегерек багъыр сыргъалары, бютеу сохтаны учу кибик мазаллы тегерек бурнуну юсюнде, дуня тутуругъу менме дегенча, башы къызаргъан гуммос къарткъуртханы бурнун шонтай этиб турады. Мазаллы тегерек кёзлери къуруда джыламсыраб тургъанча кёрюнедиле. Сол кёзюню тюб къабагъы тюбюне тартылыб, кёзюню къызыл чий этин ачыб турады. Джукъа чал къашлары энишге бурулубдула. Бармагъы бла кёлтюрмесе, кёрюнмейдиле. Гебен ки-

Онк, бу уллу адамны бир ингичге тырнауукъ ауазчыгъы барды. Былай джапысына къарасанг, от ауузунда къанджал къумгъан сѣлешеди деб къоярса: ингичке джызылдаб чыкъгъан ауаз адам тауушха да ушамайды. Кеси биле-биле эте эсе да ким биледи. Гѣзенде джинлери барды, ала бла уа, къая жарылгъанча, базыкъ ауаз бла сѣлешеди, дейдиле. Хы, сейир нели десенг, Чомача къызы къарткъуртха ъмюрю чарыкъларып алмашдырыб киеди: солун — онгуна, онгун — солуна. Сачра чарыкъларыны ичи бла къыш да, джай да джукъа кийиз уюкъла киеди. Сол баш бармагъын ханкелге салыб джюрюрге ъчдю. Ханкелни уа, тиширыулача, беллигинден, джаулукъдан ътмейди. Алай бойнуна тасманы атыб, мазаллы бармагъын анга илиндириб къояды. Кеси джангыз джюрюрге ъчдю, кеси кеси бла да ушакъ ътгенлей, даулашханлай айланады. Бара-барыб, ачыуланса, чум таякъчыгъы бла кимни эсе да сопалаб да атады.

— Тохта, Хайырсѣлемез! Сѣз орнуна ауузунгдан пох чыгъарыб турма. Хо бирда, къуруда сени сийдингиг тирмен буруб турмаса уа! Гырт дерик ъдинг! Къайыт ызынга, калак маскеча, мени ызлаб турма да, кѣюме кѣрюнме, сенден да джанымдан да бездим! — деб орамда, ныгъышха джууукъ джетсе, сѣлеширге бек сюеди.

ълде чам аты Къартджыгъады. Ол атны анга къарт сибилчи Терек атагъанды. Чомача къызы анга ъретурукъ дейди. ъки макъа бир джалпакъгъа сыйырмаз деб, бу ъки адам бирден бир арбазгъа кирмейдиле. Барыллыкъ джерге бири биринден алгъа джетерге излейди. Алай а, не десенг да тиширыу эркишиден харамыракъ болур, кѣбюсюне шыб деб джетиб къалгъан Чомача къызы болады.

Бюгюн да, кимден билиб келген эсе да, эрлай келиб, джабагъы джастыкълагъа таб олтуруб, тѣгерегине ышангысыз къарай:

— Чѣмюч бла бир суу. Бир джануууч туз, джууулдарны къуйругъундан бир тюк! — дейди Чомача къызы. Бердиле.

Тенчекни белинден бир суугъа ол джан уууч тузну къуяды. Чѣмючде сууну башындан уртлаб, тѣгерегине кюрен тѣгеди. Тенчекде туз сууну джууулдар тюк бла къатышдыра:

Дахат-Дахат,
Илла лахат,

Анта салам,
Кюн балахат, —

деб, элтиб босагъаны тышы бла онг джанына чѣмюч
бла бирни къуюб, ичинден шыбырдайды:

«Бу уланнга зараны джетген ма бу тузча эриб, джер
юсюнден тас болсун», — дейди. Ызына олтуруб, тен-
чекни кьолларында тегерек айландыра, башын энишге
этиб, тузлу суугъа къараб, башын булгъаб:

— Ай, Алтын алты джарылсын! Зийданнга! Зийдан-
нга атыгъыз. Андан джетгенди заран улгъа. Зий... — деб
сѣзюн бошагъынчы, эмилдешини ёшюнюне кысылыб
тургъан Алхаз, бютеу къарыуун джыйышдырыб:

— О-о-огъай — деб, онг кьолун кьарткьуртха таба
узатды, — о-огъай...

— О, бал тарагъым, сен ненги да билмейсе, андан-
ды, Тейри, анданды санга келген кыйынлыкъ. Кѣзю-
нго байлагъанды, эсинги алгъанды. Олду, олду, Тей-
ри кеси кѣрюб турады.

Тейри, Чегемде, Джылкы сууну бойнунда Акътуу-
гъанны акъ кьаласында тѣреде этерме джууабын, сый-
лы Тейрини аты бла ант этеме, Алтындан тюшгенди
санга заран.

— Огъай! — деб кычырды джашчыкъ, кеси ауазы
бла, зыр деб джыламукълары да къуюла.

— Чум терегим, сенден алгъын ёлсюн эмилдешинг,
тын, балам, тын. Сен айтхан болур. Чибиш улап неси
биледи? Тайыб тургъанын кѣрмеймисиз? — деб, ачу-
лана башлагъанлайына, Алхаз, къарыусуз, алай а кес-
гин ауаз бла:

— Алтыннга тий-ме. Сен былайдан кет, — деб, эмил-
дешини кѣкюрегинден бери туруб къарыусуз ауаз бла
айта, ызына таянды.

— Къой, джаным, Чомача кызы, къой, кеси бир
зат биле болур. Ма, кѣресе, Тейри кыызгъанмасын, ти-
рилиб, сѣзюн табыб барады. Бар, джаным, юйюнге
бар.

— Къаргъа сойгъаннга къараргъа келмегенме, —
деб, хыны къараб, ёрге тура, — Тейри, аякъ ызымы
джаларсыз.

— Бар, джаным, бар. Тейри таянчакъ болсун. Муну
ючюн деб келгенсе, бу уа унамайды, не этейик?

Кьарткьуртха ёрге тургъаны бла эшикден Алтын
кирди. Алхаз анга скойюмлю ышарыб, кьолу бла былай
кел деб чакъырды.

— Тейри токьлу, эки апаны да эме биледи, — деб Алтыннга хыны кьарай. — Тохта, сиз этеригизни бирден этиб, бийчеден джашырыб турасыз. Мен сизни сыртыгъыздан кьайиш кьобартайым. Тёре кёрмеген терге ётер деб, аманнга кетиб турасыз!

— Ах, мен джарлы, уф деб ичинден джаны чыгъар бийчени. Не деб айтырыкъса? Улан энди эсин джыйды. Бир джылы кьудур этиб ичирселе, тирилик кетерикди. Къой, сёзюнгю ыспассыз этме.

— Нечпк да огъай дерик эдигиз! Бий арбазны эмиб тургъан гыбыла. Тохтагъыз, мен сизни кьабыгъызгъа джыярма, — деб, таягъын хауада ойнатды кьарткьуртха.

— О хариб, сырты кичиген бий эшигине деб, джаранга джарсыу кьошарыкъса, тохта. Баласы кет десе, апасы санга кел демез. Бар, джаным, юйюнге, мен сени сюйюб айтама, — деди, джазыкьсыныб Кюйгенбет.

— Тюз айтаса, балам, Тейри бермегениге тёре не берир? Джарлы юйюмде кесим бийче. Не табмасам да от джагъама эркин чёгюб, кёзюмю чыракъ ийиб, башыма бир ашхылыкъ дамы джораялмазма? Тюз айтаса. Алтын уягъа алтын зайын керекди. Биз а бирер чириген ичирги. Кетейим, — деб, бойнун мугур бюгюб, кьабакъ эшикле таба айланды.

— Э-эй, Тейри, джарлыны, туюге минсе да, ит кьабар. Акъ джинн, кьара джинн деб, элни эркеги арбазына келсе, аякъ тюблерине дарий джаулукула джайгъан ханбийче манга эски беллигин да берлик тюлдю. Мен бир башсыз джарлы кьатын, амалсыздан ёз джапымы бузаргъа дыгалас этиб айланган бир адаргы. Хо-ой, джауум да джарлы болсун, джазыкъ болсун. Кетейим. Джарлы юйюмде киштигиме барайым.

— Бир джылы сют, — деди эмилдеш, джукълаб уянган Алхазны башын сылай.

— Огъай, мёрезе, — деди джашчыкъ, тюкюрюгюн джута.

— Мёрезе да болур, джанынга болайым. Терк болугъуз!

Джылы эчки сют, сары джауда агъара тургъан мёрезе, арпа гырджыпла — барысын да шемшер ашлауну юсюне салыб кирди Алтын.

— О Алтыным, кьор болайым санга, — деди эмилдеш, ашлауда акъ чёмючде сютге узала.

— Мени да Алтынымды ол, — деди джашчыкъ да,

Алтыннга халал ышара, — Ол мени кърнашымды, бал ания, анга да сютюнгю ичир, — деб, джутланыб чёмючню эки кьолу бла эмилдешини кьолундан алыб, эки кере тогъуб, ашлауну юсюне салыб, мёрезеге узалды.

— Ма, бала, ма, ичинге джукъсун, сенден алгъын ёлейим. Аша, балам.

Мёрезени узун созуб къыйырындан чайнай, джауу кёлюне тийгинчи ашады.

— Суусаб. Гара суусаб, — деди.

— Джылы сют, маркъа кьозум.

— Огъай, джылы сют семизди. Сууукъ суусаб.

— Суусаб беригиз алтын сыбызгъыма.

— Алтынды, алтын сыбызгъы, — деб алайда тобукъларына чёгелеб тургъан Алтынны джелкесине кьолун салыб, бурнун бурнуна тиреб, ийнакълады Алхаз.

— Ма, балам, сютюмю къачы сакъласын сени да, — деб эмилдеш Алтынны ёшюнюне къысды.

Алтын тобукъланыб, эмилдешни эмчегин ауузуна салды. Аны кёрген Кюйгенбетни, кёлю такъыр болуб, кёзлерине ачы джыламуку урду.

— Джылама. Мен къалай тёзгенем? Алтын, айтчы, — деди Алхаз, Кюйгенбетни джазыкъсына.

— Нени айтырыкма? — деб имбашларын ёрге этиб ызына ийди Алтын.

— Ма ол джыламай тёзюб тургъанымы. Тейри, алай джыларым келе эди.

— Не болгъан эди, мен хариб? — деб титиреди эмилдеш.

— Айт, Кюмюш, — деди Алхаз.

— Мен?

— Хо. Башха киши билмейди да? Сен, огъай, ала, сен, мен.

Алтын, джашчыкъны айтханын иги ангылаялмай, кеси билгенни ачыкъ айтыб башлады. Алхазны эмилдешни аны да кесине улан этгенини къачын сыйлай, бир затны алмашдырыргъа излемеди.

— Мен Акъ Джинни акъ аджирине мишиб, бийлеча, мен да къабхыла сюрюб бир келейим деб, ёзенни эпишге тебрэдим. Элден чыкъгъынчыма, учуб барды. Элден чыгъыб иштене клени къатына джетерге, аллыма темирчи Газа чыгъады.

— Улан, къайры бараса, ай юйюнге, мен Акъ Джинни келеди деб, ичимде джаным болмай чабханем. Бар, марджа, огъары дорбунланы биринден къанджы-

гъанга бла бир горса¹ алыб кел дейди. Уялама да, акъылымдагыыи айтмай, Губасанты бла ёрге айланама. Атны учундурама. Қъанат битеди, дейсе. Учады. Былай, ол эски кешенелени юсюне чыкъгъанлайыма, таркёр, атламайды да тохтайды. Ай, талагъы турду деб, чакъгъычымы чакъдырыб, бурнуна къабынган къуууму тутайым деб, секириб джерге тюшгенлейиме, атым тири, бурну бла сызгъыра тургъанын кёреме. Эшта, джаныуарны затны эследи болур деб, сескекли болдум. Секириб юсюне минеме. Аллына атларгъа унамай, хаман онг джанына, суудан бир джанына джаякълаб тартыб турады. Сора кесин бошлайма. Мыллыгын атыб, Тейри, ант этеме, бир затын буруб айтмайма, тебрейди ол чауул ташланы юсю бла, къоянча тёртгюллеб. Тейри, къоркъгъан да этеме. Ол барыудан барыб, Добайны таласында тохтаб, тесукъа этиб башлайды. Кёзюм кёргенни айтама, скойсегиз, ийнаныгъыз, скойсегиз, къююгъуз, бир джылан сюрюу! Ш-ш-ш деб, башларын кёлтюрюб, бауурлары бла джерни джырыб барадыла.

— Оу, мен хариб! — дейдиле эндиге дери тылпыуларын ичлерине джутуб тургъан тиширыула.

— Тейри, ант этеме. Ала да былай думп болдула, ат аллына юреди. Арлакъ барыб тохтайды. Мен а, джылан сюрюу кетген джары къарайма. Думп болдула. Бирин да кёрмейме. Сора атым сызгъырады. Илгениб къарасам, залыкъылды кёкенчикни тюбюнде сыртындан аууб, бети-къуту кетиб, онгсуз болуб тургъан уланны эслейме. Алайдан аны эрлай иштенекеге алыб келеме. Кечени кече узуну ала анга этмеген мадар къалмады.

Тангига дери, алагъа эришгенча, не джукълаб кёзюм къысмады, не уяныб тирилмеди. Оюлуб, ынгырдаб турду. Кёзлери джабыкъ, бети азгъын, саны мууал. Иштенекечилени бири, ай, юйлерине бу халда алыб барсанг, къан джаудураса. Элтме деб да кюрешди. Қъалай элтмей эдим? — деб сёзюм бошагъанын билдирди.

Юйню ичи бир кесекни дыфсыз болуб турду.

— Ах, джанынга болайым, ол джыланла санга ча-

¹ Горса — эски сыгын. Дорбунлада кийиклени мешхутларында шокот чыммакъ-акъ болуб къозлайды. Горсаны кёмюр четенде сюзюб, шокот этиб тургъандыла. Қъарачайда уа ол Хурла кёлню джагъаларында, башха джерледе да хазыр табылады.

быб бара болур эдиле. Алтын алай джетмесе, ала са-
нга бир хата этерик болгъандыла. Табу болсун. Къур-
манлыкъ, бийчеге да билдирейик, — деб эмилдеш ёрге
силкиннгенлейине, Алхаз:

— Алтын ала менден кетгенлеринден сора, кел-
ген эди, — деди.

— Оу, мен жарлы.

— Хо. Мен иштенекчилеге барама да. Ала темир
бишириб, ма бу бычакъчыкыны да, манга алайда огъу-
на этиб, Тутар къолума береди:

— Ма, джигит, бир кийикни сой да, къылауун тю-
шюр, — дейди. Мен да уугъа айлана кетеме. Кёк кём-
кёк эди. Анда-санда акъ булут устуккучукъла. Мен бы-
чагъым бла тюртю садакъла этеме, алайда айланама.

Арлакъгъа ётуб, къара сууладан бир ичейим деб
баргъанлайыма, тюз аллымда суугъа къараб, кеси ке-
сине сейирсине тургъан бир сейир бууну эслейме. Ма-
нгылайында — сау бир чегет! Эх, анасыны, тюртю са-
дакъла къой, къурч садакъларым болса да, атмаз
эдим. Ол да менден юркмеди. Ыстауат хайыуанча, суу-
дан да бир-эки уртлаб, акъыртын ёрге бурулуб кетди.
Аны ызындан чабама деб ёрге чыкъгъанлайыма, Юч-
Кам-элни башы джитилеге, къушлага, кийикле къонуб
тура: хар джитиде, хар мийикде бир кийик! Эх!..

— Ах, мен жарлы, ол буу апсаты болур эди. Сени
сынаб эте тургъанды, къалам, — деди эмилдеш.

— Джыланла уа сора? — деб аккыллы болду Кюй-
генбет.

— Олсагъатда джылан джокъ эди. Мен кийиклени
да аталлыкъ тюл эдим. Ала тауланы бир ариу джасаб
тура эдиле...

Арлакъда къая тую талачыкъда уа къагъанакъ
ийис эте тургъан джангы туугъан джур балачыкъ! Мен
аны къойнума къысыб алай олтургъанем. Бир ке-
секден ач болуб, ол къара суу джайылгъанда сапран
чабакъчыкъланы тутуб, тишлик этиб, ойнай-ойнай,
улакъчыкыны да къойнума къысыб, джукълаб къалама...

— Кесинг джангыз?

— Хо.

— Ах, ёлейим андан эсе.

— Огъай, ёлме.

— Ах...

— Уяныб къарасам, белинден шын туруб, тюз бе-
тиме бир алакёз джылан къараб тура, улакъчыкъ да
джокъ.

— Оу, мен джарлы! Ма санга кийикле! Апсатыны кызы асхакъ Фатима джёнгерлери бла.

— Тейри-адамы! Илгениб, артыма турама десем, тёрт джанымдан башларын ёрге тутуб, джыланла, тегерегиме кюршоу болуб сызгырадыла.

— Ах, тейри юсюнге кванатын джайгъан болур эди ансы, шашмай да калай квалгъанса? Хо, джаным, хо. Бир ишексиз, Апсаты болгъанды.

— Хы, сора, айтыб бошайым, мен, тёрт джаныма къараб, ёрге туруб къачыб къутулайым десем, сызгырыб, башларын ёрге тутуб тохтайдыла. Тегерегим джылан кюрен. Ол бетиме къараб тургъан а джанымы алады. Тегерегимдегиле, ёрге турама демесем, дыб демейдиле. Бу, юсюме чырмалыб, бетими джалай, башын бетиме салыб, ит тансыкъ болуб ийнаклагъанча, бир тюрлю эте эди, былай, ёлеме сени амалтын дегенча, бир куджур бурула эди, дыгалас эте.

— Оу, мен джарлы...

— Ах!

— Оу!

— Хай-хай-хай..

— Тоба-тоба-тоба, тамам да Тейри юсюнге ёре туруб тургъанды ансы, ол пасыкъла сени эмерге тебреген болур эдиле, — деди эмилдеш, джюреги титирей.

— Огъай, мен бу затны бир кере эшитгенме. Къазан улу Джабагъыны ауузундан эшитгенме, Тейри бла ант этеме деб, Чокка айтхан эди, — деб сагъышланды Кюйгенбет.

— Ах, калам, ма ол джылан — джылан болмазмы эди? Шайтан-джек эсе уа джылан джапыда?

— Огъай, бары да джыланла эдиле. Ол юсюмдеги уа кеси да алакёз эди: андан алай кюркъмай эдим, ол тегерегимдегиле уа — садакълача, беллеринден ёргелерин шын тургъузуб кюя эдиле. Къымылдамасам, башларын энишге бугъундуруб, манга къарамай эдиле.

— Ол юсюмдеги, бир ишексиз, джиини кыыз болгъанды. Алтын Акъ Джинни атына миниб бармаса, сени алыб кетерик болгъандыла, — деди эндиге дери ауузундан сёз чыгъармай тургъан Джаухар амма.

— Огъай, мен чыдаялмай, арыб ёле эдим, башымы джерге салыб джылагъанымда, ол юсюмдеги бетимде джыламугъуму джалаб, акъыртын юсюмден тайыб, сюркелиб бармай, белинден ёргесин ёре тутуб, башын энишге былай бир мыдах ийиб кетди. Барыб тюз ол кёз туурамда шын туруб тургъан джыланлапы аллын-

да башын джерге-джерге урду. Аланы бири мени таба атыла да бир тебреди, алай а ол араларындагы аны бойнуна куйругун чырмаб, ызына тартды. Сора, бары да башларыни энишге ийиб, бирден сюркелиб кетдиле. Хансны шыбырдатханларыни эшитиб, бойнуму созуб ызларындан кьарадым. Андан арысын билмейме. Джукьлаб кьалмагьан эсем да. Иштенекеде от джылыу бла манга бычакь этиб берген кьартны кьол азыни мангылайымда сезген болур эдим дейме.

— Кимге айтады?

— Андреукьгьа.

— Огьай, Тутар, акь бурма сакьаллы, Андреукьну кьуру кьара мыйыкьлары барды.

— Таш салдырайыкь.

— Чомача кьызын ачыуландырдыкь да кьойдукь.

— Эшта-эшта, ол кьашларыни туюб, мушулдаб, кьлюне келгенни айтыб неди. Сибилчи Сыйлыкьызгьа барыгьа керекди. Ол билмеген не барды? — деди эмилдеш.

— Энди бийчеге да билдирсек, иги эди. Тышындан эшитсе, — деб андан арысын айталмады Кюйгенбет.

— Бек анасы джыламаз. Тейриге табу, тюшюнде керген эсе да билмейбиз, алай а анасы да билсин...

— Огьай, тюш тюлдю, бир ишексиз. Апсаты этдириб айлана болур. Кюнтаякьча, аны ариулугьуна алданган сейирмиди? Кезю болгьан ариулукьну да кере биле болур, — деб ахсына, кезюне, кесини унутулургьа унамагьан джарсыуун кергюзе, кьуш джастыкьгьа таяныб кьалкьыб тургьан Алхазгьа сюйюмлю кьарады. Суу суратча нюр теге тургьан ариу сабий тиширууну ана сезимлерин кьозгьаб, борбайларыни кьыйды. Былай, бир мууал джоппучукь болуб, эриб джерге сингиб кетерлей бир тукьум бир тюрлю тюрленди Кюйгенбет. Ух-х, деб ичинден чыкьгьан мыдых тылпыуу аны ичи куюб тургьанына шагьатлыкь эте эди.

Джашчыкь, гюнахсыз сабий джарсыуундан кьутулгьанында, ол сынарыкь инджиуню кесине алгьанча, азгьын, халал джюрегин ол кьара кюкюндеча, аяусуз эте, эмилдеш таба джалынчакь кьарады. Ол аны болумун сезе, юйдегилеге эшикге чыгьыгьыз, улап тынчайсын деб буйрукь берди. Сора аланы ызларындан эшикни кьайтарыб, Кюйгенбетни кьатына чегюб, белинден кьу-чакьлай:

— Эзме, джаным, джарлы джюрегинги. Керюб турама. Не этейик, не кьычырыкь этейик?

— О эмилдеш, сабий кёрсем, кёзюме кьан чабады. Мен да тиширыума. Тейри менден меникин нек кьызгъанды? Урлаб алмагъанем, юлюшом болуб тюшмеген эди. Къара кюнюмю нюр тамчысы эди. Апы менден нек кьызгъанды ашхы Тейри? Юренчек болуб, бир ургъанын кюл-кёмюр этмесе, тынчлыкъ табалмаймыды?

— Тын, бала, тын...

— Огъай, мени кьыйынлыкъны ёлчеси этиб сюеген болурму бу осал дуняда? Огъесе, ёл, джанынг саулай джерге кир да кеси кесинги талай, мурдар бол деймиди?

Анга ачугъа ёллюк тюлме. Джашарыкъма... Джашай барсам, бир сокъраныр эсе уа, не? — деб, джерни титирете шыбырдады Кюйгенбет, — шо, ма бююн мен да, шо, айыб этме алай айтханыма, кесими бюртюгюмю ёкюнюме кысыб, джылыуун сезсем, кёк джергеми ауарыкъды?

— Ах, не этейим, эки кёзюмю бирин да берир эдим, санга бир мадар табалсам.

— Аллыма сабий чыкъса, бу болурму деб илгене, кюнюм кечем да аны излеб айланама. Анам хариб айта эди, джел нек улуйду деселе, баласын излеб, табалмай туююледи деб. Туююлюб, ит болуб айланама, мадар а джокъ. Бий арбазда ит болдум, бий арбазда улуб джашайма. Бир-бирде барыб башымы Басхан суугъа атайым деб да болама, дагъыда, кьой, менден чыкъмагъан тирилик, ёсюб джетсе, ол сабийден чыкъса уа деб кеси кесими тыяма. Ах, мен джарлы, тирменни кьакъгъычы да болгъа эдим да, тиширыу болуб бу зорлукъ дунягъа туумагъа эдим.

— Тёз, джаным, тёзген төш ашар, дейдиле, тейри сынаб тура эсе уа. Тиширыу кьайда да кюерге бла төзерге деб джаратылгъан болур. Санга къараб мен да тырнайма джерни. Себебим а джокъ.

— Саумуду, шаумуду. Къаллайчыкъ болгъанды? Кимни кьолундады? Анам деб мени джугъуму сезерми?.. Ах, бу бетими да былай этдим да, энди уа тюшюнде кёрсе да шашарыкъды, анам деген кьой, — деб, белин тюзете башлагъанлай, эшикден Алтын кириб:

— Атны иеси кьайдады? — деб сорду.

— Атны иеси менме. Санга береме! — деб, силкиниб кьуйругъундан олтурду Алхаз.

— Ананг санга кьурман, ол Акъ Джинни атыды. Биреуню атын биреуге берген адет джокъду. Бийчеге сормай, сёлешме, Акъ къалам.

— Огъай, Акъ Джинни аты тюлдю. Меникиди.

— Оу, эл билген Акъ Джиннге алай нечик айтаса?

— Ол джини тюлдю. Дамашды. Ачахмат улу Дамаш. Чакъырыгъыз, ол кеси айтхан эди: — Акъ ат сеникиди деб. Чакъыртчы бийчени, ол да эшитген эди.

— О къалам, биз бийчени чакъыраллыкъ тюлбюз. Ауузунг бла бал ичейим. Кесини айтырса. Бизни сёзюбюз чапракъдан ётмез, бийчени кёлюне джетмез.

— Мен бийчеге барайым. Акъ чепкеними, алтын сары белибаууму, акъ ышымларымы беригиз, акъ кёрпе бёркюмю да.

— О, къалам, кёрпейни къой, кийиз бёрк берейик, акъ булутча, чыммакъ-акъ кийиз бёркню.

— Беригиз! — деб бети джарыды джашчыкъны.

Алхаз чыммакъ-акъ кийиниб босагдада киргенлейине, Окъа бийчени джюреги чанчды.

«Ах, тамам кесиди. Бурнундан тюшюб къалгъанды. Қъандаур джарлы аны ючюн шаша эди. Ол кесин тута билгенине да бир къара, туура кесиди...»

— Кюнюгюз ашхы болсун, тейри къызы пюр бийче! — деди ауазын кёлтюрюлте Алхаз.

— Ах, мен джарлы, анасына алай айтхан адетни ким кёргенди?

— Айыб этме, бийче, анам, кесинг юретеенг да? Тиширыугъа ариу сёзле айта тур деб?

— Анасын келиб уккаш этеди адам, сен а... — деб сёзюп бошагъынчысына, Алхаз анасыны бойнундан къу-чакълаб, кёзюне суююмлю къарады.

— Бийче...

— Анам де.

— Бийче анам.

— Анам де.

— А-анам, сен мени сюемисе?

— Кёкге джете бир, Генджа тай, — деб джаягъына салды.

— Анам, мени ненча туугъан къарнашым барды?

— Бийче, сескекли болуб, сагъая, джашчыкъны кёзюне сынаб къарады:

— Да сора къарнашларынгы санын билмей эсенг, мюлкюнгю къалай тутарса, джарлы сен?

— Огъай, билеме: Мухаммат, Элмырза, Алтынчач Мусос, мен. Мени уа энтда бир къарнашым барды: тёрт къарнашым!

— Қъайдан чыкъды? Кимди? — деб кесгин сорду бийче.

- Тейри берди. Аты да Алтын, кеси да алтын.
- Нечик?
- Алтын деб арбазында кишини таныймыса?
- Алтын? Арбаздагыла барысы да алтын-кююш-дюле. Тюз атларын билмейме ансы.
- Айтма алай. Тюз атлары — Алтынды.
- Ма ол Акъ Джинни атына миңиб кетген Алтын энди мени сют къарнашымды. Эмилдешими сютюн ичгенди.
- Ах, бала, сен энди эркиши болгъанса, оноула этиб башлагъанса. Айт, сёзюню Тейри къабыл этсин.
- Сен этсенг, Тейри «хо» дерикди.
- Айт, къалам, айт, — деб сескекли болду бийче.
- Акъ Джинни акъ аты меникиди да?
- Бийче, не дерге билмей, симсиреди.
- Меникиди да? — деб кесгин айта, анасы хо дерин изледди.
- Сеники, Генджатай, сеникиди...
- Меники эсе, мен аны къарнашыма берейим, не?
- Къайсыгъа? — деб сериуюн сорду бийче.
- Мени аджалдан къутхаргъаннга.
- Оу, мен джарлы, алай нечик айтаса? Тоба де!
- Тюзюн айтама. Кесине сор. Алтын бла Акъ Джинни аты болмаса, мени ол джыланла союб кетерик эдиле.
- Айтма алай! Джылан соймайды. Уруб дингиз этеди.
- Ала бары да бирден турсала, дингиз болгъан къой, кёбюб гыбыт да болур эдинг.
- Ах, Генджатай, сени ауузундан ол эрши сёзле къалай чыгъадыла? Тын, айтма.
- Алтын айтсынмы?
- Алтын деб ол ийислиши не этесе? Ол да айтма-сын, сен да айтма. Неге керекди?
- Эмилдешим айтса уа?
- Эмилдешинг аллай джарамагъан затланы айтырыкъ тюлдю.
- Джашчыкъ, аны анасы ангыламагъанын сезалмай, кёзюне ол джыланланы кёргюзюб, хапар айтыб башлады. Бир зат болгъанына ишексиз бола, бийче Алхазны эмилдешин чакъыртды.
- Эмилдеш келиб, хапарны башдан аякъ айтхандап сора, бийче, джыламукъларын сюрте, кюбюрюнден бир кюпес джаулукуну, бир тартхан белликни алыб эмилдешге берди...

— Мен безий айтады деб, сёзюн кюлагъыма алмай кюйгъанма. Ах, къаллай кыйынлыкъдан квалгъанды, джарлы сабий. Алтынны бери бир чакъыртчы, —деди бийче, Алхаз бла эмилдешни айтханларына шагъатлыкъ излегенча.

Тартына-буюгъа эшикден кирген Алтын, босагъадан ары атлаялмай, симсиреди.

— Бери ёт, Алтын, бери ёт, —деб бийче ёрге кюбуб, джашшы аллына барыб, кючакълай, мангылайындан бай этди. Тёрде тапчаннга олтурта, джыйгъычда мазаллы къара кюбюрню ачыб, анда алтын къаманы алыб, Алтынна узата, —Ал, къаманы квачы сакъласын экинги да. Акъ аджирни ханы ючюн, алтын къаманы хакъы ючюн бюгюнден ары сен бизге баласа. Бу кылыч экинги да къанлыгъыздан сакъласын.

— Акъ аджир а? —деди, къашларын келтюрте Алхаз.

— Акъ аджирни сен бергенсе, Эркишини бир сёзю болады да? —деди бийче Алхазгъа, суйген баласы акъыл-балыкъ болгъанына суйюне.

— Алтын бийче, сен Тейрини тёре кызыса, —деди Алхаз анасына, Акъ Джинн айтыучу омакъ сёзлени къайдан эшитген эсе да. Бийчени санлары бирден титиредиле. Асыры кюзгъалгъандан не этерге билмей, джашын кючакълаб:

— Кетдик, бала, кетдик! Кюз джетиб келеди сабанланы оргъанлайыкъгъа, хайда кетдик! Алтын да бизни бла —деди Алхаз, къайры барлыкъларын да билмегенлейине.

— Айхайда, Алтынча мараучуну къалай кююб кетерксе, кёзюнг кыйыб...

* * *

Къач. Согъум айны ал кюнлери. Кюнле джылы. Джан-джаныуар керпеслениб, токълукъдан хар бири кесича табигъатха бюсюреуюн-сыпасын айта, джылыу, токълукъ, шошлукъ дуниягъа иелик этгенча кёрюнеди. Басхан ёзенни узуну бла кём-кёк кёкде, мийикде, турнала анда-санда къанкъ-кюнкъ эте, кетиб квалыргъа кёзлери кыймагъанча, тегерек айлана, энишге ийиле келе да джерни тансыкълай, мийикге чыгъа да кёкню ийнакълай, ёхтем назикликни ёлчесича, аланы эслегенни эслерин сагъайтадыла. Учуб а кеталмайдыла. Туугъан джуртларында ёмюрлюк гёзет этерге изле-

генча, мийикде кьалкьыб учадыла. Кём-кёк сюзюлюб, кьубулуб баргъан Басхан суу баурун ташлагъа урса, кюмюш чапыра, инджи ыргыз кьозлай, эки джапындан да джаныу сууланы кьучагъына джыя, шууулдаб Турна Ауузгъа джетгенлейине, бираз рахатланады.

Онг джанындан, Къарча ташха къараб, Басхан суугъа Ындыргы суу саркъады. Адыл суу, Ёзешги суу, Адыр суу да онг джанындан кьошуладыла. Кыртык, Губасанты, Гагиш а сол джаны бла ашыгъыш келиб, Басханнга джетселе, кеслери кеслеринден гамайгъанча тюз ол кьошулгъан джерлеринде бир кесек бокъланыб, ызларына тепчилдерге да кюрешедиле. Алай а ёхтем суу аланы эрлай ётгюр баууруна чулгъаб энишге алыб кетеди. Барады, барады. Кече да барады, кюн да барады. Тохтамайды. Бели талыб да бир сёнгмейди къайран кьобан! Адам джазыуча, тынгысызды, тейри джарыкъча кирсизди Басхан кьобан. Кюндюз тауушун башха тауушла къамата болурла, кече тауушу кьонгурау ауазлыды. Узакъда эшитиледи. Артыкъсыз да Юч-Кам-элде. Былай, кюн башладан энишге аугъанлай, Юч-Кам-элни артындан тау джитиле бир-бири ызларында тизилиб, бу элни бир уллу палахдан сакълагъанча, сиреледиле. Элни арасы бла ётген Кыртык сууда гузабалаб, тыбыр-тамызыкъ, тыбыр-тамызыкъ деб барады. Элге кёз тийирмеген ол сыртында сир къатыб тургъан джитиле бла ма бу Кыртык сууду дейди джюз бла эки джыйырма джыл джашагъан къарт Чымай. Аны сол кёзюн айю тырнагъы бла бузгъанды. Тырнаб, сууун ийиб ктойгъанды, дейдиле. Саны уа, джетген джашныкыча, тириди. Джетиб кийиклени джалаулада бутларындан тутуб кьояды бюгюн да, сейир-тамаша! Бир затны алмашдырмайды. Джарсытхан кёзюню джангызлыгъы болур. Ол бир-бирледе кьызарыб хымил этгени да болады. Эки юлюшню бирге этгени ючюн ауурлукъ да эки къат тие болур. Окъа бийче къайры эсе да кёчеди, элинде адамларын да биргесине элтеди. Мухамат бий, бийчени экинчи эри, оноугъа кьошулмайды. Аны болумсузлугъуму, огъесе бийчени джетишимлиги ми — оноу кьуруда бийчени ауузундан келеди. Айтды — этди Энди кьабырларыбызны не деб ташларбыз, атабабабызгъа не деб айтырбыз деб сагъайгъанды эл. Къарт Чымай да сескеклиди. Тыбырда мутхуз джанган сыгын отха къараб, бийчеге айтырын къайтарыб айта, кеси-кеси бла сёлешеди:

— Бийче, джаным, кёзюм, алтын этегинге башым

кѳурман, мени тыбырымдан айырма. Кѳарча Кѳарачайгѳа кѳчгенинде да кетмегенди мени ата-бабам. Сени кѳайыпларынг, бюгюн кибик эсимдеди, токѳсан джети джыл болгѳан кѳарт эдим, бызынгычы Чѳепеллеу, Орусбий улу Кючюкню уланы, сени эрлеринги атасы, Кѳандаур бла Мухамматха, айтама. Ол кѳаракишилери, эмчеклери, кѳуулары да биргесине, Чегемде ана кѳарнашларыны болушлукѳлары бла келиб Кѳамыкѳгѳа тюшген эди. Алайда Хадагѳжукѳлары тынчлыкѳ бермегенлеринде, Юч-Кам-элге, ма былайгѳа, келген эдиле, бизге. Энди бюгюн мен кѳрге кирир орнупа сени бла баралмайма, бийче. Эл бирден кѳобуб биргеме барсын деб бош кюрешесе. Джанымы алсанг да, тыбырымдан ѳнгелетелмессе. Кѳан бла кирген джан бла чыгѳады, бийче. Атамы оюлгѳан кешенесини тюбюнде болсун мени тейри мекамым. Кѳой. Оджакѳдан Тейри джарыкѳ урады. Отуму джагѳар заман болуб келеди, мен алкѳынчы аны кѳммегенме», — деб, оджакѳдан ѳрге кѳараб, кѳкню кѳарангысындан джукѳ сезмей, отун кѳмерини аллы бла кѳууушда джау чыракѳны джандырыб, отун кѳл ашаб кѳмдю. Акѳыртып барыб, тешинмегенлейине, чырагѳын да джукѳлатмайып, мурджарына таянды...

Эртденбла Чымай ѳлюб кѳалгѳанды деген хапар Юч-Кам-элге джайылды. Бийче джолгѳа чыгѳар кюнюнде, элни атасы джюз бла эки джыйырма джыл болгѳан кѳарт ѳлдю деб ырысламай, джюк атланы, кѳадырланы, эшеклени Кѳарча Кѳарачайгѳа ѳтген Нарт джолгѳа тизди. Бийче кеси Акѳ байталда, юйдегисини, дигизаларыны арасында, таукел болуб баргѳанлыгѳына, бир тюрлю бир кѳозгѳалыб, ызына сескекли кѳарай да ырыслай, Сылтран кѳолдан чыгѳыб, Кыртыкга аууб, алайы бла Шау Қамгѳа джетерге, алларына Акѳ Джинни адамлары — Бештау бла Керти — чыкѳдыла. Аппакѳ-акѳ байталда олтургѳан бийчени кѳатына джетгичи атларындан тюшюб саламлаша, бийчеге пеле эсе да айтдыла. Ол онг джанына бурулуб, Мухамматха, эрине:

— Бу адам бла келишген эди кѳарнашынг, кесни да джылкѳычы этиб, уллу анамы эмчегиди дей эди. Бештауду, аты, дейме, — деди, башын аны таба бургѳанлыгѳына, эрини кѳзюне кѳарамай.

Мухаммат, джукѳусураб уяшганча, бийче айтханнга тынгылаб, не хо, не огѳай демей, бутларын ѳзенгиде тюзетирге кюрешди.

«Джерк джаркѡа, бир пысылдагъан да этсенг а, тобасто, къарнашы дуу джана, тура эди, Хадагъжукъ-ланы титиретгенлей, кеси да кече-кюн да джилтинлене... Бу уа бузулгъан бауурча, къаралыб тургъан бол-маса...», — деб, Мухамматха джашыртын къарады. «Огъай, адетден чыгъалмай, киргенди мени отоуума... Джюреги уа илешалмайды... Мен да ачылалмайма. Ол къара тубан болуб басса, мен джел болуб чачалмай-ма... Мюлкнуу оноуу къолунда болмагъаны ючюн эте болурму? Огъай, балтаны сабы къолуна тюшсе, ол мени юсюме къуугъун байракъны атыб, нечиксе деб тох-тар. Ма бу келбетли киши мени буйругъум болур: эки кѡзюм, эки къулагъым да... Сен а, Сюйюнч улу, баш нем, окъа бѡркюмю неси», — деб, Бештау кѡргюзген джерге къарады. Алайда талай адам джумуш эте эди, къазанла тютюнлей, келгенлеге аш-суу хазыр этиб сакълай эдиле. Аланы ичлеринде акъ байталдагъы бийче Акъ Джинни изледи. Ол алайда джокъ эди. Бийче-ни джюреги тишлеб, кѡлю такъыр болду...

* * *

Джамагъат. Кѡм-кѡк тылпыулу, нарат ийнсли, гара суулу эркин эл Гаралы Къолдан Огъары Тебердиге дери эди. Джумушакъ хауалы, кенг, бай джер. Несин да джаратыб, юйюрсюнюб тургъан бийче тура туруб, бир-бирде кеси аллына бир тукъум бир титиреб, эсин джыйыб тѡрт джанына къараса, тѡгерегиндегиледен тартыннган да эте эди, алай а сескекли джюрегини тыпырдагъаныны чурумун былай деб айыралмай, Акъ Джинн бла байламлы этерге кюреше эди. Ол а, Акъ Джинн, энди кесин къонакъбайча джюрютюрге кюреше да, Мухаммат кѡб затын сезгенин билиб, бийчени арбазында асыры кѡб кѡрюнмей эди...

Ѣмюрлери былайда джашагъанча, эрлай юйюрсюнюб къалгъанла бийчени джашлары эдиле: Мухаммат, Алхаз, Элмырза, гитче Мусосчукъ.

Джамагъатны ариулугъу, ичлери суудан толу или-пинлери, ариу таш хуналары, тѡнгертге юйлери, тюрлю-тюрлю кѡгет тереклери, семиз маллары, дарман хауасы алайын тейри кесине отоугъа деб джаратханча кѡрюне эди уллу Мухамматха да, бийчени эрине. Алай а ол джукъусурагъанындан былай аязыб къалалмай эди. «Хыйны ашагъан болурму? Ол Хадагъжукъ-ланы

бийчеле уяллыкъ джукъ джокъду. Къаншаубийден бошагъанлагъа бу не истем? Былай бир эсин джыйыб, мен да адам шойма да деб тирилелмейди, хадаус», — деб бир-бирде джазыкъсыннган да эте эди бийче, алай а кеси эсин джыялмай, Акъ Джинни къанаты титиретген джюрегин орнуна салалмагъанын сезсе башы къайгылы болуб, Мухамматны унута эди. Алай а джылла оза, сабийле ёсе, юч ал джашы да бирден джетиб, чыбыкълача субайла, чабар атлача, хазырла болгъандыла, Мухамматдан туугъан Мусосчукъ да, джайдакъ атха секириб минеди. Хайт деб джаш болгъанды. Бийче кеси да бираз тюрленнгенди. Къарагъан кёзге белгисиз тюрленнген къуру Мухамматды. Бийчени эри ол Басханнга дженгил-дженгил келиучю болуб, Къа-мыкъда тос къатынына юйюрсюнюб къалыргъа мураты барды. Бийче аны сезмейди. Сезе эсе да къулагъына ала болмазмы? Ким биледи? Алай а, эт къонуб, бели тюзелиб айланнганын а кёре болур, тиширыу тюлмюдю?..

* * *

Мухуда сабан ариуларгъа чыкъгъан элни ичинде бийчени тёрт джашы да барды. Ючюсюню да бирча черкесим кёнчеклери, мор къапталлары, акъ кийиз бёрклери, сахтиян ышымлары, бедекли сагра чарыкълары, малгар тюймели узун келеклери. Мусосчукъ эмчекде болса да, кёбюсюне къарнашларыны тегерегинде айланады, эмчек анасындан эсе бийчеде кёб джашайды дерсе. Ол сеbebден болур къарнашларыча кийингени да, артыкъсыз да бюгюн... Мухуда сабан тюзде кешенелеча таш къалаула сюелдиле къараб-къарагъынчы. Аланы кёрген бийчени джюреги чанчды. Огъай, бийче таш артмай эди. Акъ байталгъа да миниб, онг джанында артыракъ Кюйгенбет, сол джанында да Бештау, кёз да ача, сабанлагъа да къарайым деб чыкъгъан эди. Келиб къараса, ол эски таш къалаула ёсуб, кешенелеге ушаб тура. Сабанда таш ариулагъанланы ичинде Алхаз бла Элмырза да бар. Уллу джашы Мухаммат бла гитчеси Мусос а тишлик эте. Алхаз бла Элмырза алай чыгыб эки кёк өчкини ёлтюрюб тюшген эдиле, эртденбла огъуна, тишлик малла аладыла, ол суу джагъада тютюнлеген джерде. Джаш бийле, тёрт бюклениб, эмчекле, къаракишиле, чагъарла бла таш артханын кёрген бийче, тюр эрини ичин къаба, Бештаугъа сууукъ къарады. Ол аны ангыламады. Кюйген-

бет а олсагъатлай сезиб, Бештаугъа ангълатар дыгаслаха кирди. Бийче аны ангылаб, атын алгъа урду...

— Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, бий болгъанлыкъгъа, ала да джандыла. Кёрмеймисе, бетлерине тин кириб тургъанын. Ачыусунуб, ит болуб айлансаламы, ашхыды? Ишлеме кьой, джерге да илеширле, мюрзеу да тейри джолуна ёсмегенин билирле... Кесим огъуна айтайым. Къарачы, ол къумурсхабет Алхаз демезсе. Этеклерин да къайырыб. Ишлеме кьой. Аны ючюп къолларына берч чыгъарыкъ тюлдю. Къайгъырмаз,— деб, бийчени ызындан терк болду.

Сабан, ташы ариуланыб, рахат къарала эди. Алай а ол таш къалаула, ёребаш кешенелеча, не эсе да бийчени джюрегин чанчдырдыла. Эндиге дери сабан ауузда таш къалаулары кьой, кюн тюбюнде керпеслениб чайкъала тургъан сабанлары да эслемей эди бийче. Бу джол а таш къалаула анга кешенелеча кёрюндюле...

«Юйлендирирге керекди. Юйленсе, эслерин джыярла. Эркиши юйленмесе, юйюрсюнмейди. Майна Мухамат, орну биледи. Была уа, чагъарлача, тёрт бюклениб, таш ариулайдыла. Аллайны кёргенмисе? Къарасаут салынмагъан тазала, къарасанг а, доппакъ алтынла кибик... Эшекле бла джыйылгъан атлача»,— деб, тюб тишлерин ары-бери ышыб, баш тишлерин хыршылады...

Атыны джюгенин сол джанына тартыб, къая башына чыгъыб кетди кеси джангыз. Анасыны алай баргъанын кёрген Алхаз, Бештауну атына миниб, аны ызындан джортду. Бийче мийикге чыгъаргъа, ол да ызындан джетди. Мазаллы сары къотур ташны къатында тохтаб, атындан акъыртын ташны табхырына тюшдю. Алхаз да аны къатына сюелди. Тёгерегине къараб сюйюне, кёзю кёрген джерлени атын билмей, Алхазгъа:

— Генджатай, ма ол неди? — деб къамчиси бла Азгекни кёргюздю.

— Ол Азгекди, бийче.

— Ма ол а?

— Ол а Ачы-Тара-Башы.

— Ол а, ол узакъда тютюнлей тургъан.

— Ма ол?

— Хо.

— Ол а Архызды. Былайдан аны къуру тёппеси кёрюнеди.

— Ма ол а, ол билеу джыланчыкъ?

— Ол?

— Хо.

— Ол а Муху сууду, бийчем, — деб ышарды Алхаз.

— «О тейри, бир ырхыздан джаратылгъанча, ол ушагъанына бир къара. Сакъалына-мыйыгъына деричин да», — деб Алхазны джангы сакъал-мыйыкъ ура тебреген бетине тансыкъ бетин салды бийче.

Ана джылыуну сезген джашны джюреги джумушаб, дуния бла бир ашхылыкъ этерге талпыды:

— Бийче, кел, ма ол арну ёзенни ёрге чыгъайыкъ. Анда нарат чегетни къойнунда кёл барды. Къара кёл. Атны кёзюне ушайды: къап-къара, халал, джумушакъ, терен...

— Къара кёл? Таулада кёлле, сени кёзлерингча, кём-кёкле боладыла, генджатай!

— Огъай, ол къап-къарады. Аны тюбюнде Къарчаны нарт тулпарлары джатадыла.

— Кел. Тохта, джолда айю тюбесе уа, генджатай?

Сабаплада, къара кишилей таш арта айланган бийни джанында сары садагъы болмаз, — деб, сабийни таба къошакъланыб къарагъанлай, аны ариулугъундан эки кёзю тоялмай: «О, тейри, бу баланы джюзю кюнтаякъданмыды? Кёрген кёз тоялмайды. Аман кёз къарамасын... Шашмай атасыды. Чыммакъ-акъ мангылайыны тюбюнде эки тум-къара къаш, узун кирпичле, тегереклерине кёксюл кюрен тартылгъан эки кёмкёк кёз келеккелерин ие, о сыйлы тейри, кесинге эмчек уланнга дебми джаратхан эдинг бу сейир джанны? Къызгъанма, тилейме, къызгъанма менден», — деб анача тилегенлигине, сабийни кеси бла сёлеше тебрегенинде, тиширыуча да къошакъланды.

Тиширыу эди бийче: сезими да, сёзю да, кылыгъы да. Тиширыу. Ол себебден болур эди, ана сезими тиширыу сезимни дыгъысында эрлай джукъланыб, тас болуб къала эди. Тиширыу сезими уа таймаздан юреб, керпеслениб, джюрегин къозгъагъанлай тура эди. «Генжатай» деб Алхазгъа балсасытыб айтханы да, аны къалгъан сабийлеринден айырыб энчи суюгени да тиширыу сезимини кючюнден эди. Бийче, чегет гугук башха чыпчыкъны уясына гаккысын атыб кетгенча, бир сабийин да ёшюнюне кысыб, акъ сютюнден ауузларына тамчысын бермегенди. Бийледе адет алайды. Къызлыкъ саны тюрленмез ючюн, бет джюзю тюгенмез ючюн къаллай мардасыз, чексиз багъаны бердиле, къаллай сейир джылыуну сезмейдиле джарлы бийчеле...

Баласын, кёз гинджисин, кёкюрегине кысхан ананы багыасы неди? Сау бир дуня. Бир сейир, бир назик, бир ёхтем дуня! О джазыу, нек тонайса сен джик-джигин айырыб, ёлдюм-кьалдым деб бала табхан ананы? Ол кьадар инджиуден кьутулуб, ол сейир бурхучукьну, кюн тамчычкьны ёшюнюне кьысыб, чыммакь-акь сююн, ана джылыуун анга берсе, унутады тиши-рыу ол кьадар инджилгенин, джиги джигинден айырылгьанын, ёлдюм, ёле киргеем деб, аджал тилегенин. Джазыкьсын, тонама ананы, сыйлы джазыу...

Джазыуну сёлешир тили болса, ол манга аллай гурушхалы джууаб этер эди: суула, буз сюмекледен акьгьан сууукь суула кьайнаб ызларына кьайтыр эдиле, мермер таула, туз гыртлача эриб, тас болур эдиле, тарс деб эки джарылыр эдиле ташла, ёкюнюр эди кьара джер... Джазыуну тили джокь. Биз, адамла, терслигибзини андан кёре, нени да аны юсюне кюрейбиз. Ол багушду деб турабыз. Кёксюл примпух ау, джангы келипчикши илгиздик бетине атарлай бир назик зат эсе уа. Ана джюрекли бир халал эсе уа. Ата сезимча кирсиз эсе уа, эгечни кёлюча, такьыр эсе уа? Билмейбиз. Аман Макьушха деб, джарсыуларыбызны джазыудан кёребиз. Кесибиз чыгьаргьан адетибиз кесибизни инджитиб, ёшюнюбюзню талаб, башыбызны кемириб, адамлыкь багыабызны тюшюрюб тургьанын эслемейбиз.

Ахрат азабдан дуня намыс кючлюдю деб бегитгенибиз бла намысны кесин да чайкьагьанбыз. Намыс. Ол керекли джеринде сыйы тёппебизде болсун. Намыс деб джюрегибизни топлукь этиб, кеси кесибизни онгдуруб, сёнгдюрюб, балабызны сууутуб, тыбырыбызны кёмсек, аллай намысны багыасы неди? Ол намысмыды, огьесе?..

Намыс... кьартны кьачын кёрген, сабийни хатерин эте билген, тиширыуну сыйын кёлтюрген, эркишини кёлюн чапыра билген, халкьгьа, джамагьатха халал кьуллукь этген, ёзюм деб бетинги джоймай, керек кюнде ёрге туруб, джуртунгу-джеринги джаудан сакьлагьан, хоншугьа-тийреге кьарнашлыкь эте билген, хар адамны джарсыууна кесинги джюрек инджиуонге кьарагьанча кьарай билген... От эсе да, мени кюйдюрсюн, джангур эсе да, мени джибитсин. Халкь джарсымасын, адам инджилмесин. Тауукь тюбюнде зайынча, мен кьыйналайым деб адамлыкь адетибизни баш джоругьун кесибиз сакьлай билсек, джазыу олсагьатда

адамны джумушчусу боллукъ болур эди. Насыб да, намыс да ушашла болуб, адамгъа къуллукъ этер эдиле. Былай деб бир терс къачны тартыб, аны кюренинден чыгъалмай, кеси кесибизни инджитгенибизге кёбюсюне намыс деб, ма аны ючюн айтханбыз ызына къайытмазлыкъ сёзню — ахрат азабдан дуня намыс кючлюдю деб. Энди ол сёз бегитген сезим бюгюн бизге ёмюрлюк дауум тёре болуб юсюбюзге ёре сюелиб турады. Ычхыналмайбыз аны къучагъындан. Терт этгенин билебиз, инджилгенибизни сезебиз. Ёре туруб ол къара багъананы томуругъа уа кючюбюз джетмейди...

Нек?

Менде, мени юсюмде къурумасын. Не да болсун, биреу этсин. Мен а деб, джер тенгли болады адамлыкъ кёлюбюз.

Кесибиз джахилликде, амалсыздан чыгъаргъан осал адетибиз бюгюн, кёзюбюз кюннге ачылгъан заманда бизге бийлик этиб, тишлик джыйыб турады. Мал башы бла излемейди ол тишликни — Адамлыкъ, Насыб, Къууанч деген затладан алады юлюш. Тонаб, джырытыб, джулкъуб алады...

Келигиз, сен — мен деб турмайыкъ да, ол къара къуугъун байракъны отха быргъайыкъ, ол асылсыз таханна да томуруб аны юсюне атайыкъ. Джалыны кёкге чыкъсын да тас болсун, джерде атын унутайыкъ. Насыб бла Намыс — экиси эки джетген кызчыкъ болсун. Эгизле, алакёзле, къаракёзле... Хар адам да юлюшлю болсун аладан. Ансы биз керти Намысны юсюне ётюрюк абаны атыб аны керти борчун унукъдуруб, джалгъан джумуш этдире, кесибизни инджитебиз. Адам аллай затладан кенгде, эркин джюрюрге керекди. Учхан джулдуз тюлдю джерге джаратылгъан джан. Кюптаякъды. Кёкде джаннган джарыкъ джулдузду. Насыб аны окъа бёркюдю, Намыс да акъ абасыды, кирсиз кийими...

Ана бла бала, экиси эки атны белинде, сейир ёзенни ёрге айланыб баргъан заманда бу къозгъалыу да бир уллу чыпчыкъ болуб, аланы юслери бла учуб бара эди. Аны къанат тауушу, суу шоркъалагъа кёчюб эшитиле эди, тау аязчыкъ болуб ана бла баланы бетлерин ийнакълай эди... Назик эди да андан ары къарыуу джокъ эди... Бу эки адамгъа ол былай деб джукъ сездиралмай эди.

Нарат чегетни ичи бла тар джолчукъгъа киргенлеринде, бийчени джюреги сескекленди.

— Генджатай, бу кьуджур джол бла кьайры барабыз? Кел, ызыбызгъа кьайтайыкъ.

— Огъай, бусагъат кенг джолгъа чыгъарыкъбыз. Андан бир кесек барсакъ, нарат терекле шуулдай тургъан джерде — Къара кёл! Сен аны бир кёрге эдинг.

— Ол кимни джериди да? — деб сакъ ауаз бла сорду, баласыны этер джууабын билгенча бийче.

— Ол?

— Хо.

— Акъ Джинни! Ма ол бизге келиучю Акъ Джинни. Бийчени джюреги титиреди. Алай а ол огъай деялмазлыкъ бир кюч аны ауузуна бу сёзлени салды.

— Кел сора, Генджатай, — деб, атыны джюгенин бошлады бийче.

Алхаз да, анасыны ызы бла сол джанында кьууанчылы учуна, атын алгъа силкиндирди.

Бир кесек баргъандан сора, бийче атын кесгин тохтатыб:

— Генджатай! Кеч этиб, чегетде аджашыб кьалырбыз да?

— Алкъын эртдеди, бийче. Чегетде кьарангы кёрюннгенликге. Бусагъат джетебиз, — деб, кьалын нызы терекчикни тегереги бла бурулуб, бийчени аллына чыкъды Алхаз.

— Алай эсе, кел, Кюнтаягъым, эрлай ызыбызгъа кьайтырбыз, — деб атын аллына тири атлатды бийче. Бир кесек баргъанлай, кёзлерин кысыб ачханча, бетлерине кюн тылпыу уруб, Къара кёлге чыкъдыла.

— Тоба! Тейри тамчы! — деб аллына силкинди бийче, кюнде джим-джим джылтыраб кёзлерин кьаматхан Къара кёлню кёргенинде.

Алхаз секириб атындан тюшюб, эрлай бийчени атдан тюшюрдю. Бийче, кёлню джагъасында тегерек ташчыкъланы алыб сыйдам суугъа ата, ала да чубчуб деб джутула, булджуй тургъанлайларына, «чолнкъ» деб къаз гаккы тенгли бир къара таш кёлню тюз арасына тюшдю. Суу джийиргениб аны ызына атаргъа излегенча, кюрен чайкъалыб, башына кьайнаб-кьайнаб чыкъды. Бийче илгениб, джашына кысылды. Алхаз, анасын кьучакълай, төрт джанына сескекли къарады. Бир деб бир джанны кёрмед.

— Кёкден тюшмеди эсе, киши джокъду. Кел, Генджатай, кетейик. Шайтан-джек эсе уа? — деб, джашыны кьучагъындан айырылгъанлайына, тюз кьатларында мазаллы нарат терекни артындан чыгъыб келген

адамны кёрдю. Ол, хакъ юлюшюн алыргъа келгенча, кескин атлай, ала таба ёхтем келе эди.

«О тейри, неди бу?»

— Генджатай — деб ёмюрюнде биринчи кере ана сезими уяныб, баласын джакълай, аны аллына турду бийче.

— Ха-ха-ха! Апсатыны ариу кызы! Къайдан чыкдынг мени мюлк джериме? Мен сени былайда джюз минг джылны сакълайма.

«О тейри, о сыйлы тейри», — деб, эки кьолун эки къанат этиб, баласы бла бу келе тургъанны арасында къадама болургъа излеген тиширыуну бир джанына аяуду этиб, аны орнуна Алхаз кеси сюелиб, къамасына узалды.

— Ауузунгдан сютюнг агъа, кёрмеймисе мени кьолумда джерлениб тургъан тейри кылычымы? — деб, кийик тери къабда къара ушкокну аллына тутду. — Мен агъач кишиме. Дуня мени табанымы тюбюндеди. Ха-ха-ха! Ашым-сууум ашлаугъа кьонуб, кеси аллына аллыма келиб къалады. Ма бюгюн да Акъ марал бла джур текечик! Ай, Тейриге мен кьор болайым — деб аллына атлады. Сол аягъында саламдан толуб, кючюк тенгли чабыры. Атлагъаны сайын ол аягъы солуна тартханча болмай, онг аягъыны сабыча, солуна чорт бурула эди. Онг чабыры андан гитче эди. Юсюнде эски, кюнде кюйген къара гебенеге, аны тюбю бла тобукъларындан энишге мор къапталы. Къаптал бла гебенекни тюбюнде эски, бети танылмагъан шимир шалбары, тозурагъан мор ышымлары. Башында устуккулары, ма мен деб ёрге-ёрге чончайыб тургъан кечеге бёркю. Сакъалы-мыйыгъы джетиб. Сакъалы, эчки эмчеклеча, эки бёлюнюб, мыйыкълары да аланы ызы бла энишге салыныб. Кёзлери кёрюнмей эдиле. Сол кёзюню тюбю бла, зар, харам адам болгъанын чертгенча, ууакъ сызчыкъла. Эринлерини орнуна бир шимир сыз. Бурну --- тауукъну кьуйругъун джукълуб ёрге чончайтсанг, бир болады, ма алай эди. Юсюн да тер чирчикле кючлеб.

«Бу арну джерде бу джийиргеншли зат къайдан чыкды?» — деб келди Алхазны кёлюне.

— Эй, Сатанай бийче, мен сени излеб ёмюрюмю орус станиселеде ийгенме. Сен а нарат чегетледе айлана кёре эдим. Ха-ха-ха, кесинг келиб кьойнума кириб къалдынг да, — деб, ол джийиргеншли сол аягъын онг аягъына кенделен этиб аллына атлай башлагъанлайы-

на, Алхаз, анасын бир джанына этиб, къамасын сууруб чыгъаргъанлайына, аллындагъы заф деб шкогун кёкге атды.

— Мен ёлейим, алтын къалам! Мен ёлейим! — деб бийче джашыны аллына башында джаулулгъун атыб, аны джер тебренигенча тебе тургъан ёшюнюне бетин салыб къычырыкъ этди.

Алхаз ол затдан кёзюн тайдырмагъанлай, узалыб анасыны джаулулгъун алыб, башына къысды.

— Мен ёлейим, мен былайда джерге кирейим, къамангы ызына сал. Мени эки кёзюм чыкъсын, нек келдим бери? — деб, ол адам таба бурулуб, — Сени да тиширу табханды. Артыкълыкъ этме. Балама тийме, тилеб айтама. Мюлкюю ал. Мени джанымы ал. Уланга тийме!

— А-анам! — деди Алхаз, бийчеге ол сёзню ёмюрюнде биринчи кере айта, — ким бла сёлешесе сен? Мен аны башын юздюрмесем, итден туугъанма

— Оу, — деб, бийче, кёлюне чаба, джашыны къолунда мууал болуб чёгеледи.

— Анам, ой, анам! — деб, тобукъланыб анасын къойнуна ала, къычырыкъ этди Алхаз. Джаш анасы къайгъылы болгъанлай, ол адам эрлай атлагъа чабыб, секириб бийчени акъ байталына миниб, Алхазны атын да адеж тутуб, суу джагъа таба мыллыгын атды. Кёлден узайыб, Теберди сууну онг джагъасына джетерге, ызына къарады.

— Хо-хо-хо, кюлаякъ бийче, къалдынгмы? Эки кёзюнг кёкге аралыб къалдынг! Тохта, Акъ байталны элтиб черкеследе къабыб келсем, айюле таламай турсала, къучакъларма, окъа бёркюнгю тешерме, кюбе тюбюнгю тешерме, ой, ри-ра-ри-ра-ри-раши! — деб, кёлю кёлтюрюлюб, атлагъа къамчини сылаб, джортуб бара тургъанлайларына, акъ байталдан Алхазны атына миниб, джырлаб башлады.

Ой, Басхан тюзде чум терек,
Ол чум терекге мен керек.
Ой, керек эсем, джетейим,
Керек тюл эсем, не этейим?..

Э-эй, атды, тейри, эркишини къанаты. Тиширу не? Бир-эки чимдединг да кетдинг. Атды, атды эркишини Тейриси! — деб миниб бара тургъан атындан ызына акъ байталгъа секириб минеме дегенлейине, тюз аллында ат белледе Дамаш бла Бештау сирелиб тургъанларын кёрюб, — О, о тыбырынг къурурукъ Тейри! Шашдыра-

са мени... Сиз, сиз кимлесиз? Хы-ы... Сен Акъ Джинн. Джарамы балхамы! Мен сени акъ байталынгы чегетде табыб алыб келеме. Ма. Ма, халалынг болсун. Манга ма бу чал алашачыкь да озуб боллукьду? Ма..., — деб, эсин джыя тебрегенлейине, Дамаш герохун чыгъарыб, марлады.

— Къой, къой, ёлгенлеринг кёрлеринден чыкьсынла, къой. Мен бир джарлы. Къой, къой, къой, Дамаш, бети агъара, Бештаугъа неле эсе да айтды. Ол къанджыгъасында аркъанын алыб, эрлай аны бойнуна атыб, заф деб джерге быргъады. Аtdан секириб тюшюб, къараб къарагъынчы къолун-аягъын байлаб, сюйреб элтиб, мазаллы кюрюч терекге сюеб, кеси ычхыныб къачалмазча бегитди. Дамаш аны аллына барыб, башын энишге этиб, кёзлерин хыны джандыра къамчисини учу бла быдырындан тюрте:

— Магъун... Гудучу Магъун! Таханнга ургъанларында, тохтамадынг. Элден къыстагъанларында да уялмайса. Къачан тохтарыкьса? — деб, къамчини башына сылады, атланы джашыртын алыб кетгенди деб умут эте. Тос къатыны бла джашына этгенин билсе, ол аны алайда огъуна бошарыкь болур эди. Магъунну насыбына, бийни алкъынчы андан хапары джокьду.

— Къан бла кирген джан бла чыгъады, Акъ Джинн. Тейри буюргъан джюгюмю аркъамдан аталмайма, не этейим? — деб, ол да аны таныгъанын билдирди, — Джазыуум — ауур джюгюмдю.

«Акъ Джинн» дегенлейине, бийни санлары джызылдадыла. Эрлай секириб атына миниб, эки атны да адеж тутуб:

— Къайдалла?! — деб сорду.

— Тейри билген, атла алай отлай тургъанларын кёргенимде, чыдаялмадым. Санларымы бошла, излейим!

— Магъун! — деди, джерни титирете Акъ Джинн, — алагъа бир джукь болса, мен сени теринги тишлерим бла соярма

— Тейри шагъатым. Мен кишини кёрмегенме. Биргенге элт, излейим. Хайыуанланы джанлы джыртыб кетер деб сюргенем. Тейри, бошуна отлай тура эдиле. Бий аккыллы болду.

— Санларымы бошла, тейри уланы Акъ Джинн. Къонакь терекча былай къоюб кетсенг, джанууар талаб кетер. Андан санга не пайда, — деб къансыды Магъун.

— Бошла итден туугъанны — деб, къамчиси бла Магъун таба кѳргюздю бий.

— Огъай, тейри, мен алай тынч тешилгенледен тюлме. Атланы къалайдан сургенин, атлыла, къайда болгъанларын айт. Ол шкок атылгъан таууш не эди? — деб типтиб сорду Бештау. — Сени мылтыгъынч чарлагъан болурму эди?

— Тейри шагъат! Къара тюлкюге атхан эдим, урургъа кѳзюм къыймады, — деб сѳзюн аягъына джетдиргинчисине, Бештау кереклисин ангылаб:

— Къалайда эди да къара тюлкю? — деб кесгин сорду.

— Сау-эсенди, сау-эсенди. Ары бир бошла. Ит болайым, эрлай ызлаб табыб къоймасам! — деб джалынды Магъун.

— Бошла, Бештау, кюн кетиб барады, — деди Дамаш.

— Огъай. Къарангыда къачыб къутуллукъду. Излейик да, анга кѳре этербиз, — деб, эрлай атына миниб, джолну ѳрге айланыб, тууайлаб башлады. Бир кесекден джууаб келди.

— Бий, эшитемисе?! — деди къууанч тыбырлы Бештау.

— Хо! — деб, атын алгъа силкиндирди Дамаш.

— О-ха-ха-ха-ай! — деб къычырды джугъутур мюйюзге Бештау. Кѳб турмай тунакы джууаб келди.

— Бу тѳгерекдедиле, тейри-адамы, — деб дагъыда мюйюзде хахайлады Бештау...

— О-хо-хо-хо-у — деб узакъ болмай зангырдады Алхазны ауазы.

— Узакъ кеталмагъан кѳре эдим. Тоналгъанларын да сезелмей, бир джары джанлагъандыла деб, излеб айлана болурла, — деб кенгирек джолчукъгъа бурулду Дамаш.

— Кеч болгъунчу тюбѳб къалгъаныбыз да иги эди, тейри. Ала да джукъ билмей, бу зат да къутулуб кетсе, не этерик эдиле? Алай а ол тюзююн улан биргесине, бийче илгене да болмаз, — деб Бештау сѳзюн бошагъынчы, Алхазны ауазы келди. Бий, атыны джюгенин тартыб, туракълады. Атла, къулакъларын джумуб, сакъ болуб, беллеринде олтургъанлагъа къымылдамагъыз дегенча, симсиредиле. Тѳгерек шош болду. Дыфсылыкъны ѳмюрю къысха болгъанын чертгенча, бийчени акъ байталы бир тукъум бир тюрлю таралыб кишнеди. Бештауну кѳзюне джыламукъ урду.

— Сирелиб тургъаныбызгъа къара, хайыуан чакълы бир ашыгъа билмейбиз, — деб, тобукълары бла атыны къабыргъаларын тюртюб, аллына силкипди Дамаш.

— Э-эй! Къайдасыз? — деб, узакъ болмай, онг джанындан Алхазны тауушу чыкъды.

Атлыла, бирден тохтаб, къулакъ ийдиле.

— Эй! — деб онг джанына бурулгъан Бештау ала таба, къууанч тыбырлы болуб, келе тургъан бийче бла уланын кёрдю. Секириб атындан тюшюб, алларына чабды. Бий, джунчуб симсиреди. Бийче джууукълашапанда, эсин джыйыб, эрлай атындан тюшюб, аллына атлады. Экиси да джунчудула...

Бештау эрлай акъ байталны бийчени къатына элти. Дамаш атны ёзенгисинден тута, бийчени аны юсюне миндирди.

— Биз сындырып чёбню къырау ургъан болмаз эди ансы, къаллай зорлукъдан къалдыкъ, — деди бийче.

— Нечик? — деди Дамаш, бийчени сёзюн бёле.

— Къалай печик? Ол агъач кншиге тюбемедигизми? Ол бизге бир этди да. Джаны болгъан джерни тырнар эди...

Дамаш тишлерин къысды. Барыб ичипе къамасын тыгъарлай болду. Кёзюне Магъунну къара къаны тёгюлюб кёрюндю.

«Огъай, терекде къалсын. Къамадан, ай деб олсатлай джаны чыгъыб къаллыкъды. Алайда уа, джаныуар болмаса да, къурт-къумурсха ашаб ёлюр. Ёмюрю узакъ, кюню къарангы болсун итден туугъанны», — деб, ичин бийчеге сездирмей, ышарды. Аны джууабсыз болгъаны бийчени джанына тийди.

* * *

Тёбенги джел кёкден джаугъан къарны джерге тюшюрге къоймай, джерни юсю бла кёндеден сюргенлигине, джер бекден-бек агъарыб, наз тереклени юслерин къар басыб, ала акъ гебенлеча сюеледиле. Дуния чыммакъ-акъды. Сууукъду.

«Къара къыш энди акъ къыш болду, — деди Алхаз ичиндеп, баш энишге сагъышлы къараб баргъан Дамашны акъылын бёлмейим деб. Дамаш а бюгюн къалгъан кюнледен сагъышлы эди. Джюреги бирден къозгъалыб, къолу-аягъы джызылдаб, онгсуз бола келсе, бир зат джетиб ычхындыргъанча бола эди. Алай а ол зат аны инджиунден къутхармай эди. Бир огъурсуз,

бир кечмекликсиз затха джангыдан талатыргъа деб эсин джыйдыра да джангыдан инджите эди. Къаядан тѣнгереб баргъанлайына, къолу бир кючлю бутакъдан тутханча бола да солууун ала келгени ышанмакълыкъ орнуна къоркъуу сезим бере эди, эркишиде тюбемеучю бир тукъум бир къуджур сезим. Былай ѳртен тюшюб, дуня кюйюб, ол кеси джангыз къалыб кетгенча, неда, къараб тургъанлайына, джер джарылыб, дупияны ичине джутуб къойгъанча — Уэ-ф! — деб от тылпыу солуб, Алхазгъа эслетмей, бойнун буууб, солургъа къоймай тургъан башлыгъын бошлаб, аркъасын тюзете, джамчысын агъартыб тургъан къарны джерге себеледи. Алхазгъа джашыртын къарады. Толгъан айча джарыкъ эди уланни сескекли къууанч кючлеб тургъан тюрсюню. Халал ѳтгюрлюк, кирсиз улан ѳхтемлик кюню аманлыгъын сездирмей эдиле джаш адамгъа. Быллай кюн къуру джылы келген адамны сагъышландырады. Джашлыкъ, неге да кесин дженгил терилтиучю халал джашлыкъ, быллай кюнде да бюгюлюб мугур болмайды. Аны эси боркъулдаб чыкъгъан къара сууча, кирсизди, джазгъы къанатлыча, сескекли къозгъалыбды: арнулукъ, тазалыкъ, ѳхтемлик... Башха сезим орналмайды джаш джюрекни тѳрюнде. Боранла, ѳртенле узакъдадыла. Къайгыыла уа, о хадауус къайгыыла, хар ташны тюбюнде къой, джерлеб миниген атынгы туягъында да бугъуна биледиле. Уйт дегенлей, шыб деб чыгыб къаладыла. Дамашны аркъауун бюкген да аладыла, былай деб алкъынчы бир ачыкъ затны кѳралмагъанлыгына да. Аны акъылына келген зат бла кѳлюн сындыргъан сезимни чурумлары башха болгъанын а ол сезелмейди. Баласына ичин айтыргъа деб чыкъгъанды ол джолгъа. Аны ауурлугъундан иднжилеме деб турады.

«Огъай, огъай, огъай», — деб зынгырдар эдиле къаяла, суула ызларына бурулур эдиле, тарс деб джарылыр эди къара джер, адам да барыб, тѳрт бюклениб, тѳрюне кирир эди, боллукъну билсе. Билмейди. Джазыу адамгъа джоралагъан джарсыуун тышында тутмайды...

Ичинден бийче бла сѳлешген заманында айтыучусуча Генджатай деб, тышындан не дерге билмей, дыгалас эте келиб, атын Къара кѳл таба бурду Дамаш.

— Дамаш бий, — деди Алхаз, алайгъа джетгенлейлерине, — былайда ат иймейик.

«Атам де, Генджатай, атам де», — деб ѳкюндю бий ичинден.

— Нек сора? — деб ышарыргъа кюрешди тышын-дан да.

— Магъун былайлада айланыучанды. Атланы сюрюб кетеди, — деди, Магъунну терекден кеси бошлагъанын кёзюне кёргозе.

— Къоркъма, Магъунну салы кёрге тюшмегенликге, джаны джаханимни тёрюнде чегеди, — деди бий, къамчи сабы бла атыны джалкъасында къарны ариулай.

Алхаз, атын тохтатыб, бийни кёзюне джити къарады. «Таш бла ургъанны аш бла ур, бала» деучен эди эмчек анасы. Ол эсине тюшдю. Магъун бийче анасыны кёлюне чабдыргъаны кёзюне кёрюндю. Бештау «Бар, ол джорукъсузну башына бош эт. Оноуун тейри кеси этер, джан берген кеси алсын джанны да деб, бийче бла Акъ Джиннден джашыртын Алхазгъа Магъунну башына бош этдиртгенин эсине тюшюрдю. Бийни сууукъ бетине къараб, «онгсузну табалама, бала. Кесингден тереге уллу кёллю болма» деб эмчек анасы къулагъына шыбырдагъанча болуб. «Дамаш бийни эмчеги болгъан болмаз, — деди кеси кесине Алхаз, тышындан а:

— Тейри, Магъунну мен кёб болмай кёрген эдим, — деб, сынады бийни.

— Алай дегенинг? — деб сескекленди бий.

— Тейри. Акъла-Тюбюнде бетин джууа тура эди. Азыгъымы бериб кетген эдим...

Дамаш башын булгъай, уланны айтханына ийнанмай да болмай:

— Джангыла болурмуса? Эсинге бир тюшюрчю, — деди.

— Огъай. Тейри эки къолу бла ургъан бир къыйынлы. Аны нечик танымайма? Джорукъсуз деб тышына атханлыкъгъа, кеси кесинден къачалмайды да.

— Аллайгъа азыгъын берген къайда кёргенсе да? — деди бий, къашларын тую. Ол санга не этгенин билесе да? Аны къатына барыб, сюегинги къалай сындыраса?

— Аны орнунда мен да алай этерик эдим. Ол биз айтханча, алай аман адам тюлдю. Сабийча къууана биледи, джазыкъсынаса...

— Нечик? Адамгъа бет керекди. Сау эл къыстагъаннга къонакъбай болгъан адетни кёргенмисе? Эл тёреси — тейри. Аны оноуун тейри этсин, — деди сууукъ ауаз бла Дамаш.

Алхаз, башын энишге ийиб, бийни айтханын огъу-

рамагъанын билдирди, алай а ачыкъ джууаб эталмады. Бир зат тамагъына тыгъылыб, джунчутду.

«Ай, бу баланы ол эмчеклери терсине буруб къойгъандыла, хадауусла. Мюлкюме иелик эталлыкъ тюлдю. Магъунлагъа чачыб къоярыкъды. Анасы да, буу силегейча, джылтыраб тургъан болмаса, ырнык баласындан хапары джокъду. Бюгюн бу мен айтханны ангылаяллыкъ тюлдю... Не этсин адам? Бештау?.. Огъай, ол да магъунланы ёкюлюдю. Ай анасыны уа, гитче заманчыгъында кымыб кетиб, кесим билген адам ёсдюрсе керек эди... Энди уа аты да биреунюкю, кеси да биреу... Не этсин, бюгюн сёлешсем, ол мени ангыларыкъ тюлдю. Тамбла уа... Тамбла меники тюлдю. Ай анасыны уа, озгъан джангурну ызындан къууама да, джеталмайма, хо-хо деб да ызыма къайтыб кеталмайма. Къаратон башыма джангыз дагъаным, учу-кыйыры болмагъан къара мюлкюме хакъ ием... О-о, менлей оу болсун мени табаларыкъ. Кёремисе, ол чийбыдырлагъа тартыб турады? Къаны бузулуду. Сыфаты болмаса, бир асыл заты къалмагъанды. Къанын къаралтхандыла. Ай анасыны уа, шо, мен ёлге эдим да, муну алай болуб кёрмеге эдим. Кёремисе, къаны алагъа бурулуб турады», — дей, кеси да билмегенлейине, улан таба бурулуб:

— Ашхы улан, керти эркиши кезлик бла кыылычны алмашдырмайды. Кезлик — тишликге, кыылыч — эрге. Санга бир джууаблы ишим болуб чыкъгъан эдим. мен бюгюн джолгъа. Къуру санга. Тюзде, джолоучулукъда болмаса, айталлыкъ тюлме. Ол къонакъ кшошлада да къарагъан кёз, тынгылагъан къулакъ кёбдю. Ички сёз экеуден озса, эл ауузуна тюшеди, — деб, не болса да болсун дегенча, эркин айтды бий, андан ары чыдаялмай. — Менден бай бу ёзенде бир инсан да джокъду. Къобанны акъ ташындан мени алабаш кюзум кёбдю. Башым а джангызды. Сен энди, хайт деб, эркиши болгъанса. Барыб, кесинг джангыз джылккы сюрюб келсенг да, не тамаша. Заманынг джетгенди, — деб башлагъанлыгъына, ол ахыр сёзюн айтыб къоялмады.

«Анасы айтыб къойса, иги боллукъ эди. Мени ангылармы?.. Кесимден чиркитиб къойсам а?» — деб, джюз соруу ёрге туруб, аккыллы болду. Алай а дагъыда бир тукъум бир таукеллик кёлюн кёлтюрюб, сагъышлы болуб бара тургъан уланнга ичин ачдырды.

— Алхаз, — деди къайгылы ауаз бла бий, — эрки-

шича тынгыла. Эркишини сёзю ёлгенден эсе, кеси ёлгени ашхыды.— Мен сени атангма, туугъан атанг... Мюлкюм малым да сеникиди...

Алхаз, акъыртын бара тургъан атын кескин тохта-тыб, ат юсюнде кыйынлыкъны белгисича сир къатыб, джерге мугур къарады. Чыммакъ акъ къар къып-къызыл джилтинле болуб, тёрт джанына аяусуз чачылды. Олсагъатлай джер тегерек айланыб, юсюне джюз-минг кюрен тартылгъан тала, аякъ тюбюнден тайгъанча болду. «Гыбышы-гышыбы-гыбышы»,— деб башына исси къаны урду. «Гыбышы-гыбышы-гыбышы»,— деб, санлары бирден титирей келиб, эрлай, джаягъа тартылгъан садакъча, сир болду. Не этерге билмей, джер джарылса, ары кириб кетерлей джюреги сыныб, бий таба хыны бурулуб, кенг дуня тарлыкъ этгенин ёмюрюнде биринчи кере ангылай, бийге эрши къараб, ичинден:

«Магъуншу тюл, сени сюерге керек эдиле къара багъанагъа»,— деб, атына къамчи уруб, аллы айланган джерге атылыб кетди.

— Джа... балам!— деб аллына силкинди бий. Бетине къар къатыш сууукъ джел урду. Кирпиклери бирбирине джабышыб, барыр джерин кёрмей, атын тегерек буруб, дыгалас этди. Ичи ууакъ титиреб, тырнакъларыны учуна дери къалтырады. Хатхусу бура, сау бир джыйын джанлы кыш боранда ачдан улугъанча, улуб джылады ат юсюнде Дамаш бий. Джюреги джер блз тенг болду. Амалсызлыкъ сындыргъан кёлю эзилиб, не этерге билмей, ол джаз терекге байлатхан Магъуннга сукъланды.

«Кёкде къузгъун, джерде къурт-къамжакъ да насыблыды менден»,— деб, сууукъ тузлу джыламукъларын джута, тобукълары бла тюрте атын орнундан тебдирди. Хайуан да иесича амалсыз болгъанын сезе, къайры барыргъа билмей, бойуну ёрге бла энишге эте, къардан бери чончайыб тургъан чыгъана къаурагъа узалыб, къырт деб тишлери бла юзюб, чайнаб башлады. Къуругъан къаураны татыуу джокъ эди: не ачысы, не дамы. Андан эсе, юрениген темир ауузлугъун джарата, чайналгъан къаураны тышына атаргъа кюрешди, алай а ёмюрю ауузунда тутхан ауузлугъу тилин къымылдатыргъа кыймай, тышына аталмады. Иги чайнаб мылы эталмагъан къуу къаура хуртдакланы ичине джутмай амалы болмай, дыгалас этиб, тамагъын сойдура, ёнгечине теберди...

— Аллы айгъыр болса, арты бие болур дегенлей, къач бла бирге къарны боранны да юсюбюзге къуюб, кёремесе, къаралай къалыб кетген къышны? — деди Бештау, сууукъ къолларын бир-бирине ышый.

«Март кетмей, дерт кетмез», — деди бир таулу тюнене. Тейри, тюз айта болур. Қъара къыш артыбызгъа чыгъаргъа башлагъанды. Хар кече сайын джерни юсюнде от джаныб кёреме тюшюмде. Былай бир къызыл от, къан кибик. Қъолларымы джылытайым деб, сен бусагъатда отха тутханча узатама, джылыталмай, илгениб уянама. Андан танга дери кёз къысалмай, инджилиб, кюшню кюн узуну ат юсюнде баш къагъа айланама, — деди Дамаш бий, анасына тарыкъгъанча, Бештаугъа.

Бештау аны тюшюн, болумун да огъурамады, алай а тышындан, аны джюрегин басар муратда:

— Ой, тауукъ тюшю тары бюртюк деб, мен да тюшюмде от джагъама кече сайын. Бу малланы къара къыш джутуб баргъанына инджилиб этебиз. Тейри кеси кёреди, амалсызбыз ансы, кюн боллукъ болса, бир кёзюбюзню чыгъарыб кёкге атар эдик.

— Мал не? Мал ишмиди. Бир кечеге сюрген джылкъынгы багъасымы барды къара къыш джухан мал? Джаз келе эсе, джылкъы сюрюб келейим. Мени къаллай джылкъымы сюрюб кетдиле. Ол ишмиди? Қъараб тургъаулайыма эбзелеге сатыб джибердиле. Бычагъым сешики, санга да келир аллай кюн деб, биргесине къошулуб айландым... Джылкъы неди? Тюшледиле мени джюрегими кемирген, тюшле», — деб кёзюн отха чыракъ ийди бий. Қъайгъылары бири бирин басыб, бири биринден аяусуз эте, былай деб джукъ сездирмеселе да, тынчлыгъын джюрегинден, сыртындан терисин къобаргъанча, шырт деб сыдырыб алыб, дерт джетдиргенча, табалай эдиле.

Кюн узундан узун бола, кече юслерине буз тартхан суула кюндюз джим-джим джылтырай, бузлары кюнде эриб, шоркъулдай, джазны эртде келгенин билдирселе да, эл аязыялмай, бир тукъум бир мишау болуб, тирилелмегенча кёрюне эди. Таулада бузланы эритген, къая ранланы сууукъ ёшюплерин къыздыргъан кюн, не эсе да джерге кёк урдуралмай эди. Калак джелчик келиб сабанлагъа кирсе, ала кёчген элни джол ызыча букъу этиб тургъан болмаса, бауларында урлукъну лезик этиб тышына аталмай эдиле. Кёк кюкюрөб, бир джауум джауса, джангур, джылы джазгъы джангур, ызы бла кюн къыздырса, урлукъ тышына

кѡтарылыб чыгъарыкъ эди, ханс кѣгерлик эди, ёре турукълача сюелиб, чирчиклери жарылалмай тургъан терекле да эрлай чагъарыкъ эдиле. Алай а, кюн кыыздыргъандан ёзге себеб джокъ эди. Элни эшегин элтиб суугъа къуюб джуундургъанлыкъгъа, джангур джаугъанны къой, къум тюзге адау тартханча, букъулаб турады. Анда-санда кѣкден тамчы акъгъаны болса, оджакъдан тыбырда мыдыхха тамгъанча, къургъакъсыб, мылы кюсеб тургъан джерде зинг болуб къалады. Джер къаралыбды. Мишауду. Бир затдан къоркъуб джашыртын джукъусурайды.

Ауушлада къарла да эрлай эриб, джай ачылычу ыпчыкъ джолла, бош болгъандыла. Къарачайгъа Тау артындан джолоучула, къонакъла, саудюгерле къуюлгъандыла. Аланы аякъ кийимлерини олтанына джабышхан мушхут, кийимлерине къониган букъу къатыш келген зат Джамагъатны къабакъ эшиклеринден да киреди. Ол хар тыбыргъа, хар арбазгъа, хар тийреге, элге бютеу, джерге къарангы тюшгенча тюшюб, баш къусхан сабанны ачы буз ургъанча урлукъду, ёртен тюшген къачхы чегетча кюерикди къайран Джамагъат эли, алай а алкъын келир кыйынлыкъны киши сезмейди. Кюрт басар элни къулагъы сангырау дейдиле. Джамагъат да сангырауду бюгюн.

Къарачайны басыб келген тубанны къара этеги анга да джетеди. Ол эки айрыды. Джыланны тилича. Биринчи аты эминады. Айтылгъан джерден кери болсун, джашар джери кѣрю болсун. Экинчисини атын айтмайым. Ол эминаны эмчек анасыды. Зорлукъду аны аты. Тынгылачыгъыз. Зыккыл джашчыкъ, бир бутунда кимни эсе да эски ышымы, бир буту уа джап-джалан. Атасыны кечеге бѣркю кѣзлерине тюше, белинде, хатхучугъун къаты бууб, къайиш белибаучугъу. О, назик таулу уланчыкъла. Не кыйынлыкъда ёссегиз да, аталарыгъызча, белигизни къаты тартыб джюрюйсюз. Машалла, сизге аман кѣз къарамасын...

Майна, ол джашчыкъ, чѣртлеуюк чыбыкъдан ат этиб, сипи чыбыкъ бла аны сюрте, элни бир кыйырындан бир кыйырына джортуб барады. Аны назик тауушу уруб баргъан Къобанны ызына бурады, нарт къаяланы титиретеди. Ол элге, Къарт Джуртха, къуугъун алыб келеди. Къуугъунну ачы ауазы Джамагъатда да эшитиледи.

— Бий тишлик джыя келгенди!

Бий тишлик джыя келгенди! — деб, къарылыргъа

джете, кычыра келиб, «атын» тохтатыб, ойлашыб, джаныгдан джолну ёре атылыб:

— Кырым бий аскер джыя келгенди.

Кырым бий тишлик излей келгенди.

Кырым..., — деб андан арысын айтхынчысына, бир къара окъ келиб, джерге бауурчугъундан къаблады къаракёз, кёрмекъаш таулу уланчыкны. Кыбкызыл къапчыгъы джерде уюду... Адаргы къучакъчыгъын ана джуртуна джайыб, сойланды...

Кырым бий тюл эди ол. Кырымбийни джетеклери Хачыпсыдан Къарачайгъа келгенлерин къайдан эсе да сезиб, джакъсыз джуртуна амал излей чабхан эди акъыл-балыкъ болмагъан, джабалакъча, кирсиз сабий улан...

О къайран джазыу, сен мени ата-бабамы нюр тыбырына кёргюзмеген не къалды? Къар болуб да, къан болуб да джаудунг. Алай а, уллу кёллю болма. Тамызыгъын юзалмадынг. Чайнадынг, ичинге уа джуталмадынг. Тамызыкны тамчысы джилтин эди, адамлыкны амалы джурту эди. Джуртну, не этдинг эсе да, къуруталмадынг. Табу болсун джарыкъгъа, ол сен бауурундан джерге къаблагъан уланчыкъ сау къалгъан эди...

Кимден эсе да бугъунуб келгенча Къарт-Джуртда олийни арбазына эки атлы кирди. Бири тири бурул джоргъада. Юсюнде чыммакъ-акъ сууурулгъан джамчысы. Башында башлыгъы, боз чепкени, кюмюш хазырлары, кюмюш къамасы, тапанчасы, узун къынгырагъы. Къатангы, къуу адам, алакёз, къарамыйыкъ. Сакъалыны эки джанына аз-буз чал ура башлагъанды. Кёз къабакъларын энишге ийсе, бети бирден агъаргъанча кёрюнеди. Сол аягына азчыкъ сынчыкълайды. Аtdан тюшген заманы бла олтуруб къобханында болмаса, эслетмезге кюрешеди. Не джаны бла да кесине бек сакъды. Экинчи атлы — къара джамчылы. Джаш адам. Кындан чыкъгъан къама кибик бирди. Кермекъаш, узун джаякълы, къаракёз. Сакъал-мыйыкъ джаны ургъанды. Экиси да, кеслери кеслеринден бугъуна эрлай бийни кьонакъ юйюне кирдиле. Бери ала биринчи кере кире болмаз эдиле, юйлериндеча, сауутларына сабаларын тешиб, эркин олтурдула. Олсагъатлай алагъа олий кеси кириб келди.

— Тоба-тоба, Заурбек! Хош келдигиз, — деб, хачыпсыча ариу сёлеше, кьонакъланы къучакълаб, кьолларына тутта, биргелерине олтурду олий Ислам.

— Келгенбиз, биз, «ит несин тапымагъан заман» деб къарачайлыла быллай кюнде айтхан болурла. Къылыч бий¹ сары гяуургъа сатылгъанды. Джангы, Сафар бий, атасыны орнуна Хачыпсыгъа бийлик этиб, джуртун аяр орнуна, ол да, орусха кѣчюб, тюрсюнюн бузгъанды. Энди ол Сафар бий тюлдю, Георгийди, — деб тишлерин къыса, башын энишге этиб, бушуулу ахсынды Запиш ипа, — гяуур динни алгъанды.

— Тейри, дуня башы-тюбюне болады. Джаз да келирге унамайды. Былтыр бу заманда кюнбетледе токълула тоя эдиле, быйыл а дуняны кюн къысханды да джерден кырдыкъ чыгъалмайды. Малла ачдан ѳледиле, юсюнде бузла эриб бошагъандыла деб сэгъышлы сѳлешди олий, — халкъ инджилликди. Эмина бир джанындан, ачлыкъ-къыйышлыкъ бир джанындан...

— Бийле, аталарын сатхан ит адет къайдан чыккыды?

— Ата баласын сатса, баласы не этсин? Кѳрген кѳргенин этеди, бий. Бюгюн биз аланы джылауларын этер заман табаллыкъ тюлбюз. Беш-алты джылны нчинде орус патчах Кавказны белине дери джуду Къара, 1801 джыл Кюнчыккъгъанда Гюрджю барды да тамагъындан кирди. 1803 — 1804-чю джыллада Мигрел бла Иммеретия къошулду. Ол сылхырла нечик ангыла-ялмайдыла? Тюрк бла Персге къаршчы бара, кеслерин джокъ этгенлерин? Патчах кесине джол излейди. Кюнчыккъгъанда къралла бла сатыу-алыу джюрютюрге анга тынч джол, учуз джол керекди — тенгизле! Къара тенгиз — ата-бабабызны джыламугъундан толу Къара тенгизибиз. Къазбий тенгиз. Небиз къалады да? Таш къалалагъа кириб, таланган итлеча, къансый, къуй-ругъубузну къысыб турсакъ, кѳресе сары гяуур къой эсенг, нчингден чыккъган ит кючюклеринг да мараб айланадыла, — деб, джѳтел эте, ачыулу сѳлешди Хачыпсыдан келген келечи.

— Бир абынган миинг сюрюнюр дейдиле, сагъыш этерге керекди, бий, — деди сабыр ауаз бла не этерге билмеген олий, кѳзюне болумун кѳргюзе.

— Олий, мен уллу башым бла, Эшерни аллах джолуна къоюб, кесим салыб келгенме. Къарачай — чѳмюч ичине сыйынган бир джерчик. Алай а Орусну деу

¹ Къылычбий — Келешбей Чачба (Шервашидзе) — хачыпсы уллу бийи.

джерини кийик аякъларыды Къарачай. Аякъ аллына атламаса, не джюрек, не акъыллы баш да джукъ эталлыкъ тюлдюле. Сары гяурну аякъларын юздюрюрге керекди. Къарачайны юсю бла бизге Къабарты, Дюгер, башха ахлуларыбыз джюрюйдюле. Къарачай, сен бизден тайдынг, бизге болушлукъ джокъду.

— Порта уа? Ингилиз а? — деб сынады олий, кесн алагъа аккыллы болуб тургъанын сездирмезге кюреше.

— Порта? Ингилиз? Порта ингилизни къолунда къатхап къыймады. Сюйсе, ашады, суйсе, юсюне тюкюрдю да тенгизге быргъады. Ол да гяуур, орус да гяуур. Джэтген кюн биз бирлешалмайбыз сора, ингилизге не кёлкъалды?

— Къарачайны эмина чёблеб барады, бий.

— Эмина Къарачайдан эсе бизге алгъа киргенди. Бизден келе турады сизге. Къоркъма, къара халкъны артына эмина къой эсенг, Азрет-Алийни скулпюгери да чыгъалмагъанды.

— Дуда улу таба уа киши баргъанмыды?

— Огъай, олий хо десе, ол огъаймы дерикди? — деб сынады къонакъ.

Олий, башын энишге ийиб, сагъышлы болду.

— Тейри, Къарачай къол аязда алтын апас. Ким алгъа сермесе, ол алып деб турмайбыз биз да, алай болса да, таянчакъ а керекди. Азбыз, аз, — деб кюйсюне, келечиге кескин джууаб этмей, ёз джарлылыгъын билдирди олий.

— Дуда улуну кёсюне тюшсе, эки къолу бла сермерикди, оллахий, — деди къонакъ.

— Андан кийикле да бардыла, къарнаш: Къабартыдан Хадагъжукъ улу, аны кюеую Хубий улу, Дуда улу кеси уа Хадагъжукъ улуну къайыныды.

— Алай дегенинг? — деб олийни къыздырыгъа изледи къонакъ.

— Урама да ёледи, сатама да келеди дегенлей, не арну бла, не аман бла ол Мухаммат апендини бир затха келишдиралмайбыз. Хадагъжукълары къыздырыб, ол да еуа деб турады.

«Анга тюбесек, ол санга эришиб бир затла этерик болур эди. Сен алай дженгил тешилиб къалалмайса», — деди ичинден келечи. Олийге уа ышарыб, — Оллахий, ана къарнаш, Къарачай да тарс деб атыла турады. Бизге таянмасагъыз, тюб этерикдиле.

— Азыкъ аз болса, къарнаш харам болур, дейдиле, кимге ышаныргъа да билмейбиз, тейри. Эки бёлюнуб

кьалсакъ, не хата бар эди? Къуш тюгюнлей чачылыб барабыз... Порта да бизни юсюбюзню басхан болмаса, хайырын кёрмейме, сёзю уа семизди кьуруда.

— Оллахий, олий, мен ангыламагъан бир зат барды. Къарт Къылычбий бизни сатды эсе, ол сер болуб этеди деб, къайгъырмай тура эдим. Сафарбий а? Ол ит кючюк? Ичлеринде Асланбий болмаса, не этерик эдик?

Къылычны Хачыпсыгъа бий ким этген эди? Порта тюлмю эди аны кёлтюрген, Согъум къалагъа не этиб, патчахча джаша деб, ол Сафарбий ит кючюгюн да тамблагъы бий этиб, тюшюнде кёрмегенин къолуна бериб къойгъан? Оллахий, мен ангылагъан былайда бир зат барды, — деди, джарма солуу эте, Заурбек.

Олий, башын кёлтюрюб, аны кёзюне джити къарарды. Заурбек отха бир эки джаркъаны атыб ышырды. От, джилтинлей, ёрге джанды. Къонакъ кёкюрек тюймелерин тешиб, ёшюнюн отха къыздыра:

— Биз, таулула, бир-бирибизни тута билмейбиз. Аманлыгъыбызны тунчукъдуруб, тышына чыкъмасын деб басдырыб къоябыз. Алай нек этебиз, не? — деб, ёшюнюн отдан бир джанына этиб, башын ёрге тутду Запиш ипа.

— Бет-бетге къараса, бет джерге къарар, дейдиле. Джумушакъбыз, — деб, башы башха сагъышлагъа кете, джууаб этди Олий.

— Огъай, бий. Джумушакъ тюлбюз. Оюмсузбузи Эсингдемиди, Къылычбий тюлмю эди бютеу Хачыпсаны аякъ юсюне салыб, солтаннга къаршчы тургъан? Биз анга не этдик олсагъатда. Боза аякъланы кёлтюрюб алгъыш эте, сен болмасаг, Хачыпсы къанлысыны аякъ тюбюне тюшерик эди, деб сыйламадыкъмы? — деб, ауузунда тюркюрюгюнден, чачайды эшер бий.

— Тейри, мен ангылагъан бла, Къылычбий олсагъатда уллу джигитлик этген эди. Хачыпсыны аякъ тюбден сермеб алыб, оноун къолуна къысыб, къыраллыгъын сынатдыргъан эди. Мен анга бюгюн да башха зат айталмайма.

«Ай, сен да гяурлагъа тартыб тураса», — деди ичинден Запиш ипа, алай а ёшюнюн биягъы отха тутуб, джётел этгенин да къоюб, бир кесек эсин джыя:

— Огъай, бий. Къамчини сабы къолуна тюшгенинде, Потиде орус аскерлеге, гюрджю къаугъачылагъа къошуб, аскер иймедими? Тюрк аскерлени Хачыпсыгъа иймей къойду да. Быйыл эте турду да алай. Оллахий, мен айтхан болса, аны эки аягъындан гяуур къачха ёрге

тагыб кетер эдим, ол ит кючюгюн да. Асланбий да асыры мурукку этеди. Къымылдагъан тиш сеники тюлдо. Джанынгы къыйпагъандан ёзге затха джарамайды. Аны алыб атхандан игиси джокъду.

Узун сёзню къысхасы, бий, бизге болушлукъ керекди. Андан бери башха адамгъа ышапмай, кесим салыб келгенме. Адам кюч керекди. Ол бири. Экипчиси, Къабартыдан сизни юсююз бла не Портагъа, не бизге барама дегенни аллын тыйма. Хадагъжукъ улугъа да бир тюберге керек эди. Аны къайдан табсын эке? — деди, олийни сескеклендире.

Олий, башын энишге ийиб, эшер бийге джууаб этеди. Аны къызгъан, ачыулу сёзюнде, олий ангылагъанга кёре, Къылычбийге эришмеклиги, мен тургъанлай Согъум къалагъа ол нек не болду деген акъыл таныла эди. Олий, а, эки ташны арасына башын салыб, алайсыз да эмина кюйдюрюб, артын этиб баргъан халкъдан эшер бийге аскер джыйыб берир умуту да, мадары да джокъ эди. Дагыда, Дуда улу Тенгизбий бла Хадагъжукъ улу Хадагъжукъ бир тилли болуб, олийден джашыртын сёз джюрютюб башлагъанларын да сезген эди.

«Экиси да къуру кеслери излеген зат ючюн джояргъа излей эдиле халкъны. Ким алгъа келсе, ким уллу къабдырса, анга адеж боллукъдула... Энди бу да бир джанындан. Дуниягъа къаугъа салгъан эришмеклик кёре эдим», — деб ичинден ахсынды олий, кёзюне дагыда Хубий улу Мухаммат апендини кёргюзе. Аны ауузунда от джана эди, бёрюле улуй эдиле. Онтёрт тилде сёлеше биле эди апенди, къагъытдан-къаламдан терен хапарлы, къралла, халкъла арасы болумну эрлай ангылаб, мадар таба билген адам, атхан ташын терсине джибергени болса да, кесини башына зарап джетдирмей эди. Амаллы эди апенди.

Барындан да ол ачы болурму деб да бош келмей эди олийни кёлуне. Не ючюн десенг, аны хачыпсы бийлеге, Чачбалагъа эт джууукълугъу бар эди. Андан сора этерин этиб, кесин джакълай да биле эди. Дуда улу бла Хадагъжукъ улудан алкъынчы туура алай сууумагъан эди. Кёб сагъыш этиб туруб, джууабха:

— Тейри, адам кюч джетишдиралама десем, эшер бий, сени да, аллахны да алдарма. Арбаз сайын къой, тийре сайын бир эркиши табхан да къыйынды бюгюн Къарачайда. Эминадан Къарачайны арты болуб барды. Чегемде, Басханда да алайды болум. Къарачай-

ны аты бла тарх деб атарыкъ бюгюн не Портагъа, не санга табылмаз деб турама, — деб кескин айтды.

Эшер бийни ала кёзлери джилтинледиле. Не этерге билмей, биягъынлай джагъасын эки джарыб, ёшюнюн отха тутду. Ол отха атхан джаркъала кюйюб, юслерин учхун басхан эди да, ала аны ёшюнюн биягъындача джылытмадыла. Келечи нёгери бла олийге кёзюу-кёзюу къарай, не дерге билмей, секириб ёрге турду. Юйню тубюнде ары бла бери бара, ышымындан къамчисин сермеб алыб, къолуна къаты къыса:

— Олий, оллахий, мен андан бери, сабийча, санга бош келгеними энди ангылай турама.

Экиге барма, ючден къалма дейсиз сиз, мен бирге келе турама. Сен джангызлыкъны, кесиби дегенни излейсе. Мен а гитче бармакъ да асыуду, къарнашса деб ышаныб келе тура эдим. Сен а мени Къабартыгъа джолуму да кесесе, хы! Неди умутунг? Тенгсиз, джакъсыз, Къарачайны къуру къадамалары сени башынгы сакъларламы? Оллахий, керек болса, патчахда кюч кёбдю, Гюрджюню алдагъан, сени гитче бармагъына илиндириб да аллыкъды. Аны эсингде тут. Ол кёблени мыйыкъларын джюлюгенди. Патчах бла Гюрджю энди бир джамчыны тубюндедиле. Экисини арасында — санга не джашау? Не болсанг да, бизни бла болаллыкъса. Гяур Гюрджюден эсе, къарнаш Хачыпсы бек аяр сени, оллахий. Алай тюлмюдю, эки тирмен ташны арасында эм алгъа сени башынг тартыллыкъды, — деди Запиш ипа.

— Эшер бий, былай къарайма да, эминадан башлаб, къыйынлыкъ бары бизге тенгизден келеди. Анасындан бир туугъан бир ёледи. Къоркъар джерибиз джокъду, тейри, алай элтиб башыбызны биреуню отуна атарча да, билмейме, тейри...

— Огъай, бий, Порта къобса, не Гюрджюнг, не Орусунг аллын тыяллыкъ тюлдю. Инглизни кёзюнге бир кёргюзчю. Портаны бир кемесини багъасы джокъду сени Къарачайынг!

— Алай эсе, бизни къозгъаб айланмай, кеси кюрешсе уа. Мен Портаны да тюртмейме. Орусну да джакъламайма. Алай а, къолумдан келиб, юсом бла Портагъа Къабартыны да иерик тюлме. Тыбырыма кесим ие болургъа излейме. Эки къуш джыртышса, садакъчыгъа тюк тюшер деб ёлчелемейме мен кючюмю.

Эмина тозуратхан элден а бюгюн аскер къурайма да Къылычбийни орнун табдырама десем, ётюрюк ай-

тырыкъма, — деб сѣзюн бошаргъа, эшикден ашлау бла бир тютюнлей тургъан этлени алыб кирди Къаншаубий.

Эшер бий аны башындан аягъына дери сынаб къарады.

«Тоба-тоба, джашы бла сѣлеширге керек эдик Огъесе бу джумушчусумуду? Огъай, шашмай кесиди. Нелерине базыб чочуйду олий? Хачыпсы кюйген джерде сау къалыргъа умут эте болурму? Оллахий, къара ташларыгъыз джау чыракълай чырылдарла, ингилиз бла Тюрк юсюгюзню басса», — деб, аллына салынган тепсини эслемегенча этди.

— Къыйынлыны ашы аллына келсе, бурну къанар, дегенлей болмайыкъ, олий, сагъыш этсенг, Тюрксюз бизге кюн джокъду. Къылычбийден сора ала тюл, биз алагъа баш уругъа керекбиз. Тенгизни бери буруб къойсала, не эталлыкъбыз? Не уа, сары гяуур бизни ёмюрде да джакъларыкъ тюлдю — Тенгизибизни марайды. Тенгиз къолуна тюшсе, бизни ичине къуярыкъды да къоярыкъды. Бир сатыб, бир алыб тургъанны ким кечсин? — деб олийге джити къарады.

— Тейри, биз кишини да сатмагъанбыз, кишиге да сатылмагъанбыз. Кеси кесибизни джакъларгъа кюрешген болмаса, — деди олий, къонакъбай болгъаны ауузун байлай.

— Оллахий, бюгюн сен бизге билек болмасанг, тамбла санга кесинги билегинг да керек боллукъ тюлдю. Мени былайда тенгим-шохум да аз тюлдю. Салыб Дамаш бийге барсам да Алай а барын да истемей санга келгенбиз. Айтама да, бизден бошасала, сиз алагъа истем тюлсюз, сен бизге нек ышанмайса?

— Эшер бий, мен билген бла, Согъум къалада былтыр 16 тоб, талай сауутланган кемеси, аскери... Алай а, Согъум къала бюгюн сенде, тамбла сени джауунгда. Ойнаймы турасыз, огъесе бир-биригизними къозуйсуз? Кеси кесигизни чарпытхандан ёзге затха джарамай болурмусуз? Сиз туйюш, халкъ да сизден башларын-ал да Стампулгъа къач. Анда ат орнуна айлан... Биз а кишиге да къаршчы турмайбыз, киши да бизни ачтмайды.

— Э-э-э, олий, орусну азауу Асхакъ Темирникинден джити болур. Не уа, сен ушутханлыгъынгга, джер унутмагъанды ташларыгъызны дуу джаннганларын. Олсагъатда да Утуркъу¹ амалтын кюйген эдигиз, энди уа сен суугъа юрюб ичерге излейсе. Нечик? Замаңла башха болгъандыла, адам баласы уа тюрленмегенди.

— Биз ёмюрюбюз да ким болса да биреу ючюн кюе тургъанбыз. Алай болса да, бюгюн башхады сёзюбюз. Эсингде тут.

— Олсагъатда тарх деб ушкок атылмагъанлай кюйдюргендиле сизни, бюгюн а ёзенигизге бир юч-терт тобну атсала, ма санга, думп этди да къойду. Алай болса да, кел, эркишича, таулуча, сёлешейик. Асланбийге болушлукъ керекди. Бюгюн биз анга билек болсакъ, тамбла ол бизге ёмюрлюк таянчакъ боллукъду.

— Багъалы кьонагъым, элинден, джеринден тайгъанны джолу тайгъакъ болур дейдиле. Эркишини бир сёзю болады. Аны мен санга айта бердим Огъаймы, хому дейсе, ол сени ишингди. Эмина кириб элни артын этиб баргъанын кёресе. Аллахны аты бла ант этеме, инджилген джамагъатха, бетим джетиб, былай деб айталлыкъ да тюлме.

— Ангыладым. Кет дейсе. Ол тау джорукъ тюлдю, муслиманда да тюбемегенди.

— Огъай, тюз кьонакъ эсенг, аллах-аллах, алай тюл эсе, билгенингча эт,—деб, бир-эки демей айтды олий.

— Сен къара халкъны аяб, дин къазауатны отуна бир джаркъа атаргъа излемединг. Эсен кёрюшейик, джетген кюн, ёлмесек, энтда бир бетлеширбиз,—деб, эшер бий кьонакъ юйден чыгъыб кетди, нёгери да ызындан ашыгъыш атлады...

* * *

— ...Мухаммат апенди, мени Асланбий санга ийгенди. Узун сёзню къысхасы, атасы Къылыч бий, къартлыгъында сары гяуургъа сатылгъанды, къарнашы Сафар бий андан да оу. Гяуур динни алыб, Георгий деб кесине да, орус патчахны дигизасы болуб къалгъанды. Къарнашынг, сиз эт джууукъласыз, билеме, кюч-къаруу излей, санга ышаныб ийгенди мени. Кёресе, кесим келе турама, башха адамгъа ышапмай.

¹ Утуркъу — Алтын орданы аскер башчысы, 30 минг аскери бла Темирден къачыб Чегемде Къапчыгъай къалада бугъунады. Алай а Асхакъ Темир аны да къаушатханды. Бюгюн Чегемде Къапчыгъай къая бла Къызла кюйген къая ол хапарны унуттурмай турадыла.

Мухаммат апенди, уллу санлы, токъ, джаш болса да, къарамы бла былай адам эслерча, онглу адам, сѣлеше да биле. Хар айтхан сѣзюн чегиб, сынаб, былай айтсам, къалай болур деб, эсеблеб сѣлеше, олий бла арасы табсыз болгъанын сездирмезге изледи. Эшер бий а аны эртде биле эди. Ол себебден аны джюрегинде эришмекликни отун ышырыргъа кюреше, ариу сѣзюн аямай, дыгалас этди. Ётгюр, къуруда кесин кѣргюзе билген, махтаудан, сыйдан да юлюшюн ала юренген Мухаммат апенди тарбуууннга тюшдю.

«Урама да ёледи, сатама да келеди. Айтама десем, кесим болумсузлугъуму чертерикме, айтмайма да, по медет, не этейим? Хачыпсы бийге аскер джыйыб къалай берейим? Мени сынаб, самаркъау этиб айта тура болурму? Олий ийген эсе уа? Аны бла сѣзюн битдириб келе эсе уа? — деген джюз соруу, джюз аккыллыкъ апендиши ауузун байлаб, амалсыз этдиле. Алай болса да ётгюр акъыллы адам, келечини къатында бетин джерге къаратмай, къолунда оноуу болгъан адамча сѣлешиб башлады.

— Эшер бий, Асланбийден манга адам келген эди. Ол да сен айтханны айтыб кетди. Ёзге, мен билген бла бусагъатда олий кеси да къуру тыбыргъа къараб туралды. Эмина артыбызны этиб барады. Аллах кеси кѣредди, мен деб сюеллик адам табалмайбыз. Ансы, аты Хубуйгъа аталгъанны тизиб элтсем да, бир затла этер эдим. По медет, аланы биргесине эминаны да алыб барлыкъбыз.

Эшер бий сагъышланды. Башын ийиб туруб, узалыб, отдан къызыл кѣмюрчюкню алыб, юллесини юсюне салыб, быргъысын джутланыб ичине тарта, тютюнюн къабындырды. Кѣлюн къандыра, бир-эки кере терен тартыб, ух-х деб тышына чыгъара:

— Хубий апенди, санга мени бир ышангылы сорлугъум барды, игилик бла тиейим, — деб, тобугъуна тие, — Сѣз ючюн, бизге Къабартыдан аскер келлик болса, сизни юсююз бла ётмей болмайды. Олий анга не дер деб тураса? Дагъыда Дамаш бий да?

«Ай, итден туугъан эшер бий, сиз барыгъыз да бир итни богъусуз. Аны менден ариу билесе», — деди ичинден апенди, тышындан да субай сѣзню, сакъалын сылай:

— Тейри, аскер аскер болса, джолну тилеб алмайды, сайлаб алады, — деди ётгюр ауаз бла.

«Ай итден туугъан апенди, сени аллах эки къолу

бла бирден урсун, сѣзню сыйдамы бары сени ауузунгдады», — деди кѣонакъ да ичинден.

— Эшер бий, эминадан сора да Къарачайда бир ауруу чыкыгъанды, олду кѣолубузну-аягыбызны да бирден байлагъан.

— Алай дегенинг?

Хубий улу, тынгылаб туруб, ашыкмай:

— Олий бла Дуда улуну арасы бузулгъанды.

Экиси — эки кѣара джау. Дуда улу патчах джанлыды, олий а — Тюркге тартады, — деди, Запиш ипагъа джашыртын кѣарай.

— Сен а, апенди? — деди эшер кѣонакъ, бир-эки демей.

— Мен?

— Хо.

— Ой, санга аллах ыразы болсун, мен сизден, баурларымдан, нени аярма? Кѣзюнгю уруб ал да бизге бер дей эсенг да, аллах-аллах.

— Огъай, насыбынг юсюнгден таймасын. Мен Дуда улу бла бир тюбеширге сюе эдим. Къалай кѣресе? — деб сынаб сорду Запиш улу, — Дамаш бий бла да?

— Чанка сѣзден ѳзге зат излемей эсенг, экисине да тюбеширге боллукъду. Алай а ариу бла тюбюнгю билиб, тахсангы чачыб кѣоярламы? Тейри, бири биригги алдаялмай, бир пелахха кѣалыб да кетерсиз.

«Алагъа тиш кѣысаса. Ала санга орун бере болмазла», — деди ичинден эшер бий.

— Да аллыбызгъа джолукыгъаннга тахсабызны айтыб барырча, не кѣыйынлыгыбыз барды? Тыбырын сакълаялмагъанны арбазы биреунюкю болур, дейдиле, — деб, ол Мухаммат апендиге джууаб эте тургъанлайына, арбазгъа бир ашыгыш атлы кириб, атын шын тургъуза, юйню иесин изледи.

«Ким болду экен?» — деб Мухаммат ашыгыш чартлаб эшикге чыкыды.

— Алейкум ассалам, джууукъ бол, улан, — деб, атдан тюшмей, ашыгыш тургъан адамны ичкери чакъырды Хубий улу. Ол, эрлай секириб джерге тюше, кѣонакъбайны кѣолун эки кѣолу бла тутду.

— Эшер бий Заурбек керекди манга, айыб этмегиз, мен ашыгышма, — деди джаш, кѣонакъ болмазлыгын черте.

— Юйге кир, джууукъ бол, хапар сормайма.

— Игиликге барайым, ызыма бек ашыгышма, хапар айтырча келмегенме, — деб, кѣонакъ юй таба кѣа-

рагъанлайына, андан чыгъыб келгенлени кѣрюб, аллына силкинди.

— Заурбек бий, мени сизге Асланбий ийгенди, ызынга джепгил къайт деб айтдыргъанды.

— Не болгъанды? — деб къайгъылы сорду Эшер бий.

— Къылыч бийни ѳлтюргендиле. Сухум къалагъа бийлик энди Асланбий этеди, — деди джаш.

— Къалай, ким ѳлтюргенди? Сафарбий а къайдады? — деб, джашны имбашындан сол къолу бла тутуб, кѣзюне джити къарады. — Айта кир, айта кир! — деди хачыпсыча.

Къаласына ал эшиги бла кириб бара тургъанлайына, алайда ѳлтюргендиле. Сафарбий оруслагагъа къачханды. Асланбий къаладады. Хачыпсыгъа ие болгъанды. Тюркге аманатла бериб, ант этиб кесин бегитгенди. Стампулдан кеме бла бир сауут-саба, саугъала, ачха, азыкъ ийгендиле. Махтау къагъытда — аскерден башлаб тузгъа дери — излеген затынгы табдыргъанлай турлукъбуз деб джазгъандыла. Дуния къууанады. Аслан бийни алгъышлайдыла. Къууанча сени да къатында болуругу излеиди, — деб, айт дегенлерин айтханында, сир болду джаш.

«Хы, атангы ѳлтюрюб, орнуна чѣкдюнг, итден туугъан...», — деб ичинден, Мухаммат апенди таба бурула:

— Хубий улу, энди санга ашхылыкъ, бизге игилик. Биз кетейик, — деб къолун узатды.

— Къуш уядан учханча, былай къуру кетиб къалай барлыкъсыз? Бир кесекчикни мычыгъыз, аллах ючюн, — деб, артмакълагъа эрлай азыкъ джыйдырды апенди.

Мухаммат апенди, къонакъларына ауушха дери ашырайым деб, ала бла элден чыкыгъанында, суудан уруб ѳтюб келген акъ атлыны эследи.

«Акъ Джинн хадауус! Быланы сезиб келе болур. Не чыкъса да андан чыгъарыкъды», — деб сескекли болду Мухаммат апенди, алай а ашыргъапларына джукъ айтмады.

Акъ Джинн апендини кѣлюн басаргъа излегенча, ала таба бурулмай, суудан ѳтюб, бир джанына бурула келиб; дагъыда ызына бурулуб кетди.

«Ай, итден туугъан, суу юсюнде турсанг, эмина джукъмайды дейдиле. Джангыз джанына къоркъуб, суугъа кириб айлана болурму? Ол билмеген джокъду. Кертиси бла да джинн болурму Дамаш бий?» — деб

кеси кеси акъылындан илгенди апенди. — «Тоба-аста, къуру кеси къайгъылыды бу инсан. Тейри ол басханчыны орпунда болсам, мен аны ичегилерин сайлатырем. Мышауду, анасын аллыкъ. Къарнашы уа алай тюл эди. Ол къырым бийлени элтиб кеслерине сата эди. Э-эй, ханнга да келед хариблик деб аныча бир джарлыгъа айтхан болурла. Ёлдю да тас болду, къатышы-башы да энди бу гуммосха къалды да кетди. Турады, къуртбурун токълуча, джерге къараб, анасын аллыкъ, отоуунда уа Дамаш бий, Акъ Джинн деб, окъа бийче акъ къойнунда эркелете», — деб аман къан алды апенди.

1809 джыл Джамагъатха джангыдан эмилик эмина киргенди. Алты-джети джылны ичинде къара кесеу этиб атханы кёлуне джетмегенча, ахыр кючюн салыб, аджал чалкъысы бла, кече-кюн демей, дуняны къырады. Эл эсин ташлаб, не этерге билмейди. Орамлада, бачхалада мазаллы шынкъартла джанадыла. От тюбле тютюнлейдиле, джукъланыб кюл болгъанла уа кёбдюле:

Мен къалайым, ёлет ёлсюн,
Башы отда кюйсюн, ёзю джерге кирсин,
Чоппаны токъмагъы ётуне тийсин.
Юш-ш-ш, хоппа, юш- хоппа!

деб шынкъартны юсю бла чышгаб, ёлетден къутулабыз деб дыгалас этеди халкъ. Дорбунлада, эски къошлада аджалдан бугъунур дыгалас эте, башларына амал излейдиле. Бештау да, алты-джети джылны ичинде бир ахлусу чарпымагъанына сескекли болуб, бир зат болады деб къоркъа, къая ранда бир дорбунну табыб:

«Ол гинасуу тамчычыкъ бла, экисин былайда бугъундурсам, бери ёрлеялмаз ол хадауус», — деб гитче джашы Нёгерни, къатыны, онбир ай болгъан къызчыгъы бла дорбуннга алыб келирге мурат этди.

«Къатында суу. Элден узакъда. Къаргъасы-къузгъуну джокъ. Тейри кеси бериб къойду, тоба болсун», — деб, асыры къууаннгандан учуб тюшгенча, элге эниб келе тургъанлайына, Окъа бийчени юйюню чалдышына эки къара башлыкъ тагъылыб тургъанын эслеб, джюреги чанчды.

— О хадауус, ёксюзлеринден бошар да, насыбсыз! — деб, эрлай чабыб бий арбазгъа джетиб, хапарны эшитгенлейине, бийчеге кирди.

— Оу, Бештау, не кюнюме келесе? Ол арбазда тал

чыбыкъялагъа бир кѣл этсенг а. Ол бийсиз чибишлеге не дединг? Уллу бийле къайдадыла? Менден эсе кешенеде атларын сайлагъанлагъа не дейим? Не дейим, учхун болуб учуб кетгенлени къайда излейим? — деб, бетин тырнаб, чачын джыртыб сарнагъан, бийчеге кѣл этерге кюрешди Бештау.

— Тохта, бийче, ёртен энтда сѣл болмагъанды. Дунияшы джутады. Ол кѣолунгдагъылагъа да бир ырысла. Кѣрмеймисе, дуния туб болуб барады? Тын, джаным. Не эталлыкъса, кирген джерин кюйдюрюб чыгъады. Бир ырысла, энтда эки баланс барды.

— Оу, ала да кѣуу болгъандыла, билеклери сынганды, тамырлары юзюлгенди, таянчакълары оюлгъанды. Оу, мени кѣммей, аланы нек алды, оу? — деб къарыусуз болду эки баласын аллына алыб тургъан бийче.

— Ма былайгъа келчигиз, бери къара, келин, бу таб джерге. Джумушакъ мурджар этгенме. Сыртыгъызгъа ма бу джамчыны кюйюз этигиз, тубююзге да ма бу кийизни джайыгъыз, юсююзге да, тонну юсюбла ма бу джамчыны атарсыз. Кийиз ийис болса, джылан, къурт-къамжакъ да келмейди, къоркъмагъыз.

Кѣргенинг болса уа — джылан тюкюрююню юч кере окъу да тюкюр. «Апу джылан, супу джылан, кертегейли керти джылан! Джел къамчинги ал джылан, джел джамчингы кий джылан, джел атынга миш, джылан, джер тешикке кир, джылан! Дасагъайлы дасы джылан, Дагъыстаннга кет, джылан!» — де да. Кече от тамызсагъыз, битдирле учуб кирирге болурла, келин, сен аладан къоркъма. Былай хырылдаб-сызгъырыб, эрши таууш этиб джѣбелеб джюрюйдюле, дорбунну башына уа, аякъларындан ёрге тагъылгъанча салыныб кѣонадыла. Къоркъма. Тиерик тюлдюле. Ма былайгъа да кызымы бешигин, — деб дорбунну тунакысында эркин джюрюй, джашына бурулду.

— Эшитемисе, ма ол кертме терекни тубюнде къара суугъа бир кюн къалыб, бир кюн азыкъ келтириб, гыбытны суугъа басдырыб кете турурма. Сен тюшерсе да, алырса. Тейри болсун, ол хадауус элден кетгипчи, былайда кечинирсиз. Хайдагъыз, мен ашыгъама, — деб, энишге ийилиб, дорбундан чыгъыб кетди.

Эниб келе, элни башындан юю таба сескекли къа-

рады. Юйюню чалдышында къара зат эслемегенлигине, джюрегин басалмады. Талай юйню чалдышында киминде къара джаулукъ, киминде къара башлыкъ, башлыкъ бла джаулукъ тагъылгъанла да кёрюне, сес-кekli джюрегин чимдедиле.

— Хей, дуня, къалай ётюрюксе! Қъалай тайгъа-къды сени юсюнг. Ханнга да келед хариблик деб, кёр-дюнгмю, ол джарлы къатынны эки баласын да бир кюн кёмгенин. Энди анга джашау не, джел уф деб ургъан-ча бир да тюлдю. Ол эки теке уа къайдадыла экен? Тоба-аста, бирини бир кёрюнегенине бир къарачы. Огъесе экиси эки джерде гимигибми къалгъандыла? Алай эсе да, тамаша тюлдю. Сау болуб былай джюрюген эсе, елгенлери, ашхы. Э-эй, бийле, джюрек деб джукъ къалгъанмыды сизде? Сизден эсе ол джелбаш къатын да такъылды. Бир да къуруса да джылауларын этеди. Хей, дуня, дуня,—деб, башын булгъай, эки къара тагъылгъан юйлени бир таба ашыгъыб кетди.

Сегиз-тогъуз башлы ууакъ юйдегини аталары да аналары да ёлюб, сабийле, къой бла къозу ыстауатда къошулгъанча, къычырыкъ-сыйыт эте тургъанларына келиб, джюреги асыры эзилгенден, не этерге билмей, босагъада симсиреди.

«Ай медет, кюл бла кёмюрча, энди бу джарлыла не этерикдиле? Ай, былагъа келген кюн къанлыма да келмесин»,—деб, барыб ёлюклени тюзетиб, кёзлерин джумду, джаякъларын къысды. Абаданларына кёл эте, ёлюклени асырар мадар этерге керек болгъанын ангылатды.

— Бери айлан, тана. Энди сенсе юйню тамадасы. Қиши алай этибми турады? Бу ууакъ сабийле сенден кёргенлерин эниклеб турлукъдула энди ёмюрлери,—деб, алджаб тургъан джашчыкъны, аны кичисин да ёрге къобарды.

Алайдан дагъыда хоншу юйледе ёлюклени да хазырлатыб, бир-бири ызларындан тиздириб, ёре болгъанлагъа къабырла къаздырыб, талай салны элтиб бир уллу къабырда асырады.

Қабырладан элге бурула, Бештауну ызындан бир къарт джетиб:

— Балам, манга бир тынгыла. Шо, неге да къолунг джарашхан бир деменгили адамса. Қимни джашыенг?—деб кёзюне джити къарады.

— Ачауну джашыма, джылкъычы Ачауну. Бештаума, джылкъычы Бештау.

— Къайданса, балам? Къайсы Ачауну дегенинги кьюлагъым айырмады.

— Чыкъгъаныбыз Уллу Къарачайданды. Туугъаным а — Джамагъатда.

— Алай де да къой, иги джаш, алай де да къой. Тойда тепсеб кёрмегенме. Къыйынлыкда уа сенден алгъа арбазгъа киши кирмейди. Тейри онг берсин санга. Шо, ма бу отда кюйгенлени джашаулары санга къалсын. Неге да тырмашхан, басхан джерин билген бир керти адамса, балам. Ёмюрюнг узакъ болсун.

Санга мени бир тилегим барды. Мен сандыкчы эдим. Бюгюн да ма алай олтуруб, белими бюгелмесем да, ол сандыкъланы этеме. Этиб джетдиралмайма, агъач табалмайма ансы. Энди манга, улан, бу худжу къатылыргъа унамайды. Ауругъанланы ичлеринден чыкъмайма. Алагъа тийген къолларымы бир кере да отха узатмагъанма, алай а, мен сюрюб, ол да бёрюден илгеннген тюлкюча, менден бугъунуб айланады. Энди ол мени буумаса да, ауузумда тишим чакълы бир джашар кюнюм къалмагъанды. Тиш деб а джугъум да джокъду.

Муну барысын сандырагъаным, мени къолунг бла асырарса, шо, сени бойнунга борч этиб айтама. Къабырымы да къазгъанма, сандыгъым да къатындады. Сандыкъсыз салсанг да разыма, къаргъагъа-къузгъуннга аш болмайым ансы. Юйдегим бютеу алайдады. Кёзюмю джумар адамым къалмагъанды. Джангызма, балдыргъан къаурача, джел урса, джызылдай айланама. Кече да къабырлада къалама, алайда ёлсем, дыгаласым, ата-бабаларыбызча, сандыкъда асралсам. Минг сандыкъ этген болурма, бирине кесим тюшсем, дей эдим. Шо, унутма, бу аманатымы. Тылпыуум тохтагъанлай, джаягъымы байла да, ары ол хазыр затхаткъ да, кём да къой. Анда аллыма бири чабар эсе уа. Тиширыу ёлюкнюча, кебинликге чырмаб бастырсала, ызыма чыгъыб келиб, бу джалгъан дунияда джангдан инджилirme деб къоркъама ансы, сандыкъ да керек тюлдю.

— Ёмюрюнг джюз джыл болсун, ёлген энди санга къарабмы турады? Ауругъанны тёшегинде сау ёлед дейле, айтма алай, Теке, — деб, къартны кёлюн басаргъа кюрешди Бештау, сёзюне джюреги эзиле.

— Ёмюрюм джюз джыл болуб, Минги Тауну тёпесинден ёлмез сууданмы ичгенме? — деди къарт, Бештауну джылы сёзюнден джумушай. — Бар, джаным, бар,

сабанланы хансдан ариулагъанча, бу джарлы элли ёлюкледен ариулаб къолунгдан келмейди, бар. Сен къайтыргъа ненча къараны чалдышлада, джел тарар? Тейри онг берсин джанынга, аланы асырагъан къолларынга къор болайым,—деб, таягъын ташладан джанлата, бир джанына туруб, Бештаугъа алгъа ёт деб эркинлик берди.

«Аланы бу ёртенден джашыргъанымы нечик иги этдим. Шо, бу элли барын бирден ары бир джанына кёчюрюб нер бир мадар къайдан табар эди? От салыб ол хадауусну тюбюн этер эдик. Не да болсун, бу бизге бир уллу къыйынлыкъгъа тюшгенди. Артыбызны этиб барады»,—деб, эзиле, юйюне къайытмай, эки ёлюкню чыгъаргъан арбазына кирди. Ызындан келген адамла, аны таукеллигине ышана, ала да, кими азгъын кёрдемчи, кими ауруудан джангы аякълана тургъанлайларына да тартышыб, Бештау баргъан джерге бурулдула.

Къабырладан келгенлени барын да къолларын силти бла джуудурду. Сал агъачны отну къызыу джанганына ары-бери айландырыб тута, къабырчакъландырды. Ёлюклени джуугъан джерлерин да силти суу бла ариу джуудурду. Ауушханланы юслеринден тешиб алгъан кийимлерин элтиб ол джана тургъан отда кюйдюрдю. Ичиргилерини юслерине силти себиб, исси кюннге атды.

Ол алай эте тургъанлай, аны бир джашы, ашарыкъ алыб келиб, ач сабийлени бир джерге джыйыб, бир зугул ашлауну тегерегине джыйыб, ашатды.

— Бу юйдегиге Тейри эшиги ачылсын. Кеслерин унутуб, элли джумушуна къадалыб къалгъандыла. Не джугъады деб къоркъмайдыла, не кирди деб джийиргенмейдиле, ёмюрлери узакъ болсун,—деб, бир къарт башын силгенинде, аны тегерегиндегиле барысы да бирден хо деген маталлы къымылдатдыла башларын.

— Тейри, кеппе-керти айтаса. Аны къолу джетмей, бу элде бир иш этилмейди. Мен ол кюйюб кетген джарлылагъа къуруда муну юлгюге салыучап эдим. Таукелни Тейри тири этеди. Ала да, онгмагъанла, эниклерге кюреше эдиле, хариб. Атха миннгенине дери, джылкъыны къайтаргъанындан, мал сойгъанындан башлаб, муну кеслерине юлгю этерге кюрешдиле, алай а, не медет, сени джауунг да алалай тюб болсунла. Кёлге тюшген ташча, думп болдула да кетди-

де, — деди, кырылган юдегисин эсине туюшуре бир адаргы кишичик.

Бушуу ичлерин кюйдюрген кердемчи кьартла асыры ачыгъандан бирини сорууна киши джууаб табалмай, сауладан эсе кьабыр тебеле кеб болуб баргъанларына джюреклери эзиле, кекге амалсыз дыгаласда кьарай да, анда таянчакъ болмагъанын сезгенча, башларыни энишге мыдах ие, азгын бармакълары бла таякъларына кьадалыб, ичлеринден бушуулу ахсына эдиле.

Кьуру Бештау эди былайда оюмлу сагъыш этерге кюрешген.

— Ай, арбазыгъызгъа ашхылыкъ кирликле! Мууал зыкалача, аркъларыгъызны джерге бююб нечик турасыз? Былай кьалгъаныбызгъа да табу этигиз. Барыбыз да бирден кырылыб, бу акьыл-балыкъ болмагъан сабийле тегюлюб кьалсала, не этерик эдик? Адам бир кесек ойлашыб, эсин орнунда тутаргъа керекди. Ауруу Тейрини кылычыды дейле. Не мадар? Аны ауузундан кеси кери этсин. Сюйсе, кырды, сюйсе, узалмады да кьойду.

— Кермеймисиз, дорбунладан озуб, энди борсукъ тешикледе да бугъунадыла насыбсызла. Мингденджюзден бир кердемчи чыгъады. Ауруудан кьайтхан болса да, илиммек аджалдан еледи. Кьалайда кимибиз излесин онмагъанланы? Ашдан да кырыладыла, борсукъла, берюле джыртыб кетгенлени да сюеклери кыызара туралла. Энди бизде джерде ташдан эсе кьабыр кеб болду. Орамда ташха абынмайса, не елюкге, не еле туруб кьатында джыгъылгъаннга абынаса. О, Тейри, езенде тонгузланы кьыргъанча, кырды бизни. Бизге келген келсин энди бизге бу елетни ийгеннге, — деб, Бештауну кезюне джити кьарады ол биягъы адаргы кьартчыкъ.

Елюкле, елюкле, елюкле... Джамагъатда энди ташдан эсе, кьабыр кебдю, хансдан эсе, елюк дейдиле. Мал аякъ ызлада суу тамчылагъа кьабланыб, кюйюб баргъан бауурларын сууутургъа дыгалас этиб, суу бойнуна сюркелиб бара да джеталмай, джерни тырнаб, термелиб, суу кюсеб елгенле. Дорбунлада, ачдансуусабдан елгенле, кьая тешикледе джанууарла талаб елгенле. Кьайры барсанг да, елюкге тюртюлесе: «Елюкле-елюкле-елюкле», — деб кьошулады Джамагъат суу да энди Теберди кьобаннга. Елюкле-елюкле-елюкле деб, сарнаб кысады Теберди кьобаны да аны кеси-

ни бушуулу баууруна, ёлюкле-ёлюкле-ёлюкле деб, джерге джуукълашыргъа къоркъгъанча кёрюнедиле кёкде булутла. Ёлюкле-ёлюкле-ёлюкле деб, къычырадыла юй чалдышлада джел тарай тургъан къара белгиле...

Джукъласанг тюшонгде, тирилсенг тюнюнде — къайры барсанг да, къайры къарасанг да — ёлюкле-ёлюкле-ёлюкле...

Кёрдемчиле ёлгенлеге сукъланадыла: аланы ёлет эмген азгъын санларында къалгъан адаргы къарыулары башларына да джетмейди. Ол дуниядан къайытханча бир амалсызла, бир дыгалас хуртдакла, бир мугурладыла ала. Асхакъ Темир ахратдан туруб келиб, ата-бабаларыбызны къыргъанча, джарлы Къарачайны джангыдан къыра болурму?

«Хей, къайдан табылсын бир къылыч, аны бойшун юзюб атарча? Къайдан табылсын бир таш кёр, аны ары атыб башын джабарча? Къайдан табылсын бир къарыу, андан къачыб къутулурча?» — деб дыгалас этедиле бюгюнлюкде саула.

Дуния бирден ауругъанчады бу худжу ауруудан, дуния бирден къырылгъанча. Кёрдемчилени ёлюклени басдырыб къолларындан келмейди. Элде адам сарынлагъа къошулуб, кечеле бла итле бир тюрлюле улуйдула. Джыйын джанлыла ат оюн эте, джетиб Азгек толу сюрюучюсюз къалгъан малланы басхап парийледен сыйырыб, сагал-сугул этиб, гамайыб айланадыла, сюлеусюнле, борсукъла, къазакъ бёрюле ыстауатлагъа, уяларына киргенча, эркин киредиле. Къаргъа-къузгъун да энди мыллык излеб къыйыналмайды. Ёлет буугъан адамладан къалгъанлагъа не да эркинди, алагъа не ауруу джукъмайды, не къаргъыш джетмейди. Къыйынлыкъ джетген къуру адам юзюгюдю. Кёлтюрем джанууарлача, дорбунлада, тешикледе, къая ышыкълада тёрт бюклениб, юслеринде сагалланган кийимлери терден, кирден мытчы болуб, адам сыфатларын унутуб айланадыла пасыбсызла. Санларында къарыу джокъду. Ёрге сюелселе, беллери сынарыкъча, аркъаларын тюзеталмайдыла. Джашаугъа термиле тургъанлайларына, кеслерин ёлетге хорлатыб къоядыла. Джашау излеб, аджалдан къачыб тышына чыкъгъан амалсызла, юйлерине къайтыр джолну унутханмы этгендиле да, тыбырлары таба къарамайдыла. Анда къалгъанлагъа аурууубузну джукъдурурбуз деб эте болурламы?

О, хариб, ала джукъ да билмейдиле. Тыбыр деб

энди 'не барды? Дуния кырылганды. Юй чалдышда къара джаулукъла, къара башлыкъла — къайсы юйде пенча адам ёлгенин, эркиши, тиширыу болгъанын билдирген къара белги джокъ эсе, ол юйде энди киши кълмагъанды. Тыбыры сууугъанды. Эшиклери тартылгъандыла...

Элден къачханланы эки къаууму барды: бирлери, ауругъаплайларына, юйде башхалагъа джукъдурмайым деб къачханла. Ала, кёбюсюне, узаймай ёледиле. Артылыб, кёрдемчи болуб, ызларына къайытханла да тюбейле. Экинчи къаууму уа ёлетден кутулургъа умут этиб къачханла. Аурусала, эки къаууму да бир-бирлерине кёшуладыла. Бырнак болуб, атын тукъумун да ушутуб, адамладан юркую айланганла да тюбейдиле. Сер, ууадых этиб былай джер бла тенг этиб сындырады ётгюр санланы къара шугут. Бёрюча улутад, джыланча сызгъыртад, адам джапысын юсюнден джыртыб алыб, бойнун бууа да не, дуниягъа термилтиб ёлтюреди. Бу ит зуруу салгъан азабланы, кёзю бла кёрмеген, былай деб айтыргъа, башхагъа ангылатыргъа мадар табалмайды. Аны къой эсенг, къабырлада кимники къалайда басдырылгъанын киши билмейди. Джерге кёмюлген эсе, андан уллу сый джокъду бюгюн ёлгениге. Алгъын муслиман диннге къайтыб бошагъынчы кими меджисуу диннге кёре, кими муслиманла, кими къабыргъа къачла салыб, хар ким да суюгенича асырай эди ёлгенин. Бюгюн адамча эсли басхан партияле алай къатларында ёлюб кългъан иелерин, джерни тырнакълаб, ары кёмюб, юсюнде улусала, ол да кългъанладан маджалгъа саналады. Дорбунлада къурт-къамжакъ болуб, джаныуарла эмчеклеринден башха затларын ашаргъа турсунмай, пенча ёлюк халек болуб джатады джарлы Джамагъатны джеринде. Ёлетни къара мыдыхы уа сёлленирге унамайды. Къыш солуб, джаз бла бирге джетиб, дунияны отха къуюб, ичине джутуб барады. Кёрдемчилени, кючюмю билигиз деб сынаб къойгъанча талаб атыб, тиймегенин да илгиздик этиб, джанларын кълларына тутдуруб турады.

Талай ёлюк басдырылмагъан кюн болмай эди. Кёрдемчиле онгсуз болуб, элтиб ары кёмгенден башха затха къарыулары джетмей эди. Онгсуз болсала, не этерлерин билмей, басдыргъанларына да сукълана эдиле. Барыб ташлагъа, тереклеге табына эдиле. Тангырына, тейри джарыгъына, джалбара эдиле, ышаныб табына эдиле. Ата-бабаларындан кългъан, энди кё-

бюсю джашырылыб тургъан къачланы къайдан чыгъарыб, аланы бай эте, тиллери бла джалай, мангылайларына узалыб, ёшюнлерин тёрт юлеше, дыгалас эте, къач тарта эдиле. Муслиман диннге таянганла бир ууахты намазларын алмашдырмай, кёзлерин кёкге аралтыб, таралыб, джалбарыб кюреше эдиле. Алай а не Тейриге табынганланы, не эски къачланы бай этгенлени, не аллахха ийнанганланы аямай эди элни тегерегинден бирден кирген къара ёртен. Анга бары да бир эди. Элни алты юлюш этиб бешин чёблегенинде да, тохтаргъа унамай эди...

* * *

Бештау, айтханыча, бир кюн къалыб, бир кюн тапг атхынчы, кертме терек тюбюнде къара суугъа ашарыкъ элте эди, джашы да ары келиб, ала дорбунда кечине эдиле. Ол ары джюрюген заманда юйдегиси ауруб, бири да чарпымай, кёрдемчиле болуб ызларына къайта башлагъан эдиле. Алай бла талай заман ётдю. Ол кюн, бу кюн деб.

Элге оноу этиб тургъан акъыллы, сабыр адамла бу ауруу тийсе, эсиргенлеча, акъылларындан тайгъанлагъа ушаб къала эдиле.

«Агъачны къыйынлысы тирменнге къакъгъыч болур деб, Тейри мени сынаб тута болурму былай, бу къадар къыйынлыкъны башын манга ачыб?.. Не этейик, не мадар излейик бу къара отдан, къайры къачайыкъ? Къайры барсакъ да, аман тюшча, не эсибизден, не юсюбюзден кетерик болмаз», — дей эди Бештау, эзиле, кюе. «Ала да не эте эселе да бир барыб келейим», — деб дорбун таба бурулду ол.

Нёгер, атасы келгенин ангылаб, ёрге къобуб, дорбунну четен эшикчигин ачыб, атасыны аллына чыкъды.

— Не этесиз? Келин а къайдады?

— Турабыз, юлюшюнден ёбгелегенча, не этерге билмей.

Джашыны бу джууабы Бештауну джюрегин чанчдырды. «Ёпгелегенни юлюшю татлы» деди кеси кесине, нек айтханын да ангыламай.

— Къызым а къалайды?

— Ол нени биледи? Турады бешигинде, дорбунну къарангысына кёл салыб.

Джашыны ауазындан Бештау аны алайда тургъанын онгсунмагъанын сезди.

— Атам, мени киндигими кюн таякъ бламы кесгенсе? Мени бетим джетмейди. Эл алайда кырылыб, мен да былайда бугьунуб. Халкъгъа болгъан бизге да болур, — деб башын энишге ийди. Неге эсе да сыйыныргъа унамай, къаршчы тургъанын, демлешгенин ангылай эди Бештау, алай а гитче джашы анга бюгюн да гитче сабий эди. Аны сал болуб кёрсем, джер юсюнде джашаяллыкъ тюлме деб, юйдегисин бютеулей базманны бир джанына, аны да экинчи джанына салыб тохтагъанды. Ол себебден болур эди, ёмюрде сабийлеринден джууаб эшитмеген Бештау бюгюн Нёгерни гурушхаларындан кёлюн къалдырмады. «Не да болсун, джаны сау къалсын ансы», — деб, тынгылаб тура эди болурну сезалмагъан къайран киши.

— Атам, манга айыб алдыраса, эл кырылгъан кюн мен былайда бугьунуб турама. Халкъны бетине не деб къарарыкъма? Манга оноунгу эте бар, — деди Нёгер.

— Оноубуз Тейрини къолундады. Бир сабыр бол. Къуш тюгю тюлсе, тюнене бери, бюгюн ызынга учарлай. Эл кырылыб, арты болуб барады, сабыр бол, — деб алайдан къачар дыгалас этди Бештау, алай а алына атлаялмады.

— Элни арты болса, сен мени мыллыкчы къушну элтиб салгъанча, къуру джуртха иергеми умут этесе? Бир-бирибизге термиле, тансыгъыбызны алалмай, тас болуб къалсакъ а, не этерсе? — деди бир тюрлю ауаз бла Нёгер. Джашыны бу сёзлери Бештауну джюрегин чапчдырдыла. Не дерге билмей, биягъынлай джалынды.

— Бир сабыр бол, джашчыкъ. Мен бичген муратны джибин юзме. Ким биледи, мен да бюгюнмеми, тамбламамы, — деб, талай заманны юсюн басыб тургъан къыйынлыкъны ачысын къуру ма бюгюн эсгергенча, кёзлерин ачы джыламукъ джыргъанын сёзди. Къолуну сырты бла аланы сюртеме деб, белин андан да бек бюкдю. Нёгер атасын тамам кёлю бла джазыкъсыныб, излеген затын ахырына дери айталмай къалды...

Бештау, Акъкъушчукъ бла ойнаргъа кюрешди, алай а джукъ айтама десе, ауазы юзюлюр деб къоркъа, тохтаргъа унамагъан джыламукъларын дженг учу бла сюрте, акъырын ызына чыгъыб, энишге айланды. Ачдан инджилиб джылай тургъан амалсыз сабийни къолундан ашын алыб, халкъ къараб тургъанлайына, кеси ашаб къойгъанча болду къартны джюреги. Бу къыйынлыкъ аны терслиги бла келгенча дуниягъа, бир

тукъум бир амалсызлыкъ былай джерге кир да кет дегенча, аны тёрт бюклеб, санларындан къарыуун алды.

Ёмюрю бу ауушдан кёлю кёлтюрюлюб, джырлаб эниучю Бештау бюгюн тёрт саны бирден къыйылыб, кёзлеринден джуммай-джуммай акъгъан джыламукълары, мыйыкъларындан тёнгерев джерге агъыб кетмей, саркъа келиб, кюйюб баргъан эринлерине джете да, туз татыуларын сездире, энди болурунгу кёрюрге дегенча, бир тюрюлю бир затны сездире эдиле. Джыламукъму эди, огъесе келлик кюнню татыууму эди ол тузлу-ачы зат, Бештау алкъын аны ангыламай эди. Қъалгъан кюнледе, энишге эне бара да, ызына ышангылы къарай, Тейриге табу эте, алай кете эди былайдан, бюгюн а, ызына къарагъан кюй, белин тюзетирге да къоркъа, былай ары бурулгъанлайына, баласы ызындан бир къара таш болуб тёнгерерикча, тёрт бюклениб, аякълары да ташдан ташха абына, алгъынча эли башындан бушуулу къараб, болушлукъгъа чабаргъа да къарыуу болмай, кючден бла бутдан эниб, юйю таба бурулду...

* * *

Қюйгенбет къатын ол Басхандан бийчени биргесине келген, унутханмысыз, келиб босагъа юсюне сюелгенинде, Окъа бийчени джюреги чанчыб:

— Не керекди, джаным, Даум? — деди, сескекли болуб, ёрге къоба. Окъа бийче къуруда сакъ болургъа кюреше эди. Қюйгенбет къатынга, джашлары ауушханлы уа эки къанатын аны юсюне джайыб, не дейсе деб, ауузуна къараб тохтагъаны да бола эди бирбирде.

Бу юйюрге джюрюген хапаргъа кёре, Даум, адам къараб къарамындан тоймазча, бир арну зат болгъанды. Санлары, кесин тутханы, джюрюгени бюгюн да, былай ызындаш къарасанг, сюзюлюб баргъан сууча, назик, кирсиз... Бети уа, бетини хапары былайды:

Окъа бийчени эмчек къарнашы Хасан бий Терк Башындан бир дюгер бийчеге сёз тауусуб Басханнга къайытханында, юйлеринде уллу той-оюн бара тургъанлай, бийни тенглериин бири Даумгъа артыкълыкъ этгенди. Қызы къачыб чыгыб, къатынла хычын бишириб тюшюрген къуйрукъ джаудан уллу чолпу бла бирни бетине къюуб кюйдюргенди, дейдиле. Апдан бе-

ри кѣб заман ѳтгенди. Бети кюйген кѣатын болгѣанды аты да. Тюсюн Джамагѣат элинде Даумну кеси бла Окѣа бийчеден сора киши да билмейди. Ол Басханда болгѣан затды. Алай а кѣарагѣан кѣзге Даумгѣа бийче бюгюн бек сакѣды. Сакѣ болгѣан кѣой, аны бла тенги бла сѣлешгенча сѣлеширге да кюрешеди, бир-бирде оноу соруб да кѣреди.

Кюйгенбет кѣатын келиб, кирпичсиз кѣзлерин кѣакѣмай, босагѣада дуняны юсюнде болгѣан кѣыйынлыкѣланы белгисича, мыдах сюелди. Окѣа бийче анга кѣайгѣылы кѣараб, кѣзю-башы бла не дейсе деб ѳрге кѣобду. Кюйгенбет кѣатын башын булгѣаб, сарынсыз джылады.

— Оу, энди уа не болгѣанды? Нек джылайса? — деб, кѣараб тургѣанлайына, джюджегин кѣартчыгѣа алыб кетген тауукѣча, титиреди бийче.

Даум бийчени кѣатына келиб:

— Кел, бийче, ызыбызгѣа кѣайтайыкѣ. Бу элге кѣаргѣыш джетген болур. Кел, кѣачыб кѣутулур эсек а. Анда бирем-бирем кѣорай эдиле, мында уа кѣылыч бла чалыныб барады, — деб джылады.

— Тын, джаным, — деб, тамам кѣлю бла, эгечин кѣучакѣлагѣанча, кѣучакѣлаб, Даумну кѣкюрегипе кѣысыб, кѣлю бла джылады мугур бийче да.

— Сени кѣрсем, заманыбыз эсима тюшюб, оюлуб кѣалама, Даум. Энди бизни ким джокѣлар? Кимге таянырбыз, не кѣычырыкѣ, не сыйыт этербиз, не? Гошаях бийче бизден насыблы кѣре эдим, — деди бийче, кѣыйынлыкѣ экисин да тенг ѳтгенин сезе.

— Ах, бийче, кѣолунгда энгда эки баланг, Мухамат бий да сау-эсен эсе уа? Кел, кѣайтайыкѣ. Мен бу элде джашаялмайма... Акѣ Джинни тейри урсун, бизни бери бу кѣыйынлыкѣгѣа алыб келди эсе, — деди Кюйгенбет, бюгюн анга бийче нени да кечерин сезе.

— Ах, кѣайдам, чолакѣ-чонгкѣул болуб, кѣалай кѣайтайым, джаным? Ёлгенлерин басдырдым дерме, сауларына уа не айтырма, кѣайдады деселе, не кѣычырыкѣ этерме? Бир кесек сабырчыкѣ болайыкѣ. Сау эсс, юйюн джокѣларыкѣ болур. Бизни излемесе да, баласын да бир джокѣларыкѣ болур... Аны кѣой, ол ѳмюрю да мишау эди. Мен ол Акѣ Джиннге сейирсинеме. Джаны ичинде болса, ол баласын атыб кѣоярыкѣ тюлдю. Ол да джокѣ, — деб, кеси кеси бла сѣлешгенча, джюрек джараларын бир-бири ызындан тышына атды бийче.

— Эки деу киши, ала бир джары кетиб ызларына кьайталмай турадыла. Бир зат болса, хапарлары чыгъарыкъ эди, — деди бийчени джюрегин баса Даум.

— Эшта-эшта, от бла суу. Экиси бирге болургъа амал джокъду. Сау эселе, бири кюнбатханда, бири кюнчыкъгъандадыла. Бирге болуб амал джокъду. Бирге эселе, ол дунядадыла.

— Ах, бийче, эркиши эркишиди. Ала бир-бирлерин ангылай да, кече да биледиле.

— Алай эсе, кьайдадыла да?

Даум, кьайдам дегенча, имбашларын ёрге этиб энишге ийди.

— Не уа, былай сюремде болсала, атлары да келлик эди. Акъ Джинни басхан парийи уа? Анга джукъ болса, келиб оджакъгъа улур эди, — деб, Дамаш бийни биргесине айланыб туруучу кёк басхан парийни кёзюне кёргозе, ётген джылларын эсине тюшюрюб ахсынды бийче.

Даум акъыртын ёре туруб, ызына бурулду. Бийче анга кьайрыса деб сормады. Джумушдан асыры арыгъандан, бу кьыйынлыкъда бир кечени адамыча джатыб джукъламагъан Даумну кёзлери кьарангы эте эдиле. Саплары бирден мууал болуб, джелкеси бла хончаларында бир каскала кьычыргъанча, бир да кьаяны башындан зыбыр кьум кьуюлгъанча тауушну сезе эди. Кече джатаргъа мадар табылса да, эси сагъышха кетиб, джукълаялмай эди, кюндоз а ауа-сауа айлана, башын джастыкыгъа салыб джатаргъа термиле эди. Аллай кюн а чыкъмай эди: бийчеге, бийчени кьалгъан юйдегисине, алагъа кирген-чыкъгъаннга, дигизаларына ашарыкъ эте эди, эскилерин джууа эди. Бош заманчыгъы болса, элде ауузлары суу кюсей ёлюб баргъанлагъа чабыб, бир затчыкъ бла болушургъа кюреше эди джарлыгъа-джазыкыгъа джарсый билген Даум.

Ол чыкъгъаны бла чыгъыб кетиб, барыб, суу ызында джамбаш юйчюкге кирди Даум. Анда уллу юйдегиден энди бир кьарт кьатын бла тогъуз-он джыл болгъан туудугъу Айдын кьалгъан эди. Юй бла бир толу юйдегини ёлет джетиб, эрлай чёблеб кетген эди. Кьарт кьатынны кьартлыкъ бла кьыйынлыкъ юсюн бирден басыб, джюннге тюшген тауукъча, мадарсыз этген эдиле да, чёкген джеринден кьымылдаялмай эди, кьымылдаса да, андан энди не пайда болур эди, башын джюрюталмагъан бир сер кьатындан...

Басхандан келген заманларында бир къатангы, бир этимли адам эди, бир кечеге тон тигиб, чепкен согъуб чыгъыучу джигер къатын. Энди уа къарыуу ынгычхаргъа да джетмейди.

Даум кириб барса, къарт къатын отджагъада олтуруб, мюйюшде джарак, мурджарда да джашындан туугъан Айдын джан бере тура. Азгъын санлары суусалам болуб, эсин ташлаб, кёзюу-кёзюу бутларын ёрге кёлтюрюрге дыгалас эте, тура-туруб ауузундан кёмюк чыгъа да ичине хауаны тартса, ызына кете, термиле тура эди ёлет бойнундан бууб онгун алгъан сабий. Даум аны алай кёргенлей, тюб эрнин къабыб, кёллерин къаты кысыб артына туракълады. Аллына атлаялмай, ол адам айтыб айталмазлыкъ кыйынлыкъны энтда кёрюб къояма деб къоркъа, кёллерин къол аязлары бла да джабды.

Талай кюнню адам кёрмеген къарт къатын Даумну эслеялмады. Кёзюме кёрюнеди дебми тура эди, огъесе бусагъатда адам адамдан къачыб айланган заманда, къоркъмай бизге ким келликди деб, эс бёлмейми эди. Къарангы юйню суукъ тыбырына чёгюб, талай заманны аузуна суу элтмей тургъан бир онгсуз къарт тиширыу несин да билмей тура эсе уа... Даум, эрнин ачытыб къаба, кёллеринден къолларын акъыртын тайдыра, башын амалсыз булгъай, отджагъа таба атлады.

— Амма, не этесе, джаным?

Къарт къатын башын умутсуз кёлтюрюб, Даумну бетине сейирсиниб къарады.

— Не этесе дейме, амма? Менме, Кюйгенбетме.

— Хы, — деди къарт къатын, андан башхагъа къарыуу джетмей, сора бойнун ёле тургъан туудугъу таба буруб, ахыр къарыуун салыб, башын бушуулу къалтыратды. Тамагъын джарыб баргъан джити ташны джуханча, тюкюрюгюн джута, — суу! — деди.

Кесине излемей эди, ол ичинден джаны чыгъаргъа унамай мюйюшде джартак мурджарда термиле тургъан джарлы сабийге излей эди Джамагъатда хар кимге да тенг келген сууну бир уртламын.

Даум анга суу берлигине ышана, тирилгенча болду онгсуз тиширыу. Даум ёле тургъан сабийни къолларын тюзетди, эринлеринден кёмюгюн сюртюб, аузуна къашыкъ бла суу къуйду. Сабий сууну джуталмады, ол ауузуну эки джаны бла бойнуна саркъыб кетди.

«Ах, дыды-дыды, залыккылды ашагъан улакълача, сабийле бир термилиб ёледиле, бу джарлы сабийле», —

деб, дагъыда аны ауузуна суу тамызыргъа дыгалас этди, алай а аны ахыр солуучугъун узун тартыб алганын кѳрюб, кычырыкъ этди кѳню сынагъан Даум. Отджагъадагъы амалсыз, башын джер тебреингенча титирете, белинден къара белликни тешиб, Даумгъа узатды.

Даум ичинден джылай, аны элтиб джамбаш юйчюкню адаргы чалдышына такъды. Ызына къайтыб, сабийни санларын тюзетди, джаякъларын къысды..

Даум къайтыб бийчени арбазына киргенинде, Окъа бийче эски сабий гебенекни тѳгерек чырмаб, аны юсюне башы, къулакълары зат бла тулукъ союлгъан бѳрю терини кийдириб, эки басхан парий кючюкчюкню анга юсдюрюб, гитче джашын, Мухамматдан джашчыгъы Мусосну, ойната тургъанын кѳрюб, чалдышха артына бугъунду.

— Бери къара, къалам, экисиши да артыкъ тишлери барды. Артыкъ тиши болгъан парий айюню да талайды. Унутма, итни артыкъ тиши бла къуйругъундан сайлайдыла. Атны кючю аягъында эсе, итни кючю, огъурсузлугъу да къуйругъу къалач айланнганынданды. Басхан парийлени залимлерини къуйрукълары юч кере бурулады. Алайын унутма,—деб, Акъ Джинни кѳк парийин кѳзюне кѳргюзюб ахсынды.

Басхан парийле джалчылашы бир къауумундан акъыллыдыла. Аланы барысындан да сакъдыла ыстауатха. Келгенге чабмайдыла, арбаздан а къонакъларысыз чыпчыкълары да джиберлик тюлдюле.

Ашха-суугъа да алача джут тюлдюле. Мал мыллыкга тауда-тюзде джолукълары да, неси бермесе, тиймейдиле. Ой, итлени адеблиликлери ол хайыуанлада джокъду,—деб бойнун тюзетди бийче.

— Бери айлан, къалам, къарачы! —деб, «хырылдаб», «бѳрюсюн» кючюкле таба тюртдю.

Маркъа кючюкле анга мыллыкларын атдыла. Абызыраб тургъан джашчыкъ кѳркѳб, кѳл аязлары бла кѳзлерин джаба, анасына къысылды.

«Ой, сенден адам болурму? —деб, бийче бѳрю сермешни тохтатды,—Шашмай атаңса, бурнундан тюшгенсе».

— Мен кючюклени талашхапларын суймейме. Сен манга Бийнѳгерни хапарын айт,—деди джалынчакъ ауаз бла Мусос.

— О, палапаным, башыбыз таурухлукъ болуб турады сора, санга не хапар айтайым? —деб, «бѳрюсюн»

бир джанына этиб, кючюклени «хир-р!» — деб юсюнден кыстады.

Даум, чыгыб, бийчени кыатына барыб: — Бийче Джюзюкю уланьдан туугъанчык, Айдын, ауушду. Тюзетиб келеме, — деди.

— Джанынга болайым, ханланы-бийлени элтген ауруу Джюзюкю уланьдан туугъанны аябмы кыарык эди, дейсе? Дуния бирден кыырылыб баргъанын кёрмеймисе? Ким эсе да бир ёлдю деб энди неге кыйналаса? — Даум башын эпишге этиб ахсынды. «Кыарауашны башы бусагъатда эски габашыны багъасы джокъду. Кёрдюнгю, сан этмей кыойгъанын?.. Ма сени юзюгюгю артыкылыклары ючюн джауа турадыла бу джарлы элге кыара кыанла... Уллу Басханны бери тизиб алыб келмесенг, не бола эди?» — деди ичинден Даум.

— Бери бир кыара, кыан бла кирген джан бла чыгъады деб нек айтханларын бир кёрчю — Мах-мах! — деб парий кючюклени чактырды бийче.

Кючюкле шыб деб джетиб, бийчени аллында кёзлерин джандырыб бир-бирлерине хырылдай, кыозгъалдыла.

— Кёремисе, тамам да басхан парийледиле: экисни да артык тишлери барды. Кыуйруклары уа, шо, бир кыара, ол кыайыра билгенлерине! Ай, сизни атагыз ит болсун! — деб, эрлай аланы араларына бягы бёрю тулукъну тутуб кымылдата, кючюклени «бёрю» бла талашханларына джангыдан тамаша болуб кыарады.

Даум джукъ да айтмады.

«Бу мени кесине эгеч этгенме деб кукаланганлыкыгъа, бюгюн да мени учузлугъуму чертгенлей турады. Тактыр сёзюме джууаб орнуна кючюклени талашдырады. Ах, дуния, ол, асланлача, эки джашын унутуб этиб айлапа болурму, огъесе бушуу акылындан тайдыргъанмыды, экеи? Ол Джинни да сагъынмайды, эрин да унутхан болур дейме.

Бу дунияда не болгъанын ангылаяллык тылсе. Джер башы тюбуне айланыб, кёк да аны юсюнден басыб кыойгъанды», — деб, отджагъада джаны саулай сал болуб тургъан кыарт кыатын бла аны термилиб ёлген туудугъун кёзюне кёргюзюб, бушуулу ахсынды. «Ий, былай ингирде орунга джатханынг бла эртден-благъа уянмай кыалгъандан насыблы болурму? Термилиб, ол кыадар дыгалас этиб, кыюб-бишиб турсанг,

дагыда джап адаргынг ичингден чыгъаргъа унамайды...», — дей, бурулуб, эки агъач челекни алыб, суу ызына кетди. Джамагъат сууну бойпуна джетгинчи кѣзлеучюкде макъа балачыкъла бир-бирин сюрюб озгъун ойнай тургъапларын эслеб, алагъа сукъланыб, къатларында тохтады.

«Шо, быланы бири болуб къалгъа эди. Джылау джокъ, сыйыт джокъ, ёлюм джокъ, ёлет джокъ. Не да адам баласына джетеди. Туугъаны оу, ёлгени шау...», — деб, барыб челеклерин суудан толтуруб, Джюзюкню джамбаш юйчюгю таба бурулду. Ол келгинчи ёлюкчюкню алыб кетиб тура эдиле.

«Ах, мен джарлы, мен макъа балалагъа сукълана тургъунчу, алыб кетиб турадыла», — деб джарсыды.

Бир бѣлек адам чалдышына къара зат тагъылгъан юйге келиб, ёлюклени алыб, къарыуу болгъан джууб, сандыкъгъа салыб, сыйлаб бере эди, къарыуу болмагъанны уа алайлай да басдыра эдиле. Ёрелени да кѣбюсю не ёлетден къалгъан, не ауруй тургъанла эдиле. Ёлюкню басдыра тургъанлай ёлюб къалгъанла да бола эдиле... Къолунда болгъанны бу къыямат кюнледе да ёлюгюню да багъасы бола эди. Артында къалгъанла аны унутмай эдиле.

«Ах, мен джарлы, бу ачы зат тюш болуб къалса. Къуру мени шашдыргъан ауур тюш», — деб, башын ёрге тутаргъа кимни болса да чалдышында къара белги кѣрюб къояма деб къоркъду Даум. Къара белгиле болгъанын биле эди, бир юйде къой, кѣб юйледе, хар чалдышда бирер къой, экишер, ючюшер да, андан кѣб да бола эди. Бачхалада уа шынкъартла, не да кюл тюбле. Эминадан шынкъартланы юсю бла чынгаб, ауруудан къутулургъа мурат этгендиле.

— Джер джылай билсе, тарс деб эки джарылыр эди. Эмина сайлаб алгъанча, сабийлени, джетиб келген джашланы, ариу къызланы элте эди. Кишини да аямай эди, алай а сабий санла, сынджыр салыб, юзюлмегенлей бара эдиле джамагъат къабырлагъа. Бир кюн ёлген сабийлени бир къабыргъа салыб къойгъанлары да бола эди: сабий ёлюкден уллу ачы кѣкде-джерде да болмайды деселе, Джамагъатда анга огъай дерик табыллыкъ болмаз эди. Ма бу къыйынлыкъ кючлеб тургъан элге танг аласы бла элчилени азгъын джюреклерин титирете, къабхын джылкъы кирди. Аны Дамаш бла Мухаммат сюрюб келдиле, Окъа бийчени эри бла тосу Акъ Джинни. Ала ёмюрде да къазанлаш-

май эдиле. Эмина тийиб шашыб, бир-бирлерин таныялмай кӱшүлгъан болурламы? Огъесе... огъесе. Не дерге да билмейбиз. Ала да кӱб затны билмейдиле. Алхаз бла Элмырза джамагъат кӱабырлада экиси эки кешене болуб сюелгенлерин да билмейдиле. Ай, медет, Мухаммат бий не десе да, Дамаш бийни эки эшиги джабылгъанды. Кӱз гинджисича, солугъан тылпыууча, тос кӱатынындан — Окъа бийчеден — туугъан джангыз уланы сууукъ кӱрде, кеси уа анга ырысхы этеме деб, бу кӱыямат кюнледе биреуню малын сюрюб келеди...

Джюреги бир зат сезген болурму эди? Элге джууукълаша, ол Мухамматны кӱатына келиб:

— Алаи, санга игилик, манга ашхылыкъ. Джол энди сеники. Юлюшюю ол уланнга берирсе, — деб, атына кӱамчини джетдириб, кӱнделенине кетди. Самыры уа, кетме дегенча, ачы кӱансыб, экисини арасында симсиреди. Сейир эди ол джанууар. Кече-кюн да бийни ызындан, биргесине айлана эди. Бююн а бий бир джары кете тебрегенинде, джыламсырагъанча кӱансыды. Кетме бир джары, джылккы бла бар дегенча ангылады аны кӱансыгъанын иеси. Алай а халисин эсине тюшюре, кетди.

Бий арт эшик бла-зат чыгъыб кетиб, андан кӱутулалмай эди. Бир джолда Терк башында дюгер джашла ёчешиб, Дамашны кийимлерин кийиб, аныча атлаб, аны атына миниб, арбаздан чыгъыб кетгенлеринде, ит башын да кӱлтюрмей кӱойгъанды. Бийни джамчыгъа, арт эшикле бла алыб чыгъыб, ат алларына алгъанлайларына уа, биргесине, кӱуруда барыучусуча, тебрегенди. Аурууну аллы бла кӱансыб, мыдах болуб кӱала эди дейдиле. Бу джол а былай иесини джюрек тамырларын кемире, бир тукъум бир тюрю таралыб кӱансыды. Ол тауушдан кечинмек излей, бий ол айырылгъаны бла Кӱартджуртда юйюне кӱайытмай, Хачыпсыда эшер бийлеге аууб кетди. Ит нек кӱансыгъанын ол талай замандан сезерикди, алай а...

«Ай, итден туугъан, босагъамда мени эркишилигим нек сынайса? Дертинг бар эсе, тышында джетдирсенг а», — деб ишекли болду Мухаммат. Дамаш бийни анга хыянат этер акъылы джокъ эди. Аллына уланы чыккъса, экисин бирден кӱрсе, не дерме деб джанлагъан эди. Уланы аны кӱрмез кӱрде болгъанындан а хапары джокъ эди...

Мухаммат джылккыны сюрюб ёзешни ёрге айланганында, тау артындан ай, суудан чынгаб чыккыгъан

тобча, эрлай ёрге чыгыб, тегерекни джарытды. Ёзенни ичи уа мутхуз эди. Андан бир кьоркьуулу зат мараб турганча кёрюне эди. Мухаммат кьой, атла да аны сезгенча, бурунлары бла сызгыра, артларына сескекли тебджилдедиле.

— Эй, бёрю азыгы боллукьла, аллыгыызгьа атлагьыз, артыгыызгьа тартыб турмагьыз да, огьесе ол джинлини ызындан барыргьамы сюесиз? — деб, тюбюнде кьара тору аджирге кьамчини джетдиргенинде, ат шын туруб, ачы кишпеди. Аллына атларгьа уа унамады, бурну бла сызгырыб, юркдю. Джылкьы бир джоппу болуб, кёпюрден ётерге унамай, сескекдениб, ызларына бурулур дьгалас этди. «Ол ит аллыма ётюб мени кьозуй тура болурму, огьесе джаныуарны сезибми этедиле, экен?» — деб, аллына силкинди Мухаммат.

Сериуюн сююлюб келген сууну юсю бла салынган кёпюрде бир чулгьаныб турган затны эследи. Аты аллына атламай, бурну бла кьайгьылы сызгырыб, артына тартыб тохтады. Чулганганы юсю ай джарыкьда джим-джим джылтырай эди.

Джини улу, анасын аллыкь! Тохта, мен сени буштугьунгу чыгьарайым! Огьай, сарубекди — деб эрлай кьамасына узалыб, аны кьышындан чыгьаргьынчысына ызына сугьуб, герохун алыб, ол зат таба тутду.

— Хы, энди эркишилигинги кёргюзчю — деб атасын-анасын тойдурду.

Кёпюрню кючлеб турган сан да этмеди. Сора, тёрт джанына сескекли кьарай, акьыртын аллына тебджилдерге умут этди. Аты унамады. Эрлай атдан секириб тюшюб, джюгенин кёпюр кьулагьына байлаб, бир кьолуна уллу бычакьны, бир кьолуна да герохну алыб, ол зат таба силкинди. Кьатына джууукьлаша, джерни тешиб чыкьганча, хыны сызгыргьан тауушну эшитиб, ызына чартлады.

Кёпюрде джатхан башын кёлтюрюб, кьуйругьун кьымылдатды.

Ётгюр джюрекли, ёмюрде бир затдан кьоркьуб артына турмаган киши, санлары кьыйылыб, аллына атлаялмай тохтады. Кёпюрде джатхан бойну иги огьуна ёрге тутуб, тамам ачы тукьум сызгырды. Кьуйругьу бла джатхан джерин кьаты-кьаты урду.

— Сарубек! Ийиси да сарубек, кеси да сарубек! — деб, кьолун узатыб, джаныуарны герох бла урду. Эсин джыйыб, кьарагьанында, ол затны кьымылдамай харам сойланыб тургьанын эслеп, аллына

таукел атлады. Томрау кибиб бир мазаллы джылан, тюбюнде къаны уюб, ёлюб тургъанын кёрюб сейирсинди. Бетине аман тылпыу уруб, бурнун бир джанына бурду. Бир тал агъачны кесиб келиб, аны бла сойла-ныб тургъан джылан ёлюкню тюртюб, суугъа атды.

Атла, джылапны ёлгенин билгенча, чючкюре, чочуй, анда-санда бир сызгъыра, кёпюрню туякъ таууш этдире, ётдюле. Мухаммат да, секириб атына миниб, аланы ызларындан ашыкъды. Кёпюрню ётюб бара, сууда кесини кёлеккесин сюрюб баргъан джылкъысыны иесине ушатыб, илгенди. Тюбюнде атын да юркютдю. Атаха аны сезими кёчгенча, ол юрке барыб, джылкъыны арасына кириб, къайгъылы сызгъырды. Джылкъы да сескекли болуб, юркдю. Ол барыулары бла тохтамай барыб, танг атаргъа элге кирдиле.

Мухаммат, сууда кёлеккесинден къоркъгъаны бла тюрлениб, не этгенин да билмей къалды. Энди ол сюрмей эди джылкъыны. Аны тюбюнде ат джылкъыны ызындан ашыгъыб бара эди. Джылкъы уа, ыстауатны сезиб, мыллыгын ары атханды. Элде сакъ итле, бири бирин удуй, шыб деб джылкъыны аллына чыкъдыла. Эмилик атланы джангыдан юркютдюле. Ала юрке барыб, къабырлагъа кирдиле. Мухаммат да, несин да билмей, кюлген тауушу къаяланы зангырдата, аланы ызларындан бара эди...

Къабырлада джылкъыны эртден бла эртде дууагъа келгенле къыстадыла. Джылкъыны ызындан ат юсюнде салам кюлтеча айланган Мухамматны эси алагъа бёлюнелмеди.

Къартла, бий аланы сыйлары бла ойнай киргенди къабырлагъа деб, анга налат бердиле. Къартланы бири, джетиб, саламлашмагъанлайына:

— Бий улу! Харам малны сюрюб, шыйых къабырлагъа не деб кирдинг? Огъесе шашыбмы айланаса? Къалгъанланы истемей эсенг да, ол кесинги арбазынгдан чыкъгъан экисини къачын дамы кёрмейсе?

— Ха-ха-ха! — деб тегерекни зынгырдатыб кюлдю Мухаммат. Ха-ха-ха! Эй, сени огъесе, Акъ Джип зат да тюлсе сен, кёк эшексе! Кёк эш... — деб, сёзюн аягъына дери айталмай, къартха бир тюрлю къараб, атын сюрюрге дыгалас этди. Сылыт болгъан хайыуан орнундан тебмеди.

— Шашыбды, тейри, шашыбды, — деб артына турду къарт. Аны болумун ангыламагъанла уа сёзюн этдиле.

— Ол бийчеси джюрегин джаргъанды да, анга дерт этиб айлапады, — деди бири.

— Адетден тышына не этгенди? Не уа атасы-анасы этмегенними этеди бийче. Юйюн-башын да кеси джюрютеди.

— Бизни аркъабыз, аны оноуу, — деди джашыракъланы бири да, къартланы ауузларына чабханына тартына.

— Къююгъуз, ол хадауусдан шашыб, песин да билмейди. Кёрмеймисиз, саплары къыйылыб, гебох тийген джаныуарча, чегелеб баргъанын. Э-эй, джудузсуз, ол эки къабыргъа да бир джыласанг а, — деди Мухамматха алда чамланган къарт, джазыкъсына.

— Къой, муну несин джазыкъсынаса? Майна, джубуранны марагъан тюлкюча, ышарыб баргъанын кёрмеймисе? — деди къартха къатында сюелгенлени бири. — Къоркъма, аны тогъуз эмина келселе да, кёрге сугъаллыкъ тюлдюле. Атангы амап кёзюне деб, къабыхы малланы къабырлагъа сюрюб келгенине уялмайды, анасын аллыкъ.

— Огъай, анга бир зат болгъанды, къарачыгъыз, — деди дагъыда бир къарт.

— Биягъында мен да ангыламагъан эдим. Энди уа, кёрмеймисиз, не да болсун, бир заран джетгенди? Тёгерегине бир тюрюю къарайды, хайырсыз: не ауруу тели этгенди, не да...

— Эки аягъын эки терекге байлаб, чатын эки айрыб къойсанг да, джетерик тюлдю анга заран, кесини арбазында сарын этиле тургъанлайына, барыб биреупю ыстауатын тонаб келирге уялмагъанны, — деди биягъы джаш, шашхынлы бийден заран джетмезин сезиб, эркин сёлеше.

Мухамматны арыб онгсуз болгъан аты, ичин ура, барыб къабырлада намаз юйчюкню чалдышына бурнун тиреб, тохтады. Ат юсюндеги илгениб, төрт джанына сескекли къараб, джукъусурагъан адамча, тобукълары бла аны къабыргъаларындан адаргы тюрте, алайдан джанларгъа дыгалас этди. Онгсуз болуб, солууун алалмагъан ат орнундан теберге унамады. Юсюнден, тубан кибик, тылпыуу чыгъа, бурун сюеклери туруб, ичин ура эди. Сюрюб келген джылккъысы да, орам-орамгъа джайылыб, кими арбазгъа кире, кими да джол джанында ёсген арпа башлагъа узала, несиз болгъанларын чертгенча, чачыла башладыла.

Ол къарт Мухамматны къатына келиб, кёзюне джити къарады. Аны кёзлери сюзюлюб, бети сезимсиз болуб тургъанын эслеб:

— Мухаммат, атынгдан да бир тюш, айюнге, юйге да бир кир, — деб илеш ауаз бла айтды.

Бий аны сёзюи истемеди. Кирпик къакъгъаны, солугъаны болмаса, атны юсюнде ёлюк чёгюб турады деб къояргъа да боллукъ эди.

«Шашыб айланады бу джарлы», — деб ахсынды къарт.

— Бештау, бери бир къара, тейри, таб тюлдю, — деди, ашыгъыш ала таба келе тургъан Бештаугъа бурула. Эсин джыйгъанча, бет тюрсюню оюмлу бола, Бештаугъа къараб:

— Ары бир къара, ызымдан бир къара тору атда Акъ Джини сюрюб келеди. Кёремисе? — деб кьолун бир джары мууал узатды Мухаммат. Къараб-къарагъынчы аны тюрсюню дагъыда кьоркьуулу ышан алыб, сескекли болду. Эрлай саплары тирилиб, къамчиси бла кьоргюзген затындан къачаргъа дыгалас этди. Сылыт болгъан ат а аны айтханын этерге унамады. Орнундан да тебмеди.

— Алай дегенинг неди? Сора сени ызынгдан сюрюрлай ким барды дунияда? Ол сени кёлеккенгди, Мухаммат, — деди джумушакъ ауаз бла Бештау, аны къатына джууукълаша.

— Тейри, атамы джаны ючюн, майна кёпюрге ызымдан сюрюб келе эди Акъ Джини. Энди уа, сени кёрюб, бугьунуб кьалгъанды. Кёпюрдеди. Джетди, джетди! Чух! Чух! — деб, атыны юсюнде тебджилдеб кюрешди. Ат аны болумун ангылагъанча, энтда орнундан тебмеди. Сора кеси да ызына саркъды, биягъынлай мууал болду, нелени эсе да мурулдай, бойнун энишге ййди.

— Ай, кьан джаугъанды бу насыбсызгъа. Ары арбазына элтигиз да, юйюне бир киргизигиз, — деди Бештау алайда джашлагъа.

Джашла аны, атдан тюрсюрюб, кьолтукъ тюблеринден тутуб, юйюне алыб бара, ол талай кере ызына сескекли къараб:

— Джетди! Майна ол къара тору атлы Акъ Джини! Сюрюб келеди! Джетди, джетди! Чух, чух! — деб, атда бла джаяу баргъанын айыралмай, дыгалас этди. — Акъ Джини, Акъ Джини!..

Джамагъатда кече-кюн демей сабанлада, орамлада шынкъартла джанадыла. Къарыуу джетген отню юсю бла ары бла бери чынгайды, алай а эмина элден кетерге унамайды. Сауладан ёлгенле беш къат кёб болгъанын энди кишиден да джашырмайдыла. Эминадан къачыб къутулур джер да табмайдыла...

Бештау барыучусуча, танг атмай, азыкъ алыб, биягъы къара суугъа барды, эл уянгынчы ызыма къайтырма деб мурат эте. Ол бир кюн элтген гыбыты суудан чыгъаракъ болуб, юсюне да бир джууулдар чыпчыкъ къонуб тургъанын кёрюб, джюреги чанчды.

«Танг атмай, бу а къайдан келди блайгъа?»

— Юш, хадаус! — деб, къанатлыны да къыстаб энишге ийилиб, суудан гыбытны алды.

Гыбытха адам къол тиймегенин ангылаб, мыллыгын дорбун таба атды. Чабыб чыгъыб, таууш этди. Дорбундан джууаб чыкъмады.

Бештауну борбайы къыйылды.

— Эй, манга Тейри чамланган болурму? — деб, эрлай кёмюлюб тургъан отню мыдыхып бери ачыб, юсюне чымырталаны атыб, дорбунну джарытды.

— Атдя! — деди, анасыны эмчегинден ауузун юзе, Аккъъуш.

— Ой, сизге ант джетмесин, джанымы алыб къоя эдигиз да. Азыгъыгъызыны да алмай, — деб къууанчлы гурушха этди Бештау.

— Аття! — биягъы къызчыкъны тауушчугъу болмаса, анга энтда киши джууаб бермеди.

Джукълаб тургъанлайларына кириб келдим деб тартынды дорбундан чыгъыб башлагъан Бештау джел уруб айландыргъанча, эрлай ызына къайыта.

Аття деген къайгъы сабий ауазчыкъ аны ызына чакъырды.

— Нёгер! Джашчыкъ! Келин! Келин! — деб, ызына гузаба бурулду Бештау.

— Аття, — деди энтда ёлген анасыны эмчегинден ауузчугъун ала къызчыкъ.

«О, манга къан джаууб турады десенг а, джарлы азмышчыкъ, — деб, къызчыкъны анасыны ёшюнюнден алыб, къойнуна къысды, тиширйуча, сарнай Бештау. Алхаз бла Элмырзача, экигиз да бирден тылпыуугъузу джутубму къойдугъуз? Къая тешике да къалай табды сизни, къайдан ызлаб келди, ой, юйюнг къуру-

рукъ? Ай, манга апт джетсин, ол кюн билиб кюрешген болур эди джарлы, къаллай бир тилеген эди. Мен а келтирдим да, къая тешике сукъдум да, джарыла эсенг, бузул, дедим да кетдим», — дей, ёлюклени тюзетди, джаякъларын къысды. Юслерин джамчы бла джабыб четен эшикчики бегитиб, Акъкъушчукъну къойнуна къысыб, джылай-джылай, энишге бурулду.

«Хей, умутла, сизни бёрю таласын огъесе. Сизге умут демей, эрлай огъуна кьурут деб, тюбюгюзге джатыб къалсала, не бола эди экен? Амалсыздап туугъан бир болумсуз зат кёре эдим сиз. Ашхы кюнде тюшмейсиз сиз адамны эсине, къыйынлыкъда, амалсызлыкъда келесиз. Э-эй, къайран дуня, нечик ётюрюк эдинг сен, нечик джалгъан эдинг... Не аяй, не джазыкъсына билмейсе. Джарлыны эшигин джабаргъа таукелсе сен кьуруда... Санларын бирден чайнаб, не сюсенг, аны эт деб, эшигинги ачыб, бар деб иесе. О, не этейим, не этейим, къызым, атангы, анангы да кесим кёмдюм, кесим къамадым? Къайры барайым, не этейим? — деб, къызчыкъны къойнуна къаты къысды. Тоба-асто, ырысламай, неле дейме. Бу бюртюкчюк къалгъанына да табу болсун. Джашаулары мынга къалсын. Не этейим, элтиб кесим къолум бла отха салыб къойдум. Не къычырыкъ этейим? — дей, элни ичин джырыб юйюне джетди. Джолда бир инсаннга да джолукъмады. «Хей, джарлыла, тейри джарыгъындан да къоркъуб, юйлерине кириб турадыла. Огъесе, бу экибизден къалгъанла бюгече къырылыб къалгъан болурламы? — дей, келиб юйюню чалдышына къара башлыкъ бла къара джаулукъну такъдырды Бештау...

* * *

Дамаш бий, Мухамматдан айырылыб, Къартджуртда юйюне келиб киргенлей, биргесине келген кёк ити, адам джылагъанча къансыб тебреди. Талай заманны тышында айланыб келген Дамаш аны эшитмей, мазалы тегерек багъыр тазда джууунуб, тырнакъларын кесиби, кирсиз ич кийимле кийиб, башын джастыккъа салгъанлайына, ит барыб терезени аякълары бла тырнаб улуду. Бий сескекли болуб секириб ёрге къоба:

— Ол неди? — деб сорду, итини халисин кимден да иги биле тургъанлайына.

— Биргенге айланнганы кёлюне джетмей, къатынг-

да джатаргъа излей болур, — деди, итге ичинден таб-
ханын къуя Дамашны къатышы.

Дамаш анга эрши къараб, сыртына тонун ата, эшик-
ге чыкъды. Самыр чабыб келиб, аны аякъларын джа-
лаб, ачы къансыды. Бий, джюреги тыпырдай, энишге
ийилиб, итни башын сылады. Ол сабий ауаз бла къан-
сыды.

— Самыр-самыр, тохта. Не болгъанды? — деб, амал-
сыздан төрт джанына къарай, дыгалас этди Дамаш.

«Ай, ол ит ол сабийге бир хата этмеге эди. Юлю-
шюмю анга бер деб нек айтханем? Қъалай этейим, ким-
ге айтайым? — деб, ызына бурулгъанлай, ит джангы-
дан, джылагъанча, улуду.

«Болур болгъанды... Бу бош улумайды. Ай медет,
ол кюн биргесине нек бармадым?.. Ол бирси кюн а,
арну айтыб бери алыб нечик кеталмадым? Кесимме,
кесимме терс... Ол итни къолундан анга заран джетген
эсе, мен аны согъум къойлай соярма, соярма, сояр-
ма», — дей, юйюне кириб, эрлай кийиниб башлады.

Қъатыны, узун къуу къаратон тишируу, не дерге
билмей, эри къозгъалгъанына да къайгъыра, былай деб
кеси джукъ айырмагъанына, соргъан да эталмай, ор-
нундан къобуб аны къатында соруу белгича бюгюлюб
суюлди.

Бий къараб-къарагъынчы кийиниб, барыб бурул бай-
талын джерлеб, къабакъ эшикледен чыкъгъанлайына,
атына миниб, кетди. Қъуруда бийни ызындан барыу-
чу самыр бу джол чабыб аллына чыгъыб, джортханын
тохтатмай, Қъобанны джагъасына джетерге, суугъа
кириб, кёчюуден ётуб кетди. Бий да ашыгъыб, аны
ызындан кирди. Қъарапгы кече ит аллында, бурул бай-
тал аны ызы бла Худес аягъында Қъарачайны Қъадау
ташыны юсю бла ётуб Джалан къол аягъына дже-
терге самыр эрши хырылдаб, артына туракълады. Да-
маш, сескекли болуб, таууш эте, герохуна узалды. Ит,
исинден кёл табыб, аллына силкиниб, биягъы джолу-
на тюзелди. Дууут аягъына джетиб, ай мутхуз джары-
тыб тургъан къарангы ёзенни ёрге кирдиле. Ол барыу-
лары бла тохтамагъанлай Дууут Джалпакъ бла Гара-
лы Қъолгъа аууб, танг да белги бере, Джамагъатны
башындан къарады. Юсюн къара тер басхан бурул бай-
тал онгсуз болуб, андан ары барыргъа къарыуу джет-
мезлигин билдиргенча, аллына атлайлмай тохтады.
Дамаш секириб джерге тюшуб, айылларын бошлаб,
ауузлугъун алыб, кеси да барыб, мазаллы сары таш-

ха олтурду. Самыр да келиб, этерими этдим, солуууму бир алайым деб, Дамашны тобукъларына кысыла, ичин ура бауурун джерге бериб, джатды. Аты да, ити да онгсуз болуб, аласыз эки атлаялмазлыгъын ангылагъан Дамаш, ахсыныб, Джамагъат таба къарады. Этген къоркъуу тас болуб, кёзюне Окъа бийче кёрюндю. Бий ышарыб, ёрге турама дегенлейине, сол аягъында сингири тартылыб, ким эсе да жаркъа бла башына ургъанча, ачы ынгычхаб, ызына чёге, бутун, сылады. Сингири бошланмай, дерт джетдиргенча, инджитди. Самыр, несине мадар излегепча, башын кёлтюрюб къансыды. Дамаш, аягъын тюзетиб, солууун алгъанында ити таба бурулуб:

— Самыр, эртденги къонакъ къонакъ болмаз дейдиле, къалай этейик? Юсюбюзню тер басыб, бийчени акъ джаулулкъларын кир этербиз да, — деб омакъланыб, эл таба къарагъанлайына, андан шакал улугъан тауушну эшитиб, джюреги чанчды.

— Тоба аста, неди бу? Къуругъан элдеча? Эмина чёблеб кетген болур да? Огъай! Огъай-огъай-огъай! — деб, несин да унутуб, секириб ёрге туруб, эрлай атыны айылларын тартыб кысыб, ауузлугъун салыб, юсюне минди.

Бир кесек солуб, онг табхан хайыуан, несине бойсуна, тири атлаб эл таба тебреди.

«Не тауукъ кычыргъан, не ит чабхан джокъ. Тоба, тоба, тунчугъуб къалмагъан эселе. Алгъын элни кыйырындан кирир-кирмез, аллынга бир ит сюрюу чыгъа эди», — деб, ашыгъа, атыны къабыргъаларындан тобукълары бла тюртдю. Ат джюрюшюн дженгиллендирди. Юренчек джерине тири атлай баргъан ат эрлай Окъа бийчени тёнгерте юйюне джетиб тохтай, бир-бири ызындан чючкюрдю.

Дамаш, атындан ашыгъыш тюшюб, чабыб арбагъа кирди. Табаны бла уруб, бийчени отоууну эшигин ачды. Юйню ичи къуру эди, бийни джюрегича.

— Ай харам къабан а! Кёчюб кетгенди. Ол сабийге бир зат этиб кыймагъа эди... Къалай да кетиб къалдыла? Тохта... — деб, эки-юч айны Джамагъатдан тышында, Тауартында айланыб келгенин эсине тюшюре, нек хапарсыз болгъанын ангылады. «Бештау а? Ол хадауус ала бла кеталлыкъ болмаз? Къайда, анга бир хапар сорайым», — деб, ызына бурулуб, атыны джюгенинден тутуб, Бештауну юйю таба тебреди. Келсе, ол да джокъ.

— Тюу, анасын аллыкъ, обур джалагъанча, был-
гъа не болгъанды? Эй, юйде киши бармыды? — деб,
эшигин теберди. Мазаллы зугул кылыч салыныб тур-
гъан джассы эшикден таууш чыкъмады. Илгенгенча,
атына секириб мише, арбаз-арбазгъа барыб, эй, юйде
киши бармыды деб кычыра, кюн иги ёрге кёлтюрюле,
мазаллы элни бир кыйырындан бир кыйырына чы-
гыбы, ичинде джаны болгъан бир инсанны табмай, ша-
шаргъа джетди элден хапары болмагъан Дамаш бий.

Не этерге, къайры барыргъа билмей, итине буру-
луб:

— Самыр, энди не этейик? Қъансыдынг, сарнадынг,
келдик. Энди къайры барайыкъ?

Ит, къошха киргенча, буюгъа, амалсыз къансыды.

— Кел, къонакъ къошла таба барайыкъ. Алайда-
гъыла Басханнга кетерик тюлдюле. Кел, — деб алайда
аны сакълаб тургъанча, таукел болду...

Қъонакъ къошладан бир джангыз эбзени табыб,
андан хапар билгенинде, тёппе тюклери ёрге тура,
атын да алайда къоюб, къабырлагъа эниб кетди. Ба-
рыб суу джагъада эки кешенени арасына сюелиб, эки-
сине кёзюу къабланыб джылай:

— Қъайсындаса, Генджатай, бери чыкъ. Бери
чыкъ, сени орнунга мен кирейим, — деб, джылаб, сы-
лыт болгъанында, юслерин алкъынчы ханс басмай
тургъан къабырланы кёрюб, джюреги чанча, алайдан
къачыб чыкъды. Эки кёзюу къарангы эте, къонакъ
къошлагъа келиб, эндиге дери къалай джашагъанын,
джашауу, джел ургъанча, бошуна кетгенин ангылаб,
ичин бушуу талай, эбзе аллына салгъан ашха узалмай,
барыб, мурджаргъа таянды.

Эртденбла эртде туруб, ызына къайтыргъа тебре-
генлейине, габдешни артында къара гебенекге чырма-
лгъан бир затны кёрюб, джюреги чанчды. Эки мазаллы
ала кёз, азгъын сабий бетден джалынчакъ къарай
эдиле.

— Сен кимникисе? — деб сорду бий.

— Қишиники да тюлме. Мен менме, чегетде табыл-
гъанма, — деди менде не ишинг къалгъанды деген-
ча, зыбыр ауаз бла.

— Атангы атын излеб сорама, улан, — деб джун-
чуду Дамаш.

— Атамы аты къой эсенг, кеси да джожьду, — деди,
самаркъау этгенча, джашчыкъ.

— Санга ненча джыл болгъанды? — деди джумушакъ ауаз бла, сабий энтда бир зат айтыб ийлыкъдырады деб, къоркъа.

— Билмейме, — деди, гебенегин артына ата. — Тирилсем, джылым да орнуна келликди. Эбзеге сорчу. Ол манга бусагъатда къагъанакъ дейди. Мен а уллума, къарачы!

Узун, арыкъ, териси сюегине джабышыб, адам джюреги эриб тас болурча, бир ашыкълы азгъын сабий. Беш-алты джылмы, огъесе джети-сегизми? Ким биле эди...

— Атынг неди?

— Джаныбек дей эдиле алгъын, энди уа, Эй дейдиле. Эшитмедингми биягъында? Эй деб мени чакъыра эдиле.

— Джаныбек... Джаныбек, — деб мыдах ышарды бий. Джаныбек, кел, мен сени биргеме алыб кетейм.

— Эбзе ийсе, барырма, ол мени ёлетден сыйыргъанды, — деб симсиреди.

Дамашны санлары бирден джызылдаб, не дерге билмей, джашчыкъгъа къамчисин узата:

— Ма, атха мин да бир-эки ойна. Мен атанг бла сёлешейим, сен мени къарнашымдан туугъанса, ушутуб тураса ансы. Эсингдемиди, мен сизге келсем, сен хаман атыма миниучен эдинг. Ол бир джашчыкъ да сен да? Джаныбек бир кесекни кесин сагъышха бериб, эсин чучхуй келиб, эрлай илгениб:

— Хо! Ол сенми эдинг? Манга кезлик бычакъчыкъ да берген эдинг да?

— Ма быллайчыкъ? — деб уллу бычагъыны сыртындан акъ саблы бычакъчыкъны чыгъарыб Джаныбекге узатды Дамаш.

— Огъай, аны сабы къара эди. Ол мен ауругъанымда, тас болуб къалгъанды. Энди юйюбюзде да киши джожьду. Манга уа ары барыргъа болмайды. Ёлет таньса, мени да къымарыкъды, — деб, эл таба къоркъунчлу къарады джашчыкъ.

«Быллай бирим да болгъа эди, къуу башыма... Ай анасыны уа, ай къатында джулдуз киби, къаллай балам бар эди, къаллай аждагъаным...» — деб, бушуулу ёкюне, ёрге турду бий.

Джашчыкъ, бир затланы мурулдай, бурунчугъун тарта, бычакъчыгъы бла сипи чыбыкъчыкъны джонады:

Къонакъгъа къомгъаза,
Аякъ бла бир боза.
Боза тюлдю, айранды,
Къонакъ къолгъа алгъаны,
Гопланны артына чыкъгъанды.
Къонакъгъа бердиле къаймакъ,
Келтирдиле бир сау табакъ,
Къонакъны аты Къаншауду,
Табакъ тюйюлдю, ашлауду,
Хантны ашлаугъа тѣкдюлс,
Басхандан ѳтуб кетдиле.

«Генджатайны таныймы эди экен? Бир сораыйм, менден эсе ол кѳб кѳре болур эди», — деб, ѳрге къобама деб силкиннгенлейине, эбзе алайгъа келиб, Дамашны тепсиге чакъырды.

Ашаб-ичиб бошагъандан сора, хызен бла бир алтын ачханы да къойнуна сала, эбзе Джаныбекни чакъырды: — Эй, бери чаб. Атангы танымай айланаса?

Джашчыкъ шыб деб джетиб, босагъа юсюнде сим-сиреди.

— Атангы къолун тут, алан! Аллай ишленмеген-ликни къайда кѳргенсе? — деди эбзе, бети джарый.

— Ол мени атам тюлдю. Атамы къарнашыды.

— Ой, бий ойнаб айтады. Мен сени ѳлетден сыйыр-гъанлыгъыма, атангдан сыйыралмадым да?

Атанг аманат этген эди да, аны ючюн къадалгъанем ансы, ѳлет менденми къоркъурукъ эди. Атанг а, къарачы, сен да тамам атанга ушайса.

— Огъай, мени аллай узун мыйыкъларым джокъ-ду, — деб кюлдюрдю джашчыкъ.

— О-о, мыйыкъла не? Джюлюб атса, атангда да джокъ.

— Огъай, джюлюмесин. Гебенни гырмыкларыча, къаллай узундула. Джюлюме да, — деб сабий Дамаш-ха илешди.

— Болсун, Джаныбек, — деб, Дамаш анга къуча-гъын джайыб, къолларын узатды.

Джылыу юсеб тургъан сабий, мыллыгын атыб къаратон кишини ийнакъ ѳшюнюне адаргы кѳкюрекчигин кысыды.

— Кетдик, юйюбюзге кетдик... Ананг да сакълаб турады, — деб мурулдады бий, джашчыкъны ийнакъ-лай...

Джамагъат суу биягъынлай сууукъду. Кирсизди. Алай а энди аны киши, талпыб келиб, ичмейди. Кёк кём-кёкдю. Джамагъат тюзде, ол чайкъалыб, дуняны кесине сейирсиндириб, сукъландырыб тургъан залим элни оджакъларындан энди тютюн чыкъмайды. Оджакъларына, арбазда быкъыларына бырناق къузгъунла къопадыла. Ёлетни оюмсуз чалкъысы кириб, кырыб-джырыб халкъны тюр этиб чыкъгъанлы, алайда киши джашамайды. Кешенеле бла аланы оджакъсыз хоншулары къалгъандыла уллу тюзню бир мюйюшюнде, Джамагъат суу Теберди къобаннга къошулгъан джерде. Алты этиб беши кырылгъан эл, башын алыб, ышыкъ табхан джерине къачыб кысылгъанды. Огъары Тебердиге, Уллу Къарачайгъа чачылгъандыла. Окъа бийче, Даум да биргесине, Къандаурдан уллу джашы Мухаммат, экинчи эри Мухамматдан Мусосу, ёлетден къалгъан кзулу-къарауашы Басханнга къайтыб келгенди.

«Эки джаннан джулдузун къара джерге кёмер ючюпню баргъан эди Джамагъатха? Эшта-эшта, ол къан джауарыкъ Акъ Джинн терилтген эди да, джюзаякъ болуб кетген эди. Шау болуб къайтды. Айтылгъан джерден кери болсун джазыуу», — дейдиле, бир-бирлерине шыбырдаб, Окъа бийчени алгъын танышлары. Кесине уа келиб къайгъы сёз бере, эски джараларын къозгъайдыла.

Басханнга къайытханында, Мухаммат бий, Окъа бийчени экинчи эри, шашханын затын да унутуб, хайт деб тирилиб, адам болуб айланады. Аны кюй эсенг, бир дюгер бийчени да Окъа бийчени юсюне алыр мураты да барды. Отоуларында ёмюрледен келген тос тапчанны эшикге атыб, атларына мулхар габдеш орнуна салыб, чардакъда тос орунну да буздуруб, Акъ Джинни табалагъанын джашырмай эди Мухаммат бий. Окъа бийче, джюреги сынса да, алгъынча бёгек болалмай эди. Не этгени да Даумгъа бир тарыгъыб кёлюн басханы эди.

Мухаммат бий джерле сатыб алыб, тары сабанла сюрюб, малын юйретиб, ол деген бай болуб бара эди. Хоншу къабарты, эбзе, дюгер бийле бла да тенглик джюрюте, къолунда къамчисин къаты тута, джюрегин да къатдыра эди. Кёл кенгдиралмагъан кзуру Дамаш бийни табыб былай бетден бетге бир келишмегени эди.

Анга тиш кыса, сол джаягын сир этиб баргъанлыгына, ол хадауус да аллына бир джолукъмай эди...

Бештау энди Уллу Къарачайда джашайды. Алгъынча тирилиги къалмаса да, энтда хайт деб чалкъы туталды, уугъа джюрюйдю, сабан сюреди. Тейри мени онгуму аллыкъ тюлдю, бу чыпчыкчыгъым ёсюб адам болгунчу деб, кеси кесине кёл этеди огъурлу тири къарт.

Аккъушчукъну кёсюню гинджисича кёреди. Дунияда кеси билген, кеси эшитген хапарларын анга айталды. Аккъушха төрт-беш джыл болуб келеди. Ол, юндегиде чинг аяулу, чинг сыйлы сабийлени бириди.

— Къыбыламачыгъым, акъ кёгюрчюнчюгом! Къанатчыкъларынгы бир къакъчы, кём-кёк кёзчюклеринги бир чайкъатчы! — дейди анга, юйге кире, Бештау.

Узун кирпичиклерин къагъа, уллу, ариу ала, кёкню кёгюнден да кирсиз кёзчюклерин ача-джаба, къарт атасыны кёлюн басады Аккъушчукъ.

— Мен джукъудан туугъанма да, аття, не?

— Огъай, сен джулдузчукъдан кюн тамчычыкъ болуб тюшгенсе.

— Огъай, мен джукъудан уянганма!

— Огъай, сен джанкылычдан джибек халычыккыны энишге ийиб, айдан тюшюб келгенсе.

— Огъай! — деб, кёзчюклерин ууа, от джагъада Бештауну къойнуна кысыла, джукъусундан аязыйды кызычыкъ. Алай дженгил уяныб къалмайды. Кёзчюклерин ууса, тыбырда джана тургъан отну джилтинлери аны кёзчюклеринден чартлаб чыккъанча, уллу къарангы юйню, кызычыккыны кёлюн да бирден джарытыб башлайдыла. Кирчиклеринде джулдуз тамчычыкъла джылтырагъанча, кёзлерин ачыб, дуня джарыгын эрлай кёрюб къоялмайды кызычыкъ. Сериюн, кюн туугъанча, уянады ол. Эм алгъа ол отну, оджакъ сынджырны джалай, юзюлюб-юзюлюб тас болуб кетген къып-къызыл джурунлары кёреди. Огъай, къарт атасыны кёкюрёк джылыуун сезеди. Огъай, джанган отну, оджакъ сынджырны, оджакъдан ургъан тейри джарыккыны кёргенча кёреди ол къарт атасыны огъурлу джылыуун.

Сынджырда уа къазан джызылдайды...

— Аття, ол не дейди? Бир тынгылачы сен анга.

— Кёгюрчюнчюк чокъракъ суучукъ бла бетчигин джуусун, дейди. Азыкъ хазырды, мычымасын, дейди.

— Огъай, кёзчюкле от ойнайдыла. Заманлары джокъду аланы.

— Огъай, кюндюз от ойнагъан тюбюне сiedi.

— Айтма алай, айыбды, айыбды!

— Сен да сора от ойнама.

— Ойнамам! — деб, кызчыкъ кѣзчюклерин ачады.

Тыбырда от кызыу джанады. Къазан къайнайды. Бештау кызчыкъны къойнуна къаты кысыб, кѣзлеринден бай этеди.

От ол дуня бла бир кѣрюнеди: отджагъасы къууатлы, джылы. Тѣгереге — къарангы. Къызчыкъ, къарангыдан къоркъуб, къарт атасыны къойнуна къаты кысылады.

— Огъай, къанатчыкъларынгы кер, шуу де да уч да кет! — дейди къарт атасы.

Къызчыкъ джыйырыла, созула, кирпичиклерин ёрге этиб, тѣгерегине сескекли къарайды. От юй — сау бир дуняды. Юйню бир къабыргъасында джыйгъыч. Джыйгъычны узуну бла юсюнде учуб баргъан алтын тауукъ суратлары бла мор джабыу. Бир къабыргъасы бла кенг агъач табхала. Баш табхалада ууакъ сауутла — къумгъанла, табакъла. Тюб табхалада — тюрю-тюрю омакъ чыккырла, агъач челекле. Тыбырны тѣрюнде — мийик садрач орундукъ. Анда Акъкъуш къарт атасы бла джатады. Эртденбла, тыбырда от джаныб мыдых болса, Бештау кызчыкъны алыб, алай олтурады, бутчукларын-къолчукларын сылай, отха джылыта, ийнакълаб аязытады.

Юйню башындан тюрю-тюрю кѣлекеле салынадыла: кими учуб баргъан къуш, кими атлы, кими да... Кѣб тюрю зат барды Акъкъушчукъну къарт атасыны уллу юйюню ичинде. Бир сейир сабий дуня.

Эшикте уа, арбазда? Арбаз юйню босагъасындан сорады. Ол ары алкъышчы чыкъмагъанды. Дуня юйню ичинден башланады. Тыбырда. От сериуон болады. Къазандан татымлы ийис урады. Юйню ичи джарыйды. Оджакъдан кирген тейри джарыкъды аны джарытхан. Дуняда эм сыйлы джарыкъ. Хар адамгъа да бирча берилген алтын джарыкъ.

Кюн...

— Аття, ол неди? — дейди кызчыкъ, бармакъчыгъы бла оджакъдан кѣкню кѣксюлюн кѣргюзе.

— Чокъуракъ суучукъда бет-къол джуу, — дегенди.

— Сууукъду. Сууукъду! Къоркъама.

— Къоркъсапг-юрксепг, къаймакъ ашарыкъ тюлсе.

— Къобама, дейме!

Оджакъдан кирген джарыкъ къарангыны, ол уллу юйде ол уллу къарангыны, къайры эсе да къуууб, думп этеди. Къарангы бугъунады. Къызчыкъ силкиннб, ёрге къобду. Къарт атасы аны аякъ тюбуне кийик теричикин атды. Кызчыкъ эрлай кийинди, къарт ата-сы да болуша.

Экиси да чабыб чыгъыб, чокъуракъ суучукъда къызчыкъ бетин джууады. Къарт атасы башлыгъыны къапаты бла аны бетчигин сюртеди.

— Зыбырды! Бетими сойдунг!

— Терими де!

— Огъай, бетими! Джаякъларымы?

Ызларына чабыб келедиле. Джылы гырджын хазырды. Отда кёмюлюб бишген арпа нардыула татымлы ийис этедиле.

Бештау, кёк эчкисин эрлай саууб, чёмюч бла бир джылы сюгню къызчыкъгъа ичиреди.

— Акъ маралны акъ сютю. Акъкъушчукъну кютю этди.

— Огъай, мен кютю тюлме. Мен сени къызынгма, къызынг!

— Акъ къаячыгъымса, сыртым таянган, акъ къалачыгъымса, акъ къушчугъумса. Балачыгъымса, бал тарагъымса!

— Джилеклени чёббашына тизиб келтирликмисе?

— Айхайда! Чёббашында джилекле, башлыгъымда дугъумла!

— Къолунгда уа? Къолунгда, дейме!

— Къолумда уа — сипи чыбыгъым!

— Огъай! Сипи чыбыкъ бла улакъланы сюр.

— Ала да, сенича, камсыклададыла.

— Огъай. Мен алача тюлме. Мен кютюме.

— Кютюсе, кютю, алтын чабакъчыгъым. Сен мени кёз джилтинимсе, — дей арну тилли сёзле бла ашаргъа джарашадыла.

Къарт къайры барса, ол да ары биргесине барады.

— Хазна къабчыкъчыгъым, таурух кюбюрчюгом, алтын кюбюрчегим!

— Огъай. Мен сени къызынгма! — дейди, арыса, не да арбазда тенглери бла ойнары келсе.

Арбаз. Бу зат да къызчыкъны бек сейирсиндиреди. Алай а аны джюреги ол кёб багъаналы башы джабылгъан арбаздан эсе, тыбыргъа бек тартады. Арбазда илипинчик да барады, шоркъулдаб. Бачхада сап-сары татлы быхыла да ёседиле, шаптал терекле да бардыла.

Къуйругъунда чархчыкълары, бойнунда къонгурауу бла къап-къара къочхар да барды. Къычырыучу да, тепсей келиб, къонакъ келеди деб омакъ-омакъ да къычырады. Кече арбазны башында джулдузла да джанадыла, Къобанны тауушу да эшитиледи, алай а, тыбырдача, отджагъаны къатындача бир джерде да джокъду ол къадар сейирлик. Отджагъада къарт атыны къойнундача уа чыртда бир джерде да болмайды. Не сюйсенг, аны кѳресе тыбырда: къызыу джаниган отну юзюлюб-юзюлюб оджакъдан чыгъыб тас болуб кетген къызыл джурунларында...

Тыбырны тѳгерегинде кечелени узунунда къартла джыйылыб, лахор эте, таурух айта, танглары атдыргъан кюнле да боладыла. Аланы эм сейирлери, къартла джырлагъан заманды. Бештау тамагъын ариулаб, мыдах ауаз бла джырлаб башласа, тынгылагъанланы кѳзлеринден джыламукъла джуммай-джуммай агъадыла. Аллай джырларыны бири «Эминады». «Эминаны» Бештау этгенди, Элмырза бла Алхазгъа атаб, алай а аны джырласа, ол къачан эсе да чайкъал, шам Тебердини эм ариу, эм уллу тюзлерини биринде орналыб, кесип кишиге тенг этмей тургъан элге ѳлет кириб, тюр этиб кетген джерни кѳзюне кѳргюзеди, дорбунда джашырыб, ѳлетден бугъундурдум деб тургъан сюйген баласыны тюрсюню келиб кѳз аллына сюеледи. Тюзню толтургъан сабий къабырла, чалкъы бирден юздюрюб атхан зыка саптагъайлача, бирден къырылыб къалгъан сабийлени тюрсюнлерин чыртда унуталмайды.

Отджагъада таяныб, кѳзлерин къысаракъ этиб, джырлайды Бештау. Тыбырдан оджакъгъа чыгъабыз деб, чартлай келиб джукъланыб къалгъан джилтинле анга ол сабийлени джазыуларыча кѳрюнедиле. Бирбирледе, Акъкъушчукъгъа ырыслаб, кесип тыяргъа да кюрешеди, алай а, отдан чартлагъан хар джилтин аны джюрегинден чимдеб юзюле, кѳзюне сабий кѳрлени кѳргюзедиле, къулчгъына аналаны сарынлары келеди...

«Эмина», эшитгенлени джырлагъанланы да санлары бирча титирете, таулагъа джайылгъанды. Ол джырланмагъан тыбыр джокъду. Таулула къыйынлыкъда, зауукълукъда да джыргъа ѳч болгъанлары себебденмиди, огъесе, ѳлетден къалыб, бююн джерюсюнде джашагъан хар инсан бу джырны не джырларгъа, неда анга тынгыларгъа — къыйынлыкъ — унутмай, адамла бир-бирлерине тюз, халал болсунла деб, борч алгъанча кѳрюнеди.

Окъя бийче уа Бештаугъа бу джыр ючюн уллу Басхандан алтын кереги бла, юсюнде кеси этген джамчысы, окъя чохла акъ башлыгъы бла бир сейир атны нохта баугъа ийгенди. Бештау ол атха миниб, Джамагъатха талай кере баргъанды.

Сени джауунг да ол кѳргенни кѳрсюн. Элде бир джан да джокъ: кюйген, оюлгъан юйле — ѳлетни белгилери. Мурса, лыбыта, тели мусхотла кючлеген ыстауатла, юйлени арбазларына кирсенг, тели мусхотла, уллу ѳзеклеча, мийик ѳсюб, атны тунчукъдурадыла дерсе. Семиз борсукъла, адамны сан этмей, эринчек атлай, ары бла бери озадыла. Юренмейми этедиле, огъесе кѳркъмаймыдыла да, адамны истемейдиле. Кѳкню мийигинде, энишгерек тюшерге кѳркъгъанча, андасанда къушла да къалкъыйдыла. Ала келиб, алгъын этиучюлерича, къаялагъа кѳнуб да кѳрмезсе: ѳлетни ийиси хауадан кетген болмазмы, неда узакъдан игими кѳрюнеди атылыб къалгъан эли».

Къабырланы кѳбюсю танылмайды, артыкъсыз да сабий къабырла: аланы да ханс кючлегенди. Андамында кешенелени башлары эсленген болмаса, къабырладыла деб киши да танырыкъ тюлдю.

Энди былайда эл болуб джашагъан кѳй, джолу бла джюрюрге да кѳркъадыла таулула. Ахлуларыны къабырларына да келмейдиле. Ырыслаб тюл. Кѳркѳуб. Джолу джылан джырмаз хансды.

Джайы салкъын, къышы джумушакъ, къачы сары алтын, джазы джашил дуня болуучу гаралы, чокъуракъ суулу сейир Джамагъат энди атылыб къалгъанды. Къачан эсе да алгъышлада айтылгъан элни бюгюн атын сагъыныргъа да ырыслайдыла. Бѳрю аууз байлагъанча, аны аты сагъынылса, адамла ауузларындан сѳз чыгъарыргъа унамайдыла. Ёлетни эскертмесича, атылыб къалгъан эл бюгюн да кесинден халкъны чиркитгенлей турады.

Джырын а джырлай эдиле, тынгыларгъа да сюе эдиле.

Ариу, былай санларынгы бирден титиретиб джырлайды Бештау. Къалгъанла анга эжиу этедиле. Джыр, кѳру джыр бойсундура болур адамны кесине алай кючлю. Акъкъушчукъ, Бештау джырлаб башласа, чѳмишчюкге джангы джауну салыб, кесини гитче къашиш къашыкъчыгъын да джауну юсюне чанчыб, къарт атасыны къатына чѳгюб тохтайды. Къашыкъчыкъ бла бир акъ джауну аузуна салыб, тамагъын джумуша-

тыб, алай джырлаб башлайды. Джашла эжиу этген сагъатда салады джаууу къарт атасыны ауузуна Акъ-къушчукъ.

Биз чыкъгъан эдик, ой, тар Басхандан джер къарай,
Джюрюген эдик, джалгъан дукияда кюн санай.
Чыгъа да келдик, ой, тар Басхандан юрюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге да тизилиб.
Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмагъан Мухуну да будайындан ашаргъа.
О къан джаугъанды Мухуну да башы чатлагъа,
Кимле минерле мекер а тамгъалы атлагъа?
Бизни хапарыбызны, ой, кимле барыб айтырла
Уллу Басханда ныгъышны сакълагъан къартлагъа?..
Шейит ёлюклени джуумай салалла къабыргъа,
Эминадан къачханланы санайдыла гяуурга,
Келеметни кызы болур ариу Окъа бийче,
Ой, ийнеклени саууб ол чегет тюзге кыстады.
— Ийнеклерим эртден чыкъдан келгинчи,
Тоханабыз джылан джырмас ханс болду,
Эки илячиним, ой, дуниядан тас болду...

Былайда Бештауну джылары тамагъына тыгъылады. Аны эслеб джашла, къуруда, эжиуню уллуракъ былай къалай эсе да, къайгъырыб этедиле.

Бештау кёзлерин ачытыб, тышына чыгъаргъа унамагъан джыламукъларын узалыб сюртерге тартына, кирпичлерин бир-бирине къаты кысыб, кёзлерине ауча джайылгъан ачы мылыдан къутулургъа излейди. Джётгюрюрге кюрешиб, тамагъын ариулагъан сылтау бла, ауазын тюзетеди, биягъы джаучукъдан къамиш къашыкъчыкъны учу бла бирчикни ауузуна салыб эритеди. Эжиу сёл болургъа, ол джырлаб башлайды:

Орусбий улу джигит а Элмырза ёлдю эсе,
Майорланы Тау артына элтиб ким сатар
Сюйген а балам, ой да, гитче Алхаз ёлдю эсе,
Алтынлыны, сылаб-сыйпаб, ким атар.
Сары да садагъын кёкге айландырыб ким тутар?.. —

деб, тамам арыгъынчы джырлаб, Джамагъатны кёзюне кёргюзте, эзиледи Бештау.

Басханнга барыб, анда адамлагъа да тюбев, Акъ-къушчукъуну да кёзюн ачыб келейим деб, джыл сайын термиле эди, алай а бир зат къолун-аягъын байлагъанча, кёзюу джетсе, джолгъа чыгъалмай эди.

* * *

Джаныбек ёсюб, бир ариу, бир джигит джаш болуб, ауушланы сакълайды. Бююн ол Дамаш бийни уланы тюлдю деб кишини да эсине келмейди. Аны кьой эсенг,

Дамашны къатыны да ол ёлетден къалыб, сатылыб, алын-
нганды деб, эри айтхан затха чыртда эсин бёлмейди.
Сюеди. Баласына къарагъанча, къарайды, алай а ол
Окъа бийчени, бауурундан юзюлгенди деб, кёб кююсю-
неди. Алхаз ёлгенди дегеннге ийнанмайды. Джаныбек
деб, ёлетден къалгъаны ючюн атагъанды атасы деб
турады. Кёзюн-къашын, халисин да Дамашха ушатыб,
аныкъыды деб, бирден эки болмайды. Алай а илеш
Джаныбек анга анам деб халал ышарса, несин да уну-
туб, аналыкъ сезими къозгъалады.

«Ах, бу джарлы да, бизнича, къаратон болуб къа-
лады... Огъай, атасы къаратон тюлдю да... Менме тоб-
лукъ», — деб инджиледи. Дамаш андан да хутдурду.
«Тейри мени эки къолу бла уругъа тебрегенди. Ма-
нга къызгъаннганын бу джарлыгъа да бермейди. Не
этекм?» — деб, тегерегине билгичме, обурма дегенни
да джыйыб, ала айтханча, танг атмай, атчысын да бир-
гесине алыб, сууаб къошлада шыйых суулагъа кетди.
Джолну джол узуну Джаныбекге сабий тилей, тейриге
джалыныб барды.

Дамашны ызы бла Джаныбек да чыкъды. Къолту-
гъунда дугъум бетли улакъ гыбытчыкъ. Аны бла бир-
ге болуш анасыны тогъуз сабийли джашы. Ала да
шыйых суула таба кетдиле.

Джаныбекни юй бийчеси Анисат да, эмчек эгечи
бла, эмчек анасы бла Байрым таш таба кетдиле. Хы-
чынла, бёрекле, бал, гаккы бла басылыб этилген, са-
ры джауда къып-къызыл бишген сабий суратлача
этилген тишмекле, тишликле, бишген эт, эки тегерек
гырджынны, сабий кийимчиклени да алыб, Байрым
ташха келди нёгерлери бла. Алайда абдез алыб, ючюсю
да сабах намаз къылдыла. Анисат келтирген ашарыкъ-
ларын кёк ташны юсюне салды. Ташдан бурхучукъла-
ны къобарыб, бай эте да кёкюрегине къыса, ташны
тегерегине юч кере айланды. Ташха къараб кёзлерин-
ден джуммай-джуммай акъгъан джыламукъларын
сюртмей, джалынды, джалбарды:

Тейриге да, аллахха да табынама,
Байрым бийче, бай бийче!
Джалынама, джалбарама санга да.
Сенден сабий тилейме..
Кёкюрегиме сабийими къысаргъа
Термилеме, ёлеме.
Байрым бийче, бай бийче,
Бай этейим мюлк бериучю къолунгу,

Чачым бла сибирейим сен джюрюючу джолунгу.
Джулдузланы отджагъагъа себиучю,
Джерге джауум, эрге кюч бериучю,
Байрым бийче, Тейрилигинг тѣпмедеди,
Кертилигинг — ѳбгемдеди.
Окъла алыб келгенме. Акъ ташха
салдым аланы тизгин-тизгин.
Окъла — сени. Улан — мени.
Чилле да келтирдим — къанат-къанат.
Кѳк ташха салдым чиллени.
Чилле сени,
Къыз — мени, о Байрым
бийче, бай бийче,
Къызгъанма менден
нюрюнгу.

Сыйлы къолунг бла юсюю сыла,
Байлыгъынг бла байымы сыйла,
Къурманынг болайым,
Байрым бийче, бай бийче,—

деб Байрым ташха джалыныб, юйюне къайтханында,
Джаныбек улакъ гыбыт бла шыйых сууладан суу алыб
келиб, арбаздан кѳк иркни кесерге хазырлана тургъан-
ларын кѳрдю.

Къыстана деген къарткъуртха ичинден бир затла-
ны шыбырдай, къумгъан бла сууну тегенеге къуйду.

Джаныбек иркни мюйюзлеринден тутуб, суудан
ичирирге умут этди. Ирк, аякълары тиреб, аллына ат-
ларгъа унамады. Къарткъуртха, аны къатына барыб,
сыртын къуйрукъ учуна дери сылады. Хайыуан юркъюб,
аллына силкинди.

— Алай бол, джаным, алай бол,— деб ышарды
къарткъуртха.

Эки-юч кюнню суу кѳрмей тургъан ирк тегенед
сууну джутланыб ичди.

— Алай бол, джаным, алай бол,— деди биягъы
Къыстана, хайыуанны башын сылай.

Джаныбек Минги Таугъа айландырыб, иркни бой-
нун тартды. Къарткъуртха бир мазаллы сай агъач та-
бакъгъа къанын алыб, юсюне гин, гѳлендир туурады,
туз атды, сарысмакъны эзиб къошду да, малны ичин
ачхаплайларына, эрлай ичегилерин ариулаб, къан сох-
тала этиб, къазаннга асды. Джюрегин тилкемле этди-
риб, тишлетиб, тюнгюч сабийлеге ашатдырды.

Къара джамчыны отоуда отджагъада мурджаргъа
джайыб, аны юсюне кѳк иркни терисин салыб, Анисат-
ны анга джатдырыб, джылы териге чырмаб, тѳгерегин
джамчы бла къысдырды. Сора Джаныбек шыйых суу-

ладан алыб келген сууунда къайнай тургъан тюртю тамырланы ачысын иссилей-иссилей ич деб терлетгинчи ичирди.

— Хы, не да бичгенимча болуб барады. Тейриге джаным къурман болсун,— деб, Аписат ичген чѣмючден тюртю тамырны сууугъан сууун уртлаб кѣрюб, ачысына чыдаялмай, бетин джыйырды,— Тоба асто, тамам да кючлюсю кѣре эдим. Тейриге табу болсун, арадан джыл ѳтмей бу арбазда къоз бѣрк тагъылыр. Кѣремисе, балам, сени мазар буууб тура эди. Бу суу аны бойнун буусун энди. Сени хатхунгу бошласын. Мен айтханны, аккыл болмай, къаб, уланланы эгиз-эгиз таб. Къууанчынг бла мазарны эшигин джаб,— деб, исси къан сохталаны да ашатыб, ызындан шорпасын ичирди да, тюкюрюб башлады:

— Джел къамчиси, джел джамчысы,
Джел автундиги,
Кимни кѣзю эсе, аны бла тюкюреме.
Муну кѣзю джокъду. Даует деген мындады.
Сокъур десенг, сокъурма.
Асхакъ десенг, асхакъма.
Мынга кѣзю тийгенни кѣзю чыкъсын.

Юш, тюу, чыкъ!» — деб шыбырдай, ауузун ачалгъаныча ачыб, къыйын эснеб, уф-ф-деб, Анисатха юч кѣре тюкюрдю. Энди къалкъыяллыкъ эсенг, бир кѣр,— деб, эшикге чыгыб, эт бише тургъан джерге барды.

— Кел, Къыстана, кел,— деб къарткъуртхагъа орун бердиле. Барыб, къашбакъ тюбюнде юсюне кийик териле атылыб тургъан эркин оруннга чѣкдю Къыстана.

Къалай деб киши анга хапар сормады. Былай деб ол да джукъ айтмады. Бир кесекден хурджунундан бирча ууакъ, дугъум бюртюкледен аз онглу сыйдам къара суу ташчыкъланы чыгъарыб, юч аякълы джассы тепсини юсюнде ташчыкъланы джайыб, таш салыб башлады.

Тейри, тейри!
Бар батдырма,
Джокъ чыгъарма,
Батыма бийче,
Байрам Гогуш,—

деб, ташланы юч бѣлюб, тѣртюшер-тѣртюшер тартыб, башын ючюшерден чыгъарыб:

— Ма, джаным, насыбкес таш! Тыбыры къууанч,

кьо́лу толу, арты кѣлтюрюлюб. Ма, келди — джетди! Къууанч бла келсин, элге джамагъатха огъур бла кирсин. Ах, энди салмайым, а кыыз, — деб, къазан таба джашыртын къарай, ташларын джыйды.

— А джаш, эзилиб тубюне кетиб къалмасын, — деб эрнин-бурнуу джалады къарткъуртха.

Исси омауу эрлай кемириб, май бармакъларын джалай, сюекни арлакъда аны кѣзюне битиб, силегейлерин ийиб тургъан самыргъа «мах» деб быргъады. Бармакъларын джалаб, хотасына сюртдю. Дамаш аны кѣрюб, джийиргениб, бетин джыйырды.

«Бу анасы къатышы боллукъ алмастыгъа кесими алдатдырыб турама, тамагъында да ырысхымы къуюб. Сабий а джокъ. Ол итни оноуу бла эшигими джаба тура болурму?» — деб, басханчы Мухамматдан хыянат джетер деб ишекли бола, Окъа бийче Басханга кетгенли барыучу джерине кетер къайгъыгъа кирди, ырысламай. Кеч эте, кишиге да джукъ билдирмей, илкичден атын бошлаб, арбаздан чыгъарыб, секириб юсюне мине, кѣк бухар бѣркюн джамбаш кийиб, кѣк гебенегин тюзете, арбазында джарсыуун унутуб, мыйыкъ тубюнден ышара, сууну ары джанында Добарлары таба, узакъдан къараб барыучу джерин тансыкълай, атын гузаба сюрюб кетди. Джаныу суучукъгъа джетерге, аты суу ичерге изледи. Джюгенин бошлаб, кеси да энишге ийилгенлей, терекден учхан чыпчыкъ садакъ учханча кѣрюнюб, сескекли болду.

«Ол ит кече да мени мараб айлана болурму? Сен бу къылыгъынгы къой. Къоймасанг, мен сенден бошарыкъма», — деб Маштар къаты айтханы эсине тюшдю. «Ай, къара тууар, мени юркютме да келинлеринги туту бил, байтал кишнемесе, аджир хауаны ийисгемейди», — деб атына къамчини джетдирди...

* * *

Онгсуз къартла, сабийле, амалсыз тиширыуладан къалгъан бары чалкъыда эди. Оракъны, чалкъыны заманында чыпчыкъ да бошуна учмайды дейдиле. Алай а урунган, кесине, малына да азыкъ этиб кюрешген адамны джоругъуна сыйынмагъан кѣб зат болур дунияда. Аланы бири—кюн бузулгъанды. Ма бу джолда да жангур джаууб, кѣк кюкюреб, элде адаргыланы жанларын алды дер эдинг. Танг аласы бла анда-санда кѣкню бауурун шыбыла къылыч бир джырса да,

табигъат, уюб къалгъанча, дыфсыз болду. Илгиздик аламла къалкъыугъа сингдиле, къутуруб келген суула да сюзюле башлаб, кимден эсе да бугъунуб къалыргъа излегенча, шош болдула. Кюрт басар элни къулагъы сангырау деб, бир джерден бир шыкъырт да чыкъсанг а.

Эл танг аласы джукъугъа кесин алдатыб джукълайды. Быллай кюнде таукел болмаучу джыртхыч тонаучула, табигъат ала джанлы болгъанын сезиб, элге чабдыла. Атларыны туякъларын ийленген бузоу териле бла байлаб, ташха тийиб таууш этмесин деб, ауузларына тери хурджунланы кийдириб, пырх этиб тауушдан кишини уятмасынла деб, юй сайын юч-тёрт атлы джетиб Тёбен элни къараб къарагъынчы тондыла. Тиширыуланы къамчиле бла уруб, айтханыбызны этмесегиз, сабийлеригизни боюнларын тартыб къоярыкъбыз деб, джанларын алыб, саулукъ ийнеклерин алларында, аланы да ызларындан сюрюб, думп этиб кетдиле. Ол кюн эртденбла элде бир юйню да оджыгъындан тютюн чыкъмады. Бир арбазда да къой мангырамады, эчки макъырмады, ийнек ёкюрмеди. Кёчкюнчюледен къалгъан киштиклеча, тыбырларында джылыу табмагъан киштикле, орамлагъа джайылыб, макъыра, джассы къанга эшикле, джел ургъаны сайын ары-бери къымылдаб, джызылдай, тюрк болгъан элча эди Тёбен эл. Ма бу болумда чабыб кирди элге, кече къошда орунда кёзюн къысалмай, танга кючден чыкъгъан Дебош. Былай джууукълашханлайына, бетине кюйген ийис уруб, джюрегин чанчдырды. Анда-мында кюйюб бошаб тютюнлей тургъан юйле элге аяусуз тонаучула чабханын билдирдиле. Ит улугъан, киштик макъыргъан болмаса, ичинде джаны болгъан затны тауушу эшитилмей эди. Эртденликде уа джаууму элинде улусунла итлери...

«Тоба-асто, эмина джетиб чёблеб кетмеди эсе, эндиге дери джукълаб къалай туралла?» — деди, кёлюне келген затны айтыргъа ырыслай.

Эминадан да адебсиз къол узалгъанын билмей эди алкъынчы Дебош. Эмина кёрдемчиле деб да, бир-экини аяй эди, тиймей къойгъаны да бола эди. Бу къара ёртен а, не тоя, не къана билмей, тойгъан джерге тогъуз къат деб, ёзеннге тюзелген эди да, джерни тюркюнден чыкъгъанча, къайдан эсе да чыгъыб, не азгъын къарт, не онгсуз сабий деб къарамай, обур джалагъанча, элни тюрк этиб кетгенди. Малын-адамын сюргенле-

ри да кёллерине джетмей, чалдышлада, эт быкылада тагъылыб тургъан къакъ этлеге дери сермеб-сермеб алгъан эдиле джут тонаучула. Кёллерине джетмегенле ни юйлерине от тыгъыб.

Дебош чабыб арбаз-арбазгъа кириб:

— Алтынчач! Қъазмахан! Баладжан! Балкъыз! — деб, тиширыуланы чакъыра, шашхан адамча, тёрт джанына къарай да къычыра, кесини арбазына джетиб, туудугъундан туугъанны, къатыныны атын айтыб къычыра, юйге кирди:

— Келин! Айтерек! Қъайдаса? — деб, ауазы юзюле, къычырды.

Тыбыр дыфсыз эди. Қъарангы юйню джыйгъычыны тёркюнден бир адаргы тауушчукъ чыгъыб, Дебошну эсин бёлдю.

«Қъалайда эсе да къалкъыбмы турады, хариб, эл бары да менден бугъунуб?» — деди къарт Дебош, — Бир ёлмейме. Элни тынчлыгъын бузгъандан ёзге бир къарыуум да болмагъанлайына... Таш да эрийди, терек да чирийди, мен а тёлюден тёлюге кёче, сау дуняны джарсыуун аркъама къалаб», — деб, кеси кесине гурушха эте, эл орнундады деб, джюрегине джылы ургъаны бла бирге, биягъы адаргы сабий таууш джюрегин чанчдырды. Қъарт, эсин тыйыб, джыйгъыш таба мыллыгын атды:

— Ай медет! Сени былайда не улуу зорлукъдан джашыргъан эди джарлы ананг? — деб, тонну ичинде, къолу-аягъы да къарыусуз болуб тургъан сабийни къолуна алыб, кёкюрегине къысды. — Ай анасыны уа, не бошуна джоюлду эл, не къантулукъ азыгъы болду...

Ауушну сакълагъанла да джукъ кёрмей, джиберибми къойгъандыла, огъесе, башха джол табыбмы келгендиле? — деб, джашчыкъны суу тондан чыгъарыб, этине салыб, джылытыргъа кюрешди. Бир джабыугъа да чырмаб, аны тышы бла да гебенекни салыб, къойнуна къаты къысыб, дагъыда арбаз-арбазгъа кириб, къычыра, элни аягъына чыкъды. Бир джан да табсанг а. Андан, чабыб барыб, кеси аллына бошуна айлана, эки къуру таш бир-бирин ашаб жыгъырдай тургъан тирменнге кириб:

— Артыкъ! Кёккёз улу! — деб къычырды. Адам ауаз чыкъмады. Кириб барса, джерде сойланыб, онгусуз болуб тургъан тирменчини кёрдю.

— Артыкъ! Саумуса?!

— Былай кел, — деди, къан къатыб, джабышдырыб

турган эринлерни «шырт» деб бир-биринден джыртыб айыра, Артыкъ.

— Сизге не болду, не къаракъанла джауду? — деб, джашчыкъны къабджыкълапы юсуне салыб, Артыкъны аллында чегеледи Дебош.

— Бизге къуруда не болуучан эди, Дебош? Бюгюн да ол болду. Кёк бёрюледен башыбызны ала эдик, эки аякълы бёрюле уа тюр этдиле да кетдиле. Танг аласы бла шыкъыртсыз, былай, битдир учханча, бир тюрлю кириб келдиле. Киргенлери бла чыкъганлары да тенг болду. Ай медет, ауушдагъыладан да бошагъан болурла, тейри. Къумурсха сюрюуча бир кёбелле...

— Къайда, ёрге къобаллыкъмыса?

— Огъай, байлаб кетгенле, кёрмеймисе? Гырджын бер делле да, джокъду дегенimde, ашатыб тойдурсанг, тынч ёлтюрюб, дуня азабындан къутхарлыкъ эдик, адамлыкъ эте билмей эсенг а, ачдан азабынгы чегиб ёл деб, башыма уруб, къанымы тёгюб, ма былай байлаб кетгендиле, Дебош. Ары бир теш. Ий, ол ауушдагъыла не болуб турадыла экен? Аладан да бошагъан болурламы? Элге уа от тыкъган эдиле. Эл джана эди, ай анасыны уа, билмей турганлайыма кириб келдиле ансы...

— Эл тюр болганды. Анда къалган ма буду, ичинде джаны болуб,— деди Дебош, Артыкъны тыбыналадан ычхындыра.

— Ай итле уа, ай итле уа!.. Энди бу джарлы сабийге ана къайда?..

— Огъары элде бир тиширыу табылыред, кеси гимигиб къалмаса. Несин да билмей турады бусагъатда.

— Да кел, къуугъун этейик, узакъ кеталган болмазла. Кетген эселе да, ауушдагъыланы джанлары сау болуб, аланы ары джиберлик тюрдюле. Не?

— Сау тюр эселе уа?

— Не? — деб, Артыкъ бюгюн ауушну сакълагъанланы ичинде джашы болганын эсине тюрюрюб, сескекли сорду.

Анга джууаб къайтармай, Дебош:

— Огъары элге чабайыкъ, кел. Бу сабий да уянса, ипджилликди, — деди.

— Кел...

Сабийни да кёзюу-кёзюу къолларына ала, джортачаба, Огъары элни къыйырындан кирдиле. Алайда халпарларыны ёзегин билдириб, сабийни да къоюб, элге къуугъун этдиле. Чалкъыдагъылагъа адам джиберди.

ле. Атлы кзураб, Къартджуртда олийге ийдиле. Халкъ джыйылгъынчы, билиб келгенча, эрлай къайдан эсе да алайгъа Бештау да чыкъды.

— Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, къайдан чыкъдынг? Бюгечели сени кюсеб ит болдум, тейриге кзурман болайым, — деб кзууанды Дебош, — Эл джыйылгъынчы, бир оноу эт. Бийсиз чибинлеча, не этерге билмей турабыз. Неда, ары бир сабийни атха кзондуругъуз да, чабсын, мен ауушха кесим чабайым, — деди Дебош, олийге адам ийгенлерин унутуб.

— Кесинг джангыз? — деб сорду Бештау, — алай дегенинг? Барсакъ, биргелей, итден туугъанла, ала кёб болурла.

— Да кимни алыб барайым? Ала келгинчи сакъласакъ, ол итле узайырыкъдыла, кзуугъун боллугъун биледиле да. Кеч болуб барады.

— Тохта, сен бир сабырчыкъ бол, Дебош. Джашла джетсинле, Ышхайты башында шынкъартланы джакъдырайыкъ. Элни саулай тюр этиб кетгенлерине къарачы... «Не бла башыбызны алайыкъ бу зорлукъдан? Асхакъ Чоккудан, Эмипадан кългъан башыбызны ала кемиредиле, — деб, мыдах ахсынды.

Олсагъатлай аскер джетди. Эрлай оноу этиб, бир бёлек атлы ауушха, андан эки къат кёб да сууну энишге барыргъа деб, джолгъа чыкъгъанлайларына, аууштаба бармай, сууну энишге кетгенлерин джол джанына атылыб тургъан джюн халыладан билдиле. Аны ызы бла кенг сокъмакъ да бара эди. Арлакъда бир тиширюу джаулукъну да эследиле.

— Дебош! Ары къарачы! Терекге джаулукъ атылыб турады! Майна, бутагъында, — деб, атын терек таба бурду Бештау. Бери айлана:

— Алан, сен ауушха чаб, энди ары бирибиз барсакъ да боллукъду. Биз ызларындан сюрейик, — деб, сермеб джаулукъну терекден ала, сол джанында баргъан тору атлыны ауушха джиберди Дебош.

Ий, джаным кзурман болсун башындап алыб муну былайгъа атхан тиширюгъа, — деди Дебош, кёлю такъыр бола.

— Бизни алджатыр ючюн ала атхан эселе уа?

— Огъай. Ма джюн халыла да, буу силегейча, къарачыгъыз. Кесибизники атханды, хариб. Бизге ызын кёргюзте.

Бара барыб, чегет талагъа чыгъаргъа, Дебош:

— Атлапы былайда кюяйыкъ. Эртденнгиде аякъ

таууш узакъгъа барады. Былайдан ары джаяу барайыкъ. Джантауларыгъыз беллеригизде болур, унутмагъыз, — деб, секириб атындан тюшдю. — Былайда экеулен къалсын.

Алчакъ бла Байчагъыр! Къоркъуу болса, къарачай пердандан эки-эки этиб эки кере атарсыз. Биз а бу ыз бла барайыкъ. Узакъ кетмегендиле. Тууар бокъла тюнлей туралла, — деб, джашланы кесине сукъландыра, алларында силкиниб атлады джюз бла джарым джыл болгъан Дебош.

Бара-барыб, ыз суу джагъагъа чорт бурулгъанын эслеб, тохтадыла.

— Тейри, билгенем былайы бла ётериклерин. Ай, медет, ала суу аз заманда ётгендиле. Энди уа къобханды, — деди Дебош.

— Дебош, мен джюзюб ётейим, энди кеч да болады, — деди Дугу, — ала талада солууларын алмай, джолгъа чыгъарыкъ тюлдюле. Кюн кирпигин джабханлай, къалкъырыкъдыла. Сора биз да...

— Мен да сени бла, — деди Тулпар.

— Экигиз бирге барыгъыз. Мансланы бир-бирине байлайыкъ да, андан тутуб ётербиз.

— Алгъа аланы бегитигиз. Сиз экигиз а, Сомча бла Хананий, садакъланы джерлеб, келгенни мараб туругъуз. Мылтыкъ таууш этдирмегиз. Джашлагъа сакъ болугъуз.

Хайда, тейри онг берсин! — деб, хар бирине не этерин билдирди къарт батыр.

Джашла, Дугу бла Тулпар, эрлай тешилиб, кийимлерин гыбытлагъа сугъуб, боюнлары сюрем къысыб, суугъа кирдиле, Дугу аллында, Тулпар ызындан, джибни тутуб, ары джанына ётдюле. Алайда аны учун теркеге деменгили байлаб, эрлай кийиндиле. Къоллары бла ишни битгенин билдирдиле. Сора бу джанындагъыла тешилиб, кийимлерин алача гыбытлагъа сугъуб да айланмай, башлыкълары бла аркъаларына байлаб, мансладан тутуб, эрлай бир джанына ётдюле. Садакъчыла да аланы ызларындан кирдиле суугъа.

— Джашла, энди сиз экинг эки джанындан бармагъыз. Къолларына тюшсегиз, табанлаб кюрешмегиз. Джаныгъыз сау къалса, биз сизни табарбыз. Хайдагъыз. Сизге кёре къымылдарыкъбыз. Тейри джол берсин!

Тахсачыла бара-барыб, тонаучулары къош болуб тургъанлары кёрдюле. Малладан маджал-маджалын

союб, тишликден гамайыб тургъан сылыкъла, ауурланган киштиклекча, теке къалкъыу эте келиб, артларына аууб, ёлюм джукъугъа кириб тура эдиле. Тиширыулары бёлек-бёлек этиб, бир-бирлерине тыбынала бла байлаб, къыйырлары да тереклеге сокъур туюмчек этиб такъгъан эдиле. Қъартлары сабийледен башха байлагъан эдиле. Ала арлакъда. Кеслери уа орталарында. Тёгерекде да къарауулары хурулдай. Дугу, къысыла барыб, Алтынчачха кесин эслетди. Ол башында чачын кёргюзюб, быллай бирдиле джаула, келме деб тиледи. Дугу да, сакъалын кёргюзюб, биз да быллай бир болабыз, къоркъма деб, кёл этди. Кёлю такъыр болгъан Алтынчач ышанганын кёзюне ургъан джыламукъну сюртерге узалгъаны бла билдирди.

Байланыб тургъан джесирле кёз-къаш бла болушлукъ джетгенин бир-бирлерине ангылатдыла. Чийбыдыр джыртхычла уа, кекире-джекире, ашхын терилери созулгъанына тёзалмай, баш къагъа келиб, бирери бирер джерде, къырау ургъан ханслача, мууал болуб, джукъуну баса эдиле. Қъараууларыны бири, былай жангы къанат чыкъгъан гугуруккуча, бир газ-газ, джесирлени тёгереклерине айлана келиб Айтерекни аллында эрнин-бурнун джалай, сюелген эди.

— Кюнтаякъ, аугъа тюшген кёгюрчюн, тыбынаны юйю къурусун, ол манга кюндеш болуб, сени къучакълады эсе,—деб, къамасын чыгъарыб, тыбынаны юздюрюб, Айтерекни къолларын бошлаб, кёзюне джутланыб къарады.

— Джур эчки! Қъатынмыса, къызмыса? — деди Айтерек ангыламагъан къуджур сёзле бла.

Айтерек, джюреги джарыла, не дерге билмеди.

— Кел, къызыл алма, мен сени бир сыйлайым,—деб, дженгинден тартды.— Бюгюн сен меникисе, къуру меники!

Айтерек, санлары бирден титирей төрт джанына, болушлукъ излей, къарады. Амалсыз джесирле башларын энишге ийдиле.

Джюреги къаядап тёнгерек келген ташча ура, Айтерек ит сүйреген джары ташайды. Бёрю кючюкча къансый, ол дагъыда неле эсе да шыбырдады. Айтерек аны айтханын энтда ангыламады. Ол аны билегинден тутуб, бир джанына тартды, ышарыб, энтда бир затланы дыгъырдады.

«Манга болур болду... Ай, энди элге бетими не деб кёргюзюрме? Мен къыйышлы, ах, ол сабий а, анга уа

не болуб турады экен?» — деб кёкге джалыпчакъ къаралы. Къараууз кёкде анда-мында джулдузла джана башлагъан эдиле. Къобан къайгъылы шуулдагъанча, узакъ болмай гылыш къуш къычыргъанча, кимни эсе да аяусуз къолу шатык бутакъны сындыргъанча кёрюндю Айтерекге.

«О тейри, кёрмеймисе, бу артыкълыкъны? Не деб тураса? Меннге бир болушлукъ эт, къурманынг болайым...»

Джыртхыч, къутургъан бёрюча, ичин ура, эки имбашында бирден тутуб Айтерекни кесине бурду:

— Къайры бараса? Суу энишге, сен ёрге? Энди сен мен къайры элтсем, ары барлыкъса, — деб, тиширыну башында джаулугъун джулуб алды. Айтерек джагъалашыргъа кюрешди.

«Ий, ол къамасы къолума бир тюше, харам къабашны къарнына тыкъгъанча, тыгъарыкъ эдим», — деб дыгалас этди, алай а джаныуар кючге назик кючу джегалмады...

...Зорчу сыртындан сойланыб хурулдагъанлай, кеси кесинден джийиргениб, джерни джыламугъу бла джибите тургъан Айтерек, бир тукъум бир таукелликни сезиб, акъыртын хурулдагъан таба къарады. Быдырында джерге салыныб тургъан мазаллы къамасына кёзю илипди. Ол джийиргеншлини бети бла къамагъа кёзюу-кёзюу къарады. Хуртда бетинде кесе мыйыкълары, солугъаны сайын, ёрге кёлтюрюлюб, энишге тюше эдиле. Анда-санда, илгенгенча, не къолу, не буту титирей эди. Алай а сылыт болуб тургъанлай тишликден да ауурланганы аны ауур джукъугъа буштукълаб, несин да билмей джатарча этген эди.

Таукел болуб, къамагъа узалды. Сауутха юренмеген аяулу тиширыу къол, отха узалгъанча, чиркиб артына тартды. «Бу итни ёлтюрсем, къаныбызны алырма», — деб, кеси кесине кёл эте, таукел узалды къамагъа. Эрлай аны къынындан чыгъарыб, сойланыб тургъан джийиргеншлини баууруна, гюхну башын ургъанча, эки къолу бла бирден урду.

Сойланган, хах деб къарылыб, хырылдаб, бир джанына аунаб, эсин ташлады. Айтерек, ызына бурулуб да къарамай, къачыб барыб, Къобанны мийик джагъасында чынгаб кетиб, барыб тюбюнде джити ташлагъа тийиб ташайды...

...Тюнене эли тонагъанла бюгюн бирери бирер джерде сал болуб джатадыла, башларында мыллыкчы

кѳушла уча. Юслери-башлары тозурагѳан, джалан аякѳ, джалан кѳлек сюрюлюб келген тиширыула, сабийлерин кѳююнларына кѳыса кѳыйынлыкѳдан кѳутулгѳанларына ийнанмагѳанча, тѳрт джанларына сескекли кѳарайдыла, бир-бирлерин джокѳларгѳа кѳурешедиле.

Тиширыуланы ичинде Айтерекни кѳрмегеннинде, Дебош, кѳайгѳылы болуб:

— Эгечлерим, барынг да былайдамы эдигиз! Эсигизни джыйыгѳыз да, бир-биринги бир джокѳлагѳыз. Анда бугѳунуб кѳалгѳаныгѳыз бар эсе уа... Келинчикни да кѳрмейме... Джашчыкѳны, тонига чырмаб, джыйгѳышда джашырыб кѳойгѳанды. Аны табханем, кеси уа сизни бла тюлмю эди?

— Бизни бла эди, акка, бизни бла эди, хариб...

— Энди уа?

Тиширыула, имбашларын кѳлтюре, кѳайдам деген джууабны мугур халда ангылатдыла. Сора чыммакѳакѳ чачы тозураб тургѳан бир келбетли кѳарт кѳатын:

— Дебош акка, джаныбыз чыкѳгѳанды да, тилибиз хаух болуб, эсизбизге бойсунмайды. Сѳлешелмейбиз ансы, келинчигинг бизни бла эди. Ингирде бир кѳан кѳусарыкѳлары, джолну джол узуну сыртыбызда кѳамчи ойнатыб келген бир итлери, Айтерекни тыбынасын кѳамасы бла юздюрюб, сѳйреб алыб кетген эди. Андан бери мен аны джокѳлаб турама, кѳайытмагѳанды. Ол герох тиерик да кѳрюнмейди, мор сахтиян кѳнчеги бар эди. Салпы кѳулакѳ, кѳесе мыйыкѳлы, кѳартчыгѳа кѳз, кѳзлери чыгѳарыкѳ... .

— Дебош, алайда мор сахтиян кѳнчекли сойланыб турады. Аны биз ѳлтюрмегенбиз, быдырына да кѳамасы чанчылыб, — деди, джаралы билегин кѳолу бла кѳкюрегине кѳыса, Тулпар.

— Кѳайда, балам, манга бир кѳргюзчю ол сойланганны! Кѳараб кѳргенлейиме, тапырыкѳма, анасы танымазлыкѳны, — деди кѳарт кѳатын.

— Майна, ол чинар терекни тюбюнде сойланады.

— Оу, мен джарлы, олду андан кѳобмазлыкѳ, олду! Ах, ол джарлы эте тургѳан болурму? Огѳесе Тейри узалыбмы сойгѳанды кѳантулукѳну? Олду, олду, ийисли...

— Аны да аланы юсюне атыгѳыз да, басдырыгѳыз! — деди, тѳрт джанына кѳараб, келинчигин излей, Дебош. Джюреги сезиб чанча тургѳанлыгѳына, ышанмакѳлыгѳын юсюнден тюртелмей эди. «Ий, ол башына бир мадар табхан болур, сабийин кѳюне кѳр-

гюзюб, ызыпа къачхан эсе уа?.. Джаныуар джыртыб къойгъап эсе уа, къачыб бара тургъанлайына?.. Атларыны бирине миниб къачхан эсе уа?» — деб дыгалас эте эди. Суугъа башын атхан болурму деб а чыртда кёлуне келмей эди къартны.

— Къаргъа-къузгъун ашасын, нек басдырабыз. Сыйлы ёлюкле болурла, аталарыны джаны ючюн, — деди джашланы бири. — Суугъа атайыкъ да нейик.

— Алай дегенинг? Ёлгенден сора ала бла дауунг джокъду. Сау заманларында кёргюз кишилигинги! Суугъа керахат затны къалай атарыкъ эдинг? Ол тюбюнде ичгенле уа?

Ёлюк аман-иги эсе да, тейриникиди. Оноуун да тейри кеси этеди, — деди Бештау.

— Ала бизни эллерибизни тюб этиб кетселе, не тишируу, не къарт деб къарамай. Хаман биз джазыкъсыныбмы турлукъбуз? Къоркъа-юрке башыбызгъа миндиргенбиз да, къайда ит да бизни талайды. Биз а джазыкъсынабыз да, эрийбиз да тохтайбыз, — деди биягъы джаш.

— Ит итлигин, адам адамлыгъын этеди. Сен а аланы эниклергеми излейсе? Олсагъатда аладан башхалыгъынг неди да сора? — деб ачыуланды Бештау, джашны джюреги джарылыб айтханын да ангылай, алай а дагъыда ёлюклени юсюнде джорукъну бузмазын къаты черте.

— Джугъутур! Сен эрлай ызынга ёт да, элге бар. Биринден квалгъанла сау-эсен барысы да къолубузда, къайтарыб келебиз де, ол баласына чабыб кетген болур, хариб, бу итлени бирини атына миниб, баласын излеб айлана болур, не, Дебош? — деб, Дебошха бурула, — ауушлагъа да билдирсинле. Хайда. Биз а энтда бу тегерекни бир къармаб чыгъайыкъ, къайтырбыз, суу да бираз чёксюн, сабий, тишируу, не десенг да, — деб, тёрт джанына, келе тургъанын кёрюб къойсам а деген дыгаласда, сескекли къарады.

Дебош, аны къайгъыргъанын сезе, ичинден кеси кесине гуруша эте, мыдах болуб симсиреди:

«Диннге, ол бютеу эл къайытхан диннге къайытмагъаным ючюн чырмала болурму юзюгом? Чириген дюккюшча, къуру кесим, тийре толу юйдегимден бюгюн ол къагъанакъ сабий болмаса, кишим джокъ... Ма бюгюн да, кёремисе, сау элни ичинде къуру меники чарпыгъанды?

Айхай, тюнене тейри, бюгюн аллах деб, табхан анам-

дан къалай ёнгелейим? Атам, анам да тейри дей эдиле. Энди мен, аллах деб, мангылайымы джерге уралмай эсем, мени ючюн ала нек ачыйдыла?

Мен къысылгъан къая тарс деб атылады, мен таянган терек белинден шаркъ деб сынады...» — деб, тамам кёлю бла инджилди Дебош. Алай а ол къадар адам аны къайгъылы болуб тургъанларын кёре, Бештаугъа:

— А джаш, ыстауатыбызгъа ашыкъ, терк бол, не болады, не къалады. Ол сабий да не эте эсе да, — деб, аланы кёллендирирге изледи...

* * *

Элде тиширыула кёзюу-кёзюу сют ичире, Адурхайчыкъны маркъа этиб тургъанларына Дебош бек разы бола эди. Бир джолда уа къаягъа бегиниб, къымылдаялмай тургъан бир джур эчкини тутуб келиб:

— Бу сабийни бир насыбы болур эди, саулукъ эчки табыб келеме. Энди анасы юйюндеди, — деб, джашчыкъны кесине алыб келди.

— Акка, кыйналлыкъса, бизге илешиб, биз да анга юрениб, бир иги айныб барады, къой, — деб кюрешдиле.

— Юйдегигизден къууаныгъыз. Аякъландырдыгъыз. Энди мен да бир кёрейим, — деб, бюсюреу эте, джашчыкъны юйюне алыб кетди.

Эчкини джелинин джюлюб, аякъларын байлаб, мурджаргъа къабыргъасындан къаблаб, эмчегине джашчыкъны ауузун салса, ол кёзчюклерин джумуб, кёмюк-кёмюк этдире, джылы кийик сютден гамайгъынчысына иче эди. Ичиб бошаса, бёрю тонунa чырмаб, элтиб мийик агъач орундукъгъа салыб, тонну юсю бла да гебенекни джабыб, эчкини саууб, аякъларын бошлаб, элтиб юйню ара багъанасына тагъа эди. Андан ол сютден бышлакъчыкъ этиб, джылы хунджуну сабийге ашатыб, хуппегиси бла бетчигин джууа эди.

Эчкини къаяда бегиниб табмаса, акъылына да келик тюл эди, хайыуанны эмчегинден сабийге сют ичиреме деб. Энди уа, келини сау болуб ызына къайтханча къууана эди огъурлу къарт.

— Эчки, артыкъсыз да джур эчки, тейри малыды. Кир затны ийисгеген да этмейди. Хансны маджалын, татымлысын ашайды, сохан-сарысмакъ кибики, бир кир-

сиз джануарды. Сабийни сарыджилик этиб атды, — деб кѳууана эди.

Джашчыкъ иги аякъланнгандан сора, эчки мууал болуб, кѳургъакъ джѳетел эте келиб, тамам адамча ынгычхай, Дебош кѳараб тургъанлай ѳлдю. Кѳарт, малны кесгенча, аны бойнуна бычакъны салалмады. Аякъларын тюзетиб, гебенекге чырмаб алыб барыб, ол табхан джеринде басдырыб, сабийчикни да кѳолундан тутуб, юйюне мыдах болуб кѳайытды...

* * *

Адурхай, тѳрт-беш джыл болгъан хайт деген тири джашчыкъ, кѳара тору акѳтуякъ, мангылайында да джана тургъан чыммакъ-акъ джулдузу бла Кѳара-кѳушха миниб, кѳлю кѳкге джете, джюгенин кѳысха тутуб, атны шын тургѳузду. Юрениген хайыуан, кѳулакъларын джумуб, кѳууанчлы кишнеди.

— Акка, кѳара! — деб кѳычырды джашчыкъ, асры кѳууаннгандан ауазы юзюле, — Акка, кѳара! Бери кѳара!..

— Аперим санга, аперим! — деди Дебош, байталны джюгенинден тутуа, — кѳындан чыкѳгъан кѳама кибик бир уланса. Аперим!

Алай а кесингден уллуну юсюне атынгы шын тургѳуза турма. Айыбды. Болсунму?

— Болсун... — деб Адурхай, уятлы болуб, башы эннишге ийди.

Бир такъыйкѳаны ичинде сейир кѳууанчындан буюгѳуугѳа кѳечерге керек болгъанын сезе, ахсинды. Дебош, аны эслеб, сабийни джюрегин сындырдым деб, кѳыйналды, алай а, чыбыкълыкѳда бюгюлмеген, кѳазыкълыкѳда бюгюлмез деб, айтханына сокѳранмагъанлай, сабийни эсин башха затха бѳлюрге изледи.

— Адурхай, — деди, аз-буз кѳалтырагъан ауазы бла кѳарт, — бѳркюнѳу былай берчи. Огѳесе, тохта, ма, мени бѳркюмю ал да, экибизникин да хунагѳа сал. Кѳараб тур, алджамай, хар адамгѳа кесини бѳркюн берликди, — деб, тѳппе чоху эки джау орнуна тѳшген эски бѳркюн башындан тешиб, Адурхайгѳа узатды Дебош. Джашчыкъ элтиб эки бѳркню да хунаны юсюне салды.

— Хы, энди бери, ызынга, айлан да джангыдан алайгѳа бар да бѳрклени ал дечи. Адурхай, тѳгерек айланыб келиб:

— Къаракъуш, бёркню ал! Бёркню ал! — деб, атны къабыргъаларына тобукълары бла къакъды.

Байтал Дебошну бёркюн аузуна алыб, аны таба бурулду.

Дебош бёркюн къолуна алыб, атны бойнун сылаб, къашыб, бюсюреулю эркелетди.

Джашчыкъ дагъыда тегерек айланыб, кесини бёркюню къатына барыб:

— Бёркню ал! Бёркню ал! — деб къууанды.

Байтал аны кийиз бёркюн эрнини учу бла алыб, юсюне силдеди.

— Ай, аперим! Адам кибики, бир акъыллы хайыуанды, керемисе? — деб, Дебош атны бойнундан къучакълады.

— Акка, санга сыртымы айландырсам а, боллукъмуду атны шын тургъузургъа?

Дебош, ышарыб:

— Кесингден уллугъа артынгы бурургъа джараймыды да?

— Огъай...

— Ай сени огъесе, эчки ашамасын. Бар, атха да бир суу ичир, илипинледен ёт да бир айлан да кел. Мени джумушум кёбдю. Элни ичи бла барма, туб джол бла бар. Сакъ бол. Узакъгъа кетме! — деб, къалай тургъан таш хунасына бурулду Дебош.

Джашчыкъ энишге эниб, атын бошлады. Дебошну къулагъына чабыб баргъан байталны къошунаыкъ тауушлары келдиле. Ол башын кёлтюрюб:

— Ай, кёпекден туугъан кёпек а! Сакъ бол дегенем да мен санга! — деб, ат аякъ тауушла чыкъгъан таба, сескекли къууана, къарады...

* * *

Уллу джашыл тюзде суу бойнунда къазанла къайнайдыла. Аланы тублеринден отларын ышыра, къазанланы кёмюклерин ала, бир бёлек джаш, тишликле да этедиле. Арлакъда уа той-оюн къызыу барады. Былайгъа дуня Голлу байрамны сыйына джыйылыб къутурады. Ашай-иче, джырлай-тепсей, уллу къууанч этедиле.

Хей, Сандыракъ, гыбытынгы юрейим,
Ичингдегип билейим.
Иллиу-иллиу, сандыракъ
Иллиу-иллиу, сандыракъ!

Сандыракъны сахайы,
Чомачаны, Махайы,
Чыккыны Хопайы,
Батыршаны Наныуу,
Отубузну джаныуу,
Эшекни айылы,

Къазанны къадауу,
Апендини дауу джокъ,
Чабырымы бауу джокъ.
Иллиу-иллиу, сандыракъ,
Иллиу-иллиу, сандыракъ,
Тепсей билмеген ийлыкъды,
Чёпени билмеген ийлыкъды,
Чёпени эрни къыйыкъды,
Ичген сууу джерге агъады,
Ол заманны нек багъады?
Багъанасы аугъанды,
Юйюне къан джаугъанды.
Бозалары ичилмей,
Эшеклери бичилмей,
Дау тюшгенди Чёпеге,
Бош чырмалад кёрпеге...
Хей, Иллиу-иллиу, сандыракъ!
Шхайтыны ташлары,
Юйюсюнле Чёпезни къашлары.
Къатынсызлай къалсынла,
Апендини джашлары!
Хей, Сандыракъ!
Иллиу-иллиу, сандыракъ!
Как туйюлдю бегене,
Чёпе, къарнынг тегене!
Чёпе къайры кетгенди?
Оруслагъа ётгенди,
Къамачыгъын табларгъа,
Как чоюнну сакъларгъа.

Чёпе, къайры келесе?
Как чоюнну джогъуна,
Чепени элтиб тагъыгъыз
Хайыркъызны богъуна,
Хей, сандыракъ,
Иллиу-иллиу, сандыракъ!...—

деб джашланы бири, тилин да кёргюзе, кюлдюре-
ойната, ауа-сауа келе да секириб ёрге къоба, къычыра,
онг аягъыны бармакъларына чёгелеб тепсей, къоба да
накъырдала эте, кёрген затын джыргъа сала да айта,
харх эте, дунияны кёлюн ача эди. Тепсегенни тегере-
гине джыйылгъанла бары да аны ызындан акъыртын
джырлай, джырны макъамына кёре сериуюн харс ура
эдиле. Арлакъда сабийле да кеслери оюнларын ойнай
эдиле. Ичлеринден абаданлары чыгъыб, чыгъана бла

бутларына ура, барын бирден тизиб, кычырыб башлады:

- Айтерек, кюнтерек!
- Санга бизден ким керек?!
- Адурхай керек! —

деб кычырады, чыгъанасын силке.

Адурхай бир джанына чыгыб сюелди.

- Айтерек! Кюнтерек! —

деб кычырады дагыда чыгъана тутхан.

- Санга бизден ким керек? —

дейдиле биягы сюелгенле.

- Джулдуз керек! —

деб, кызычыкны чыгъарды. Джунчуй-джунчуй, кызычык аллына атлаб, Адурхайдан башха джанына турду. Алай бла сабийлени узунлукларына кёре эки бёлек этиб, бир-бири ызындан сюеди. Эки бёлек, бетлешиб, эки джанына турдула.

- Айтерек, кюнтерек!
- Санга бизден не керек?
- Адурхайга кьатын керек!
- Керек эсе, ал да бар!

Алай айтханлай, бир бёлек бир бёлекге атылгъанлай, ала кьачыб кьутулургъа излей, чачылдыла. Чабыб барыб, абын-сюрюн эте тургъан Джулдузчукну тутадыла. Эрлай бары да джыйылыб, тутулгъанчыкны арагъа аладыла.

- Айтханыбызнымы этесе,
Джарданмы кетесе? —

деб кычырады бегеул.

- Джардан кетиб, не этеме,
Айтханыгъызны этеме! —

деб, кызычык сёз берди.

Эки бёлек энтда эрлай эки бёлюнюб, Адурхайны тутуб, Джулдузчукну кьатына сюейдиле.

— Айтханыбызнымы этесе,
Къая раннгамы кетесе?
— Къая раннга да кетмезме,
Айтханыгъызны да этмезме! —

дейди джашчыкъ.

Элтиб аны багъанагъа байлайла.

Зийданнгамы атайыкъ,
Тау артына элтибми сатайыкъ? —

деб, джыйылгъанлагъа бурулады бегеул джашчыкъ.

Джулдузчукъ, чабыб аны аллына сюелиб, къу-
чакъчыгъын джайыб:

Зийданнга басхыч этерме,
Адурхайны биргеме алыб кетерме,
Аны орнуна зийданнга сизни атарма,
Чыгъама дегенни Тау артына элтиб
сатарма! —

деб, Адурхайны джакълайды.

— Сора бошду башына! — дейди тѳре.

Адурхайны къолларын иедиле. Ол барыб, терек тю-
бюне олтурады.

Тѳре аны онг джанына чѳгеди, аллында эжиучюле-
ри, къабыргъаларындан таяныб, бир джанына юч, бир
джанына да юч адам олтурадыла. Джаныбекни туура-
сына Джулдузну олтуртадыла. Аны тѳгерегине да къыз-
чыкъла, кими олтуруб, кими ѳрге сюелиб, шыбырдаб
сѳлешедиле, кюле-ойнай сакълайдыла.

— Ой, не дейди джесир бизге? — деб, силкинеди
тѳре.

— Джесир джокъду, джыр барды! — дейдиле борч-
луну нѳгерлери.

Джашчыкъ, тамагъын ариулаб, джырлаб башлайды:

Джюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Уллу тюзде улан туугъан той барды,
Къурманлыкъгъа асыралгъан къой барды.
Къойну эти бишгинчи, кѳкде джанган Джулдузум,
Сени джырынгы да джырлайым,
Хой, ол ал тишлерим да тюшгюнчю
Джырымы айтайым, Джулдуз, башындан,
Ой, акылымы да алыб а къойдунг башымдан... —

деб, джырлайды.

— Энди Джулдвз бизге не дер? — деди биягъы
тѳре.

— Джулдуз тепсей билмейди,
Ышармайды, кюлмейди! —

деди кыызчыкъ, ёрге туруб, чепкенчигин тюзете.

— Алай эсе, азыкь этсин!
Адурхайын алсын да юйюне кетсин!

Джулдуз кыыз негерчиклери бла барыб, джашчыкъны кюлундан тутуб, алыб тебрейди.

— Алтынлыны багъасы! —

деб кычырады тёре.

— Алтынлыны багъасы,
Къая ранда къаласы,
Гебенеги онгмайды,
Юйюнге элт деб кюймайды! —

деб, джашчыкъны кюлтугъун ийди.

Сабийле орайданы тартыб, кюууапч эте, джашчыкъны алыб бара тургъанлайларына, тепсегенле, эс джыйыб, ат аякъ таууш чыкъгъан таба къарадыла. Кёк атлы, кёк джамчылы джаш, атыны джюрюшюн тохтатмагъанлай, суугъа кириб кетиб, эрлай бир джанына чыкъгъанын кёрдюле. Тюзде ойнай-кюле тургъан адамла таба бурулуб, ашыгъыш келгенни хар ким да таныб, ол бир джарсыу бла келгенин ангыладыла.

— Аскер башчыды, Джаныбек!

— Олду, аланла. Эй, аскер башчы келеди, аллына чыгъайыкъ, — деб, оюнчуланы бир-экиси келгенни аллына чабдыла. Къалгъанла да аны ызындан.

Бир-бирлерине джууукълашханларында, атлы алагъа салам берди.

— Хош кел, Джаныбек, джууукъ бол! — деб, атыны джюгенинден тутду.

— Сау болугъуз. Хош келир кюн бизге къайда, джашла! Къартла къайдалда?

— Бары да былайдалла. Майна, Джангыз Терекни тюбюндедиле, къартларыбыз. Не болгъанды? — деб Дугу джашны къайгъы басхан бетине сескекли къарады.

— Эмина юзюгю келгенди, джашла, энтда Къарачайгъа.

— Алай дегенинг?

— Ачемез сойгъанланы энтда бири чыкъгъанды, джашла, — деди, ачудан эрнин къаба Джаныбек.

— Чыкыгъан эсе уа, тейри, къара къамала белде-
диле, Ачемезни юзюю бары элдедиле. Бизни да элт,
Джаныбек, биргенге! Къарачайны бетин джоймаз-
быз, — деди Джаныбекни сол джанына чыгыб бар-
гъан Дугу, аллыракъ атлаб...

Хар джыл сайын джай кюн къайтхан заманда ол
бютеу Уллу Тюзге тегюлюб, кюню болгъан ойнай-кю-
ле, иши болгъан ишлей, къартла да лахор эте, ата-
бабаларыны джашауларын эслерине тюшюре, джаш-
лагъа билгенлерин юрете, алайда оноуларын да эте,
ашыра эдиле бу кюнню.

Ауушлагъа къарауулланы быллай кюн эки къат са-
лыб сакълата, кеслери рахат олтура эдиле. Бююн да
аллай кюнлени бириди. Талай джылны ичинде ёлет
тохтаб, кезлери ачылгъан джахил адамла той-оюн
этедиле, къурманлыкълa этиб, ташлагъа бюсюреулю
табынадыла. Джангыз Терекге ышаныб, тегерегине
айлана, баш урадыла. Бююн былайда олтургъанла-
ны ичинде джюз бла элли джылында да джашлагъа
кесин джыккъдырмагъан тулпар Дебош да барды, ёлет-
ден къалгъан джырчы Бештау, Дамаш бий дагъыда
башхала.

Къартла, ауушда аскер тамада Джаныбек кеси ке-
ле тургъанын эслеб, сескекли болдула. Лахор этгенле-
рин кююб, анга эслерин бёлдюле.

— Тоба-асто, бир зат барды, ансы, ол кеси нек ке-
леди? — деди Бештау, келген джашны атасы Дамаш
таба бурула.

Джаш алайгъа келиб, алгъы бурун къартлагъа са-
лам берди.

— Нек келесе? — деб сескекли сорду атасы.

— Гумбашында Портадан келген биягъы джюйюс-
хан къош салыб сакълайды. Сояргъа малла, минерге
атла, тюрк пачагъа ариу кызла, алтын-кюмюш деб
келечи ийгенди, — деди джаш, Дамашны кезюне къа-
раб.

Атасы, башын энишге ийиб, сагъышлы ахсына:

— Эшер бийни къайгысы, олийни кызбайлы-
гъы, — деб, тюб эрнин къабды. Къартла, Дебош бла
аны туракълай, эм къарт бла бий айтхынчы кёллери-
не келгенни айталмазлыкъларына сокъурана, ала бир
джууаб этселе, биз да айтыр эдик, джашлагъа къошу-
луб да барыр эдик. Неди бу? Не тоя, не уяла билме-
ген деб, ичлеринден джапдыла. Келечи бийни ызындан
сюелиб тургъан джашла уа, джюреклери къайнай,

кьоллары, къара къамаларын асыры къаты къысхандан, кёгериб, эринлери къаба, къартланы оноуларын сакълайдыла. Аланы мурукку этгенлерине ичлеринден джана. Барысындан да бек хапар бла келген джаш кеси ашыгъа эди, джигит Джаныбек. Узун бойлу, ала кёзлю, кенг джауорунлу, керме къашлы улан.

Атасы анга хыны къараб, сынаp ючюн:

— Сен аскеринги атыб кесинг чабыб келирча къайгъы бармыды? — деди, Портадан бошуна келмеучюлерин да биле тургъанлайына атасы.

— Мен тилегим бла келгенме.

— Сени тилегинг борчунгдан уллумуду? — деб хыны сорду бий джашына, — Оюмсузлугъунг бла халкъгъа бир къан джаудураса. Портагъа джууаб олий этсин! Сен ауушха сакъ бол. Ол сени джолунгу кесиб келмегенди да?

— Огъай, атам. Ичим къайнайды. Сиз эркинлик берсегиз, тейри манга къарыу берир, онг берир. Мен ол итлени артларын этерме...

— Уллу сёлешме! Къайда джезхазыр да Портаны аты бла, ханма-бийме дейди да келеди. Бу тегерекден бир ит эсе уа?

— Огъай, перс бёрклери, сархлары. Портадандыла. Сёлешгенлери да.

— Аны барын да биле эсенг, аланы алайгъа иймеzге да бир зат билсенг а! — деди хыны ауаз бла Дамаш.

Джаш, башын энишге ийиб, терсме, кечигиз дегенча мыдах къарады къартланы кёзлерине, алай а джюреги бош джарылмагъанын билдирди.

— Ий, бир пелах аласа башынга, къой, джаным, — деди теке сакъаллы бир адаргы къартчыкъ, — не дегенин да билмей.

Дебош анга хыны къараб:

— Эркишиди! Эрлик излейди. Аперим, аперим джашха. Барсын! Ол тохтаса, ким барлыкъды? Джолун кесмегиз!

— Барсын! — деди Бештау да, Дамашха тилекчи къарай.

— Барсын, барсын! — дедиле квалгъанла да, аладан кёл таба.

— Бар! — деб джашыны кёзюне ышангылы къарады атасы да. Джолну табы бла барыгъыз, — адамынгы аяусуз этме. Эслеб джюрюгюз. Ала кёбдюле.

— Мени кесим джангыз ий деб тилейме, — деб, Да-

машны кёзюне ышангылы къарды ётгюр джаш, — Къан тегюлмесин деб этеме ансы, тойгъан джерге тогъуз къайт деб, тохтамайдыла.

— Джангызлай? Огъай! Атчынгы биргенге элт, бир да къуруй эсе! Кеси джангыз баргъан айыбды, — деди бий, бир джаны бла Джаныбекни джигитлигине къууана, бир джаны бла да не болады, не къалады деб къайгъыра.

Джаш, къартлагъа сый бере, арты бла, арты бла атлай кетди.

Арлакъда атына миниб, биргесине да атчысын алыб, къаягъа буз джаугъанча туякъ тауушу сёлден сёл бола, ташайыб кетди.

Бий аны ызындан къайгъылы болгъанын ангылагъан къартла энди хапаргъа терен сингелмедиле. Бу джол Дамашны къайгъыргъаны аланы да къайгъыртды. Къуру Джаныбек ючюн деб къайгъырмай эди ол да. Джашыны оюмсузлугъу тюл, джигитлиги озуб этгенин ангылай эди алай а джюйюсханланы аман иннетлиликлерин эсине алыб, джаш адамны бир ариу сёз бла алдаб эшигин джабарла деб, кыйналды.

— О Дебош, джауоруннга бир къара, — деб тиледи Дамаш.

— Айхайда, къарайым!

Къартла дыфсыз болгъанларын, эт алкъынчы бишмегенин кёрюб, Дебош аланы эслерин башха затха бёлюрге изледи:

— Бизни заманда аскерсиз джолгъа чыкъсакъ, къаткъуртхала атны джерин арты-аллына салдыртаелле. Сауутубузну терсине такъдыртаелле. Экеуленни бир атха кётлеш миндиртиб, бир атны да адежге тутуртуб ие эдиле.

Джау джыйын джауоруннга къараса, бизден кери барадыла, ат белинде сал барды, терслерине айлангандыла деб алданырча.

Мен джюзден артыкъ джылны ауушланы сакълагъанма. Алай этиб, кёб джангылтханбыз биз джауну, — деб, къысха хапарын бошаргъа, ашлауда тютюлей тургъан джауорунну алыб келиб, алларына салдыла.

Дебош юренчек къоллары бла эрлай ашлаудан джауорунну алыб, иги бишмеген этиң шырт деб, сыдырды. Этден, джутланмай, юч кере къабды. Этин бютеу сюекден айырыб, сылаб-сыйпаб, сюекни кёз аллына тутду... Ерге-энишге эте келиб, суююмлю ышарды:

— Тамаша! Бу тукъум тамашаны ким кѣргенди? Къарачыгъыз!

Ай, кѣюрегим баланг джюрюр джол болсун, мени джаным аны сабий джанына къор болсун! Бери къара, джолу онгунады, саууту къолундады, аты тюрбюнде, анты эсинде, нѣгери биргесинде. Тейри бла ант этеме, муратына джетер деб, — дей сюекни бийге узатды Дебош.

Дамаш джунчуб, бети къызарды. Джауорун сюекни алыб, ѳрге-энишге тутуб, биягъынлай джунчуб, бу затдан уллу хапары болмагъанын билдиргенча, джукъ айтмай, олсагъатлай Бештаугъа узатды.

— Тейри-адамы, Гурпай улу Бекмырза кибик бирди Джаныбек. Аны джаны сау болуб, Къарачайлы башындан къара къаргъа къычырмаз. Былай этиб турмайыкъ. Ол муратына джетиб къайтса, секириб туруб, кесим джангыз, доммай уугъа барырма.

Тейри, сюек айтхан керти эсе, онгунады джашны джолу, — деб сюекни Дебошха къайтармай, арасын бычагъы бла ючгюл керкиб, ашлаугъа салды Бештау.

Дебош, бети джарыб:

— Алан, неди ол этгенинг? — деб сорду. Ол бизни схылты¹ ата-бабаларыбыздан огъуна къалгъан, бурундан келген ышаныбызды. Сора сен а тураса да аны кесинги джангы дининге келишдиресе, — деб, Бештаугъа суюмлю къарады.

— Огъай, Дебош, ол бизни бюгюнню ышаныбызды.

— Огъай, Тейри. Мен ол адетни сизни джангы динигиз бизге киргинчи кѣргенме. Аны этин ашагъан керкеди. Сен а ызына къайтармадынг, кесинг керкдинг, алан. Алан тюлмюсе?

— Аланма, тейри, аланма. Кеч. Диним да алан, кесим да аланма. Анам Къобан, атам Минги Тау, аллахым — Тейри.

— Мен билген динни юсю бла, бу сыйлы сюекди. Къалгъан сюеклени кюйдюрюб, кѣгде къушха юлюш эте эдик. Сохан къабукъла бла сюек кюйсе, аланы ийиси бла джашайды деб схылты айтыу бар эди. Джауорунну уа, арасын керкиб, ата эдик, кюйдюрмей эдик. Джауорун тейри юлюшдю.

— Къайдам, мен Джансохлада джылкъычы эдим. Ала да джауорунну ючкюл керке эдиле.

¹ С х и л т ы — скулты — скифле.

— Алада да сакъланган болур эски адетибиз. Бизни мыйыбызны тышына кьотарыб, башха мыйы салмагъанды да джангы дин? Тонгузланы кьуруту-гъуз, беш кере намаз этигиз дегенди да, джесирлегенди да кьойгъанды. Ким не суйсе, аны этеди, кьалай суйсе, алай этеди, тонгузланы кьыргъанлыкъгъа, ары дерн тонгузну этин ашаб тургъанла саудула да?

— Мен эшитген бла, Мухаммат файгъамбарны Далдал деб бир кьадыры болгъанды. Бир джолда, ол кьачыб файгъамбар да ызындан сюрюб, джеталмагъанды. Сора джауорунну ма аллай бир сыннганына джюгени илиниб тохтагъанды. Ай, муну этин ашагъан, муну былайын сындыргъаннга кьурман болсун, деб файгъамбар алай айтханды. Андан сора аны умметлери ол ышаны этиб тургъандыла деб эшитген эдим,— деди кьартланы бири.

— Да сора ол джюген илиннген джауорунну ким сындыргъанды да?

— Аны уа аллах биледи.

— Мен да билеме. Аны бизни бурун ата-бабаларыбыз схылтыла сындыргъанла. Кьадырыгъызыны джюгени илинмесе, ол затны сиз биллик тюл эдигиз. Ол сизни динигизден зат тюлдю. Алай а бир кьоб затыбызны эниклейсиз,— аллахыгъызыны атын тюрлендиргенлигигизге, кьаныгъызыны аз тюрлендиргенсиз,— деб ышарды Дебош, накъырда эте.

— Суу да бара, биз да бара деб джашайбыз, не этерикбиз? — деди Бештау.

— Мени бауурумуну бир зат тишлейди: ала бизге этмеген не зат барды? Ала бизге этмеген не зат кьалгъанды? Бюгюн да эки кьезюбюзню бирин чыгъарыб алалсала, аярыкъ тюл эдиле. Талаб-талаб, тюгендиралмагъанларында, юсюбюзге динлерин быргъаб, онгубузну аны бла алалла Асхакъ Чокку чалмай кьалгъан чегетледе, кьая раплада ненча сыйлы тоханабыз, ненча клисабыз, сейир тейри мекамларыбыз думп болуб баралла? Джюзден артыкъ мекам бар эди бу ёзенде: Джашатын кьала, Джети эшик кьала, Джулдузлу, Байрым кьала, Чачымкъара, Акъбилек, Ючкюл кьалала...

Энди ала кьайдалла? Бир кьол ишлегенни бир кьол нек бузады? Бизге бу кьадар зарауатлыкъны салгъан адамла инсанмыдыла? Бизни эшиклерибизни айгъа ачдырыб, ыстауатларыбызны тюб этгенле? Энди уа ала бизге дин кьарнашла... Эшекни туюб ат эталлыкъ

түлсө, динибизни сннгдирдик деб, ала бизге къярнаш боллукъ тюлдюле. Дунияда хар адамгъа джетерикди ыстауат салыб, тынчлыкълы джашарча бир джер. Алай а, огъай, сен ёл, мен къалайым деб тургъанла бардыла. Дунияда джаны болгъанны къярса, кеси джангыз не этерикди?

— Сен алагъа ийилгенледен түлсө, сора аллай бир нек джарсыйса? — деди, тегерегине сескекли къярай, теке сакъаллы кишичик Дебошха.

— Сени ючюн, сени кибики алджагъанла ючюн, халкъ ючюн джарсыйма ансы, мен тейри къялуума. Аллахым — Тейри. Танг джарыгъы. Кёкню иеси. Аны джерде келечиси — Джангыз Терекди. Былай кёк чууакъ, анда-мында акъ булут устукчукъла джюзе, озгъун джелчик, джумулуб келиб, аны булчукълары къяозгъаса, ийнелери бир-бирине илеше, шыбырдасала, суу, анга сукъланыб, шууулдаса, кёкде джулдуз учса, джугъутур тау башына ёрлеб, къяа ранны сан этмейин, башын кёлтюрюб, ол къяоркъяуулу джерден ёмюрледен емюрлеге къяарагъанча, сирелсе, кёкню юсюнде къяуш къяалкъяб къяалса... Ма тейри! Ма дуния!

Джерни джарыб, кеси да джерде джарылыб, шаптал суюкчики джер джюзюне эки дашил хышты джаякъчыгъын узатса. Кюн къяздырыб, къяртле эриб, тауладан суула саркъсала. Накъут тамчылары къяызара, зумрат чабакъчыкъла секиртмени ёрге джырыб джюзселе. Ол сейирлик тъялмюдю? Сейирсине билсенг, къяра таш да тамашады.

Бешикде тёрт саны байланыб тургъан онгсуз сабий анасын табыб ышарса, къязула бир сыртдан бир сыртха аналарына макъярсала. Миннген атынг джоргъа болса, ичген сууунг акъ болса, атхан садагъынг ташны тешиб джерге кирсе...

Ма была бары да хар адамны да кёлюн кёлтюрген сейир затладыла. Аллах деб да аллай затха айтыргъа керекди. Аллах деб, адам кёкге талпыргъа керекди. Сиз а джерге ийилесиз. Ариулукъ. Ёхтемлик. Ма мени аллахым! Кёрген, билген затым.

— Сен джахиллей къялгъанса. Сау эл къяайтхан диннге сен сыйынмадынг, — деди, тёрт джанына сескекли къярай, теке сакъаллычыкъ.

— Сизни Исхакъ апендигиз¹ а, топгузланы къяыр-

¹ Исхакъ афенди — Къярачайлылары муслиман диннге къяйтаргъан къябартылы афенди.

магъан адам тюлдю деб кычыргъанлай, не уа, дедигиз да ыстауатыгъызда хайыуанланы артына чыкъдыгъыз. Гюнахсыз малланы кырмагъа эдигиз да, сабанлада ташланы ариулагъа эдигиз. Ма сууаблыкъ десенг, сууаблыкъ. Не уа тонгузну аллах джаратмагъанмыды да?

— Тохта, Дебош, алайчыгъын бираз кыйдырдынг. Тонгуз мал тюлдю, муслиман бла гяурну арасын айыргъан харам белгиди. Эти харамды. Кеси керахатды, — деди биягъы кишичик.

— Нек? Исхакъ апенди келгинчи, сен да, мен да ашай эдик да? Бюгюн а мен джахил, сен джарыкъ. Джохил деб кѐм-кѐк кѐкге, сап-сары тангырыгъа, табынга айта эсегиз, ол кеси аллына ангыламагъан тилнде мурулдагъаннга не дейсиз да?

Не уа ата-бабаларынгы къабындап ѐнгелейсе. Ол а неди? Джюйюсханла бойнугъузгъа салгъан баш бауду, кишенди. Дунияны бирден кишенлеу, деб, тамагъы джыргылыгъанча болуб, джѐтел этиб тохтады. Бир кескден солуун алыб, сѐзюн киши бѐлмей, барысы да ичлеринден онгсунуб тургъанларын эслѐб: — Къан бла кирген джап бла чыгъады. Джюйюсханла, сиз аланы эниклейсиз деб, сизни кеслерине эмчек улан этерик тюлдюле. Алгъын джорукъсуз этген аманлыкъларын энди джорукъ бла этебиз деб, онгугъузну аллыкъдыла. Хар элни къой союуу башхады дегенлей, хар миллетни кесини тили, кесини дини, кесини адети, кесини тюрсюню. Аны барын да ангылаб, сыйын кѐрюб, хоншуча джашаргъа керекди. Джюйюсханла уа, огъай, бѐркюнгю теш да башынга сарх къыс, дейдиле. Мен а кийиз бѐркге юреннгенме. Джангур джауса, буз урса да, ол мени этими сакълайды. Мен унамай эсем, джахилме, аныкъы тюлме. Сора ол да меннге джахил тюлмюдю? Адам тутуругъу бир бешикден чыкъгъанды. Бир тыбырда хош джашаргъа керекди. Бир кюнюбюз, бир кѐбюз.

Тынгылагъанла, башларын энишге ийиб, къымсыз болдула. Джюз бла джарым джылны джашаб келген къартны сѐзюнде терслик кѐрмей эдиле. Дин къарнашларында да къарнашлыкъ затха бюгюн да джолугъалмагъанлары джелкелеринден тебериб, бетлерин джерге къарата эди.

Джюреклери ушатмай, ичлеринден алай некди деб джарсыгъан затларына къоркъуб, тышларындан джууаб бералмай эдиле. Менден башланмасын деб бери,

хо-хо, эл тѣзгенге мен нек чыдаялмайма деб бири, джюреклери ушатмагъан затдан къутулур мадар излемей эдиле.

Къуру тюшлеринде неда энчи сагъышларында къаршчы тура эдиле Исхакъ апенди бла аны дигизаларына. Ма деб айтыргъа уа мадар табалмай эдиле...

Джап-джашил дуппурну башында мазаллы боз шатыр. Ичинде — джюйюсхан. Узун къуу, къансыз адам. Ере турукъча, олтурса, къобса, да сир къатыб. Узун чал мыйыкълары къулакъ артларына бурулуб, хончаларын джаба, энишге салынадыла. Кѣзлери теренде, къайда эсе да бир узакъда джылтырай, джукъа къуш бурнуну учунда къара къаты тюклери къарагъанны кѣз гинджисин къармайым дегенча, бери-бери туруб турадыла. Къашха башына сѣдегей къошулуб къалгъан джыйырыкъ мангылайында эки бычакъ джара табы. Мыйыкъларыны ол къадар узунлукъларын чертгенча, джукъа гымых сакъалы юйюлюб, иеси саулукъсуз адам болгъанын чертеди. Узун джыйырыкъ бойнунда тамакъ сюеги, ючкюл джити болуб, терисин джыртыб тышына чыгъама дегенча, тирелген джерин кѣгертиб турады.

Джаныбек, эрлай боз шатырны аллында атдан секириб тюшюб, къарауулла бла саламлашмай, эркинликсиз джюйюсханга кириб кетди. Шатырны эшиги алай озгъун ачылгъаны, ол чакъырмагъан адам ъхтем кириб келгени джюйюсханны ачыуун къозгъасала да, илгендирген да этдиле. Алай а ол кеси кесине кѣл эте, киргенге хыны къарады.

— Кимди бу джаманчарыкъ? Аны бери ким чакъырды? — деди джюйюсхан.

— Джюйюсхан, кимни джеринде чѣкгенинги эскералмай эсенг, мени ким болгъанымы да ангылаяллыкъ тюлсе.

— Итден туугъан! Сен неле дейсе! Тилин джулуб алчыгъыз, бѣрю кючюкню! — деб аллына силкиннгени бла Джаныбекни къылычы аны баш токъмагъын юздюрдени тенг болду.

Баш чартлаб кетиб, джерге тюшдю. Бойнундан, ташны тешиб чыкъгъанча, ш-ш-ш деб къара къан тѣрт джанына чачылды. Тѣнгеги, ѳрге тура келиб, бир такъыйкъаны сын къатыб, акъыртын бир джанына ауду. Шатырны къабыргъасын аугъан тѣнгекден къан джауум джаууб, къызартды. Джерге саркъа келиб, къан уюду. Тѣнгек хырылдаб, ичинде къалгъан ачыуун къан

бла чыгъаргъанча, эрши таууш этиб тохтады. Джюйюсханшы шатыргъа чабыб келген дигизасы, джаралы джавууарча, кычырыкъ этиб, Джаныбекге мыллыгын атханлайына, аны да къан джугъу кылычы бла башын юздюрюб, эки башны да сакъалларындан тутуб, шатырдан алыб чыгыб, джюйюсханны адамларыны аллына быргъады:

— Магъыз! Былай болургъа излеген келсин энтда джылда джети кере джасакъ излей Къарачайгъа!

Дигизала, къолларыны сырты бла кёзлерин джаба:

— Аллах, сен сакъла, аллах, сен сакъла! — деб, алларына атылгъан башлагъа къараялмай, ызларына бурулуб, экинчи былайгъа келеме дегеннге налат болсун деб, думп болуб кетдиле...

Ол кюнден сора джыртхыщы джюйюсханла Къарачайгъа алай ачыкъ чабалмай бир кесек турдула. Алай а, джангыз тамчы кёл болмаз, джангыз киши эл болмаз дегенлей, азлыкъ джангызлыкъ, джакъсызлыкъ къая ранлада баш кечиндире айланган джарлы халкъгъа энтда ненча джарсыу хазырлагъанын ангылаялмай эдиле, бар, джигитлик этиб къайт деб джангыз джашны джолгъа ийген къартла.

Таяныр тауларыны джылтырауукъ тёппесин алкъынчы ала кескин кёралмай эдиле...

* * *

— Ма, джаным, тюшюмде Байрым таш джарылыб, ичинден тайчыкъ чыгыб, анга ай джерге ийилиб, эмчек салгъанын кёргенем. Улан тууарын билеем, — деб тёрге олтуруб, тер басхан мангылайын хотасы бла сюртдю къарткъуртха Къыстана.

Къайда, бал аякъны бери узатчыгъыз! — деб, алайда бир къатынны къойнундан кызычыгъын алыб, аны аягъын балгъа сугъуб, табанчыгъын джалаб, аначылыкъ этген къатыннга узатды сабийни. Андан джашчыкъны алыб, ауузунда сюек быргъычыкъны учун джашчыкъны къулакъчыгъына тиреб, бир затланы шыбырдады. Сора кёгюрчюнню тилини учу бла джашчыкъны тилчигине тийиб, ауузуна бал къошулгъан джаудан бир бурхучукъну салыб:

— Бал-джауча, татлы болсун джашауу, тауча, мийик болсун намысы, сууча, таза иннетли, кийик саулукълу болсун. Къаргъаны-къузгъунну тилин билсин, отда кюймесин, сууда батмасын, бычакъ кесмесин, окъ тий-

месин. Онглу болсун, ангылы болсун. Халкъны суюсьюн, халкъ суюсьюн. Элге джакъчы болсун. Суюгенлери суюгенча болсун, суюмегенлери кюерча болсун! Миннген аты тулпар болсун, арбазы къонакъдан толсун. Къонакъла джууукъдан-тенгден болсунла, джаулары узакъда-кенгде болсунла!

— Айтханынг къабыл болсун! — делле къатынла. Аначы джашчыкъны къарткъуртханы къолундан аяулу алыб, джунчуб, башын энишге ийиб тургъан Анисатха узатды.

— Ма, джаным, ашагъан ашы сени сютюнгча халал болсун джашынгы.

Анисат, уяла-уяла, сабийин къойнуна алыб, бир джанына бурулуб эмчегин салды.

Сабийчик джылы ауузчугъун анасыны эмчегине къысыб, мушулдаб, ёмюрю аны эмиб тургъанча, тамышыб башлады. Анисатны джюреги гыб-гыб эте, эм кирсиз, эм назик сезимлери, суу къобханча, къозгъалыб, дуня бир сейир, бир назик макъамгъа бёленди. Джер юсюне эки сейир къанатыч джайыб, сау дуняны бир уллу, бир ачы къыйынлыкъдан сакълагъанча кёрюндю Анисатны кёсюне. Къатындагъылагъа эслетмей, сабийичигин ёшюнюне къаты къысды. Ол, бир затны сезиб, анасына кёл этерге излегенча, шырт деб, эмчекден ауузчугъун юзюб, бир кёзчюгюн ачаракъ этиб, анасына къарады. Ол бурху, ол адаргы кёз гинджичикден ана джюрекге дуня бла бир шор тёгюлдю. Насыб деген бу зат кёре эдим деб, бир асыл сезимни эскериб, джюреги халал болду баласына эмчек ичире тургъан джаш ананы...

* * *

Басхан ауузунда, Джамагъат бла тенглешдирсенг, ёсьом да джокъну орнундады. Биринчи кере кёргеннге ол таш кешенелеча кёрюнеди: мекамла, хунала, буруула, аны къой эсенг, ныгъышла да ташдандыла. Джамагъат, джетген къызча, назик, джап-джашил нюр Джамагъатда къайнаб чыкъгъан гара суула, кюмюш инджили секиртмеле, кёкден акъгъан кём-кёк суула, нарат чегетле, чырпылы чегетле...

О, къызны кюбесине киргенча, эмина ары къалай кирген эди?

Басханда суула да боз болуб, джагъаларын ырхы-

гъа талатыргъа ёчдюле. Не болсун, тары сабанла къутуруб ёседиле, араны да Мухуну сабанлары бла тенг-лешдириб тебресенг, Мухуну акъ будайына джетген зат болмагъанын кёзюнг бла кёресе. Алай а ол худжу ёлет несинден да чиркитдирди Шам Тебердини эрке кызы Джамагъатны...

Сынаб къарасанг, бирчалыкъ да кёбдю Басхан бла Джамагъат ёзенде, артыкъсыз да белин бюгюб, мангылай терин атыб ишлегеннге. Ала анда, Мухуда, сабанладан чыкъмай, ит болуб, акъ будай ёсдюре эдиле. Былайда Басхан тюзледе сары тары ёсдюредиле. Анда Окъа бийчеге джумуш эте эдиле, мында да — анга. Башхалыгъы — Мухаммат бий оноуну энди кеси къолуна алгъанды...

Алай а ол ат сабанлада джаз ташны, джай хансны аз этмегенди. Биягъынлай суу энишге барады, тютюн оджакъдан ёрге чыгъады, эл да — бийни сабанларында тёрт бюклениб, биягъынлай ит болуб ишлейдиле. Сагъыш этиб къарасанг, урунган адамла ол тёрт бюклениб ишлеген джерлеринден бир джары тебмей джашагъанча кёрюнеди. Ёлселе да кёлеккелери алайда аланы орупларына тёрт бюклениб къалыб кетеди...

Ханс басхан тары сабанларын хансдан артыргъа, белин энишге этиб, чёбге узаллыкъ элде бир инсанны кёймай чыгъаргъанды Мухаммат бий. Джел ауруу кемириб, ёле тургъан къарт къатынла джерде тобукъланыб, бармакъларын ханс кесиб, джараларына топуракъ кириб, эмчек ичирген апала бешиклерин кёкен тюрлеге салыб, ёшюнлери кызыб, энишге ийилелмей, эринчиклери шимир болуб, ачдан онгсуз болуб, джылаялмай тургъан сабийлерине барыб эмчек салыргъа мадарлары болмай, башларын кёлтюрмей, Мухаммат бий бла Окъа бийчени Басхан ауузда тары сабанларында ханс артадыла. Сабий джылагъан таууш чыкъса, апала барысы бирден башларын кёлтюре, меникимиди экен деб, джюреклери эзиле, джылагъанны анасы таныса, ахсыныб, беллерин энишге бюгедиле. Алай а бешикден бери таралгъанны къатына анасы баралмайды. Заман джетгинчи эркинлик джокъду.

Кюнорта намаз джетгинчи сабийлени къатына барыргъа да амал джокъду. Алай а бешикдегиле, бийни тары сабанларын ханс джутуб тургъанын сан эте болмазла, хахайларын тохтатыргъа унамайдыла. Къошхасалмаз кёкенни тюрюнде бир эмен бешикде сабий тохтаргъа унамагъанында, Мухаммат бийни буйрукъчусу

чолакь Алийчик кыйырда ханс джукъа турган къарт къатынга:

— Эй, ол макъыргъан сеникимиди? — деб, къамчисин бешик таба тутду.

— Оу, мени туудукъларым сени кибик болгъандыла, — деди къарт къатын, ышарыргъа кюреше, ичиндеп а: «Ах, сени ол сабийни кычыргъы урсун», — деб къошду.

— Бар, ма бу хансланы аузуна буштукъ эт да бир тохтатчы. Къулакъларымдан бошады. Анасы ёнгелеген улакъча, макъырады да турады. Мыйымы сансытды да къойду.

Хансланы агъач сенек бла сабаны ырджыларына чыгъара турган бир къарт, мангылайын дженг учу бла сюрте, дигизагъа бурулуб:

— Алий, башыбыздан къараб турган не дер? Ол сабий бузулады, деб, бешик таба мыдах къарады.

— Деб а не дер? Ма бу аман ханс да, ала да бирча юйрейдиле да, Мухаммат бийни сыртына джюк боладыла дер! Не дерикди?! Кёрмеймисе, амалсыз болгъаныбызны сезиб, эришиб кычырады, бузулдукъ?

— Эртденли макъырады, — деб, дигизаны къатындан жанлады киши, — суусаб да болган болур, кыйынлы. Мадар а джокъду, ёлсе да...

— Хар адам кесини орнун, болумун билсе, дуняда бир зат да джарсырыкъ тюл эди. Ол да бешикде, къолу, аягъы байланыб турганын билсин да, анасы келгинчи дыф демесин да турсун! — деб, къамчисин эки бюклеб сол къол аязына ура, дагъыда къошду: — Къоркъмагъыз, джангыз бири намаз этерге чабарыкъ тюлдю, былай башына бошланганлайына, саулукъ ийнек ыстауатха чабханча, ол бешикlege мыллыкларын атарыкъдыла. Бир тартынган да этсенг а. Салкъында, къолу-аягъы байланыб, къобама деб джыгъылыры джокъ, неге кыйналгъанларын билмейме, — деб, сабанда тёрт бюклениб ханс арта турганлагъа къараб, алгъа сюрюучю болганын сезиб. асыры учунгандан джырлаб башларча болду чолакь Алийчик.

«Эй, анагъызны аллыкъ чийбыдырла!.. Маджалача, джерни юсюн алыб къоярыкъсыз... Тоба-тоба, кюз тарты туйген заманда бирери бирер уууч алсала да, къаллай бир зырафлыкъ саллыкъдыла... Ол тели бий джукъ ангыламайды. Аны орнунда мен болсам, бу къамжакъланы артарын этер эдим... Бий телиди. Бий болганлыгъына, шашхан этген эди деб тюз айта бо-

лурла, бюгюн да шашыб турады. Бу затла ашаргъа олтурсала, тамакъларын кериб, ары къуюб турадыла, аны ючюн деб ичлеринде бир къарын джау салгъаплары джокъду. Энди манга къара, мен ала ашагъанны джюзден бирин да ашай болмазма: этде этим, бетде бетим, не хатам барды? Ала уа, ашагъанларын къусарыкъла, къатхан къаурала, былай тиширыуларыны билегинден тутсаг, киштикни тутханча, сюеклерине тиесе алгъы бурун... Къуру бийни мулхары да боллукъ эди алагъа, энци ююшле алай турсала да... Ашагъанлары ичлерине джукъмайды... Огъай, алайда бир дыммызчыкъ а барды... Мен аны бюгюн макъыртайым... Бийни кезюне тюшгюнчю. О, аны кезюне терек тюшсюн, ауузунда бир тиши болмагъанлайына, ма быллай маркъа къозучукъланы эркелерин марайды, къарт бёрю. Аны быдырына Шибижияны къамасы кирсин. Атамы да, атамы атасын да ма бу сабанлада ёлтюргендиле. Ол эмина, анасын аллыкъ, дунияны артын этмей, муну бууса уа. Аны ол, шашхан башын элтиб Генджасар Татартюбде, шыйыхды деб, межгитни минаретине тагъарем...

Къаным къайнайды, джюрегим, ёрге-ёрге секириб башлайды, ол эсиме тюшсе. Оллахий, мен аны бойнун къыбылагъа айландырыб кесерем. Ол манга бир къарайды, ол мени адамгъа да санамайды... Мен болмасам, аны гюрбелеринде чычханла ат ойнатыб айланыр эдиле... Ма бу сабанлада тёрт бюклениб ишлеген маджаланы къымылдатхан да мени къамчимди. Мени мангылай теримди аны киндигин тутуб тургъан. Болгъан тырысхысын къырым ханланы тамакъларындан къуюб турады, ол къарнашындан туугъан Мырзакъул да зылдыды. Сары гяурлагъа боппа-бошуна мюлкюн джоуб, тенглерим деб турады. Ала да, бирери бирер къанау, къолларында къобузлары, узун чачлары, ыспасиба дей да ююн къурутуб туралла. Иши болмагъан итлени суугъа элтир дегенлей, джерни этегинден бери сал да кел, бу телиле да алагъа къонакъбай бол...

Анасын аллыкъ, ол бизни шашхынлыдан да телиди. Бу башына хайыр тюшмесе, ханнга да бош урлукъ тюлдю. Ол а ырысхысын аллах джолуна джоуб барады... Меники сер болгъанында да малыны санын биледи. Эх, къарт теке, мышау болуб турады.

Э-эй, былай секириб атха миналмагъан, суууруб къылычын чыгъаралмагъан гыбытлы къартха бийди

деб бош айтадыла... Оллахий, ол бий тюлдю. Ол к'уу джастык'лаг'а ч'егюб, уф деб солууун алалмай тург'ан бечелди. Менме, менме аны адам этиб тург'ан! Мен к'рым ханны юзюгюнден болурма, неда Эдигейни киндигинден юзюлгенме. Ий, аны кимден билсин эке? Ол а бир т'юкю таулу!.. — деб башын ёрге этгенлей, бияг'ы к'ызчык'ны к'ердю.

«У-у, онгмазлык' джау чырак'чык'! Сен мени к'ол аязымда эригин ог'есе», — деб джелкесин к'ашыды. «Энди анга не сылтау табайым, не чурум?.. Былайда тыйсам, ол б'ерю к'ючюк'леча к'араб тург'анла кече бла джетиб, терими союб аллык'дыла... К'алай этейим? Ай, ол бечелни тарысы тауук' азыг'ы болсун! Бу ачык' джерде мен анга к'алай с'елешейим?.. Бу маджаланы джетишер к'улак'лары барды, к'езлери уа — а, ала айюню кесин к'ере эди да ызын излей эди деб менича бир болумсузг'а айтхан болурла? К'алай этсин адам? К'алай этсин?» — деб, к'амчисини сабын мангылайына тиреб, энтда бир кир ишине джол излей тург'анлайына, ат аяк' тауушну эшитиб илгенди.

— Эй, Алий! Санга Мухаммат бий бусаг'ат былай джетсин дегенди. Эшитемисе, эй? — деб ат белинден к'ычырды бир джашчык'.

Бийни аллында с'юелгенча, симсиреди Алийчик.

— Бусаг'ат! — деб, не этерин билмей, джунчуду. Т'егерегине к'арай келиб, бияг'ы к'ызчык'г'а илинди к'езю. «Ай, джау джуммак'чык', мени ол сылхыр бий бир джары ийиб, эшигим джабылса, к'абырым эки джарылыр... Ог'ай, мен ол эшмелени бойнума чырмамай, бий айтхан джолг'а чык'мам, аллах айтса», — деб, дж'ермеге к'араг'ан киштикча, эринлерин джалады.

Аны чак'ырта келген джашчык', атын ызына буруб, джорг'алаб тебегенлей.

— Эй, джамызынг'ы ит джыртарык'! Тохта! Б'еркюн ал деб ийгенни башын юзюб кетесе! — деб к'ычырды Алийчик.

Джашчык', тохтаб, Алий таба к'арады. Дорданын тург'узуб, башын ёрге этиб, аскер тамаданы аллына барг'анча, ол сау к'юнню к'езлери бла ашаб тург'ан к'ызчык'ны юсю бла ётдю. К'ыз аны ол т'юрлю барг'анын эслеб, ызындан селеке ышарыб к'арады. Аны сезгенча, Алий эрлай анга бурулду.

— Ах, джылы хунджучук'! Сени ауузуна бир салыр эди, эх! — деди, джюреги тишлей. Ары бир к'ара,

ол да ышарыргъа кюрешеди. Боз бетинде чачырауукъларыны башлары акъ ирин этиб, бир-бирине асыры джууукъдан бири бирини тюбуне кириб кетиб, бир кёзю тас болуб къалады дегенча кёрюндю къызгъа. Бурун къанатлары, солугъаны сайын, быдыры къатыш ёрге бла энишге бола, Алийчик алайда бир кесек мычыды. Қъызчыкъ, джунчуб, эрлай энишге ийилиб, хансланы джукъуб башлады. Алий, аны къатына джууукъ келиб, бетине ауузундан аман тылпыу урдура:

— Қъашха эчкичик, бийча болсам, сени отоуума бийче этер эдим, барыб ол чириген дюккючню алыб келмей.

— Сен шашыб айланаса, ол къаялагъа къонуб, кёкге учалмагъан къотурбоюн чыгыр къушлача, — деб эрлай дженгил-дженгил ханслагъа узала, андаи узая башлады къызчыкъ.

— Кёремсе сен аны, къурукъсуз кеселеккени! Мен анга гипасыу тамчычыкъ зат деб тургъанлайыма, ол, тешикке кириб кетген шугут джыланча, аллына сюркелгенин. Тохта, мен сени кирпичлерингден шынтагы эшмей къойсам, итден туугъанма, — деб, аты таба кетди.

— Эй! Бий санга дженгил джет дегенди! — деди джашчыкъ.

— Уй, аман тилли Гиляхсыртан! Бу чаукаланы атыб кетсем, хансын къоюб, тарысын джукъуб къоярыкъдыла. Билемсе? Орнума кимни къоюб кетейим да?

— Заманында бармасанг а, сени мыйыкъларынгы джукъарыкъдыла. Билемсе?

— Нени билесе? Тары какны билесе сен. Бу затланы уа менден сора киши да билмейди, — деб, бёркюн артына этиб, ахсынды, — Ала шайтан юзюкдюле, шайтан юзюк, — деб, ызына къарай.

— Мен кетдим! Бий манга бир аягъынг анда, бир аягъынг мында болсун деген эди, — деб атына къамчини джетдирди.

Алий, чыдаяммай, энтда къыз таба бурулуб къарады.

«Ах анасыны уа, кюнде къуууруб къоябыз сени, шашхынлы бийни тарысыны хансын артдырабыз деб. Элтиб сени алтын тауукълагъа салыб къоярмы эдим? Аланы чубар гаккыларын джыйыб айланыр эдинг... Мен да кирсем — чыкъсам да, къатынгда болур эдим. Алайда болсанг а, тарпан байталчыкъ, эки къулакчыгъынгы тары сабандача, алай сакъ джуммазенг.

Сен, илгениб, ой дегинчиннге, мен ох деб, сени, ол сары чибинни белчигича, белчигингден бууарем... Ах, Джилтин, Джилтин деб санга бош атамагъандыла. Баууруму бирден кюйдюрдюнг да атдынг», — деб, башын булгъай, аллына силкиниб, атын джоргъалатыб кетди...

Алий кетгенлей, Джилтинни къатына Кюйгенбет къатын келиб, кёзюне сынаб къарады. Джилтин джунчуб, башын энишге ийди. Къатын нек келгенин биле эди ол. Бир уллу хата этгенча, ийлыкъды. Дженгил-дженгил узалыб, хансны джулкъама деб, төрт бармагъын да бирден хансха кесдирди. Топракъ джугъу кир бармакъларындан ачытыб, къызыл къап чыкъды. Джилтин къанын этеги бла сюртюб, бармакълары асыры ачыгъандан, чыдаялмай, бетин джыйырды.

Бети кюйген къатын ич джаулугъун джыртыб, Джилтинни къолун байларгъа кюрешди. Джилтин анга къараб ахсынды. Бети кюйген къатын ышарды. Къызчыкъ да аны кёзюне ышарыб къарады. Джилтин бюгюннге дери алай джууукъ кёрмеген эди Даумну. Кюйгенбет деб эшите эди, алай а джетген къыз къулагъы эшитген затха къуруда эс бёлүб къыйнала болмаз. Джилтин да ол юзюкден эди. Бюгюн а, джюреги эзилиб, джылары келиб къарады Даумну бетине: не къашы, не кирпичи джокъ эди аны бетинде. Кёз орунларындан эки джилтин джылтырагъан болмаса. Бет териси къургъакъсыб, къаты къызыл дарий джуруула бир-бири юсюне джабышыб бетин буууб тургъаича кёрюндю. «Джарлы сен, андан эсе ёлгенинг ашхы эди», — деб келди Джилтинни кёлуне, «Ах, ол бетге бир къарагъыз». Кюйгенбет къатын а адамла аны бла эрлай сёлешиб башламасала, аны юсюнден ичлеринден ушакъ этгенлерине эртде юреннген эди. Аны къой, элде бюгюн да аны атын киши айтмай эди. Кюйгенбет деб къоя эдиле. Аны ючюн да джанына тиймей эди. Джилтин бла уа кеси билиб башламай эди сёзю. Аны кесине илешдире тура эди. Бетде тюрсюн къалмагъанлыкъгъа, джюрекде джылыу сёнгмей эди, бир ышан, бир илгиздик сезим аны Джилтиннге илешдириб, бу тары сабанлагъа сюрюб келе эди кюн сайын.

— Къолунг ачиймыды, къызым? — деб сорду Кюйгенбет, бир джылы, бир илеш ауаз бла. Къызчыкъ сескеленди. Даум ахсынды. Эсине бир зат, унутулгъан сёзча, чабыб келе да, бугъуна, джюрегин къозгъай да, унутула, бир тюрлю болду Даум. Былай деб айтырча уа джукъ да сезелмеди. Огъай, сезерин сезген эди.

Джюрек — акъылдан обурду. Ма былай деб, башхагъа ангылатырча айталмай эди ансы. Бир зат а керемире эди, талай эди ичинден аны. Бир тюрлю бир ышанмакълыкъны да сездире эди. Таукеллендире да, кёл эте, кызычыкъгъа илешдире эди.

— Не? — деб, соргъанын эшите тургъанлайына, Даумну кёзюне эшитмегенча къарады Джилтин. Ол да тюрленгенед, алай а джашлыкъ насыбдан-къыйынлыкъдан да бирча кери тутад кесин. Болур болса, ачады ол къуруда кёзюн. Эссиз тюлдю. Кюн таякъча, къайгъысызды джашлыкъ. Оюмсуз таралыу бла сакъышсыз тынчыкъды джашлыкъны кёлюн къуршалаб тургъан сезимни аты.

— Къолунг ачыймыды дейме, джаным, — деди Даум, аны ариу сифатына сююмлю къарай.

— Къайдам, — деб, имбашларын ёрге этди кызычыкъ, — Даумну джюрек отуна чымыртала атыб, дуу джандыра.

— Эт джарадан таб, къалады, джюрек джарадан бушуу къалады, эзиб мугур этеди ол адамны, балам. Учуб айланган гюнахсыз гёбелекчикча, бир кирсиз затчыкъса... Ол, ол кирли бюгюн хаман хамхотун сени таба буруб турду. Джаным чартлаб чыгъыб, сени тёппенге къонуб къалгъанча болдум да, кёзюмю сенден алмагъанлай, ханс артама, ма, манга келген кюннге да къарачы, — деб, эки къол аязын да бирден тутуб кёргюздю. Джилтин не дерге билмей, башын энишге ийди.

— Билемисе, балам, ол хамхотда не намыс, не уят джокъду. Бийни тонаб джашайды. Ол джапысы бла бийден эсе аны хазнасы кёбдю. Ма деб кёргюзюрча, ёзенни толтуруб келген джылкысы, сыртны къаралхан къой сюрюулери джокъду. Ачхасы барды дейле. Алтыны. Шайтан къуйрукъ тюбюнден чыкъгъан бир ийисли затды. Къатынга келсе, бетинге чириген ийис урады, ол морт тишлеринден болур... Мен Окъа бийчеге барыб айтайым. Ол мен айтханнга огъай демегенди ёмюрде да, — деб ахсынды Даум, не айтханын да иги ангылаялмай. Эрлай алай ачыкъ сёлешиб ийгенине да сокърана. Алай а, эрлай эсин джыйыб, джюреги бир тукъум бир таукелликни сезе, кеси кесин тыялмай, аллына силкине:

— Джилтин, санга ненча джыл болгъанды? — деб сорду.

— Манга? — оналты дейди анам, джай, бир исси кюн, терекле да чыммакъ чагъыб, кёзюла хансдан то-

юб тургъанлайларына, къар, бир терен къар джаугъанды да, дунияны юшютеме деб тургъанлайына, мен туугъан кюн джылы болуб, къар эригенди. Сора манга бир къатын Джилтин атагъанды, аначылыкъ этген къатын... Анам алай айтады, — деб джунчуду къызчыкъ.

Даум Джилтин ким болгъанын ангылаб, ёре туруб чыдаялмай, белинден эки сынган терекча, джерге чёкдю. Джашауу бютеу кёз аллына туруб, ол ачы кюнлери келиб, бойнундан буудула. Кёзлеринден, къаядан саркъгъанча, тохтаусуз келген джыламукълары, кёкюрегин мылы этдиле. Джилтин къатынны тамам кёлю бла джазыкъсынды. «Бу иги адамны бети алай тюрюлю некди? Биринчи кёрсенг, къоркъаса, артда уа, илешиб эте болурса, бетин эслемейсе... Кеси да бир ариу сёлешеди... Джарлы, нек джылайды экен? Мен къыйнадым болурму джюрегин?» — деб, чалкъычыдан юрген бёденечикча, не этерин билмей, симсиреди, алай а джюрегинде бир зат, несин да унутдуруб, Кюйгенбет бир тукъум бир джылыуну къозгъады. Аны, солугъаны сайын, къыйынлы титирей тургъан имбашлары къызчыкъгъа джер тебренигенча кёрюндлюле. Джюрекчиги эзилиб:

— Джылама, Даум, джюрегим бир тюрюлю болду, джылама. Сени ючюн мен джылайым. Тилейме, джылама, анамча бир татлы кёрюнесе, — деб, къатына чёгелеб, имбашларына къолун салыб, тиледи къызчыкъ.

Ол а, къызчыкъны белинден къучакълаб, андан да бек джылады.

— Аллах ючюн, джылама, тауушунгу эшитсем, джюрегим эзиледи, джылама, мен ёлейим, — деб, бир сейир, бир джылы ышыкъны сездирди Даумгъа къызчыкъ. — Джылама, тилейме...

— Болдум, болдум, джаным. Манга аллах, джылагъандан ёзге, джукъ бермегенди. Джыламугъуму тёгюб турсам, барыб ма ол суугъа къошулур эди, джыламайма, джаным, джылау манга энди не берликди? — деб, эки кёзюн андан алалмай, джыламукъларын сюртдю. «Ах, манга келген кюн мынга да келсе, не этерме? Барыб Окъа бийчеге айтайым. О, ол энди сер болгъанды. Джаш бийче аны эки къолун байлаб турады. Кимге тарыгъайым? Кимге джалынайым, ах?..

— Бийчеге джукъ айтмагъыз, аны кёлюне не келеди? — деди Джилтин, Даумну сагъышларын сезгенча.

— Сора нек? — деб сескекли сорду Даум. «Ах, алтын чыпчыкъчыгъым, сен, джел урса, титерей тургъан

гокка хансчыкъча, бир затчыкъса, джукъ да билмейсе, джарлычыкъ. Биз алагъа кийизге кирген бир кюе. Узалды да эзди... Бир сынсанг а, артда чакъмайса. Ах, санга не этейим, сени ол джаханимден къалай сакълайым, санга не мадар табайым, мен джарлы?» — деб, кёзюн къызчыкъдан алалмай тургъанлайына, ол, Даумну эсин бёлейим дебми, огъесе керти да кёлю бламы, былай сорду.

— Даум, аланы аллах шурджаухардан джаратханды дейди анам, бизни уа... къара топракъдан... Биз да, къурт-къамжакъ да бирден джаратылгъанбыз. Аланы уа ол сыйлы затдан джаратыб, бизге ие этгенди дейди, ала акъсюекледиле... Ёлюклери да чиримейди. Ала сират кёпюрден да учуб ётедиле дейди анам, биз а бычакъны ауузунда джюрюб ётебиз.

— Оу, хариб, аланы къой! Адам бла Хауаны да топракъдан джаратханды... Ала гогуш хапарладыла, арбазда тауукъла къангкъылдагъанча. Сиратха джетгинчи огъуна джаханимге тюшерикдиле бары да, дуняда бир тюзлюк бар эсе, — деб ахсынды Даум.

— Тоба де, анам китабладан окъуб айтады. Кёзю бла кёрген затны. Мени анам джалгъан сёзню айтмайды. Тоба де, мен сени бир бек сюеме, шо, тоба де! Кёрмеймисе, аланы нелери да бизден башхады?

— Ах, балам, кёзюбюз кёргенни билирге сюе эсенг, мени бетиме къара да къой. Къара танымагъанлайынга азбар этиб чыгъарыкъса. Мен а не? Менден оула да кёбдюле. Ненча ананы къолундан баласын сыбдырыб алыб, пенча гюнахсыз къыз сабийни, ёшюнлери сарысмакъ бюртюкча болгъунчу, сыйларын теблеб, къашын тюгенни бойнун юзюб джашайдыла! «Ненча ананы къолундан баласын сыдырыб алыб...» дегенлейине, ауазы бир тукъум бир тюрлю титиреди. Айхайда, мени атам джокъ, анам джокъ, юсюме ёре туруб джакълар къарнашым джокъ... Мени, къызчыкъ, къайдан чыкъгъанымы бир аллахдан сора киши да билмейди... Бойнуму ит тегенеде кесиб, джанымы алмай, бетиме тюкюрюб, босагъадан тюртюб ийгенлеринде, ангылагъан эдим ала джаханим отундан джаратылгъанларын. Ары дери уа мен да ала джанкъылычны тылпыуундандыла деб тура эдим. Джаханим отдандыла, балам, джаханим отдан! — деб, бир кесек солууун алгъандан сора, — ким биледи? Ит богъундан джаратылгъан эселе да, билмейме, бала, — деб къошду, санлары бирден къайгъылы титирей.

— Ала билелле, дейди анам, сыйлы китаблада алай айтылады...

— Сени ананг, балам, туугъанлы, гюхда тары тюеди. Ол бийчени бетин къараб да кёрмегенди. Мен а Джамагъатда, бийче джаш заманда, аягъындан кйриб да джата эдим. Бир тепсиден да ашай эдим. Ол не? Къуру къарагъан кёзге эди. Терс тиеклеринден басыб а бир кёрчю. О-о, хариб, сен аланы къутургъанларын кёрмегенсе. Аллах сакъласын, — деб, кызычыккъа бир джукъ болуб къалады дегенча, тегерегине къайгъылы къарады. Джюрек тамырлары бурула, эндиге дери эслемеген, къуру бюгюн сезген бир къоркъуулу зат бауурун талаб, чайнаб онгсуз этсе, ызына айлапыб эсин джыйдыра эди. Къайдан эсе да алыб бир сейир кюч да бере эди Даумгъа. Не аллай къайгъыны, не аллай кючню ол эндиге дери сезмеген эди.

Эзилиб, кюл-кёмюр болуб къалса, суу къуюла эди юсюне. Тыс-с деб джукълана эди, тютюп орнуна, сууукъ суу тылпыуу чыгъа джюрек тыбырындан. Дагъыда, билмей тургъанлайына, дуу деб джана эди ол эндиге дери отджагъасында киши олтурмагъан тыбыр... Сыйлы тыбыр. Джюрк тыбыр. Чёрчекни сындырыб, джерге быргъаучу, онгсузгъа онг бере билген сейир от. Джалыны болмагъан, ызында къурум къоймагъан тейри чырагъы...

— Кёргенме, гитче бийчени, келинчик заманында. Биз джеген къамишлени ариулай тургъанлайыккъа, арт эшик бла чыгъыб, бачхада кертме терекни тубюнде бир кесек олтуруб кетген эди. Дуу джана тура эди, джулдузча къып-къызыл, ол мени къолумдан чыккъан къанча, къатапа чепкени. Этеклерин, къуш къанатлача, джайылыб тургъан алтын этеклерин, эки джапындан эки кызы, артындан да бир кызы тутуб. Башында окъа бёркю, кюнде джим-джим джылтырай, эринлери къып-къызылла, тырнакларына къына салыныб... Бир къолун кёлтюрюб, башында бёркюне узалгъанында, кёргенем... Сора аллай адам да, менича, къара топракъдан джаратылгъанды деселе, ким ийнапсын? Сен да ийнанма.

Бийче эшикге чыкъса, кюн да тохтаб къарайды дейдиле... Нюрджаухардан джаратылгъанларына уа ийнанма. Кюн аланы юсюнде къалай ариу ойнайды, биз а, топракъбыз да, топракъбыз. Бизни ол эсlegen да эте болмаз. Кюнде да кюн джуруну джылтырайды деб, бийчени ариу кийимлерине сукъланнганын джа-

шыралмады. — Мен къарт бийчеге айтмайма, джаш бийче дейме, — деб ашыгъыш къошду.

Даум анга къараб ахсынды.

«Тюз айтаса, джарлы сен, биз топракъбыз. Кюн да бийни юсюнде джылтырайды, ай да алагъа джарыб чыгъады. Биз а не, мандалакъ къазгъан таякъла, джерге кире да чыгъа, оу болуб турабыз.

Игитда джылтырамайды кюн бизни юсюбюзде, небизге къууаныб джылтырасын?..»

— Джилтин, — деди сескекли ауаз бла Даум, тау-ушундан кеси да илгене, — Мен бюгюн сени бла сизге барайым, не? Къонакъ аламыса?

— Бизге? — деб къууанды кызычыкъ, — Айхайда! Апамдан башха кърмем.

Бир кесекден сескекли бола:

— Сен мени анамы таныймыса? — деб сорду.

— Огъай, — деди, «мени анамы таныймыса», дегени джюрегин чанчдыра.

Энтда бир тюрлю болду, алай а не тюрлю болса да, ол сыйлы, ол билмей тургъанлайына кекден тюшюб, санына-къанына сингиб къалгъан сейир сезим эрлай джалгъан затланы унутдуруб, ма деб бир таукелликини бериб къойгъанын энди кеси да кесгин сезди. Не болса да болсун деб башын отха атмай эди. Сейир тукъум тюшюнюуде табхан хазнасын джакъларгъа деб излеген къарыуу эди ол: кирсиз, джумушакъ, халал хазнасы. Ол хазнаы бу тиширыу джаханим отну ичи бла барыб, кюйюб-бишиб, адам тюрсюнюн тас этиб, анасы танымазча болуб, ол кърмеген къалмай, алай табханды. Энди анга ие болургъа излейди. Кишиге артыкълыкъ этмейди. Кесипикин излейди. Аны ючюч таба болур энди, ол къадар кыйынлыкъны чегиб эзилген адам аллай бир болумпу, аллай бир кючню! О, кърюрюн кърмей, кърге кирмез деб къалай тюз айтхандыла нарт-гурт ата-бабабыз...

* * *

Мухаммат бий чилле терекни тюрбюнде ала кийизни юсюнде окъа кѣбджекге чѣгюб, эки джанындан экеулен да къалын чырпы бутакъла бла юсюнден чибинлени къроруй олтуруб, юсюне элни джыйыб, элни соруууна джууаб эте тургъанлайына, Алий келиб, арлакъда башын энишге ийиб сюелди. Чибинлени кър-

руулагъанланы бири энишге ийилиб, бийни къулагъы-на не эсе да айтды.

— Бери чакъыр! — деди олсагъатлай бий, бармагъын ёрге тута. Кёзюне мазаллы багъыр къазан бла бир от алтын ачха кёрюндю. Кёзлери зауукълу къамалдыла. Джут къоллары анга узалыб зауукъландыла. «Ах анасышы, алтын, не десенг да, алтынды. Кёремисе, кюнден эсе ала бек джылтырайдыла. Алтын... Дуния тутуругъу, ханны хаи этген, джарлыны бай этген... Алтын деб айланмай, аллах деб кьойсала уа. Алтын, къазан бла бир сары алтын...» — деб зауукъланды, эсин къандыра, бир такъыйкъашы ичинде Мухаммат бий. Алий келиб бийни тубюнде кийизден арлакъда сюелди. Бий, башын кёлтюрюб, тёрт джанына къарады. Джыйылгъанла ашы халисин биле болур эдиле. Энди сорууларына джууаб табмазларын ангылаб, эрлай чачылдыла. Арлакъгъа кетгенлеринден сор да, бийге сыртларын буруб, джолгъа тюзелирге къоркъа, артлары бла атлай, абын-сюрюп эте, узайдыла...

Къатында чибин къоруу тургъан дигизалары да, бийни узун джыйрыкъ бойну экинчи кере сир къатханында, къолларында чырпы бутакъчыкъларын бир джанына салыб, акъыртын алайдан тайдыла. Бийни къатында джашлыгъы Мухаммат бла джашы Мусос къалдыла. Эки эки джанына, къамаларына къадалыб, сюелдиле...

— Бери атла! — деди бий, бармагъы бла кёргюзе Алийге. Ол аллына ышарыб тебджилдегенлигине, бий олтургъан кийизге кирирге базмады.

«Ай портаны къазма чычханы, тырнагъынг илиссе, джамызымы джыртарыкъ эдинг, алашалыгъынг онгунгу алгъанды ансы... Ол сенде шугут кёзлени мен эртде билеме», — деб, бир кесекни сынаб къарады. бий.

— Атла бери! — деди бий, сагъышындан айырыла. Алий, биягъынлай бийни сыйлаб, кийизине кирмеди. Бий ариу сёз бла аны кёлюн алыргъа изледи. Алай а, къайда эсе да теренде, эки къара джилтинча, узакъдан джылтырагъан кёзлеринден джукъ сезалмады.

«Ай, сени кюркенге кириб чыкъгъан кыйынды. Алай а сенден башхагъа ышаналмайма...»

— Бар, Къарачайгъа дейме, джерде джылан, кёкде къузгъун да болмасын биргенге. Бештауну таб. Ол къазанны, кеси биледи не къазан болгъанын, къолу бла мени кесиме, эшитемисе, мени кесиме энчи табдырсын.

Алий эшитеме деген маталлы силкди башын.

Бий кёзлери джумду. Къзап, дуня тенгли бир къзап, ичи алтып ачхадап от джана, тюз аллында джылтырады. Асыры къозгъалгъандан ауузу ачылыб кетиб, тюр эрни энишге салынды, кёзлери кенгериб, аууздан сёзю думп болду. Алай а олсагъатлай эсни джыйыб:

— Юйюне салыб бар. Арбазда сёлешме. Ташны, агъачны да бусагъатда кёзю, къулагъы барды. Кесниг алыб кел дегенди деб, чертиб айт. Алий, башып джалынчакъ къымылдата, ангыладым деб билдире эди.

— Хы, ол Смаилны юйдегисинден кишиге тюрбегенин болса, ашыгъыб баргъанын билдириб, къатларында тохтагъан зат этме. Артыкъсызда, Мырзакъулуна джолукъсанг. Хауле болуб бошагъанды, ырысхысын да ол сары гяурланы тамакъларындан къуюб. Ала да, итден туугъанла, алайгъа бауурларын салыб, кеслерин эмчек къарнашла этиб...

Бийни эки джанында сюелгенле, Мухаммат бла Мусос, ханбалятдюулача, сир къатыб турадыла. Бий да, дигизасын ашыкъдыргъанлыгъына, кеси ашыкъмагъанча кёрюнеди. Керексиз сёзге болуб, кюн кетиб баргъанын эслемейди. Алай а бир кесекден мизге чекгенча, эрлай секириб турду. Нелени эсе да айта келиб, эсни джыйыб:

— Бар. Джолунг болсун, бар! — деди. Эки джанында сюелгенлеге да, къолун силкиб, олтуругъуз дегенин ангылатды. Джашла, боюнсхадан ычхынганча, солууларын ала, кийизден чыгъыб, неле эсе да айтдыла. Бий, ишекли болуб, аланы ызларындан сескекли къарады. «Менден джашыртын апалары бла бир хыйла-ла этген болурламы? Эшта-эшта? Ол ит къабыб къоймагъа эди ансы... Ол кече мен ашы ол кёпюр тюрбюнде къагъыб къоймадым да. Самыры суугъа улуб турлукъ эди. Туура мыйысын ашамагъан эсе, кишиге да берген болмаз шайтан къатын, ичинден чыкъгъан эки баласы къолунда... Бештау къымыб къойса уа? Бештау, Бештау...

* * *

1821 джылны тамам ариу заманы. Тёгерекде таулада къарла эриб, аркъаларында бирер кесек къалыб, кюмюш джалкъалача, ёхтем джылтырайдыла. Сабанла орула башлаб, бичепликле бал ийис эте, малла кеф

алыб, табигъат бирден айныб, дуния бирден керпесленеди. Джап-джашил юй башында арну сюртюлген четен оджакъладан кёкге анда-мында акъсылдым тютюнле чыгъадыла. Ат илкичлеге, буруулагъа къонуб, къанат къагъыб, гугуруккулашы да бир-бирлерине залим тауушлары чыгъады. Алай а тауукъ таууш элден тышына чыгъыб, адам тауушча, къаяланы зангырдаталмайды. Ол къаялагъа джетгиичи, джукъланыб къалады. Узакъда ат кишнесе уа — джер бирден титирегенча эшитиледи. Тынгылачыгъыз. Атла уа кишей биледиле дейсе. Кертиди, къаяланы ат кишнеген да зангырдаталмайды. Адам таууш бла кёк кюкюресе уяна болурламы ёхтем къаяла? Алай болур...

Бюгюн кёк кюкюремейди. Ат кишнеген тауушла да тюрлю-тюрлю ауазла бла узакъдан тунакы чыгъадыла. Къонакъла келе болурламы? Алай болур. Къарачайны къадысы Къадох улу Мухаммат апендини къызы Заурда Тау артында Отар улу Анзорну джашы Даниялгъа эрге чыгъады. Аны сыйына бюгюн Къадохлада уллу къууапч этиледиле.

Кюеулюк, атасы, бир бёлек къыз, алтмыш кюеу джёнгер келиб, къонакъ юйледе сыйланадыла, тепсей, ойпай-кюле, ызларына ашыкъмагъанча кёрюнедиле.

Сыбызгъыла, эски къарачай сыбызгъыла, джюрегинги титирете, къыл къобузланы къалтырауукъ ауазларыны ичи бла ётуб, юзюлмей, къайры эсе да узакъгъа кетедиле. Зырнайла, багъыр таууш эте, бир чёге, бир кёлтюрюле, джумуш эте, башлары сагъышха кетгенлени бир къауумларын илгендирген да этедиле. Арбазда джаш тёлю Алты-Эжиуню тепсеб къутурады. Къобуз тауушланы харс джукълата, тюз харсны къуууш харс бла алмашдыра, зырнайны къычырта, бир-бирлерине кёл эте, тепсейдиле.

Къыз олтургъан отоудан а — къонакъ къызланы бирем-бирем тепсерге чыгъара, ызларына сыйлаб, этедиле. Заурданы, чыгъар къызны, къолуна къулач къобузну бердиле. Ол эндиге дери ата юйюнде назик къыз джашауундан айырылгъаныны бушуулу макъамын къулач къобузну онеки джибине уста бармакълары бла узалыб чыгъарды. Къызны бет тюрсюнюча, тунакыракъ, джумушакъ мыдах ауаз чыкъды. Бойнун бир джанына бюгерек этиб, кёзюне эки атыб, тютюнюн бир этиучю суйген джашын кёргюзе, къобузу бла апга ёмюрлюк мыдах саукъалды айтыб чыкъды къыз. Кеси кесинден джашырыб тургъан назик сезимин къулач

къобузгъа ышаныб, дунягъа сейир баям этди. Согъуб, терен ахсыныб, къатында джумуш этген къызчыкъгъа узатды.

— Энтда бирчик сокъ, — деб тиледиле.

— Огъай, — деб, ахсыныб, кёзлеринден акъгъан джыламукъларын сюртмей, башын энишге ийди.

— Багъалы келинчигибиз, алай этме. Бизде да ма аллай таула, башларында къарла, ма быллай къобузла бардыла. Джылама. Джашыбыз а — къындан чыкгъан бир къылыч. Бетинге аязчыкъны да урдурлукъ тюлдю, биз да джумушчуларынг болуб турурбуз. Джылама. Бу къууанч кюнюбюзде джылама, — деб ариу айтдыла.

Къыз, кёлю такъыр болуб, апдан да бек оюлду. Аны суйгени, аслан кёллю Умар тойда джокъ эди.

«Блай терезеден къараб бир кёрсем деб да термиле эди Заурда. Алай а не джазыу, не ол къадар адамны бири аны инджиуон ангыларгъа унамай эдиле. Эшта, къууанч бир адамдан бир адамгъа, суу ташдан ташха секириб баргъанча, кёчюб, кёбню зауукъландыра билгенча, джарсыу джангыз болур. Ол бугъунуб тургъан бир сезим, энчи болур. Уясындан алай тынч чыгъа болмаз. Бирни кюйдюргеним да боллукъду деб, башханы аяй болур, ким биледи. Заурданы джыламукъларын да къатындагъыла къыз джыламукъ тереден озуб башха джукъгъа теджемедиле...

Къобуз, харс тауушла зырнай макъамны къанатларына къонуб, арбаздан учуб чыгъыб, кекге узала да джулдузну сермей, джерге чёгелей да Къобанны кёксюл дарийин чапыра, ёзенни толтуруб, дуняны бирден сагъайтадыла. Джашла, безий, зырнайны уллу къычыртыб, джюджекlege къартчыгъа чабханча, къызланы илгендирген да этедиле. Элде ол деген джаш, къыз къалмай былайдады дерсе, бу тауушланы эшитсенг, алай а кийингенлеринден, кеслерин тутханларындан Мухаммат апенди былайгъа халкъны айырыб джыйдыргъанын кёресе. Сабанланы ора башлагъанлары себебли, Мухаммат апенди бир затдан да ёмюрде кесин джарсыта юренмегенлиги бла бу къууанч кюнюнде да бузмады адетин.

Юсюнде кебе берир, орулуб къалсын, не болад, не къалад деб, бирсикион элни элтиб чийли-бишли арпа сабанларына ургъанлайына, узакъдан келгенлени сезиб, итле чабдыла.

Ай, бу итлеге налат болсун! Ала хап деб чабсала, сабийле да аланы ызларындан еуа деб юрюлюб, бу

къадар джумушу болгъан Мухаммат апендини илгендире эселе. Джарлыды джаны, кёлю ётгюр болса да, апендини; мишеген джарлылыгы бир джанындан, бу итле алларына чабхан къонакъла да, алай а Отарлары бла бир тепсиге чёгери неси да унутдурады къайран апендиге. Уллу юйден, той этиле тургъан арбазгъа кюеуллюкню атасы, юйню иеси, Къадох улу Мухаммат апенди, эл табыныб, сыйлаб тургъан нарт къарт Дебош элни скойген адамларыны бири акъ сакъаллы алтмыш эки джыл болгъан Бештау дагъыда талай адам чыкъдыла. Той баргъан джерде адамла бир джанына туруб, алагъа сыйлы орунланы къойдула. Къылкъобузла титиреб согъулдула, харс кёкге къууанчлы чыгыб, келгенлени сыйлады. Заурданы къайын атасы уя сакъаллы узун къуу адам тебсерге чыкъды.

Джашла юч кере кёкге шок атдыла. Харс дуу деб джанган отлай къызды. Къыл къобузла хауада джызылдадыла, сыбызгы таралды...

Отоу юйден Заурданы чыгъардыла. Узун субай къыз агъач аякълада сакъ атлай келе эди. Онг этегин Топуш-хаджини къызы, сол этегин Мамуш-хаджини къызы, арт этегин да Гогу-хаджини къызы тутуб келтирдиле. Тебсегенинде, ол къайры бурулса, этеклерин кёлтюргенле да ары бурула, Заурда къайын атасы бла тебсеб башлады. Уяла-буюгъа, къуруда тепсеучюсуча, ариу тепсемей, сюелген джеринде бир кесекни ары бла бери бурулду. Къайын атасы сыйлаб, бетинден бай этиб, элтиб орнуна сюеди. Олсагъатлай, джел ургъанча, джашланы бири чыгыб, къонакъ къызладан бирни аллында бюсюреулю тебсеб, алтын кямарлы бир гюрджю къызны тепсерге чыгъарды. Къонакъ къызны сыйлай, харс къызыу болду, кёкге эки-юч кере шокла атылдыла. Джаш, ёхтем ышара, ариу тебсеб къызны сыйлады. Ол а, кесин къатдырыб, кюндешини тоюнда тебсегенча тебседиле. Джаш, къанатлыча, тегерегине айлана келиб, къызгъа неле эсе да шыбырдады. Ол, кесин тыялмай, ышарыб ийди. Чыгъа туруб а, мен аны сылыт этгинчиме бир тебсеб, ышармагъанлайыма орнума келирме, деген эди.

— Эй, сени огъесе, хорлатдынг! Къоюб кетерик-биз! — деди кюеу джёнгер джаш кеслерича. Къыз андан да бек ышарды.

— А-а, къууаныб эте кёреме. Къоярыкъ тюлбюз! — деди биягы джаш.

Къаблан, тепсей тургъан джаш, гюрджю тилде:

— Кеси разылыгы бла кьаллыкды. Зорлукъ этме! — дей, кызыны орнуна элтиб бюсюреу этди.

Олсагъатлай арагъа гюрджю джаш Отар чыкды.

Джашла аны тегерегине, аха-ха, аха-ха деб, энишге ийилиб харс ура, айланадыла. Джаш джангызгъа бара келиб, барыб кызыланы аллында сир къатыб, кюн тепсеуню тепседи. Тебсеб баш ургъанлайына, Алакёз чыггыб узун ариу тепсеуге джарашды. Бияггы харс, бияггы шкок атыу, бияггы тепсеу...

Къонакъла бир кесек сюелиб, эрикгенлерин кетергенден сора, къартла да ала къатыш ызларына бурулуб, кегет тереклени тюбюнде табджанлагъа барыб олтурдула. Къартла кетгенден сора, джаш тёлю эркинирек тепсей, накъырда эте башладыла.

— Кызы болгъаныгъызыны кьойнума джыйыб кетерикме! — деди тепсей тургъан.

— Кесинг мында къалыб кетгенинги да кёрюрс! — деди бир джанында харс ургъанланы бири.

— Огъай-огъай, сюрюб джеталсанг, бычагъым сени! — деб, кызыны тегерегине айлана, омакъ тепсей тургъанлайына, кылкьобузчу башха тартыуну согъуб джашны алджатды. Аны билгенле ышарыб, сёзлерин эслерине тюшюрдюле:

Ой, гюрджюле, гюрджюле,
Джилкыгъызыны сюрдюле,
Джилкыгъызыны сюрдюле,
Джашыгъызгъа кюлдюле...

— Кызыларыгъызыны тонаб кетсек, кюле-кюле турсуз! — деди джаш, согъулгъан макъамны сёзлерин билгенин ангылата.

— Ой, аперим, сенден ариу тепсеген а болмады, тейри! — деб, джаш тепсеб бошагъанлайына, той тамада бюсюреу этди.

Кьобуз, харс таууш кзулакъларына келген сабанчыла уа, беллерин тюзете, сукъланыб, тепсерге-ойнаргъа кёзлери къарай, эл таба бурулуб ахсына, исси кюн ишлеялмай, тагъалана эдиле.

— Э-эй, ёлмеген кзул алтын аякъдан суу ичер деб бош айта кёреме. Ёмюрюм ёлмей барама, алтын аякъдан суу ичкен кьой, ма ол Мухаммат апендини арбазында ит тегенеден ичерге да джокъду насыбым. Мен не? Мен бир мант башы. Майна, тейри терек кибик Дебошну да этмейдиле ала кеслерине тенг, — деди Сары, дженг учу бла мангылайын сюрте.

— О кьой-кьой, арбазында тою болгъан тебсейди, кьолунда орагъы болгъан да оругъа керекди. Байны сабанын кырау урса, джарлыны башына тейри урур, не этериксе? Тейри кеси тенглик бермеген эсе, кимден даулаб аллыкъса? Ма, эмчек ичирген тиширыулары да аямайды, — деб, Сарыны сёзюне сёз кьошду, джюреги джарыла, Мисир да.

— Ой, ала, майна, кюле, чам эте, бир джерге джыйылгъанларына кзууана кьадалыб ишлейдиле. Тиширыула бир джерге джыйылсала, нелерин да унутуб кьоядыла. Ала артыкълыкны сезе билмейдиле. Мени уа былай джюрегим кюйюб барады. Шо, неге да биз тёзюб нек барабыз? Биз барыбыз да Къарчаны юзюгюнден тюрлюзюмю? — деб къашын-башын туююб, орагъын джерге чанчды Сары.

— Эй, къарнаш, апендини айтханын эт, этгенин этме деб аны ючюн айтхандыла. Тёз, тёзюм бар эсе. Ол хадауусдан бошасангды джюрегинг джарыллыкъ. Мюлкю болгъанны арбазын джакълайды Тейри да.

— Тейри, айтханын эт, этгенин этме деб турсанг, таш бла ургъанны аш бла ур деб да ала айтхан болурла, барыб бирини башын таш бла бир сылармы эдик?

— Эшта-эшта, Ачемезле, Къарамуссала энди къайда? Ма, тобукъланыб оракъ ора турабыз. Андан башха затха болумубуз джете болмаз, кьой, джумушубузну этейик. Къарчаны осиятларын ала эртде унутхандыла.

— Эх, анасыны, Мисир, джаш заманыбыз болуб атбелине бир тюшге эдик, не? — деб джарсыды Сары.

— Къайдам, тейри, энди биз кзуру тюшюбюзде ата-рыкъ болурбуз эмиликлеге аркъанны, Сары. Кьой, ол тиширыуладан да айыбды. Бир кесек ишлейик, — деб, сол кьолу бла арпагъа узалыб, онг кьолунда оракъ бла сермеб, гъыжт деб оруб башлады...

Юй артында, терекле тюрлюнде къазанла къайнайдыла: бешли доммай эт сериуон бишеди. Джугъутур учала мыдыхлада кызыб, джаулары агъа, чырылдайдыла. Хант юйде устала тюрлю-тюрлю ашарыкъла этиб, ашлаулары, тебсилени, джетген къазныча, джасайдыла. Устала, чемерле кими окъа тиге, кими чалыу эте, кими тартма согъа, кими да туюме туюе, олтурадыла. Бюгюн бош тургъан адам джокъду элде: ичинде джаны болгъанны кьолунда Мухаммат апендиге джумушу...

Къадох улу кьонакъларын ызларына киргизди. Эл-

тиб тёрде джумушакъ табджанлагъа олтуртду. Олсатгъатлай шапа джашла чардаш тебсиле бла тюрлю-тюрлю ашарыкъла салдыла аланы алларына. Къарнынъ тойса да кёзюнг тоймазча ариу хаптладаи ауузлана, хапар айта олтуруб тургъанлайларына, эшикден биреулен кириб, апендини къулагъына шыбырдады.

— Келме къой, — деди Къадох улу, бети джарыб. — Джау джиберсинле деб да къошду, — бармагъын ызына бурулгъан джаш таба узата. Джаш юкюл тебсини юсюне зугул кюмюш аякъчыкъ бла джангы чайкъалгъан джылы акъ джау келтириб салды, къатына да бир сай камиш къашыкъчыкъны.

Бир кесекден эшикден орта бойлу, сары шинли къатангы адам, ызындан да бир эки-юч джаш кирдиле. Апенди, ёрге туруб, ышара-ышара, аны аллына атлады. Киргенни къолун тутуб, джангы джууугъун кёзю-башы бла кёргюздю. Кирген чинг алгъа Дебошну, Бештауну къолларын тутуб аны бла да джылы саламлашыб, къойгъан орунларына олтурду. Аны эки джаны бла, энишгерек, джашла олтурдула.

Къадий, Къадох улу Мухаммат апенди, орта бойлудан онглу, токъ, къаракёз, къарамыйыкъ, таукел, джигит адам. Сёлешсе, сёзюн ётдюре, къолгъа алгъан ишин битдире билген адам эди. Айтырын да артына салмай, кесинден онглудан да юркмей, кеси-кесин сындырмай джюрюй биле эди. Аны сескеклендирген къуру джырчыла эдиле. Ала бла ол арасын ариу тутаргъа кюреше эди. Ол себебден бюгюн да Къалтурну кеси сыйлы адамын ийиб, тилеб чакъыртханды. Аны таба къараса, семиз къулакъларыны юсюнде, къара шынтагы халылача, ёрге-ёрге туруб тургъан тюклери артыкъ да бек эсленедиле, алайсыз да къызыл уууртлары къызарыб, бети кёгергенча болады. Алай а къуруда кесин эскере билген Къадох улу бир чурум табыб, джюрегин тырнагъан затны бир джанына быргъай биледи. Бу джолда да алджамады:

— Отар улу, бу адам Къарачайны айтылгъан джырчысы Семен улу Къалтурду. Таный болурсуз, — деб ышарды.

— Игитда дейсе. Къалтур Гюрджюде да бек белгилиди. Къалтурну ауазы тыбырланы джакъдырады, сабанланы чакъдырады, дейдиле, бизде.

— Тюз айтаса, бий, тейри, мен да алай деб турама, Къалтурну кече тюшюбюзде да джырлагъанына тынгылайбыз.

— Джырны — халкъны таймаздан талпыууду, — деб ышарды къонакъ, Къалтургъа суююмлю къарай.

— Сау болугъуз, асыры улуу багъа бериб къоюб, улуу кёллю этмегиз. Биз, аланла, асыры джумушакъбыз да, ийпаныб, эриб къалабыз, — деб пакъырда этди Къалтур, — Ансы, майна, Дебош акка, Бештау! Аланла бешикден чыкъгъанлайыкъгъа, джырлаб тебрейбиз. Эркишини джолу къыйын болса, джыры да узун болады, къарнашым.

Къонакъ хо дегенин ышаргъаны бла билдирди.

Къадох улу хар неси да кеси ушатханча болуб тургъанына къууана, джырлагъыз деб тиледи. Джырчы зугул кююш аякъда акъ джаудан алыб, ауузуна салыб, акъыртын эритиб, тамагъын джумушатыб, къатында олтургъан эжиучюлерине кёзюу-кёзюу къарады. Сора ариу ачыкъ ауаз бла Апсатыны джырын джырлаб башлады.

Ой, былай барад, былай барад ызлары,
Апсатыны сары чачлы къызлары...

Джырчыны ариу ауазына кёре эжиучюлери да тамам ариу эжиу этдиле.

Отар улу, кёлю бла разы болгъанын билдире, эки къолу бла Къалтурну къолун тутуб, къучакълады.

— Мен сени ауазынгы биринчи кере эшитмейме. Сен бизде джырлаб, ёч алыб кетген эдинг. Эсингдемиди? Ёмюрюм сени излеб айлана эдим. Бек сау бол, къарнаш.

— Айхайда! Сен Анзор болурса, Отар улу? Мен да сени эслегенем. Тейри разы болсун.

— Тюз таныгъанса. Мен а чыртда унутмайма, къара атыуда барын озгъаненг, джырларгъа сени къатынга киши да келмеген эди.

Ауазынгы эшитиб тура эдим хаманда. Бек къууандым. Тюбегенибизге. Энди уа тюбей-тюбей турурбуз. Шо, бизге келмей къалма.

— Тейри джол ачса, — деб джырчы мыйыкъларын сылады.

— Мен сени Басханда да кёрген эдим.

— Кёрген болурса. Ары да барама, эски джуртубузгъа. Хазнамыды, арабызда къуру Сурх ёзен. Ары джаны Басхан, бери джаны — Къарачай.

— Бизде уа, сен эслеген эсенг да, билмейме, ма бу джаш кибик, бизникиге айтама, сени томраучугъунгу,

акъ тозлары джылтырай, гитче заманында алыб келген эди.

— Амма-джукга эте, эсимдеди, бир уллукёз марка джашчыкъ. Былай кёргенлейиме, илешген эдим.

— Хо, унутханмыса:

Джангыз бири тийгенди,
Къарачайны мараучусу
Къара ата билмейди,
Джангыз бири тийгенди,
Джангыз бир тийгенди! —

деб чабыб келгенлейине, сен ышарыб:

— Къой, къарнашым, барым да тийгенди, Къарачайдан манга ышаныб ийгендиле, — деб тёнгекчикни балта бла джардырдынг. Беш окъ да бир-бирине тирелиб, бир джерден киргенлерине къууанганча, тизилиб тура.

— Тейри, керти айтаса. Сизде бир хуртда мараучу барды, ол болса, мени джолум тарды. Аты да не эди, бир гинасуу тамчы.

— Зурабха айтаса, хуртда Зурабха. Ол да санга алай айтады: къарачайда бир марчау барды, аны кёрсем, шкогуму быргъысы къарылады, дейди Зураб да.

— Огъай, ол менден онглуду, тейри.

Мен къачхан кийикни къалай ура эсем, ол учхан къушну алай урады. Ол менден онглуду, сёзсюз да, — деб сыйлады Къалтур.

— Къалтур, энди уа мен сени Тау артына элтмей къоймазма. Анда сени сыйынг бек уллуду. Къарачайдача кёредиле сени бизде да. Алай болса, мен бек разы боллукъ эдим.

Къалтур башын энишге ийиб, сагъыш этди. Анзор аны кёзюне джити къараб, хо дерине тюнгюлдю.

— Кёрюрбюз. Айхайда деб, ётюрюкчю болуб къалмайым. Былайгъа да Мухаммат апендини сёзюн джутмайым деб келгенме. Таблыгъы болса, кёрюрбюз.

— Бек разы боллукъ эдим, бек разы, — деб, кёзюбашы джарыды Анзорну.

Олсагъатлай шапала учала келтириб башлалла. Алайда къонакъланы экисине бир уча, Анзор бла Къалтургъа уа — энчи учала.

Къарачайда къайда да адет алай эди — эм иги джырчыгъа энчи уча бере эдиле. Къалтур болгъан джерде энчи уча къуруда аны аллына келиучен эди. Былайда да башха джырчылагъа — экисине бир уча.

Кезликлерин чыгъарыб, учаладан кесиб, тузлукъ-
лагъа тийириб бир-эки ашаб, суусаб ичгенден сора,
Къалтурну къолуна боза аякъны бердиле.

Къалтур, эки ариу сары мыйыгың сылаб, ёрге тур-
ду. Гоппанны къолуна алыб:

— Ма бу эки сабийни къууанчына, аланы юй болуб,
кюн болуб джашагъанларын кёрюб къууаныргъа мыш-
дан ары да джюз джылны сюйгенлери келиб турсунла.
Ма бу эки юйню да, сени да, багъалы къонагъыбыз,
Мухаммат апендини да кёрюр къыйыныгъыз сабийле-
ригизни къууанчында джууукъгъа-тенгиге къарагъа-
ныгъыз болсун.

Огъурлу адам болуб тюбейсе бизге, Анзор, мур-
тынга джет. Тейри, Тау арты бизни ана тинибизди.
Биз дуня джаратылгъанлы джууукълукъ джюрюте-
биз, мындан ары да джюрютюрюкбюз, тейри онгартса.
Анзор, джаш тёлю бир-бирине илешсин, биз багъалат-
ханча багъалатсынла ала да бир-бирлерин, не?

— Айхайда, айхайда! Не сёз бард?

— Энди бозагъа кёчейик:

Боза аякъ, сыра аякъ.
Джалбарайыкъ, арагъа салайыкъ!
Игиликден юлюш алайыкъ,
Аманлыкъдан узакъ къалайыкъ!
Игилик деген — бу эки сабийден узакъ кетмесин!
Аманлыкъ деген — сюрюб ызларындан джетмесин!
Кийген кийимлери кёклю болсун, акълы болсун,
Адамла бла джарашыу болсунла, татлы болсунла,
Атлыла ойнар арбазлары болсун!
Бугъала бишер къазанлары болсун!
Узакъ болмай базарлары болсун!
Этеклери-дженглери кенг болсунла,
Игилеге-ашхылагъа тенг болсунла!
Сабийинги сюрген сабаны битимли болсун!
Юйюнге кирген келин, этимли болсун!
Иги келин юйге келсе,
Ийнени ийнек этер, юй этер.

Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун!
Ал табханы таракъчы болсун,
Экинчиси таякъчы болсун!
Тюй бюртюк кибик, юйресин,
Ашхы муратына тюбесин.
Анзор, джангыз баланг!
Биз къууанчынга келиучю болайыкъ,

Бу сыра аякъны тюбюне дери ичиб къояйыкъ! —
деб, башындан ичиб, Анзоргъа узатды.

— Мен ёмюрюмде да сёлеше билмей эдим, сени кёргенімде уа, бюгюн да тилсиз болдум. Айтханынг джетсин! Қъайсы юйде да сабийледеп кьюуаныучу болсунла.

Айыб этмегиз, бу кыйын дуняда алапы кьюуанчларындан уллу насыб джокъду деб турама.

— Тейри айыб этмесин. Тюз айтаса, тюз айтаса.

Анзор бозадан уртлаб, Дебошха берди. Дебош да алгъыш этиб ичди. Алай бла сыра аякъ апендиге джетди. Ол аякъны кюлуна алыб:

— Джаным кюрман болсун, Қъалтур, санга. Аталарыбызны аталарыны тенгине Дебошха! Барыбызгъа да юлгю бола билген Бештаугъа. Былайда джыйылгъанланы барысына да.

Энди биз бир юй болдукъ.

Эндиге дери татлы тенгле эдик. Ма быллай кюн болса, эт джууукъ болурбуз деб ант этген эдик.

— Тюз айтаса, тюз айтаса. Энди экибиз да къарт атала болуб, ыстым тойгъа джыйылайыкъ. Қъызчыкъ тууса, Тауартында, улан тууса — Қъарачайда! Не? — деб кьюуанчлы ышарды Отар улу.

— Айхайда!

— Улан тууса, Қъарча атарса, юлюшонг болсун. Қъызчыкъ тууса уа — Тамар болур, не?

— Аллах айтса, — деди кызара-кызара Қъадох улу.

— Тейри берсин! — деди Дебош да, къадийге сынаб къарай. Қъадийни бетине сууукъ салкъын урду. Эси неге эсе да бир мыдах затха кетди. Алай а, эрлай кесин эскериб, къонакъларын джокълады.

«Залимди, тейри, Мухаммат апенди. Олий бу болса, дуняны башын тюбюне этерик эди. Қъадылыкъ асры тарлыкъ эте болур дейме бу адамгъа, Қъадох улу Мухамматха? Қъадох улу. Тамам кесине келишген ат кёреме, атаул аты. Қъадох. Залимди, тейри, бир кесек оюмсузду ансы, акъылы, ётю да бир элни багъасы барды... Олий а сабырды, асры сакъды. Джюз силкиниб, бир атлайды. Бу уа, эсине тюшсе, Қъобаншы ызына да аудурлукъду. Ёресине ётдю, залим къадий. Бир-бирде биширор орнуна кюйдюрюб кюяды», — деб келди кёлуне Қъадийни тюз бетине къараб тургъан Бештауну.

Экисини кёз джилтинлери бир-бирлерине джолугуб джилтин кесгенлеринде уа, Бештау башын бир джанына бурду.

Арбазда кызыу той бара тургъанлайына, Къалтур Даниялны къатына чакъырды. Джаш уяла-бугъа келди.

— Энди сен бизге кюеу болдунг. Къарачайгъа келин болгъан тынчды. Кюеу болгъан а, тейри, улоуунг джокъ эсе да, кюеуонгдамы джокъду дейле. Энди сен уялма, мен кѣб джашагъан бир къарт, сен Тау артындап ётуб келген бир джаш, джюриогенингден хапар айтырса. Эр джигитсе, алай уялчакъ болма. Алгъы бурун бир от джакъ!

Даниял джунчуду. Тѣгерегине къараб, сѣз айталмай, Къалтурну буйругъун да толтуралмай, симсиреди.

— Эй, хомух, накъырда тюлд, сынаб айтама. Тартынма!

Джаш хазыр орнундан къакъгъычын, отлукъ ташын, къууун чыгъарыб, эрлай чакъдырыб, къууну къабындырды.

— Хы, улан, джаным, энди от тамыз, джаным. Тыбырынг сууумасын!

Даниял, ичирги ийнелеча, сары чыракъчыкъланы хазыр орунларындан алыб, джандырды.

— Аперим санга! Энди болмасын къыйынынг тас, джандыргъан отунга мычыма да къазанынгы ас!

Дамиял энди уа, джунчумай, къазанны асыуну тамам кѣлю бла кѣргюздю.

— Нени да билесе, джашым. Отунгда бугъа эт бишеди, доммай башла къайнайла. Къонакъларынг узакъ джолоучу болуб келгенле. Энди аланы булджут. Ач адам тѣзюмсюз болады. Эриксе, заман созулуб къалады, къонакъбай муруккучу болгъанча кѣрюнеди.

Энди хапар айт. Аллай хапар айт сен, къонакъларынг эт бишед да аны аллыбызгъа алыб келиб, хапарны бѣлелле деб къоркъарча.

Джаш кызарды.

«Кѣкден тюшгенча, бу сейир адамгъа мен не хапар айтайым?» — деб, Къалтургъа сейирсиниб къарады. Деменгили киши: къысха къапталы, белинде кюмюш белибауу. Къамасы, джан сюегинде, белибаууна тагъылыб, чѣмючю, садакъ орну, джаясы, кезлиги. Былай уугъа тебрегенча, неси да биргесине.

Джашха сагъыш этерге замап берирге излегенча, ашыкъдырмады. Ойлашдырайым, айтыр затын да деменгили айтырча бир затны эсине салайым деб, Даниялгъа деб айтмай, барысына да бирден:

— Джашла, эркишини сёзю юч затдан кьуралады, юч белгили затдан, — деб, бир кесек мычый келиб, — Бизни ата-бабаларыбыздан, кьала-пелаладан кьалгъан затды ол.

— Не затладан? — деб, чыдаялмай, тау адетни бузгъанларын да биле, сордула джашла.

Кёб билирге излеб адетни бузсала джашла, кьартла ёмюрде да гурушха этмеучендиле. Билим излеу ала ны тёзюмлю этген кьой, ол соргъаплагъа тенг этиб кьояды. Кьалтур да алай болду.

— Хапарны башласагъыз, эм алгъы бурун ол айтырыкъ затыгъызны хар адамгъа да бирча магъанасы болгъанын тынгылагъанлагъа сингдире билигиз. Багъасын чыгъарыб айтыгъыз. Ий, бу неле дейди деб айтдырмагъыз. Эркишини сёзю магъаналы болургъа керекди. Бу хапарны ёзегиди.

Айтхан сёзюнгю аягъы да, ай апасыны уа, эндиге дери бу затны кьалай билмей турдум деб, сейирсине, хар тынгылагъан сагъыш этиб, кесини излемина сенден джууаб излеб турурча боша сёзюнгю. Эркишини сёзю башы багъасы болургъа керекди. Айтдынг эсенг, сёзюнгю сыйын кёре да бил. Эркишини сёзю ёлгенден эсе, кеси ёлсун, — деб, джашла таба кьарады.

Джашланы бир Кьалтургъа, уяла-уяла:

— Айыб этмегиз, хар не затны да юч белгиси бола болурму? — деб сорду.

— Айхайда, улан! Ма сен кьонакъса, сёз ючюн. Сен бу арбазгъа тюшюб, атынгы илчикке тагъыб, барыб кьонакъ юйге кирдинг. Юч кюнню суйгенингча тураса, билгенингча. Алай а сени сыйынг юч затдан кьуралады. Патчахны джашы эсенг да, кесинги джюрюте билмесенг, кёпекден туугъан кёпек, кёрдюнгмю сен аны деб иерикдиле. Арбазларындан чыкьгъынчыннга, тау адет бла, санга киши гурушха этерик тюлдю. Келгинчи кьонакъ уялыр, келсе, кьонакъбай уялыр деб. Алай а, мени кёлюме келген бла, кьонакъ, чинг алгъа, джерни тегерегине айланыб келген сен болсанг да, манга кьалай иги тынглайдыла деб кёб сёлешючю болма. Кёб ашасанг, хантны не багъасын, не татыуун билмейсе. Сёз да алайды.

Экинчиси, кьонакъ юйню безгисине тынчлыкъ берирге керекди. Чакъырмасала, арбазгъа чыгъыб, тёрт джанынга кьараучу болма. Кьоркьма, элде бир сенек аууз бичен бар эсе, чёбюне дери сени атынгы аллына атарыкьдыла. Заманында джат, заманында кьоба бил.

Ий, бу келген элини джукъусун сыртына джюклебми келген эди деб айтмасынла,—деб сёзюн бошагъын-чыннга, юйлю джашладан бири келиб:

— Къалтур, тейри, къонакъса деб, хатеринги этиб тургъанбыз ансы, тюненеден бер сени бир иш сакълайды,—деди. Джашла эркинлик берселе, сен бизни бла былай барырынгы тилерик эдик.

Къалтур эки джанында джашлагъа да кёзюу къарай:

— Барырма эдик, джашла? — деди, — Къонакъны хапарына да артда тынгыларбыз. Даниял бла Джаныбек бир-бирлерине таукел къараб ышардыла.

— Да сора неди джумушугъуз?

— Джетили бугъаны къарагъа салыб, юч кюнню марайбыз. Мюйюзюне тийген къой, барыб, джууагына да тиймейди огъубуз. Сен да бир атыб кёр, айыб этме да,—деб симсиредиле къонакъбай джашла.

— Да былайда илячин кирик терк джашла. Аладан башлармы эдик? — деб Джаныбек бла Даниялгъа, юлюшюгюз дегенча къарады джырчы.

— Сен тургъанлай, анга кишини огъу тиерик тюлдю,—дедиле джашла бир аууздан.

— Да сора мен да бир кёрейим! — деб къара шкогун къолуна алыб, аякъ юсюнден марады.

— Ий, бу джууукъларыбызны къатында башыбызны энишге тутдурма, ышаннга салыб, джатыб ат, аллах ючюн!

— Мен джатыб ата билмейме, джашла,—деб, атыб къараны урду.

— Тоба-асто! — деб сейирсиндиле джашла, джумарыкъ тауукъну уясында атыб ургъанча, урдунг джетили бугъаны, тоба-тоба. Энди ма, боза аякъ сени сыйынга аталады,—деб мазаллы гоппанны узатдыла джашла.

— Къартланы алларына алыб барыгъыз да, алгъыш этсинле.

Къартла алгъыш этгенден сора. Къалтур алагъа бюсюреу этди.

Къартла, махтау тёрюгюзге!

Джукъ келмесин кёлюгюзге!

Ата туруб, атагъанем муну сизге,

Муну бла къууанч кирсин элигизге!

Кесибибизни танабызны кесибизге ашатды, демегиз,

Мени аллай адебсизге да кёрмегиз,

Кесими малларымдан да бир къазан ашлыкъ берейим,

Сакълатмазма, дженгил барыб, терк келейим.

— Эшта-эшта, былай олтур. Джашлагъа къошула-са да кѳресе. Джолунг узакъ болур. Джетили ѳгюзден санга джетер юлюш, — деб, къартла кюрешдиле.

— Тейри татыуун берсин, мен бусагъат, майна, ол кѳк дуппурну юсюнде ойнай туралла малларым. Джашлагъа бир аманатымы да айтайым, эркинлик берсегиз.

— Айт, джашым, айт, — дедиле къартла.

— Мени къууанчха, жарсыугъа дегенча сызгъырыучу хазырларым бардыла. Сѳз ючюн, къаягъа бекленсем, ма былай, улоу алыб келирге керек эсе уа, ма былай, — деб, сызгъырыб кѳргюздю. Хазырын ызына сала, — Хар сызгъыргъаныма эки адам излейме.

— Тоба аста, бу адамгъа джазыу не джаны бла да билим бериб баргъан кѳреме, — дедиле къонакъла.

— Алайды, биреу къоянны ѳлтюрюнчю, ол доммайны сойландырыб къояды, — деди Дебош. — Къысыла барыб бир джерине урады да доммайны, андан эрлай терекге ѳрлеб, кесин ол джаныуаргъа кѳргюзеди. Ол къычырыкъ этиб, ызындап мыллыгын атыб, башын ѳрге кѳлтюрюб, терекге къарагъанлайына, тюз мангъылайындан урады да, тигилтеди да къояды.

— Тоба, тоба...

— Дунияда болмагъанча бир залим адамды. Юйдегиси, бир джашы бла бир къызындан къалгъанла, эминадан ѳлгендиле, хариб. Бир асыулу адамды. Тамагъын а билесиз Дуния сейирлик.

Къалтур, эрлай чыгъыб кетиб, бир кесекден къая башындан хазыры бла сызгъырыб, сегиз джашны изледи.

Тѳрт джугъутурну къурукълагъа аякъларындан тагъыб эндирдиле джашла. Къараб-къарагъынчы союб, тишлик этиб, алгъы бурун къонакъла бла къартланы алларына салдыла.

— Тейри, сен, къарнашым, ол бизни заманны джашларыны агъачындан кѳреме: теппедегин тѳбен этдире, ташны къыссанг, къан чыгъара билген. Тейри къызгъанмасын юлюшюнгю, — деди Дебош.

Къартла бюсюреу этиб, сѳзлерин бошагъандан со-ра, биягъы джашланы бири келиб, къартладан кечмеклик тилей:

— Айыб этмегиз, эркинлик берсегиз, биз Къалтурну бир кесекге кесибизде тырек, — деди джаш.

Мухаммат апенди, Дебош таба къараб, не дейсе дегенин билдирди.

— Барсын, айхайда, барсын, бир затха юретир.

Къалтур кече къалгъан юйде — усталыкъ къалады дейдиле, тирилик. Хомух-хомухун кёзюне къараб тургъуз.

Джашла Къалтурну той-оюн бара тургъан джерге элтиб, Хаммесей бла тепсетирге дыгалас этгенлерин билдирдиле.

— Тохтагъыз, артмакъларымда ариу кийимлерим барды. Бери чабдырыгъыз, ант джетмезликле! — деб, эрлай ариу кийиниб чыкъды: Сап-сары чепкени, сары алтын хазырлары, сары ышымлары, сары кёлеги, сары мыйыкълары — юсю кирсиз, омакъ, кийими юсюне, окъ бла кёбча, ариу джарашыб, Къалтур къарагъан кёзю сукъландырады. Эрлай чыгъыб тепседи. Хаммесей бла тепсей тургъанлайына, Хаммесейни башха къыз сыйырды, аны да башха. Алай бла талай къызны арытды, кесини уа мангылайына бир тер да урсанг а!

— Алан, сен артыбызгъа чыкъдынг. Арий-тала билмеймисе сен? — деди, харсны тохтата, той тамада.

Тели тепсей билмез,
Тепсей тебресе, къся билмез, деб
Сёзюю этмегиз ансы,
Арымагъан-талмагъан,
Штанкыл къаза къалмагъан,
Деген менме! —

деб, харсчыгъа бюсюреу эте, бир джанына турду Къалтур. Аны кёзлери Хаммесейге илиндиле. Ол да, къараб тургъанына тартыныб, кирпичлерин энишге ийди.

Манга тенглик этерик джаш къайда деб, уллу кёллю болуб тургъан тёрт къарнашны джангыз эрке эгечи Хаммесей, бюгюн несин да унутуб, бир тукъум бир къозгъалгъанды. Кесинден джыйырма бла беш джылны уллу тул кишиге алай дженгил териллигин билмей эди.

Кирпиклерин кёлтюргенлей, кёзлери аны кёз джилтинлерине джолугъа, башын энишге этсе, бети кызара тургъанын сезген джырчы, не джаны бла да джаш джашладан онг болгъанын кёргозюрге изледи.

Той тамада аны эскергенча, Къалтургъа:

— Шо, Къалтур, ол тартыуларынгы бирин айт да бу джарлыны да бир солут, бизни да кёзюбюзюню бир ачсанг а, ёчюнге база эсенг, — деб кёз къысды.

— Алаймыд? Къайда харсчыларыгъыз? — деб арагъа чыкъды.

Аны бла тебсерге Хаммесейге чѣб тюшдю. Қъызын тегерегине аякъларыны учунда омакъ бурула, кесин къатдырыб, джырлаб башлады:

Чегетде битген
Чегет раса, ой-ой,
Чегетге кириб
Қъалай тураса, ой-ой?
Қъарт туююл эдим,
Ариу Хаммесей, ой-ой!
Уллайыб къалдым,
Мен сени кюсей, ой-ой!..

— Былайда ёч сендеди. Қъалгъан тауладан Минги Тау къалай онглу эсе, сен да къалгъанладан алай онглуса. Огъай демей эсенг, энди джырда айтыуда да сьнайыкъ, — деб, биягъы той тамада буйрукъ берди.

Бир бек суйгенме, ёлюб къалама,
Джаньнга къурман болайым.
Ой, сары лячин мен болуб, къызчыкъ,
Кёкюрегинге къонайым.
Кёкюрегинге мен къонсам, джаным,
Не келир эди кёлюнге?
Кесинг джангызлай тюбег а къалсам,
Сёлешир эдим кесинге...
Эшикни къаты бегитчи, джаным,
Чыракъны джарыкъ джандырчы,

Танг атхынчынга, ушакъ этейик,
Суйген джюрекле къаннгынчы.
Алтын къанатлы чыпчыкъ мен болуб,
Терек башыгъызгъа къонгаем.
Ой, Тытытланы ариу Хаммесей,
Ананга кюеу болгъаем.
Юйюмю аллында, ой да, суу барад,
Сюзюлюб агъад тенгизге.
Мындан кѣб мени джалындырмайын,
Келиб къалсанг а энд бизге!
Аслам мычыдым, ой, не этейим,
Мени къачхы кюном атмайын,
Къоярыкъ тюлме Тытытны къызы
Ариу Хаммесейни алмайын! —

къоймадыгъыз, ичими билмей. Джууабын къайтарыгъыз энди.

— Да энди сѣз кимден излене эсе, ол джууаб берсин. Алай тюл эсе уа, хо дегеннге сана да къой! — деди биягъы той тамадасы.

— Сокъур суйген сау кѣз! Алай болса андан да ашхы.

Къыз тенглери Хаммесейни къоймай джырлатдыла:

Къалтурда барды мыйыкъла,
Алтын окъаны бургъанлай,
Ах, бу къарт мени къалай тилейди,
Къатын аллыкъ джашы тургъанлай!

Къалтур симсиреди. Тёгерек шум болду. Эрке кызы дунягъа айтылгъан джырчы Къалтургъа тенг болгъанына сёз джокъ эди. Алай а джырчыгъа керек затны чыгы юзюлгенча болду. Сора Къалтур, алайын сезиб:

Къаягъа миндим да,
Ой, хиджи делле.
Къатыным ёлдю да,
Ах, худжу делле...
Ой, къошдан эниб келе тураем,
Атымы туягъы «Тытытха!» — деди.
«Тытытны кызын ал дей болурму?» —
Деб акъылыма алай, ой, алай келди.
«Тытытны кызы ариу Хаммесейни
Ал дей кёреме», — деб сагъыш этдим.
Атым да кишнеб: «Хы-хы-хы!» — деди,
Ажымсыз джазыу болур деб келдим!

Дуня бир-бирине къарады. Хаммесей а — джерге. Къалтур ышарды. Сыбызгъычы, Къалтур озгъанын сыйлай, бир ариу тартыуну согъуб башлады...

Джашланы бири той тамададан:

— Хаммесейге, шо, бир сёз бер энтда! — деб тиледи.

— Айтсын, айтыры бар эсе!

Хаммесей, тамагъын акъыртын ариулай:

Ой, сары мыйыкъ, саралтын,
Кёзюнге къараб тоймазма!
Сени юйюнге тул къатын кирсе,
Къурманлыкъ этмей къоймазма!

Къалтур кызыны сёз таба билгенине къууаныб, мыйыкъ тюбюнден ышара:

Ой, тул къатынны, ой, тулукъ-тулукъ сёзлери,
Алгъын эри таба къарар аны кёзлери.
Ой, алсам, ариу, сени аллыкъма,
Алалмасам, былай къаллыкъма!

Къыз бу сёзге джууаб табалмады. Сора Къалтур, кёллениб:

Ой, Тытытлада къадау таш,
Ол титиремейди, тебмейди.
Ма мени джаным сау болуб,
Ол башхалагъа кетмейди!

— Ой, аллах разы болсун! Энтда! Энтда — деб тиледи Къалтурдан.

— Огъай, суу челекни туюбу сууда къалыр дейдиле. Джырдан эсе, ариу Хаммесей бла къалсам ашхыды.

Кёзюу къонакъ джашха барсын. Аны борчу барды, — деб, Даниялгъа къараб ышарды.

Даниял къызарды. Ол биле эди, эркишини борчу таулада унутулуб къалмайды. Заурда таба къараб, башлады:

Буйрукъ болду назму джазыу бу ариу джанны кесине,
Бетине ауана этген кирпичлени несине,
Къозла тизилген кибик тишлерини юслеринден,
Анга назму тагъуу ишге байлаб къойгъанма эсими.

О, бир аллах, энди манга сёз байлыкъ, усталыкъ да бер;
Тутхан ишим барлыкъ эсе — андан сора сен да бир кёр.
Алай этсек, болаллыкъбыз Тариэлге ашхы нёгер,
Ол юч антлы адамгъа бизни хайырыбыз тиер... —

деб Заурдагъа ышарыб, къараб, башын энишге тутду.

— Аперим джашха, аперим! Эгечибизни сыйладынг. Сизни анагъыз Тамар, юйню ара багъанасы демеклик магъанады. Бу эгечибиз да аллай бирди, билемисе? — деб ышарды Къалтур.

— Билеме.

— Аперим! — деб, мыйыкъларын сылай, нени эсе да эсине тюшюрюб, кёзлери джарыды.

— Билемисе, Гюрджюю Дауут деб патчах болгъанды.

— Хо, Давидге айта болурсуз.

— Хо, анга айтама.

Ол Артыкъ ханны къызы Туран дохну алгъанды, Къанчакъ ханны туугъан эгечин. Ма бу таула, эки тегизни арасы — барысы да Артыкъны джери болгъанды ол сагъатда. Сен кёрген, ол кюеуюн энчи этиб къыркъ беш минг аскерчини юйдегилери бла бериб джибергенди. Къыркъ беш минг юйдегили кишини! Аны юсюне да беш минг айтылгъан аскерчини, аланы да юйдегилери бла, къызыны тынчлыгъын сакълар ючюн бергенди.

Къарыуу бард, дейсе, джашда! .

Сора, тохта, ма бу адамла Гюрджюу бла Эрменни персле бла тюркледен джакълагъандыла, кеслери да анда къалыб, орналгъандыла. Джер-джерде да аллай затла бола келгендиле. Бюгюн бир атадан-бир анадан дегенча джаратылгъан бир миллет да джокъду. Ар-

тыкъсыз да къазауат болгъан джерде уа. Бу къайнай тургъан дуняда уа мыллыкъ атылмагъан джер болмаз... Ма ол себебден, къарнашчыгъым, джаным, кёзюм, дуня бары къарнашды, эгечди. Тамар къызыбыз болмаса да, биз эт джууукълукъ тутарыкъ эдик. Энди Эбзени къой да къой, Гюрджю бла да къарнашбыз, Тейри адамы.

— Тытыт бла да алай узакъгъа кетген болмазсыз, тейри, Қъалтур, — деди джашланы чамчыракълары.

— Ай, санга ант джетмесин! Тытыт бла мени атабабаларымы арасы бла Индил суу ётгенди, андан бери ненча мииг джыл кетгенди. Хаммесей кеси да, джууукъ тюлбюз, энди джууукъ болайыкъ, дегенди, — деб кюлдюрдю джашланы, къызны бетин къызарта.

— Тауукъ тюшю тары бюртюк дейдиле, джашла, мени тюшюм да энди Хаммесейди. Ай, Тейри аны мени юйюмден къаратсын, аны атасына мен берген малланы санатсын! Бёрюню чууанагъа киргизгенлеринде да, къойла сыртдан аууб барадыла деб ахсына эди дейдиле. Мен да аллайын болгъанма, Хаммесей, бир кёб гунахымы алгъанса. Салынныкъ болджалны узайтыб турма да белги бер. Мен да къууаныб, хазырланайым, юсюме-башыма къарайым. Бусагъатда уа, джашла, энди айыб этмесегиз, мен ол келген джериме къайтайым, — деб, бир бёлек джаш да ашыра, къартлагъа келди.

— Тейри, Қъалтур, бал чибин къызыл гокка таба учханча, сени кесине тартхан бир зат барды, алайды, — деди Бештау.

— Барды, тейри. Ол мени тартханча, мен аны тарталсам, сизни бла тынч олтуруб турлукъ эдим. Майна, Элмырза джукъусураб турады. Ай юйюнге, былай ол джырларынгдан бир-экисин джырлаб, къонакъларыбызны кёзлерин ачсанг а!

Элмырза башын кёлтюрюб, аны таба мутхуз къарады. «Ий, биз джашаудан безиб, башыбызны къайры атаргъа билмей тургъан заманда, бу нек къутуруб айланады?» — деб келди ол джырчыны кёлюне, алай а бир кесекден ётгюр джюрек къанатланыб, къан тамырлары къозгъалыб, къаны къызыб башлагъанын сезиб, тау джитиге къонган учар къушча, башын ёхтем кёлтюрюб тегерегине джити къарады. Ол къылкъобузсуз джырламай эди. Қъайсы эсе да анга къобузну узатды. Қъамишлеча къатангы бармакълары бла аны алыб, къонакъгъа да, къараб:

— Джаш заманымда ай десем, ауазым айгъа тийиб, зынгырдай эди. энди уа башы сынган чёббашыча мискин къалтыраб къалады,— деб башын биягъынлай бир такъыйкъагъа энишге ийди. Қъалгъавлагъа эди ол такъыйкъа. Апендини бу къууанч кюнюнде къууанганлагъа эди ол кёзню джумуб ачхынчы деген бла ёлчеленнген заман. Элмырзагъа уа... Элмырзагъа ол эмина эди. Ёмюрю ашланыб, ёл, нек джашайса деб тургъан джарасы эди. Ол такъыйкъаны ичинде Элмырзаны кёзюне кёрюннгенни кёргенни да эзилер эди джюреги, аны кеси чекгенни къой эсенг...

Фахмулу, керти джырчы ётгюр болады. Дуня меникиди, мен да дуняныкъыма деб тургъан сейир джырчыны къайры эсе да Қъарачайдан тышына бир къууанчха чакъырадыла. Ол ары кетгенлей, Азар бла Озар деб эки алапат эгиз джашчыгъы кёмеден ауруб, ёледиле. Сау эл Элмырзаны аллына барыб, къайгъы сёзлерин кюу бла айтыб билдиргендиле. Элмырза юйюне къаи джаууб тургъанын ангылаб, эринин къабыб, атыны джюгенин бошлайды. Аты да юсюндегини ичин билгенча, бойнун энишге мугур ийиб, акъыртын, кесини кёлюча, мыдах атлайды. Алай бла элге джетгендиле. Элчиле, джумушларын къоюб, хар бири аны булджутур дыгаласда айланадыла, алай а джюрекни тырнаб тургъан къыйынлыкъны уа киши да унутдуралмайды. Бир кюн ингирде эчкиле макъырыб, ыстауатны толтурадыла. Эчкилени саууб, макъыра тургъан улакъланы иедиле. Бир акъ эчки уа, улакъларын табалмай, инджилиб макъырады. Аны хар тауушу Элмырзаны джюрегинден бир хуртдагын юзюб алады. Элмырза аны кесине ушатыб, къатыңа барады. Акъ эчки да, джанына бир сеbeb излегенча, Элмырзаны къатына келиб, ышымларын ийисгеб, тюбюнден ёрге къараб, адамча, бушуулу таууш эте, макъырды. Элмырзаны тёппе тюклери ёрге тутуб, бёркю башындан тюшюб кетеди дегенча болады. Джырчы энишге ийилиб, эчкини джаякъларын къол аязлары бла сылай, бетин аны бурнуна тиреди. Эчки, анасыны эмчегин табхан сабийча, къымсыз болду. Элмырзаны исси джыламукълары бетин джырыб, эчкини хамхотуна сууб тюше эдиле. Эчкини да эки эгиз улакъчыгъын бёрю ашагъанынмы эшитген эди джырчы, огъесе мангырагъанынданмы ангылагъан эди бушуулары бирча болгъанларын, ким биледи. Джюрек джюрекни ангылаб, джырчыны кёлю кюйюб хайыуанны джазыкъсына, ёр-

ге туруб, кетгенди. Дуня ашы ызындан шум болуб къарады. Ол барыб къошха кириб, Акъ эчки деб кюу этиб, джырлагъанында уа, адамла юсюн басыб, джырчы бла бирге сабийлени джылауларын джангыдан этдиле. Хайыуанны бушуу адам джюреклене эзиб, дуняда кыйынлыкъгъа налат болсун дегенча бир сезимни орнатды тынгылагъанланы джюреклерине... Бу затла барысы да, джырлай башлагъанлайына, келиб кёз аллына сюелиб, кёкюрегине тюрелиб, туура ма бююн бола тургъан затча, джангыдан инджите эдиле Элмырзаны.

Джырчы пил сюекледен джонулуб этилгенча назик бармакълары бла кюбузну кыйллырын сарната келиб, джырлай башлады:

О, нек сарнайса, акъ эчки,
Кёзлеринг манга аралыб?
О, мен сенден да кюлайсыз,
Джылай билмейме, таралыб.
Ой, къарайма да, кёрмейме,
Чакъырама да, келмейле,
Къайдады, къайда эки балам?
Къайдагъыларын билмейме...
О, нек сарнайса, акъ эчки.
Кимден излейсе болушлукъ?

Къайдад сени да улагъынг,
Ол эни джыртхан кюулагъын?
О, нек сарнайса, акъ эчки?..

Зынг-нг! — деб кюбузун бирден титиретиб, джырын аягъына дери джырламай, эрлай ёрге туруб, уллу эшик бла чыгъыб кетди Элмырза. Джырчыны ашыра, ызындан адам чыкъмады. Аллаи кёзюуде ол хыны этиб,, адамны да ачытыб, кеси да джарсыучусун биллиб буза эдиле тау адетни...

— Чакъырмай кюйсанг, кёлю къалады. Чакъыр-сакъ, ма былай инджиледи. Чырт унуталмайды... — деб ангылатды Мухаммат апенди, кетгенни ызындан мыдах къараб. — Кеси сынамагъан бу адам бла бирге инджиллик да болмаз, алай а джырлаб башласа, барыбызны да инджитеди. Не этерге билмейбиз...

Анзор бий башын Къадох улу таба буруб, аны айтханына эс бёлюб, тынгылай, кёзлеринден акъгъан джыламукъну тобугъуна тамгъанын эслеп, джунчуду...

Къадый да кюнагъы да шум болдула. Экиси да бир ахлуларына кыйналгъанча, Элмырзаны джарсыу-

уна джангыдан джарсыб, мыдах болдула. Алайдагы-
ла бары да бирден бушуу этиб, кьонакь юй дыфсыз
болду...

* * *

Къарачайны къара кьадау ташлары эримегендиле,
кьарлы таулары орунларындан да тебмегендиле. Кьо-
бан да биягынлай, кём-кёкдю толкьунлуду. Кёкде,
джерде да тюрлениу кёрюнмейди. Алай а ол алгын
ат ойнатыб, кьылыч суууруб келиучу, той-оюн бол-
гъан юйню босагъасына бёрклерин салыб, намысын
теблеб, халкьны терисин союучю джыртхыч джюйюс-
ханла энди, башларына юслерин букъу басхан, онгнган
джашил сархла кьысыб, джаяу боюнларында артмакь-
лары, кьолларында таякьлары бла, шыйыхлабыз деб
келедиле Шам Къарачайгъа. Неди бу? Садакьачы?
Аллахны келечиси? Дин кьарнаш? Ой, тыбырлары
сууурукъла, сора итле алагъа тамам ол джыртхыч
джюйюсханлагъа чабханларыча, алай ачулу пек ча-
бадыла? Ала да, джашил сархлы «шыйыхла», итлени
алай аяусуз нек сермейдиле да «шыйых» таякьлары
бла? Аман кёзлери барды аланы, тоба болсун, аман
къанлары. Мурдар къанча...

Кьонакьны суйген халал Къарачай адетлерин унут-
хан болурму? Огъай! Керти кьонакьгъа тыбырда джы-
лы ашарыкь кзуру да табыла эди Къарачайда, инджи-
либ келген тюз адамны таякь тюбюнден чыгъарыб,
гырджынны эки сындырыб, кьарнаш эте эдиле, юлюш
бере эдиле. Джарсыб келгенни джарсыуун ала, джа-
расын багъа биле эди халал Къарачай. Бюгюн да алай-
ды. Къан бла кирген джан бла чыгъады. Кьарнаш-
лыкь таза иннет бла келгенни Къарачайда эркелете,
юйюрсюндюре биле эдиле.

Да сора не болгъанды да? Джюйюсханла гюнах-
ларын джуудурабыз деб кьысхан болурламы башла-
рына сархланы? Огъесе чууанагъа тюшген бёрюлеча,
кьуйрукьларынымы кьысханла?..

Джан кирген болурму шам Къарачайгъа? Худес-
аягъында Къая тешикден, Къабланни тешигинден,
джангыз бир эски кьарачай кьауал бла кьазауат
этиб, сермеб джюйюсханни башын кесиб, теке сакъа-
лындан тутуб, аскерини аллына быргъагъанны, эки би-
легин томуруб, атына кьапландырыб ийгенни бюгюн
кёзю ачылгъан болурму?..

О, ненча къара къан тѣгюлгенди Къарачайны шам джерине!

Бу затладан тюшюнюб, къаплагъан болурламы башларына быстыр боккаланы? Кѣзлерине джити къараргъа керекди аланы. Итле бир затларын сезиб суймейдиле «сабыр шыйыхланы». Итле аланы ийислеринден, джѣбелеб джюрюгенлеринден сезедиле.

Хыйлалыкъ акъылды, бѣрк орнуна джаулукъ къысакъ башыбызгъа, Къарачайда ачлыкъ келмез кърныбызгъа, муратыбызгъа сабыр-сабыр джетербиз. Къарачайны энтда тонаб кетербиз, деб келедиле бу быстыр-баш шыйыхла.

Огъай, Къарачайда хыйлалыкъ ѳмюрде да саналмагъанды акъылгъа! Кюлмей-ышармай тургъаннга оюмлуду деб, кесин алдатмагъанды Къарачай, уятсылыкъгъа джигитликди деб, бир да терилмегенди, дордуклукъну асыллыкъды деб тѣрге чыгъармагъанды. Эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлюдю деб, эс ташламагъанды халкъ.

Ол ийисли джюйюсханла уа бары бирча дордуклаэдиле: уллу кѣллюле, джутну джуту, къызбайла, махтанчакъла, дорданларын алгъа тутуб, эринлерин чюйюрюб, мен кимме деб, дорданларын тюе...

Биринчи келгенлеринде, къонакъгъа къарагъанча къарагъандыла алагъа: адетдеча ашатхандыла, ичиргендиле...

Ала уа, асылсызла, тойгъан джерге тогъуз къат деб, ѳшюн уруш этиб, тонаб, джыртыб башлагъандыла. Алай а, эй десенг, ой дериклерин унутханмы этген эдиле, огъесе джутлукълары тамакъларындан буууб, атха къамчи ургъандан башха затха кеслерин къыйнай билмеген джыртхычла кертда джюйюсханлабыз деб, ач бѣрюлеча, келе эдиле, келе эдиле шам Къарачайгъа...

Энди уа бары бирден шыйыхла, хаджиле, дин кърнашла. Ёлтюрмезликлерин биледиле. Адамны къой, Къарачайда макъаны да ёлтюрмейдиле. Макъаны ёлтюрген — хаджини ёлтюрген кибикди, дейдиле. Хаджи деб керти бир тюз адамгъа айта.

Джюйюсханланы уа? Джюйюсханланы къанлары халалды...

Джюйюсхан... Бу сѣзню къарачайда ѳмюрде да сыйы болмагъанды. Хыликге, самаркъау этиб, джийиргениб айтхандыла джюйюсхан деб. Къанлы Чынгыз ханны атын чюйресине айландырыб айта, табхандыла бу

сѣзню. Ол сеbebден ашы ёмюрде да сыйламагъандыла, ариу кѣрмегендиле. Алан демей, джюйюсхан дедиле эсе, къарнаш этмезлерин бил да къой.

Сѣзню, амап-иги эсе да, къызбай,батыр эсе да, кылыч кесмейди. Сууда батмайды... Не сыйлы, не сыйсыз а болады, учуз, джийиргеншли...

Къарачайда эм учуз, эм сыйсыз, джийиргеншли сѣзлени бирн — джюйюсханды. Тамам ол сѣзню джамчы этиб юслерине кийгенлени багъасы чакълы бирди ол сѣз. Къарачайда...

Аны ангылабмы тешдиле энчи бѣрклерин башларындан джюйюсханла, огъесе... Ким билед. Ала Къарачайгъа энди шыйыхла болуб тѣгюлдюле. Алгъын ала джахил деучю Къарачай энди алагъа — Мекка, Мединамы болду?!

О дуня, тюрлюдю сени юсюнде джашау!.. Алла бир шыйых, аллында-артында да джашыртын дигизалары бла бюгюн да келгенди. Къарачайгъа. Ол дин ахлугъа дигизала, ийнекге къууушханча, неге керекдиле ансы?..

Акъ мермер ташладан уста ишленген омакъ Джума межгитни ичи адамдан толуду. Мазаллы, кенглиги отуз аршын болгъан межгитде бармакъ басар джер къалмагъанды. Джаны болгъан эркиши бютеу былайдады дер эдинг.

— Мубарекле, дин къарнашларым! — деди ол шыйыхланы бири, мен файгъамбаралейхисаламны, аллахны сыйлы саламы анга болсун, джылындан озуб, асыры кѣб джашаб барама. Дунияны артына киши да джетмегенди. Меккяда, Мединада шыйых топракъда басдырылсам эди, алай а сизге, дин къарнашларыма, келдим мен, къартлыкъ таягъыма таяна. Ёлсем да, дин къарнашларыма ашхылыкъ эте ёлейим.

Муслиманла! Сары гяуурну къара булутлары башыгъыздан басыб келедиле. Аны шайтан арбасы ауушладан ауса, сабийлеригизни сыйырыб, кесигизни клисалада къайнай тургъан тонгуз шорпада джууундуруб халек этерикдиле.

Кѣбдюле сары гяуурла, тонгузну тюгю чакълы. Арбалары сууларыгъыздан ётгенлейине, къарт аналарыгъызны селеке этерикдиле, аталарыгъызны ёлтюрлюкдюле, къатынларыгъызны тонгузчуларына тос къатынлагъа берликдиле. Сабийлеригизни ассы динлерине къайтарыб, белигизден сауутларыгъызны тешиб алыб, хыликкелик этиб, сабийлеригизге ёлтюртюрюкдюле

сизни, муслиманла. Ой, мен ол кюнню кёрмейин кирей-
им кёрюме. Сиз да кёрмегиз, дин ахлуларым.

Билеме, хар биринг дин къазауат ачаргъа хазыр-
ды. Дин къазауат демеклик бюгюн — тыбырын, ата-
сын-анасын джакълау, сабийлерин кьолунда тутуу де-
мекликди. Дин къазауатны бюгюн ёмюрде да болма-
гъапча магъанасы уллуду.

Алай а, аллах кёред, аны кьуругъу узунду, узалыр
кюнюн кеси биледи, сизни ичигизде гяуурлагъа ышан-
нганла да кёбдюле. Кёбдюле...

Насыбсызла, билмейдиле ала, гяуурланы кьолла-
рындан боллукъларын ууахтылары. Алай а мурдарла-
ча ёллюкдюле. Этерлерин этиб бошасала, харам джю-
реклери къандырса, ала кишини да аярыкъ тюлдю-
ле: кьуран-китаб кибик гюнахсыз сабий да, шыйых
кибик кьарт киши да бирди алагъа. Экисини да, кир-
пик кьакъмай, аллыкъдыла джапларын.

Къатыды, ачуулуду, сизни башыгъызда джулдуз-
ладан эсе кёбдю сары гяуур. Анга адам керек тюлдю.
Адамын, асыры кёбден, джерине сыйындыралмай, эл-
тиб Итил суугъа кьуйгъанды да, сууну тамагъы кьа-
рылыб, аланы элтиб тенгизде чабакълагъа аш этерге
къарыуу джетмей, тегерегине джайылыб, мырды сууча
ийис этиб, дунягъа энтда эминаны ол джайыб келе-
ди, сары гяуур, — деб тынгылагъанланы джюреклери
титиретди, кёзлери огъурсуз джапнган шыйых, динден
озуб, миллетле арасы дыгаласда асыры кёб селеше.
Былай ойлашыб тынгылагъан адам аны «шыйыхлы-
гъын» ангыларыкъ эди, алай а харман кеси селешиб,
джюреклени аздыргъан сёзле бла юркютюб, соруу сор-
дурмай, шыйыхлача сабыр селешмей эди ансы.

— Да сора не этейик да, не кычырыкъ, не сый-
ыт? — деди Бештау. Тыбырларыбызны кёмюб, къабыр-
ларыбызны унутуб, кьайры кетейик да туугъан дже-
рибизден?

— Да сора сиз гяуурлагъа ышаныб, былайда кьа-
лыргъамы умут этесиз? Къабырларыгъызны джылауун
ол сагъатда сиз этерик тюлсюз, къабырларыгъыз эте-
рикдиле сизни джылауугъузну.

Тенгиз-джууугъугъуз, дин ахлуларыгъыз кёбдюле.
Алагъа таяныгъыз. Четте терек ауса да, таянады
ёрге сюелгешиге. Майна, Порта. Эсигизге тюшюрчюгюз,
1810 джыл хачыпсыланы алдаб, джерлерин орус пат-
чах алдымы? Энди ала уа кёчкюнчюле болуб, ит ор-
нунда атыла-сатыла айланадыла. Орус бла бегитген

сёзюгюзню заманында бузмасагъыз, сизге келир кюн да олду. Унутмагъыз!

— Антыбызны къалай бузайыкъ! — деди Дебош, — Бизде андан уллу бедеш джокъду.

— Гяуур бла ант этгенигизде, аллахны аты бла этген болмаз эдигиз? Антыгъыз бла сиз алагъа къадауугъузну ачасыз! Келешбейни джашы Сафарбейлей бола тургъаныгъызны нечик ангылаялмайсыз?

Не уа — сиз бармакъ басханмы эдигиз ол сёз бетитилген къагъытха?

— Огъай!

Сиз ант этгенми эдигиз, къуранны къолугъузгъа алыб?

— Огъай!

Да сора нек къоркъасыз да, биреу, сизге аманлыкъ излеген адам, сизни сары гяуургъа сатыб, багъагъызгъа батаргъа излеген адам, этген антны бузаргъа?! Не?

Къазауат! Дин къазауат! — деб къычырды, сархыны учу бла мангылайында тер чирчиклерин сюрте.

— Огъай! Антны бузгъан антсызды. Олсагъатда бизге киши ийнанмаз! Не сёз, не бет къаллыкъды андан сора? Биз кёзню ичине сыйынырлай бир бурху. Эресей а — тенгиз-терк! Бизни да къанат тюбюне джыяр, бу джюйюсханланы да — къабларына! — деб къычырды арлакъдан биреулен.

— Ай, сен шашыб айланаса. Сен муслиман тюлсе. Аллахны аллына не деб барлыкъса?

— Шыйых джюйюсхан болгъан джерде мени да кёзюм болур. Бек ариу кёреме, кёзлеринг садакъла силдей туралла, шыйых. Оноубузну кесибиз этербиз. Къыйналмагъыз! — деди биягъы джаш.

— Тюнене берген сёзюбюзню бюгюн джутсакъ, биз инсан тюлбюз, аланла. Былай сагъыш этиб бир ойлашчыгъыз. Ма бу дин къарнаш кимди? Мени сарытын, ол бизни джазыкъсыныб келмегенди. Аны да бери ким болса да ашыргъанды. Дин ахлу эсе, майна, Меккясына, Мединасына барсын да намазын этсин! Ой, бизни ташларыбыз сёлеше билселе, аны ким болгъанын айтыр эдиле, — деб Дебош сёзюм бошагъынчы, бир джанындан хуртда Ораз къычырды:

— Ол джахилди! Диннге къайтмагъанды. Къартлыкъ хатерин этебиз ансы, аны сёзю артыкъды. Сюйген адамыбыз болгъанлыгъына, джарамагъан сёзю айтады.

Шыйых башын булгъаб:

— Ярабин, бизни тюшюндюрюрге деб, сен джаратмагъан не барды? Алай а аланы ичинде джахилден асынг джокъду.

— Джамагъат! Гяуурну да, ассы эсе да, кесини дини барды. Гяуур динине бек деб, билмейми айтхандыла. Муслиманны да кесини дини, ахыр фыйгъамбар Мухаммат расулуллахгъа берилген сыйлы дин.

Дахил а, харамды кимге да: гяуургъа, муслиманнга да. Ол иблисникиди. Джахил туругъа инсаннга джарамаз, къыямат кюн не тил бла билдинг мени деб аллах санга сормаз. Аллах сакъласын динсиз болгъандан, ма ол сууча, къайры баргъанынгы билмей, — деб башын дагъыда бушуулу булгъады «шыйых».

— Аланла! Былайгъа биз шыйыхха тынгыларгъа-мы джыйылгъанбыз, огъесе къартларыбызны селеке этергеми келгенбиз? Алай эсе, шыйых керекли джерибиз джокъду! Джахил кимди? Биреуню динин кесине таяндырыгъа излеген. Олду джахил. Дебошну дини-Тейри динди. Аталарыбызны дини. Бу шыйыхныкъына уа биз тюнене къайтханбыз. Ма мунуча бир Исхакъ апенди келиб, малыбызны-мюлкюбюзню джойдуруб, ауузубузгъа арышла салдырыб кетген эди. Энди уа атабыз джахил, кесибиз джарыкъ. Алай боллукъ тюлдю, Тейри! — деб къаты сёлешди Бештау, Дебошха ышангылы къарай.

— Къонакъгъа хыны этме, Бештау. Адетибизни бузма! — деб джалынды Ораз, Бештауну тебгенин кёрюб.

— Ораз, къонакъ къойдан джууаш, дейдиле. Къонакъла итлени бир-бирлерине юсдюре тебреселе, талашыргъа чабадыла...

— Да сора биз итлебиз, сени кёлюнге келген бла, не?

— Огъай, барыбыз да тюлбюз. Самырла уа бардыла. Къуйрукъларын къайыра башлагъанларын кёрюб турабыз. Азауларын сындырмагъа эдиле ансы.

— Алай эсе, ма ол де да кёргюз, ким итден туугъанын биз да бир билейик. Кёргюз!

— Заман джетсе, ала улурукъдула. Олсагъатда халкъ кеси кёрюр.

— Джамагъат, къарнашларым! Мени сёзюмде сиз джаратмагъан зат бар эсе, аллах сакъласын, мен ёлейим. Гырджыныгъызгъа разы болугъуз, мен ма бу-сагъатдан огъуна кетейим...

— Алай дегенинг? — деди Ораз, бети агъара, —

Биз инсан тюлбюзмю? Кеч бизни, шыйых, аллах ючюп. Сен юйюнгю-кюнюпгю атыб, бизни ючюн деб келгенсе. Джерибиз бауурундан эки джарылыб, биринде сиз, биринде биз деб турабыз. Тамбла уа сары гяуур экисин ууучуна джыйды да ма ол биз диннге къайытхан заманда тонгузланы къыргъанча, къырды да кетди. Анга бизни джерибиз керекди. Кёрмеймисиз, бизни тар ёзенлеге джыйыб, солургъа къоймай тургъанлары?

Къайда Къарчааны атасыны Хумара къаласы? Кесини къалалары, Бештау тегереги, Нарсана тюзле, Ташлы сырт, Архыз къалала? Къайда джерибиз-суубуз?

Тегерегибизни къуршалаб, башын къаратханны кёзюн алыб тургъан сары гяуургъа тартхан барсын, шукур болсун, мени киндигим муслиманнга кесилгенди.

Таш зийданлагъа джыйыб, бетибизге тюкюрюб тургъанлары азмыды? Келген бизге не болады ёмюрюбюз. Бу уа, хариб, дин ахлубуз. Аскери джокъ, кылычы джокъ...

Мени сартын, мен кюл салмагъан антыма керти болаллыкъ тюлме, — деди, тамагъы хырха болуб, андан ары сёлешалмагъан Ораз.

— Мен да, мен да, — дедиле аны тегерегинде бир бёлек адам да.

— Сиз Къарачайны джояргъа тебрегенсиз! — деди биягъы Бештау, — Ай, биз эминадан, ёлетден да къалгъанбыз, ма бу тёппелиледен кзутулалгъа эдик. Алааны бир аман кёзлери барды. Тейри, шыйыхла алай кёб сёлешмейдиле. Бу а, тирмен къакъгышча, тохтаргъа унамайды. Арты игилк бла бошалсын. Алай тюлмюдю, мен билген бла, бизге бу адамны опоуу керек тюлдю.

— Тоба-асто, бюгюн сизге не болгъанды экен, муслиман тюлмюсюз?

— Таулулабыз, Ораз, таулула! Дин ахлуларынги келиб этиб кетгенлерин да билебиз! Асхакъ-Чокку гяуур болур эди санга, хо! Джюйюсханларынги ичинде да биз кёрюб, гяуур джокъ эди, шыйыхыгъыз да муслиманма деб ант этеди. Адамма, адамча келдим, адамча кетейим деб а бири да айтыргъа унамайды, — деб «шыйыхха» эрши къарады Бештау.

— Ай, сен таулуса, биз а шыякыладан чыкыгъанбыз, — деди, не бла джууаб этерге билмей, Ораз.

— Тейри, Ораз, кимни арбазында тары кёрсенг, аны тауугъу болуб къаласа сен. Атанг да алай эди, атангы

атасы да алай эди. Сен да шашмай алагъа ушайса. Кёзюме кёрюнуб къалдыла, — деди Дебош.

— Сен джахилсе! Диннге къатышма, Дебош. Джамагъат сени сёзюнге къарырыкъ тюлдю. Сени амалтын джаханимге тюшерге киши да унамаз. Дунияны терсине бурма, джаным, къарт хатеринги этиб, башыбызгъа чёкдюрюб къойгъанбыз.

— Джаханим бар эсе, мен сени анда кёрмей тохтамазма, Ораз, тейри, кесим кюерик эсем да, барыб анда сени бла бир бетлеширме. Эсингде болсун, — деб ышарды Дебош.

— Сен ёлюрге унамайса. Турса, дуня атангы мюлк джерича, — деди Ораз, басылгъан ауаз бла.

— Бир кюн джахил, бир кюн хаджи болмасанг, сен да джашарыкъса.

— Тохтагъыз, аллахны сыйлы къуллары, тохтагъыз! Сёз шайтанды. Ауузунгдан бир чыкъса, ызындан элтиб турады. Ашыкъмагъыз! Орус бла Къарачайны арасында кёб келишиу болгъанды. Къарачай бузуб билмейме. Орус а, кесигиз билесиз, сёзюн ёмюрде да тутмагъанды. Ала бу джолда да сизнича адет-намыс деб кюреширик тюлдюле. Асхакъ-Чокку башларыгъызгъа дери джандыргъанында, оруслула ауузугъузгъа суу къуйдуламы? Тохтамышны, сизни кёкюрегине къысыб тургъан Тохтамышны, Асхакъ-Чоккугъа сойдурду да, сизни да кау-куу этди да къойду. Джантакъча, джел сюре кетди да бир хуртдагыгъыз бу таш тешикледе джанын сакълады. Нафа джаугъа тюшген чёббашыча, джана эди джеригиз, дейдиле.

Гиркъандан, Итилден башлаб джашагъан джамагъатыгъызны къырды-джырды. Орус сизге не этеди? Бир джукъ бла болушхан къой, Тохтамышха ол юсдюргенди Асхакъны. Апы нечик билмейсиз сиз?

— Шыйых, Тохтамышда бизни не ишибиз болгъанды? Азыкъ аз болса, тенг харам болур дегенлей, ала бир-бирлерин талагъанлыкъгъа, бизге къарнаш болаллыкъ тюлдюле. Бири оу, бири шау. Экиси да къаныбызны ичгендиле. Ала бла бизге юлго излеб къыйналма, — деб сёзюн бёлдю Бештау.

— Къыркъ киши бир джанына, сен да бир джанына, — деб, андан ары джукъ айтыргъа базмады «шыйых», алай а бир кесекден, нени эсе да эсине тюшюрюб, эрлай бармагъын ёрге кёлтюрюб, — Унутмагъыз, сабийлеригизни мамлюкле этерикдиле, динлерине къайтарыб, артда ала сизни ма бу тауларыгъыздан, кёрюр-

сюз, ма мен айтхан эди дерсиз, тауларыгъыздан сюрюб, атабыз-анабыз демей, сюрюб, мырдылы джерлеге, малланы джыйгъанча джыярыкъдыла. Алайда уа эркишилеригиз джер тюбюнде, ма былай ёшюнлерине дери суугъа батыб, ташкёмюр къазарыкъдыла, джер тюбюне кирген ызына къайтмагъанын а билесиз, джангы туугъан сабий болса, апы мырды ургъуйла къанын ичиб, безгекден бездириб, ит этиб, термилтиб ёлтюрлюкдюле. Мен ма бу айтханларымы билиб айтханча билейим къыямат кюн ярасулну байрагъыны тюбюнде болурумму, — деб, джётел этиб тохтады.

— Да сора сизни джюйюсханларыгъыз тюлмю эдиле ол босагъагъа бёрклерин салыучула? Уйт дегенни башын кесиб, мюлкюбюзню тонаучула?

— Керти айтады, къыркъ киши бир джанына, къыйыкъ киши бир джанына деб, сен хамаи солунга тартыб турмачы, — деди Ораз Бештаугъа.

— Тейри, сени бу дин къарнашынг Ыстампулдан джаяу келгеннге ушамайды. Учуб ётмеген эсе, — деб ышарды Дебош да.

— Иншаллах, къыямат кюн Махшарны аулагъында мен ёкюл болуб сизге турурма. Гюнахымдан чыкъдым. Ий, ауруунгу алайым, джашынга бир эмчек сал деб, эртде къатын айтханлайына, мен нек кюрешеме? Сюйгенигизча этигиз: гяур болабыз дей эсегиз, болугъуз, сабийлеригизни кесигизни ёлтюрген мурдарла этебиз дей эсегиз, этигиз. Сюйгенигизча этигиз. Мен гюнахдан чыкъдым, — деб, бюсюреусюз этиб сёлеширге кюрешди сархлы.

— Огъай, тейри, шыйых, сен бизни къоркъутуб, кёзлерибизни джабаргъа умут этесе. Алай боллукъ тюлдю. Джаханымде сени да болур юлюшюнг. Динни юсю бла джорукъну нек буздураса сен бизге?

— Да сора сен гяурла джанлыса, не?

— Киши джанлы да тюлме. Кесим джанлыма! Мен дуняда джюз бла джарым джыл джашаб келеме, тышындан сёз бла келген — джамагъатны тонаргъа деб келеди. Бизни джазыкъсыныб сизни биринг да атындан тюшмегенди. Сенича шыйыхла алгъын джюйюсханла дей эдиле кеслерине, бёрклерин джанбаш кийиб. Энди уа сархла къысасыз. Кяба джабыудан. Башхалыкъ а кёрмейбиз.

— Сёлешгенинге тынгылайма да, сен джаханымде орунунгу кимге эсе да юлюш этерге излейсе. Унутма, сенден эсе джандетге бир сары гяур тыйыншлыды.

— Тонгузну аласы-къарасы джокъду. Ары барсакъ, экибиз да бирге джебелерик болурбуз, тейри.

— Дебош, шо кёлюнг бла сёлешеми тураса? Шыйыхны кёзюне къараб, алай учуз къалай сёлешалдынг?

— Уллу тюзде джангыз терекча, джангыз башынг бла санга не башхасы барды? Шыйых эсе, шыйыхды, джюйюсхан эсе, джюйюсханды. Болма къой, — деди Мудар, Оразны кёзюне кука къарай.

— Тейри, буталанган терекча, джангыз болгъанымы, ит джаш, сен айтмасанг да, билеме. Уланымдан туугъан бир бала бар эди да, ма бу шыйыхлагъа аманатха бериб ийген эдиле, олсагъатда аманат къайгъы да джокъ эди. Энди мен бир къуу терек. Юйдегими бютеу эмина чёблеген эди, кесими уа кёк да, джер да унутуб турады. Алай а мен ма бу джерден тая тебресем да, шыйыхма деб келгенге ийпанмагъыз дерикме. Гяуургъа тартыб этмейме. Мен гяуур тюлме, юйюгюзге ашхылыкъ кирликле, мен тейри уланма. Ол да бир тюрлю бир динди, кёкню танг аласында сыфаты, ол танг джарыб келгени. Танг ыры, — деб кёзюне нени эсе да бир ашхы затны кёргюздю Дебош.

— Джаныуарны аягъына къабханны элтиб киши да салмайды. Ма алай бир джерде къурады да, юсуне ашарыкчыкъ салады. Қъабайым деб узалгъанлайына, къабылады да къалады. Сиз да тюзге чыгъабыз деб бойнугъузну ёзенден тышына чыгъаргъанлайыгъызгъа, тюшериксиз сары гяуурну къабханына. Ол сизни кесине илешдире, саныгъызны биле турады, ангылаялмаймысыз? — деди Сархлы.

— Тюз айтады, тейри, — деб бир-бирлерине сескекли къарадыла бир къауумла.

Аны эслеген шыйых мычымады:

— Башыша баш бау излеген чыкъсын ёзенден, орус базарлада чочха къыймала излей.

— Орусну огъу-тобу барды. Аскери кёбдю. Ол бизни алыргъа суюсе, эртде аллыкъ эди. Хоншу болуб джашайыкъ дейди, — деди Бештау. — Эресей бла кюрешиу — барыб башын къаягъа ургъан кибики. Джеригиз бла мени джаууму ийиб, манга заран этмегиз. Хоншуча джашайыкъ, — дейди орус.

— Бештау, алай нек алджадынг къартлыгъынгда?

— Биз сау болуб Қъарачай кишиге баш урмаз! — деб къычырды бир джаш, Қъадох улу таба ёхтем къарай. Ол, аланы сёлешдириб, хар бирини ичип билирге излегенча, кишиге тохтасын демей, чегеди.

Ораз бойнун созуб, аны изледи. Кёралмады.

— Барыб башымы кыаягъа урама десе, биреу биреуню тыяллыкъ тюлдю. Аллай залим башы болгъан барсын да урсун. Биз а, тейри, бюгюн гугук деб, тамбла къакъ деяллыкъ тюлбюз. Бу зат да бизге акъыл юретмесин да джолуна барсын, шыйых, файгъамбар эсе да.

Эресей бла сёзюбюз малыбызгъа аш береди, адамыбызгъа хайыр. Дин къарнашла бизге не береди? Эресей келиб сабанларыбызгъа таш, босагъаларыбызгъа бёрк салмагъанды.

— Орусдан сора тузу болгъан джокъду деб гураса сен. Къара тенгиз муслиманны кълундады. Аны ичи ёресине да тузду, — деди «шыйых», Бештауну сёзюм бюсюреусюз эте.

— Эресейге таянсакъ, ол ат юсюнде мыйыкъ бургъанла бизни таныяллыкъ тюлдюле. Къайда джыртхыч да, бара барыб, биреуню джылкысын сюрсе, джюйюсхан болады да бизден джасакъ излейди.

Эресей а бизни джакъларыкъды. Гарчук улу динигиз-тилигиз да, джеригиз, ырысхыгъыз да тургъаныча кесигизде турлукъду. Анда кишини дауу джокъду. Эресей сизни джакъларыкъды! Сёзюм мени сыйлы патчахымы ауузундан чыкыгъан сёздю. Аны бузаргъа кишини къарыуу джокъду дегенди. Анга уа не айтырса, шыйых? — деб сорду Бештау, — Эресей бизден ёмюрде джасакъ излемегенди.

Къадох улу тишлерин кысыды: «Ай, берюлени арты болмай, Къарачайгъа оноу этген кыйынды. Порта туруб, сени Эресейинги аягъы былайгъа басмаз... Ол Ачахмат улу этдириб айланады бу серлепи... Джаным сау болуб, мен аны тоханадан тайдырмай кьоймаз-ма...»

— Къачандан бери болдунг сен гяуурланы джакълаучу?

— Тохта, Ораз, санга тюл, шыйыхха соргъанды Бештау. Эресей бизге бергенни билебиз. Дин къарнашларыбыз не бергенни да билебиз. Бюгюн сёзюбюзню бузарча, не кыйынылыгыбыз барды? Тейри, биреуню отджагъасында тапига дерн киши да чёкмейди, къонакъ тепсиде къарнын тойдургъаны да кермегенбиз.

— Мени бир айтырым барды шыйыхха: мен аны чакълы юч джашагъанлыгыма, ол кёб кёргенди, кёб да биле болур. Сорлугъум: Сени бизге нек келгенинги, кимге таяннганынги былайда киши билемиди?

«Шыйых», сескекли болуб, Ораз таба къарады. Ол да не дерге билмей: «Ай, юйюнге ёлю кирлик, биле эсенг, айт, айталмай эсенг да, бир сёз бла тюрт ары, ол сархынгча ауузунгу да тётётегерек кысыб турмада».

— Ол затдан санга файда бармыды, къарнашым? — деди, кёзлерин сюзюлте, «шыйых».

— Аны джууабын билсем, айтырма.

— Бу адамда бир кёб къайгы джатады. Былай деб сыртынгдан салыб къояды, кёрдюнгмю? — деди бир киши къатында олтургъанны къулагъына.

— Бизни анда не ишибиз барды? Олий оноуну сангамы берликди? Джаншай берелле, оноуну бузугъуз деб. Оноуну оноу этген бузады. Бизде аллай эркишлик къайда?

— Къарачайны оноуну Къарачай этсин дейме мен. Шыйыхы да, гяууру да бизге неге керекди? Не уа — Къарачайны хорлар къарыу кимде барды? Майна, гяуурланы къой эсенг, кызылбеклени да тохтатдыкъ джерибиздеп. Джюйюсханланы уа? Аланы келиулерин эсинге бир тюшюрчю. Къырым ханла, уа?..

— Тохта, къартха не джууаб берликлерин бир кёрейик.

— Не кёрсенг да, Къарачайны къаушатыр къарыу джокъду. Асхакъ-Чоккуму дейсе, Тохтамышмы дейсе, Кърымханмы дейсе, Къазий-бийми дейсе... Ой-ой-ой, аланы санаб къолунгдан келлик тюлдю. Экиси да бош ёчешедиле.

— Къалай бош ёчешедиле? Ол сархлы оруслула бла сёзюгюзню бузугъуз дейди. Олийге джамагъат къадалса, темир къаласы болгъаинга темир тиреу керекди дейдиле, Олий ийилир деб этеди алай.

— Сен а кимни джанлыса?

— Мен?

— Хо.

— Мен Къарачай джанлыма.

— Ала уа?

— Ала: бири кеси джанлы. Ол Дебошду. Кеси джанлыды. Бештау — гяуурлагъа тартады. Олий а Гарчакга. Ант этген Олийди да?

— Хы, бу келген а, ол алайда чёкген дейме, ким джанлыды?

— Ким джанлыдымы? Пача джанлыды. Ол бизни Ыстампулгъа кёчюреме деб кюрешеди.

— Нек?

— Гяуурладан кьутхарама деб, эшитмеймисе?

— Да былайда кьутхарсын да кьойсун, элтиб пачасыны тоханасына чёкдюрлюк тюл эсе бизни.

— Сени сархына тьюреуюч этиб алыб кетерикди, дейдиле.

— Кьой энди, болдукъ-болдукъ, — деб, кьымсыз болуб, «шыйыхха» тынгыладыла ушакъ этгенле.

— Мени бери келгеними ахлуларымдан ёзге киши да билмейди. Ууахтым кьайда джетсе, анда басдырыгъыз деб осиятым барды. Мен сууаблыкъ ючюн айланган бир дин ахлу.

— Да бек тири адамса. Дип ахлула бираз сериуюн айланадыла. Сен а, кьуш кьанатыча, дженгил джюройсе, эшта, уча болурса. Сёзюнг да саудюгерлени сёзлерине тартады.

— Дин ючюн, кьарнашым, файгъамбар да кёб инджилгенди. Азрет-Алийни алтмыш тёрт кесек этгендиле. Хусейинни башын кесиб, джуртлагъа айландыргъандыла, Исса-файгъамбарны кьачха кериб, чюйле ургъандыла... Къара танысанг, окьуренг, джарлы сен...

— Кёб зат бла тюшюндюрдюнг сен бизни. Ахыр сёзюнг неди? Сен айт, биз ойлашайыкъ, — деди Дебош.

Ораз бла «шыйых», кьулакълары эшитгеннге ийнамай, бир-бирлерине кьарадыла. Дебошха алай дженгил алданыб кьалырладан тюл эдиле экиси да; бири тюрк пачаны тахсачысы, бири да аны дигизасы, халкьын сата айланган бир.

Дебош аланы акьылларын ангылаб, джумушатыр муратда былай айтды.

— Сёзню орусха Олий бергенди. Алай а джамагъат былай десе, ол огъай дерик тюлдю. Биз сен излегенни толусу бла ангылаялмайбыз.

Кьуру сёзню бузгъандан сора пайда джокъ эсе, биз чючкюргенибиз сайын бир аманат бериб кьайдан айланайыкъ. Бизде артыкъ адам джокъду. Сабанларыбыз саргъалыб, биченликлерибиз кьатыб туралла, малларыбызны басхан парийле кютелле...

«Ууалдынг, тейри, эмен дюккюч», — деди ичинден Ораз, — «Ууалдынг. Кёбге да чыдагъаненг».

— Мени айтырым — узунну кьысхасы да, оруслаула бла сёзюгюзню бузугъуз. Таянчакъ излей эсегиз а — дин кьарнашларыгъызгъа таяныгъыз. Сюйгенибизча этебиз, кишиге да ышанмайбыз дей эсегиз да, ким огъай дейди. Алай а элтиб бойнугъузну бугъоугъа салгъаныгъызны ангыламагъаныгъыз, сейирди.

— Пача уа бизге къалай къарады? Тюрк Пача?

— Аллах-аллах, бек джан аурутады ол сизге.

— Сёз ючюн, бюгюн оруслула бизни кюйдюребиз деселе, ол не зат эталлыкды? Хачыпсылагъа этгенича этиб къоймазмы?

— О-о, пачаны Узун-къыз деб бир тобу барды да, аны Эресей таба буруб атса, къараб-кърагъынчы туб этиб атарыкды. Ма ол тоб бла атыб алгъан эди урумладан Ыстампулну. Узун-къызны сеп сорма, мен айтмайым. Джерде-сууда да бусагъатда аллай халеклик салгъан сауут джокду. Боллукъ да тюлдю. Мен айтханны этсегиз, орус бла сёзню да бузуб, ол муслиман топракыгъа кетиб кваллыкъ эдим. Пача сизни былайдан ары джыяргъа, анда иги джерлени сизге берирге, керекли затыгъызны табыб инджилмезча, болушургъа сёз береди.

— Тейри, шыйых, сеп шыйых тюлсе. Пачаны келечисе, алай а асыры бош ауузса. Билеме, бу къара тууарла не ангылайдыла деб эте тураса. Асыры кёб текдюнг ичинги. Энди сархынгы да тешиб, пес бёрк кийсенг, тамам да тюрк пача келечи боллукъ эдинг, — деди чыдааялмай Дебош.

— Тейри, тюз айтаса. Хайыуанланы джыйгъанча, бизни былайгъа джыйыб, мыйыбызгъа уу тамыза турады, — деди Бештау.

Дуня бир-бирлерине къараб, къуу-шуу болдула. Алайдагъыланы бир къаууму энди оруслула бла сёзню бузаргъа огъай демей эдиле. Кёчерге уа — киши да суймей эди. Аман-иги болса да, къабырла, сабийлери туугъан, ёскен джер, суулары, таулары. Джурт — сёзюнгю кесинги да багъанг, ана тилинг, кеси ауазынг... Биреуню джери уа — Меккя-Медина эсе да — ёгеди. Туугъан джерингде ташла да, джулдузлача, багъалыдыла...

Кёзерге уа — къошха кёчсе да кыйналады, джерни этегине къой эсенг, деб, онгсунмай эдиле. Алай а оруслула мырдылагъа сюрюб эндирликдиле, джер тубюнде ташкёмюр къаздырлыкдыла, сабийлени сыйырыб, аланы кеслерини динлерине къайтарыб, артда аталарын-аналарын ёлтюртюрюкдюле дегенлери эслерине тюшсе, аккыллы болуб, къайры къачаргъа билмей къала эдиле.

— Шыйых къонагъыбыз! — деди Бештау, шош болуб тургъан межгитни зангырдата, бизде къонакыгъа юч кюнню соруу бермейдиле. Андан сора уа не керекди деб бетине къарайдыла. Сен бизни бу адетибизни ке-

синг буздурдунг. Кече келдинг, эртденбла соруу салдырдынг. Адетибизни буздургъан бла да къалмай, джумуш да бердинг — антыгъызыны бузугъуз деб. Юч кюнню да сакъламай, былай энишге айланыб, тас болуб кетмезми эдинг?

«Ай сен мени къолума башха джерде бир тюшгенг, мен сени ол харам ёшюнюнге бир ургъаным бла джети джанынгы чыгъарыр эдим. Былайда уа мен кертиси бла да шыйыхма, санга алай тёзюб тургъан», — деб сёзюн бошаргъа, ат аякъ таууш кызыу эшитиле келиб, тохтагъанын сезди.

«Ярабин, бу уа ким болду экен?» — деб Къадох улугъа соруулу къарады Сеит-бей. Ол кючлю адам, не тукъум болумда да кёзю кёргеннге, къулагъы эшитгеннге терилмей, кеси акъылы бла джюрюй билгени себебли, былай деб, аны бет тюрсюнюнден джукъ сезер мадар болмаучан эди. Сеит-бей да былай деб джукъ ангылаялмады. Не этерге билмей, тауча кийиниб, кесин сангырау, тилсиз этиб джюрюген дигизасы Бундукъ-бейге, къарады. Ол, башын энишге ийиб, къатындагъылагъа джукъ эслетмеди.

Олсагъатлай, ёшюню ёхтем тебе, межгитге чабыб атдан тюшген джаш кирди. Джамчысын бир джанына силдеб, адамланы ичин джырыб, Михрабны аллында сюелди.

— Къарнашларым! Багъалы таулула! Мен хачыпсыма, тилим, туугъан джерим сизден башха болгъанлыкъгъа, сыфатым, джюрек джарсыуум сизничады. Биз къарнашлабыз. Къарагъыз, кийген кийимибиз, ашагъан ашыбыз, аналарыбызны джыламугъуча, ушашдыла...

Джашны, алай эркин кириб келиб, сёлешиб башлагъаны Къадох улуну, ёмюрю ётгюр адамны, джюрегине джараса да, ауазы, таукеллиги сескеклендирди. Джасюегине таялыб, Сеит-бейни сёлешгенине улуу эс бёлмей, кеси сагъышына кетиб тургъан къадий, сагъайды. Джашны ёхтемлигине алданыб, аны сёзюн бёлдюртмей, сёлеширге къойду. Сеит-бей, тузакъгъа тюшген сюлеусюнча, тёрт джанына къоркъунчлу къарады. Джаш, анга суююб тынгылагъан адамлагъа, сёзюн ангылата, ариу сёлеше эди:

— Къарачай къарнашларым! Хачыпсы кюеди, атасын ёлтюрген ит Аслап-бейни кючю бла урунган халкъ от азыгъы болгъанды. Сабийлени зор бла алыб Тюркге недиле. Сууларыбыз кызыл къандап кызарыб, отоу-

ларыбыз оу болуб, малыбыз-мюлкюбюз кьанлыбыз азыгы болуб, Хачыпсыбыз итлени отунда кюеди, кьарнашларым. Хачыпсыгъа бийлик эт деб Анап сераскир Осман пача бизге Ахмат пачаны джибергенди. Алай а сизни хачыпсы кьарнашларыгъыз аны кеслерине бий этмегендиле. Атасын ёлтюрген Мурдар Аслан-бей Тюркге кьачханды, ол мындан алда кьахчаныча, 1821 джыл. Унутханмысыз? Энтда алтмыш джесирни, бютеу хачыпсыны мюлкюн тюрк кемелеге джюклениб, Къара тегиз бла Ыстампулгъа ётгенди. Джюз бла джарым хачыпсы бий, ёзден дегенча онглу адамла орус патчахха баш уруб, кечмеклик тилегендиле. Аслан бейге алданыб, аны бла бармадыкъ, бизни кесингикиге сана деб джалыннгандыла...

Джаш сёзюн бошагъынчы, Сент-бей ёрге туруб:

— Джумагъат! Бу ит сизни алдай турады! Ийнанмагъыз! — деб кьыджырай, Къадох улу таба бурулду. Ол джаякъ сингирлерин сир кьатдырыб тишлерин кьысыб тынгылагъанын кёрюб, не дерге билмей симсиреди. Аладан кёл излей, Бундукъ-бей, гёрохуна бармакъларын джарашдыра, хазырланды.

— Къарачай кьарнашларым! Бу адамгъа ийнанмагъыз! Сизге, аркъасына ол аба кийиб, башына хаджи сарх кьысыб, кьолунда мынчакълары бла келген эсе, бизге имбашларында чынлары, башында пача бёркю, кьолунда кьылычы бла кьан тегюучю, от салыб кюйдюрюучю аскерге башчы болуб кирген эди. Ийнанмагъыз анга! Ол мурдар Аслан-бейни, кьанлы Ахмат-пачаны дигизасыды, сизни алдаргъа келгенди, ийнанма.. — деб сёзюн бошагъынчы Бундукъ-бей кьойнундан гёрохун чыгырыб марамай атды.

Межгитни ичи, кёк кюкюрегенча, кьаяла зангырдангъанча болду. Хачыпсыдан келген келбетли джаш, джюрек аузуна кьол аязын сала, тентирей барыб:

— Ийнанмагъыз, — деб, шаркъ деб, джерге ауду. Алайда болгъан, джашха мыллыкларын атыб, бири бирин теплей, кьале-пелала болгъанлайларына, эки бей да, арт эшикле бла кьачыб, атларына мишиб, энишге айландыла.

— Ай апасыны уа, не алдатыу этдик кесибизни! — деб Дебош тёрт джанына кьараб, узакъда кьачыб баргъан бейлени ызларындан, тиш кьысыды. — Ай апасыны уа, ол сейир баладан бошатдыкъ да кьойдукъ.

— Джумагъат! — деб Къадох улуну кьаты ауазы алайдагъылыны сагъайтды. Акъыллы кьадий бу затны

юсю бла кесини акъылында болгъан муратына джол ачаргъа кёзюу джетгенин ангылаб, таукел сёлешди.

— Джамагъат, былай къарайма да, челекни башы ачыкъ болса, итге уят керекди деб ата-бабаларыбыз айтхан акъыл сёзюу теблетиб барабыз. Былай тынгылаб турдум, сагъыш да этдим. Олий бла Аслан-бей, эки къарнаш кибик, джашла ушашдыла, — деб алайда Олийни да чимдеди.

— Бири орусха, бири тюркге... Аталарын алдасынла! Қъарачай — Қъарачайгъа дерикме! Мени айтханыма сыйынырыкъ, мени ызымдан келсин деб, аллына ёхтем атлаб, ызындан да панатойлары бла къара джамчысына чырмалыб тургъан ёлюкню юсю бла межгитден чыгъыб кетди. Ол кесек заманны ичинде анча тюрлю сёзге тынгылагъан адамла, не дерге билмей, симсиреб къалдыла. Бир кесекден, къайсы эсе да:

— Қъадох улу тюз айтады. Қъарачай — Қъарачайныкъды! — деб, аны ызындан ашыкъды. Бир талайы да аны бла бирге тебретиле...

* * *

— Джамагъат, джамагъат дегиз да туругъуз! Джамагъат — тюбсюз кёлде чабакъла. Сиз а — къайыкъда чабакъчыла. Тюбсюз кёлге ауну атыб тартсагъыз, чабакъла сизни къолугъузгъа тюшдюле: суйсегиз, ызына, суугъа, ийдигиз, суйсегиз а...

Орусула бла антыгъызын бузмасагъыз, ала Хачыпсыдан бошаб, Къумукъгъа келиб орналгъандыла, сизден бошарыкъдыла. Солууларын ала, сизни булджута турадыла. Беллерин тюзетгенлейлерине сизни антыгъызгъа чючкюрюрге да турсунурукъ тюлдюле. Эресей — бир къадама къая. Сиз а — джюджек джумуртха, ёшюн урама дедигиз — джагъылыб къаллыкъсыз.

Сиз сабийлеча сёлешесиз. Сабий эсегиз, барыгъыз да арбазда амма-джукка ойнагъыз, къамаланы беллеригизге тагъыб айланмагъыз да. Майна, Хачыпсы, Қъабарты, Чегем, Басхан, Дюгерлиле, гяуурлагъа тонгузла сойгъандан башха джумушлары болмай, беллерине къатын хоталаны къысыб, ит болуб айланадыла. Тюрк Пача болушмаса, сизни да Қъобаннга сюрюб, тегейлилени Терк суугъа уруб этгенча, орус бабас барынга бирден гяуур къач салса, динигиз-тилигиз да отда кюйдю. Сабийлеригизни уа сыйырыб, тонгуз шор-

пада джууундурса, ма ол Мазанча болуб кяаллыкдыла, — деб, тегерегиндегилени джанын алды Сеит-бей.

Къайда, Ораз, Мазанны бери бир чакъырчы!

Эшикден, салам кюлтеча, Мазан кириб келди.

— Салам алейкум, Мазан, — деб Сеит-бей къолун узатды.

Къолларын, кюле-кюле, чепкенине сюртюб, Мазан эки къолун да бирден Сеит-бейге узатды.

— Не этесе, Мазан?

— Хы-ы-хы-ы, турама, Гытджуу айтханлай, эки ууртурм кызарыб, хы-ы...

— Не ишлейсе анда? Киши джанынга тиемиди?

— Джаныма къой, бармагъыма да тиймейдиле. Тепсе деб, былай бир къадалсала, чанчылама. Харс уруб кюледиле, итден туугъанла.

— Ач боламыса?

— Огъай. Джауда бишген нардыуладан эртденбла ашхы беклесем, ингирге дери ох деб турама.

— Ингирде уа не ашайса?

— Эт ашайма, эт, семиз эт. Эрним-бурнум май болуб, чайнамагъанлай, джутуб барама, къар джуммакъча ауузумда эриб къалады.

— Бир къазанда бишириб, тонгуз эт бла къатышдырыб къоя болурмуса?

— Огъай, тейри, ала тюбуне, мен басына салама да, бисгенлей, эрлай юлюсюмю аладан алгъа алама да ассайма.

— Этни уа къатышдырмазэнг, ол хадаууснукъу къуру семизди. Шорпасын къалай этесе ансы?

— Ала этлерин асаб босагъынчы, эрлай чабыб барама да, басын-басын алама да ичеме. Киши да джукъ айтмайды манга, тейри.

— Ой, аперим, ма бу къол джаулукъну мени кезюмден кёрюб тутарса. Кишиге берме. Бар энди, ишинг болур, — деб, Мазанны тайдырды «шыйых».

— Кёрдюгюзмю? Барынгы болурунг да ма алайды.

— Да ол апасындан туугъанлы да алайыракды, — деди къайсы эсе да.

— Болуму джетмей этеди да?

— Хо.

— Сизни да онгугъузну алсала, джан татлыды. Андан да аман боллукъсуз.

— Биз хо деб, олий огъай десе уа? — деди алайдагъылыны бири, — Олду оноуну ахыр сёзюн айтхан, хобуз-огъайыбыз да аны къолундады да?

— Олийни киндигин мёлекми кесгенди? Джамагъат болса, олий да болур. Унамай эсе, джолдан тайсын,— деб, айтхапларын этмесе, аны къоратыргъа боллукъду деб сездирди,— Олийни олий ким этгенди? Сизни биригизни алай этерге да джетерикди кючюнде. Адамла бир-бирлерине къараб, хар бири ангылагъанына къоркъа, башларын энише ийдиле.

— Эресей, джаханим отда къайнай тургъан бир къазанды. Ёлюгемелекле отха мыллыкларын атханча анга алданганла ол къазаннга тюшюб, гяуурланы харам чочхаларына аш боллукъдула.

Аллах бла ант этиб айтама, орус пача ауушдан агъанлай, былайда биринги къоярыкъ тюлдю: юйлери-гизге от тыгъыб, чегетлеригизни тамырлары бла къуртуб, ма бу таулу-ташлы джеригизни, джугъутур терича тюппе-тюз этиб къоярыкъды. Ол кюи межгитде адам кёб болду, акъыл аз. Ол хадаус аджалын сюрюб келди. Ангылаталмадым. Бююн былайда онглу адамла, халкъын суйген керти муслиманла джыйылгъансыз. Мени тюз ангылагъыз. Энди сиз бла тюрк — тилигиз бир, динигиз бир, джуртугъуз да бир болса, аллахны отоу юйюнде тургъанча, рахат джашарыкъсыз. Алай тюл эсе уа, майна, Мазан. Анга къарагъыз да ойлашыгъыз. Мен къарнашлыкъ муслиманлыкъ борчумдан чыгъыб, аллахны, адамны аллында да гюнахсыз болдум,— деб бир кесек солууун алгъандан сора, сёзюмю биреу ауузумдан алыб кетер да деб къоркъа:

— Къабырларыгъызны къазыб, сауларыгъызны ары сугъуб, къыз сабийлеригизни харам этиб, ала сизни ёлгенлеге сукъландырырла. Кёрмегенигизни кёрлюксюз. Къатынларыгъыз эмчеклерин аланы ит кючюклерине эмизиб, багъарыкъдыла, тонгузларын сауарыкъдыла. Акъыртын, ашыкъмай хабджюгюгюзню джыйыгъыз, ырысыгъызны суугъа къуймагъыз. Малларыгъызны союб, бу исси заманда къурт азыгъы этмегиз. Сизни ётдюрген кемелени тюбюнде мал орунла бардыла. Хар адамны сауар ийнеги, сояр малы биргесине болсун. Къарт-сабий, ашаргъа-ичерге да керекди ары джетгинчигизге. Анда уа, инша-аллах, пачаны ырысыгыча ырысы Искандер патчахда да болмагъанды. Чомартды къолу, джюреги халалды. Махмут Солтаныбызны,— деб, ауузларындан сёз чыгъармай тургъан кишилеге сынаб къарады Ахмат — пачаны тюрк тахсачысы.

«Таулада быллай шыкъыртсыз кюрт юзюлюрюню

аллы бла болады... Мени нек келгеними сезселе, туураб къазаннга атыб иерикдиле бу затла... Ай, санга налат болсун анап самыр, сен мени джаханими мыдыхына быргъадынг эсенг. Ахмат пачаны ийсенг а бери, элтиб Хачыпсыгъа бий этмей. Ол не биледи. Менме, менме къаргъаны-къузгъунну да тилин билген.

Къутургъан къабланы тамагъына узалгъанчады былайда санга къуллукъ этген... Олий бусагъатда алджаб турады, къади кызын эрге береди. Аны кыйгъылыды. Къонакъларына къарайды. Къара халкъ а мышауду. Аузун кысыб турады. Межгитде бир дауур эте да башладыла, былайда уа... ташлача. Ичлерин айтмайдыла. Къысаракъ этеим десем, ташны ташха уруб, джилтин чыгъады деб къоркъама. Къууларын къабындырсам, от джагъыб, тишлик этиб къоярла мени да...», — деб сымарлады тюрк тахсачы.

— Къонагъым, джаным-кёзюм. Сени сёзюню мен ангылаб бошадым. Бюгюнден ары сени сыйынг мени тёппемде болсун. Башынгдан бир туюнг джерге тюшмез. Мен, джууугъум-тенгим бла джолгъа хазырланама. Гяурла бла сёзюбюзню бузаргъа кълумдан келгенни аярыкъ тюлме. Огъай, деген тёрюнде гяурланы сыйласын, къазанында тонгуз этни кыйпатсын, кыз сабийлерин алагъа селекеге берсин... Мен хазырма, — деди Ораз, хуртда бетин дженг учу бла сюрте. Алай а аны сёзюне тынгылагъанладан не огъай, не хо деб бир адам бир джукъ айтмады.

— Эркишиден эркиши сёз. Бюгюнден ары сен мени туугъан кърнашынга сана. Пача да унутмаз сени. Мени юйюм — сени юйюнг. Бир намазлыкъда олтурурбуз, инша-аллах, — деб, ёрге туруб Оразны къучакълады Сеит-бей.

— Ашыгъыгъыз, кърнашларым. Гяурла, кёкдеп джаугъан джаумча, юсююзге къуулсала, башыгъызны алалмазсыз, — деб, эндиге дери айтханын джангыдан созуб чайнады Сеит-бей танг аласы бла юлерине ашыкъгъан адамлагъа. «Хачыпсыдан къуру кълдыкъ. Къарачайны тас этсек, Кавказ бютеу Орусха тюшерикди. Къабартыгъа джол Къарачайны юсю блады. Унутма. Тахсачы къуру бир кере джангылады», — деб Ахмат пачаны айтханы эсине тюшдю Сеит-бейни.

— А-а, биз былайда джаныбызны кълубузгъа алыб айланабыз, ол Хачыпсыгъа бийлик эталмагъанында, Къарачайны марлайды... Тахсачы къуру бир кере джангылады. Хы, джангылмайма де да бир кёр-

чю. Менден ёзге болса, ол кюн межгитде кесин дук-куллатырыкъ эди», — деб ахсынды Сеит-бей.

Ораз, аланы ашырыб, ызына къайытханлай, аны къатына джууукъ олтуртуб, бетине тылпыуун урдура:

— Билемисе, ол къарт, Бештау, гяуурлагъа тар-тыб турады. Дебош да. Аланы бир джары этер мадар джокъмуду? — деб сорду Сеит-бей.

Ораз, илгениб:

— Алай дегенинг?

— Сен ангылагъанча. Бусагъатда мен кёрюнсем, союб къоярыкъдыла. Джумушну толтуралмасакъ а, экибизни да Ахмат пача соярыкъды.

— Огъай. Алай эте тебресек, джамагъатны сескекли этерикбиз. Экиси да халкъны сойген адамларыдыла...

— Халкъдан да... — деб андан арысын айтмады. — Бештау алай огъуна къалсын. Дебош а? Аны джашы аманатдады да?

— Огъай, джашындан туугъанны джашы. Андан сора ол адамны юзюгюнден киши къалмагъанды. Эми-надан къырылгъандыла.

— Не эсе да ол бек уллу заран салыргъа боллукъ-ду: джахил, джамагъат ышанган бир адам. Аны къорагъанындан игиси джокъду.

— Мен ол затха къолуму кёлтюраллыкъ тюлме. Не эмина, не Тейри, не Аллах ёлтюрмей, сынаб тургъанча, джашаб турады: джылдан джылгъа джашдан джаш бола. Атха секириб минеди, таугъа чабыб чыгъады. Джугъутур кибик бир затды... Джюз бла джарымдан атлагъанында да...

— Джугъутурланы ышанга салыб атасыз да?..

— Огъай, не десенг да этерикме, адам а ёлтюрлюк тюлме. Айтма.

— Санга берген алтын ачхамы он этиб бирин ма ол къара кючюкlege берсем, ала танг атаргъа аны сагал-сугул этиб келтирлик эдиле.

— Джумушунгу да этдириб, энди бир-бирибизни сойдуургъа умутму этесе? Огъай! Ол бизни ата-бабаларыбызны тенгиди. Ёлсе, ууахтысы бла ёлюр. Мурдарлыкъ эталлыкъ тюлме.

— Сиз барыгъыз да джахиллесиз! Диннге къайтханыгъыз ётюрюкдю. Бир жангызынг къуранны бир суурасын аягъына дери билмейди. Ма ол суу бойнунда терёклеча, ёсюб джашайсыз сиз. Не алтынны, не дунияны багъасын билмейсиз. Алай а ма ол сени хурджунунга тюшгенле, ангылаб къал, къан тёгюлюб

джыйылгъандыла. Ол себебден сен эртде мурдар болгъанса, — деди Сеит-бей темир ауаз бла.

Экиси бир-бирлерин ангыларгъа унамай тургъанлай, эшикдеп топ деб биреулен тюшдю. Аллына атлай келиб, тентиреб, джыгъылды. Ораз аны тюрсюнюн таныялмады. Ол а Бундукъ-бей эди. Сеит-бей, секириб туруб, аны ёрге къобарды.

— Бир суу узат, аллах ючюп! — деди Оразгъа Сеит-бей. Ол суу излей эшикге чабды.

— Тамам заманында тюшдюпг, кёкден тюшгенча, — деб шыбырдады Сеит-бей. — Джукъ билдирме. От ичириб къоярыкъма, — аперим, сакъал мыйыкъ да джокъ. Кесим да алджадым. Бу сылхырла да танырыкъ тюлдюле, къоркъма, ансы межгитде джигитлигинги унуталмайдыла».

— Билгичим барды. Барып да билиб турама, — деди Бундукъ-бей.

— Иймаынг алай билсин! Алтындан къарылыб джортаса ансы, кёрюрем...

— Сен мени тенгли юч аласа, «шыйых», мен а — «Ке фатаркъа!» — деб, энди садакъа джыйыб, джашарыкъма. Сен а къонакъ юйледе сыйланаса.

— Тилинги джут! Мени бойнума эки джанындан эки къылыч узатыб турадыла...

— Джутдум, джутдум. Ашдан ёлеме. Кёрмеймисе, мен энди башха адамма. Садакъачыма. Алай а ол хуртда билиб къоймасын.

— Сабыр бол, хуртда бош эди, ол къала-пелаларыны кёзлерине кёрюмме. Садакъачы бла къонакъгъа джумушакъдыла, мурдаргъа уа..., — деб, андан арысын айтхынчы, Ораз суу алыб джетди. Сеит-бей аны ол адамны ауузунуа къуя, бир затланы шыбырдаб окъуй, тюкюрдю. Акъыртын экиси да кёлтюрюб, табджаннга джатдырдыла. Суу бла мангылайын сылаб, дагъыда тюкюрдю. «Джыгъылгъан» кёзлерин ачды. Тёрт джанына мыдах къараб, акъыртын ызына джабды.

— Кимсе, джарлы сен? Къайданса? — деб сорду «шыйых».

— Танымаймыса? — деб сескекленди Ораз.

— Огъай, узакъдан келген адамгъа ушайды: юсюбашы да тозураб. .

— Кимсе, кимсе? — деб энишге ийилди Сеит-бей. Джатхан кёзлерин кенг ачыб, къургъакъсыгъап тили бла эринлерин джаларгъа кюреше:

— Факъыр Мустафа... ке фатаркъа... — деди.

— О хариб, садакъа излейди. Бу юйде садакъасыз да табарыкъса излегенинги. Тохта, энтда бир тюкюррейим... Абузубилляхи минашайтану разим. Бисмилляхирахманурахим.

Фарданхейрункъаимунхакимумхарункъудусуно инналаназахиминбиллахи лакъадируи. Я аллах сен бу адамны, факъыр Мустафаны, юсюнден бу аурууун къорат. Кесинг алгъа саугъа этиб берген кючюнгю юсюне къайтар. Аузуна сёзюн, санына тирилигин, я аллах, я аллах. Ууф тю-тю-тю,— деб тюкюрдю.

Факъыр Мустафа, тахсачы Бундукъ-бей, акъырын, санларын бошлады. Эснерге кюрешди. Аузун иги ачалмады. Дагъыда бир керилиб, къыйналыб эснеди. Кёзлерин аз-буз ачды.

— Ач, хариб, кёзюнгю, ач.

«Факъыр», неле эсе да айта, къойнуна узалыб, талай дууаны чыгъарды.

— Была нелелле? — деб, Сеит-бей артына турду. «Факъырны» къолундан тюрлю-тюрлю халылагъа тагъылгъан дууала джерге тюшдюле. «Шыйых», къоркъа-къоркъа, энишге ийилиб, аланы алды.

— Бир къара тауукъну биширтиб келтирт, — деди Сеит-бей, — Ёледи.

Ораз чыгъыб кетди.

Сеит-бей, Бундукъ-бейге бурулуб:

— Къалайса, садакъачы?

— Аламат! Бютюн да аламат!

— Тамам да хыйлачыса.

— Тахсачыма, бей, тахсачы! Тохта, къара тауукъну уа не этериксе, пача?

— Сени багъарыкъма.

— Керти кёлюнг бла?

— Бир затны излесем, чыгъыб кетеди да, эрлай алады да келеди. Сени бла уа сёлеширге керекме. Къара тауукъдан эсе доммайны алгъа табарыкъды былайда. Бир кесек мычырмы эди деб айтханма. Барма къой.

— Хы, мен а...

— Сен а хаман да къаракъашланы излейсе. Онбир къызы барды. Сайла. Ала амалтын тюшгенди тузакъгъа. Челек бла бир доппакъ алтын ачха бергенме. Тиши бла къабыб кёрюб, от алтынды деб джашырыб къойду. Хапары джокъду. Тууарды, къолап тууар.

— Аны къой, сени кеме бла бир алтынынг барды, къайнайса. Кел, эки къызын...

Шашыбмы айланаса? Мен шыйых, сен садакъачы. Межгитдеги сен болгъанынгы сезселе, тулугъунгу тешерикдиле. Дыф деме!

— Ол билмейди дебми тураса?

— Ол билир, къалыр, къалгъанла билселе, ол тогузланы къыргъан джерлеринде башынгы кесерикдиле. Тохта, эки кере къусарса сууну. Ючюнчю кере къусма.

— Бояулу сууну?

— Огъай, мен санга таза сууну береме.

Ёлюрге къоркъмайла, къандан а джанлары чыгъады, кертиликлерине ант этедиле. Андан арысын билесе. Ол тели хачыпсылача дуняны къатышдырмай, эсеблеб джюрюгендиле къумукълула.

— Аны да биле эдим.

— Алай эсе, манга ол онбир къызны бирин таб. Ёлеме. Атылыб къаллыкъма, тарс деб.

— Ёле эсенг да, ол боллукъ зат тюлдю. Кёб сёлешме. Ма тиширыула амалтын биз бедешлик болгъанбыз. Гяурла, инглизлеча, кеслерин къыса биледиле. Биз а... Бизни кьой. Мыллыгыбызны атабыз да башыбызны эки джарабыз. Непча ханыбызны боюнлары кескендиле. Эсинге бир тюшюрчю.

— Ала къырым ханла эдиле.

— Сен — аланы юзюгю.

— Огъай. Мен башха урлукъдапма.

— Ах анасыны, бир тарлыкъда ишлейме мен, — деб ахсынды «шыйых».

— Огъай, ариу тиширыуну кёрсем, мен чыдаялмайма. Ёлтюрме мени. Мени санымда тау къан ойнагъанын билесе. Мен сизге къуру къуллукъ этеме. Джюрегим — таулуду. Ой, аллах, мен джюз ариу тиширыугъа минг джюз ийнакъ сёз табарем бир кюннге. Мен бир къара таш да болгъа эдим да, шо, тиширыулары къатында тургъа эдим. Ёлсем, ёлюгюмю ала джуусунла деб осият этерикме. Минг тиширыугъа, къып-къызыл гокка хансны бергенча, джюрегими бериб барсам да, къанмаз кёлум. Эх, таула-таула, атамы туугъан джурту! Қъалай узакъ болуб къаласыз сиз, биз къабыбыздан чыкъсакъ! Байлыкъ, кесим деген затла мени элтиб пачагъа къул этдиле, сизге да ёге... Эх, таула-таула, мени джюрегимча байсыз, аныча ёксюзсюз сиз бюгюн, атамы-анамы тылпыуу болгъан таула... Мен сизни бюртогюгюз бола тургъанлайыма, бюгюн амалсызма, бир худжу садакъачыча, ма былай айланыргъа керекме...

— Сен тюрк солтапнга кьуллукъ этесе. Унутма!

Ала бизден да, гяурладан да бирча кьоркьалла. Дин деб, сагъая билмейдиле. Энтда диннге кьайтыб бошамагъандыла.

— Хы, джахиллери да кёбдю. Ол бизни телилери-бизни башларын юздюргенлени бири бюгюн да, бёрю кирик, джашайды.

— Ол телилерибиз босагъаларына бёрклерин сала турмай, сюрюб тенгизге кьююб ийселе, бюгюн бу бай джерле бизники болуб, ох деб турлукъ эдик. Энди уа, кёресе, оруслула бла сёз джюрютюб, аманатла бериб тургъанлары, итлени.

— Ала бизден кьарыулудула. Ол кьызтеке франсузла кеслерин хорлатмасала, бизге да, тынч боллукъ эди. Оруслула башлары кьайгылы болсала. Франсузладан сора, арадан тёрт джыл ётмей, инарал Ермолай келиб, Тёбен Къазан деген элде Шамхаллада тохтагъанды. Темирхан-Шураны кьолгъа алсакъ, бизге бек таб боллукъ эди. Имам Къазий-Мухаммат келиб кьойнубузгъа кирик кьаллыкъ эди.

— Сен неле дейсе? Адиль-Гирей Шамхалны тилеги бла Петр I аланы Эресейге кьошханды. «...Сени, Адиль-Гирей, джакъларгъа, кесибизге джууукъ этерге да излейбиз...», — деб кьагъыты барды орус пачаны Адиль-Гирей Шамхалгъа. Орус купеслени кьумукълула тонагъандыла деб, сылтау этиб, тогъуз минг драгун, джыйырма минг къазакъ, отуз минг татар, джыйырма минг кьалмыкьны ийгенди Петр Дагъыстаннга. Кеси уа 271 кемеси бла, алада да джыйырма минг аскерчи, сауут-саба. Кемеле Астрахан богъазгъа кирелле, патчах а джагъагъа чыгъады? Сулакъ суудан узакъ болмай тохтагъандыла. Ариу кийиниб, ат аскерни аллында Петр, Сулакдан да кьыйналыб ётюб, аллына келген Адиль-Гирей бла Акъсайны иеси Солтан-Махмудха тюбейди. Адиль-Гирей Петргъа бир алаамат джоргъа, алтын кереклери бла, алты джюз арба, джюз бла джарым союм ёгюз, кюн таякълача ариу кьызла береди. Солтан-Махмуд — алты ат, джюз ёгюз. Эки бий да патчахха.

— Унутмайма. Къуру эки затны унуталмайма: ариу тиширыу бла, тюрк пачагъа кьуллукъ этгеними... Мен кьой эсенг: Мухаммат фйгъамбар да эс ташлагъанды, тиширыуланы кёрсе: «Дунияда эки зат кьууанчлы учундурадыла мени: тиширыула бла ариу ийисли затла...», — дегенди джарлы фйгъамбар.

— Сен файгъамбар тюлсе: атасы-анасы да — садакъачыса! Ай хариб сен, Далдалгъа мишиб а джор-тарыкъ эдинг.

— Ариу тиширыуну ызындан джаханимге да кириб кетерик эдим...

Э-эй, Сеид-бей, сен ёмюрюнг да джашауну пюрюн — тиширыуну — эсге алмай джашай эдинг, мен а, бюгюн бир ариу тиширыуну бетине къарар ючюн, мюлкюмден чыгъыб кетерем, ах анасышы уа...

— Бар, артмакъларынгы да имбашынга ат да, хар арбазда төрт джыйырмадан аз тиширыу кёрсенг, бойнуму кесдиреме. Бетлерин чедра бла джабмайдыла, биздеча. Бар, кёлюнгю бир къандыр.

— Огъай, айгъа къараб ышаргъанча, узакъдан къараб къандыраллыкъ тюлме тиширыугъа джарыла тургъан джюрегими. Мен былай кълум бла сыларгъа, ийнакъларгъа, джылыуун джылыуум сезерча ёшюнюме кысаргъа керекме! О-о, тиширыу, Адамны иегисинден тюл, мени термилиуымден, талпыуумдан джаратылгъанса сен, иблисни юзюгю! Ай, джарлы садакъачы Бундукъ-бей! Бюгюн саулай Тюркге солтанмы боласа, огъесе бир мёлек сыфатлынымы сайлайса десе, ах, ол кёзбауну къойнума кысыб, къаядан чынгаб кетерем! Ах, анасыны уа...

— Болду! Сабийлене тураса. Юсюнгде кърал ишинг...

— О таш джюрек, сени бла бирге джандетге ийсе-ле да, бармам энди. Ахмат-пача Къарачайны алса, мен былайда алагъа валий болуб кълаллыкъма.

— Ары уа сабыр эт. Мен да ашыкъмайма. Олий а сенден башханы этерик тюлле. Къарачайлыла бла сиз кърнаш миллетлесиз. Тиллерин билесе. Юйюнг да узакъ тюл. Къобанны бир толкъунуна чёксенг, элтиб ата турлукъду, ызынга уа — джаяу.

— Болсун, болсун. Бу кълонакълбайынгы бир кызын табмасанг, мен бюгече кълачарыкъма. Экибизге бири болса да болад, не этерикбиз? Бети атасына ушамасын ансы, чечек кълара элек этиб... Таб, джаным, джюрегими бир джарыт, олсагъатда мен санга алай джырларма, джыргъа уа бу телиле бир дженгил алданадыла. Кълйланы сюргенча, сюрюб, тенгизге кълуюб, кълоярыкъса.

Хей, миллетим, дюлдюр дуниям,
Джолунг — Кавказ. Урал эди!

Мен а ташлы ёзенледе
Садакъачы болгъанма да,
Болгъанма да... —

деб ахсынды, — Къалай кёресе, тюркча экибиздеп ким иги джырлай биледи? Сен тюрк, мен а шапсуг!

— Сен, сен. Сен энди тюркледен да тюрксе. Бур-нунг къынгырды ансы.

— Эх, сазым къайда, къайда пердадан джашыртын къараучу тюрк къызланы кём-кёк кёзлери!? Мен а джабагъысын арталмагъан бёрюча, бу зыккылланы къаблаб айланама, кюнню къара мутхуз таякълары кёзлерими къамата... Джюрегимде, къара, къып-къызыл гокка хансла орнуна, къуу чыгъанала ёселле... Мен а алкъынчы джашма, чырайлыма. Байма! Джазны тамаша суймеклик тылпыуу бла солур орнунда, мен бу къарангы, бу сууукъ къаялагъа къоннган чыгыр къушча, джангызлай айланама Къарачай таулада. Арлакъ ызыма тюшгенлей, туугъан элими оджакъларындан кёксюл тютюнле чыккъанын кёреме, алай а мен былайда таулу тюлме. Мен пачаны тахсачысыма. Тюрклю болуб къалгъанма, миллет, джурт, адамлыкъ сатылгъан дуняда... Эх, алтын, сени юйюнге от тюшсюз! Сен кимни да терилтесе...

Сейт-бей анга тынгыламагъанын сезиб, тамагъын ариулаб. Джангыдан башлаб, аны къозуй, къозгъай тура эди.

— Меккям, Мединам да сенсе, тиширыу. Къайдады мени сазым, къайдады, къайдады наным, хо?.. Ёмюрде да джокъ эди сенде джюрек, джокъду, джокъду...

— Болдунг, болдунг! Къайдады ол дууаларынг? Джылама. Джашау алдады. Бююн а джумуш. Сандыракъ этиб башласанг, орусну тюбюне тюшюб къаллыкъса. Хачыпсыны эсингде тут. Была аладан да хутдурдула. Унутма, сен Махмут солтаннга къуллукъ этесе.

— Ненча джыл, мен аны сенден эшитгенли! Бу джерни ташларындан эсе кёбдю джарсыуум! Ма, дууаларынгы да. Сау кечени джукъламагъанма. Кесим этгенме, эскиле, джангыла, уллула, гитчеле, тиширыу-лача, тюрлю-тюрлюле. Бу джерде джарсыу къуру мени аркъамдады, саугъала уа... Саугъала мени танымайдыла...

— Аперим! Къуллукъ эте билесе, къалгъаны — ызынданды! Алтын да, саугъа да. Тёзген төш ашар дейдиле былайда.

— Асмакъмы, тиширыуламы?

— Қъайсына тыйыншлы болсанг, аны табарыкъса...

— Не?

— Энди бу затла бла не этериксе?

— Ох, анасыны... Не этериксе, не этериксе? Орус аскерчиле зая этиб, басдырмай къойгъан тиширыулану боюнларыннан алгъанма дерме, не дерикме? Сени буйругъунг бла этгенме да.

— Огъай, ала кеслери алгъанла де. Джат, джат, келелле. Ауузунгу да къыйыкъ эт, биягъынлай.

— Қъайда, ол бояу кибик?!

— Джырлаб иерсе, эшигибиз джабылды.

— Ол хуртдабет биледи.

— Ауузунгу тый, аны тамагъына допакъ алтын ачханы къуйгъанбыз. Онбир къызына ырысхы этеме деб кюрешеди ансы, бюгюн анга гяуур да бир, биз да бир. Аны аллахы — хазнады.

— Бизники да...

— Асыры кѣб сѣлшесе, ауругъан.

— Қъалай десенг, алай, кѣб алтыннга, сары алтыннга сатылгъан джюйюсхан шыйыхым.

— Ауузунгу джаб! — деб, къатындан арлакъ джанлады Сеит-бей.

* * *

— Қъарачай, суу юсюнде кѣмюкчады. Бюгюн болмаса, тамбла оруслаула аланы кюйдюрлюкдюле. Инарал Горчакъ улуну ауузундан чыкъгъан сѣзню айтама, — деди Сеит-бей, онг имбашында алтын чышын кюннге тутуб джылтырата. Қъарачайлыла алджаб, не этерлерин билмей, инарал Горчакъ улуна кеслерин терилтгендиле. Анга уа солууун алыб, сол къолун бош этгенлейине, бир бѣлек аскерин бурду да, Қъарачайдан бошады... Биз, муслиманла, дин къарнашларыбызны атыб къойсакъ... — деб, къатындагъылану хар бирини кѣзюне джити къарады. Қъарангы дорбундан тышына джылтырагъан джануар кѣзлеча, ачудан башха зат эслемеди.

— Қъарачайгъа оноуугъуз неди? — деб сорама мен сизге. Хар биринги хар атламына солтан алтын ачха тѣлейди. Биз а, ишсиз болуб, эсиргенликден эснеб айланабыз. Бизге салынган борч толмагъанды.

— Биз не этерге керекбиз, сен билген бла? Ма былай де да, бич да бер. Этмесек — гурушхасын унутмаз-

са, — деб чорт юздюрдю джити мыйыкълы. Ансы, садакъачыла этиб бери джайгъансыз да, не этерибизни да билмейбиз. Бизге бир кесек хазна берсегиз, саудюгерлебиз деб, Кавказны тамагъындан къуюб къарылытырек. Къуру кългъа къуш кълнмайд дейдиле. Бир элде садакъачы, бир элде кълзауатчы болабыз да, бизге киши ышанмайды. Саудюгер а — сау дунягъа бошду.

«Бу затны аман кълзлери барды. Богъурдагъына дери алтын апасла джыгъырдай тургъанлайына, дагъыда хауаны ийсгеб, хакъ излеб турады. Чючкюргени сайын ачха деб», — деди Сеит-бей ичинден, тышындан аны ойлашдырыр ауаз бла:

Кълрачай бла Горчакъ улуну арасын бузаргъа керекди.

— Кълалай бузаргъа керекди? Кълума сауут бер, ат дегенлейинге, атылтырма, — деди биягъы. — Сюйсенг кълылыч, сюйсенг ырысхы!

— Бу иш алай бош иш болса, биз былайда боллукъ тюл эдик. Кълралны джумушу Кълрачайдан башха джерде да болур. Кълыйнды. Орус кълбдю, ма бу Кълбанны ичинде ташындан эсе, Горчакъ улуну аскери кълбдю. Кълчлери а билесиз. Кълчюк-Кълйнар келишиуден бери Кълбанны онг джанында кълалала орна тыб кюрешедиле, кълмеймисиз? Бизни уа, эсигиздемиди, сираскирибиз, Батал-пача? Отуз минг аскерин элтиб гяурланы тюрбуне а тыб, кеси да джесирге тюршюб, бетибизни джойгъаны? — Таулула бла ногъайлыланы итликлеринден эди ол. Ала инарал Биби кге сатылыб, бизни алдагъан эдиле. Дагъыда таулуладан дуня бла бир ат аскер кълшулгъан эди гяурлагъа.

Энди уа Батал-пачаны отуз минг аскери дейдиле да кълоядыла, гяурланы уа айтмайдыла...

— Нек айтмайбыз? Батал-пачаны отуз уллу тобу, джыйырма беш минг аскерчиси, андан-мындан кълшулгъанлашы санамасакъ да. Гяурланы уа — кълуру тюрт минг адамлары, таулу атлыла, ногъай атлыла, онсегиз тоблары. Эки-юч кере кълрылыб, артда танг атмай джетиб, ууатхандыла джукълусураб тургъан пачаны. Беш тизгин болуб, джыйын джанлыча чабханлайларына, бизни телилерибиз ызларына айланыб, сауутларын — сабаларын ташлаб кълчалла. Алайда сора таулу атлыла да ашхы топулдатадыла. Алай сюелиб, ким хорласа, аны джанлы болургъа деб тургъандыла ала. Алайда бизникилени отуз таблары да бирден, окъла, сауут-саба, ашарыкъ, Батал-пача кеси да

гяуурлагъа тюшелле. Аскерибизни бир хуртдагы къа-
чады, ызларындан да къызылбекле сюре, кючден къу-
туладыла.

Джитимыйкъъ, тѣзалмай:

— Бѣрю ашагъан малны излемейдиле. Қъалгъанла-
ны башларын сакъларгъа керекди, — деди, Бундукъ-
бейни тюрте.

— Оруслула Қъобаншы, Инджикни бойну бла Тох-
тамыш, Батал-пача, Джѣгетей-аягъы, Мыкалай, Хума-
ра, Ташкѣпюр къалаланы ишлеб, алайда джолгъа не
болуб, аллыбызны тыйыб турадыла. Қъарачайны та-
магъындан буугъандыла. Биз Горчакъ бла сѣзлерин
бюгюн буздуралмасакъ, тамбла аланы тас этерикбиз.

— Не этерге керекбиз да?

— Сен тахсачымыса, медреседе сохтамыса?

«Не этерге керекбиз да?» — де да тур, мен да, эрт-
де урум сенатор Қъатон Карфагенни къаушатыргъа
керекди деб тургъанча — Қъарачай бла Горчак улуну
сѣзлерин бузуб, Қъарачай бизге аманатла берирча
этерге керекди, дейме. Солтан Махмутуму оноун ай-
тама.

Энтда не керекди деб сормаз ючюн, айтама: буса-
гъатда киши кишини алдаб кѣбге бараллыкъ тюлдю,
ийнаңдырыргъа керекди. Энди таулула кишиге да ийна-
ныргъа излемейдиле. Қъоркъутургъа? Алай этсек, гя-
уурлагъа къысылыб къаллыкъдыла. Башха зат излер-
ге керекбиз, — деб, кѣзлерин сагъышлы джумуб, башын
ѣрге эте, тохтады.

— Башха зат. Тюненеден бери эсеме бир зат кел-
генди. Андан таб зат алкъынчы кѣрмейме. Олийни
джашындан туугъан эки алаамат сабийн барды. Ана-
ларын да, аланы да къолгъа джыйыб, Горчакъ улу бла
сѣзюнгю бузуб, бизге ант этиб, аманатла бермесенг,
экисин да ѣлтюрлюкбюз десек, къуру ма олсагъатда
этерикди олий бизни айтханыбызны! Джанына джет-
се, ит да къансыйды.

Тахсачыла шум болдула.

Сейт-бей, кеси кесини акъыллылыгъына сейирсине,
къуруда этиучюсюча, башын ѣрге тутуб, кѣзлерин ку-
ка джумду.

— Ма олсагъатда! — деб уюб тургъан юйшу ичин
къонгурау тауушу бла джыра, — Қъарачай бизникиди!
Тюбю алтын хазна, суулары дарман, джери — дуня
джандет...

Хомухлукъ, ол Хачыпсыда этген хомухлукъ, бизни

аджалыбызды. Батал-пачаны юлгюсю уа — ёмюрлюк бедишибиз, насыбсызлыгыбыз.

Ма бу ыйыкны ичинде сабийле бизни кьолубузда болургъа керекдиле, аналары да. Алай болмаса, биз да джокъбуз.

Ангылашынды да? Бу иште башчылыкъ сени бойнунга салынады. Нешет-бей, — деб, тохта сени дегенча, ётгюр къарады джитимыйыкны кёзюпе Сеит-фей...

* * *

Танг атмай Къалтур уугъа кетди. «Бюгюн, тейри онг берсин, къуру кёк эчкилени марарыкъма... Къызлагъа назик тишликге», — деб, эрлай эки чарыкъ да тигиб кийиб, джангы джырыны макъамын ичинден мурулдай, къая башына чыгыб кетди.

Ол кюн эртденбла эртде, къонакъла да туруб, беткъол джуугъунчу, элге къуугъун кирди.

— Эй, джамагъат! Къуугъун! Къуугъун!..

Биз танымагъан бир джюйюсхан аскери бла келиб, Худес аягында кьошун къуруб, келечилерин ийиб, орулмагъан сабанланы кыйырына таш салдыргъанды. Кеси да ашхам бола бери джетерикди. Энтда джасакъ излейди!

— Эй, джамагъат! — деб атлы къуугъун этди.

Тёреци къартла эрлай кенгешге уллу юйге джыйылдыла.

Джаныбек, дагыда башхала къартла болгъан уллу юйге кирдиле. Джаныбек, ачыулу солуй:

— Къартла! Сыйыгъыз тёппемдеди. Шо, мени энтда алагъа бир ийигиз!

— Огъай, — деди Дебош, — энди ала ташны къайдан тюшерин билелле. Олсагъатда сен тюшдеча юслерине тюшгененг. Бюгюн а ала джасакъ ючюн келмегендиле. Ала сени халинги биледиле. Бюгюн сен алагъа барсанг, ызынга къайтмасса. Бек анасы джыламаз дейдиле. Сабыр бол. Келме кьой джюйюсхан-ны. Биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз. Келме кьой. Сен а орнундан тебме.

— Тюз айтады Дебош, бек тюз айтады, — деди Бештау. Сен ары барыб боллукъ тюлдо. Ала алайда санга джети зыйдан къазгъан болурла. Къымылдама. Къанлынг берген юлюшден къарылгъандан эсе, ачлай джатханынг ашхыд. Сабыр бол.

Дамаш, төгерегине къайгылы къараб, башын энишге сагышлы ийди. Бети агъарыб, бир терслиги болгъанча, джунчуду.

Ала алай эте тургъанлайларына, арбазгъа, ат ойнатыб, джюйюсханн адалары кирдиле. Тамадалары, гитче базыкъ, чечек чанчакълагъан къара бетинде эки джити къара мыйыгы. Атын илкичге тагыб, төрт джанына къараб, эринлерин джалады. Къамчисин эки бюклеб, онг бутуна ура, барыб къонакъ юйге кирди. Аны ызындан кългъанла да кирдиле.

Джаныбек чыдаяммай, къабыргъада къара шкокга узалгъанлай, атасы чамланыб:

— Сен антынгы ашабмы айланаса? Келиб тыбырынга киргенлеге сауут-саба алыб чабарча?

— Ала къонакъ тюдюле! Джыйын джанлыдыла...

— Эртденги къонакъ — къонакъ болмаз дейле. Бир сабыр болайыкъ. Не айта эселе да бир кёрейик, — деди Дебош, башын ёрге ётгюр тутуб.

— Не тоя, не уяла билмейдиле. Бирини башын юздюрсенг, ону келеди. Не уятлары, не хаятлары болмагъан, быллайны ким кёргенди. Бизни адеблилиги-бизни ала къызбайлыкъгъа сапайдыла. Эй, Ачемез цжокъду алагъа, — деди Джаныбек, сёзюн атасы ушатмагъанын да биле тургъанлайына.

— Не керекди деб, бир барырма эдик, аш-суу сала да айланмай? — деди Бештау, Джаныбекни кёлюн баса.

— Огъай, ол хазыр ашдан алларына бир зат салсынла. Мыллыкчы къушлача, ийисине джыйылыб келедиле, — деди Дамаш.

Ала ашаб-ичиб бошаргъа, къартла кириб бардыла. Келечиле ёрге къобуб, саламлашдыла.

— Не джумушугъуз бла келгенсиз, къонакъла? Уугъамы айланасыз, огъесе атларыгъызгъа зынтхымы излейсиз? — деди Дебош, келечини кёзюне ётгюр къараб.

Аллай сорууну излемеген келечи, джити мыйыкъларын кымылдата, кескин джууаб берирге изледи, алай а, излеген сёзюн табыб къоялмай, симсиреди. Сора джунчугъанына ыйлыгъа:

— Борчугъузну адеби бла келтириб бералмайсыз да, алан, биз аны сизни эсигизге бир салайыкъ, сыртларыгъызда да бир ат ойнатайыкъ, кёз ачайыкъ деб чыкъгъан эдик. Алай а хар кюнню кесини азыгъы дегенлей, келе келдик да орулмагъан сабаннга таш салдыкъ. Джюйюсхан ингирде алай келирме деб ийген

эди. Энди уа бусагъат джетеме, гѣджебим бла барама. Къарачайда аны тутар адам бар эсе, хазыр этсинле деб атлы ийгенди. Башха ишибиз джокъду. Гѣджебле эрикгенибизни бир кетерлик болурла, — деб уллу кѣлю сѣлешди хуртдабет келечи, башын ѳхтем къалтырата.

«Ой, бу инсанла джерде бир бюсюреусюз джюрюйле, кюн туйюл, ала джарытханча дуняны. Сынмаймы этелле, кыйынлыкъ сынамай, огъесе барысы да бирча къуууш джюреклемидиле? Не эсе да, гинасыу тамчылача, бир тутхучсуз затладыла. Итими аты Хубуйд дегенлей, башларын къалтыратхандан ѳзге джапылары да джокъду, джюргенлерине къарасанг а, тауукъланы тѣгереклерине айланган къоразлай», — деб, Бештау келгенлени башларындан аякъларына дери сынаб къарады.

Ала сѣлеше тургъанлайларына, алтмыш санлы аскери бла кѣк аджирге миниб, джюйюсхан арбазгъа кирди.

Элден тышында аллына киши чыкъмагъанына ачулана, бурун сюеклерин тургъузуб, тѣрт джанына ачулу къараб, ат илкичи къатында тохтар-тохтамаз, атчысы секириб аллында тюшюб, аны атдан алды.

Джаныбек аны кѣрюб эшикге мыллыгын атханлай, Дамаш, ачуланыб:

— Бери айлан, дейме да! — деди, къонакъларындан да уялмай, — Баш ура чыкъгъанса деб къоярыкъды. Кѣрмеймисе, кърымтауукъча, кесин кѣбдюрюб келгенин? Атангы арбазына кире болурса, атангы джаны ючюн, — деди бети агъара.

Джюйюсхан къонакъ юйге киргенлейине, дигизалары секириб, ѳрге-ѳрге турдула.

Бурну бла хауаны ийисгеб, ала джашыргъан хапарны излегенча, башын ѳрге кѣлтюрюб, тѣрт джанына бюсюреусюз къарады.

Дадаш, Дебош, Бештау, аны къолун сансыз тутдула. Джюйюсхан саурусуна садакъ чанчылгъанча болду. Бурнуну учу ачыды, ауузу къургъакъсыды. Бет териси тузлу суу бла джуууб кебдиргенча тартылды. Алай а ол ичин билдирирге суймей, башына сый тарта, кеси-кесин тыйды.

Харам, къарыусуз адам, кѣбюсюне кесин ким болгъанын билдирмез ючюн, лагъымла табыб къояды: керек болса, джумушакъ да боллукъду, ариу сѣз да табарыкъды, биреу ючюн инджиле билеме деб, таб

джылаб да иерикди. Ол чууанадан къарагъан бѣрюча, эрнин-бурнуу джалай тургъанын джашырыргъа кюрешгенлигине, къуруда алдаб туралмайды. Бирча кука сѣзле, бирча уллу кѣллюлюк, кесини керти багъасын, керти къарыуун билмей, мен кимме деб, къалгъанлагъа бурну бла сызгырыу адамны акъылыны сайлыгъын, иннет къарангылыгъын кѣргюзеди.

Ешон кюч бла биреуню тонау анты болуб къалады аллай адамны. Шо, аланы джерде джюрюгенлерин, ат ойнатханларын, не да барыб эшик юсуне сюелгенлерин бир кѣрге эдигиз. Тамам да кеслери! Мен ким, сен ким! — деб тургъан дордук сыфатла, къуру зыбыр кѣл къандырыудан башха затха не къууана, не джарый билмеген.

Джююосхан да ол джурундан эди. Алай а къонакъбайланы халларын таб кѣрмегенинде: «Эй, былагъа джан кириб айлана кѣреме, бу эбзе итле да къазан къайнагъан джерге бизден эсе алгъа джете тебрегендиле... Адам аланы араларын не бла айырсын?.. Бу телиле халал кибикидиле, огъай, мени къамамдан кѣзлери къамаб боладыла ала халал ансы, босагъаларындан да къоярыкъ тюлдюле, ол бирлерибизни къуугъанча, къуууб иерикдиле... Хы, мен бу сълхырлагъа эмина сизге Тау артындан келеди, саламелик Тау артындан келеди, чечек, ма бу мени тюрсюнюю бузуб, дупияны сокъур этиб, тургъан къара чечек, Тау артындан келеди... Сиз да алагъа къучагъыгъызыны джайыб, вла да, ол асси ауруула, джаядан ычхыннган садакъ кибики, келиб джюрегигизге чанчылады дейим. Бир-эки кере малларын сюрдюрюб, эбзеле сюрелле деб, ызына къайтарайым... Дагъыда не этерге боллукъду?... Кеслери, балта бла терекни кесгенча, кѣллерине келгенни басыб ийгенден сора, сѣз лагъым бла башларын ала билмейдиле, ийнаныб къаллыкъдыла... Бу джол бла манга джасакъ тѣлемейдиле. Ахмат пачагъа зукку чибин, анга хачыпсыланы тонагъаны да боллукъду. Гѣджеблени тутушдурайым... Меникин джыгъар, тул байталча, алада ким табыллыкъды? Ала чабаргъа, джортаргъа, къаялагъа илинирге, къара атаргъа, атханлары кеслерине тиерик, устадыла... Джыгъышыргъа уа, мени пелиуанымы кѣкюреги къая кибикиди. Бир тебергенлейине, ауарыкъды... Алай болмаса, сабий атха мингенди дерме... Алданыб къаладыла., Нохта бау бере тебреселе, мардалары джокъду... Алай бла болгъан-

ларын джыйыб кетерге боллукъма. Мен аланы агъарта тургъанлай, мени джюйюсханым келиб къалса уа? Келме къой, санга джыяма дедим да къойдум, мишегенлени ырысхылары суугъа къуйсанг да, тауусуллукъ тюлдю», — дей, аскер къуллукъ джумушларын унутуб, не джаны бла да бир зат юзер къайгъыгъа кириб, къол тута келиб, орнундан тебмей, эки къолу бла къамасына къадалыб, къатына да Даниялны, дагъыда башха джашланы сюеб, джюйюсханнга хыны къараб тургъан Джаныбекни кёрюб, аллына атлаб:

— Улан, къонакъ суймеген къонакъбайча, алай хыны нексе? Ата-бабаларынгда аллай адет джюрюмегенди. Қонакъ атангдан сыйлыды дегендиле ала, не? — деб, кёзюне къоркъутуб къараргъа умут этгенлейине, Джаныбек аны аузуна ургъапча этиб, тохтатды.

— Бизде джыртхыч бла къонакъгъа ёмюрде да тенг сый бермегендиле! Сен пачаны къайгъысын этиб айланмайса, гюрбенги толтурургъа излейсе.

— Улан, джыртхычла къонакъ юйге келмейдиле, ала соруб алмайдыла, тонаб, эшиклени айгъа ачыб, юйлеге от салыб, сабийлени джесир этиб, къызланы-къатынланы сыйларын теблеб кетгендиле...

Дамаш сени асыры чёрчек ёсдюргенди, — деб, джаш кёлюне келгенни андан къоркъуб тюл, къартладан тартыныб айтмазына база, Джаныбекни ийлыкъдырыргъа, учуз этерге умут этди тахсачы.

— Олтуругъуз, джюйюсхан! Билмегенлей сёлеше турасыз. Джаныбек тюз айта болур. Ол Қарчаны къылынданды. Учхан къушдан тюк алгъан деб бизде быллай уланга айталла. Дагъыда, джюйюсхан, бу улан къыз кёре келмегенди. Аны болумуна багъа берирча. Сен биз билген джюйюсханлагъа ушамайса. Джасакъ телер заманыбыз да джетмегенди. Сиз чюкюрсенигиз сайын джасакъ излемегиз.

Сиз биреуню джерине бир уллу ишигиз болуб келген болурсуз, алай узакъ джол бла. Заман бусагъатда, шокдан окъ атылгъанча, къыхады. Джумушунгу эрлай айтыб къойсанг деб келеди кёлюбюзге, — деди буйрукъ берген ауаз бла Дебош.

Джюйюсханны бети агъарды. Артда саргъалды. Қызарды. Юсюне исси тылпыу урду. Бурун тешиклерине тылпыуу сыйынмай, аузун ачыб чыгъарды. Джууаб бермей къояргъа чыдаялмай, сёзню джитиси бычагъын дуппукъ этерин да сезе:

— Оллахий, къама бир башны кесер, сёз а — минг

башы деб сизде айтыла болур дейме. Сеп мени бла тау адетде сѣлешмединг. Сѣзюбюз башыбыз да тенг боллугъун излей, мен санга чинг алгъы бурун кимсе деб сорлукъ эдим, — деди, Дебошну кесине тенг этмегени черте.

Андан сора да, былайда мен юлгюлю бий кѣрмейме. Олий къайдады? Къайсысыз Къарачайны иеси?

— Къарачайны иеси — Къарачайды, джюйюсхан! — деб Джаныбек ачуланыб аллына тебджилдеди. Дамаш анга хыны къараб, тохта деб билдире:

— Сени бла сѣлешген, джюйюсхан, Дебошду. Къарачайны таулары кибик, бир парт адам. Ол тау джорукъну бузмагъанды. Андан кѣб джашагъан бизде киши джокъду. Ол себебден былайда андан сыйлы да джокъду. Ол тургъанлай башхалагъа сѣз джетмез, — деб, бычакъ бла кесиб атханча, сѣлешди Дамаш.

— Биз кѣрген джерде, Дамаш бий, джамагъатда къой, чибинледе да барды бийлик адет. Джылкъыда аджир бийлик этгеннидамы кѣрмегенсиз? Биз а, джаратхан аллахха шукур, инсанбыз.

— Аджирле талашханлыкъгъа, джюйюсхан, джылкъыда атла бир-бирлерин ашамайдыла.

Джюйюсхан, бетин буршу этиб, Дамашха джууаб къайтармады. Дигизалары, ким сѣлешсе, аны таба бурула, кѣзлери бир джукълана, бир джана, парийлеге юст дегенлей атылгъанча, талашыргъа хазыр болуб тура эдиле. Джюйюсханлары уа, болумну таб кѣрмей, арпа сабаннга саядыргъан ташын къалай къоратыргъа билмей, былайда да эрикгеними кетерирге, гѣджеблени кючлерин сынаргъа келгенме деб, ол затда тохтады. Была юйден, ариу айтсанг, кишини да къурулай чыгъармайдыла, мен да кетмем, эрни шимирлерими джалай деб, урама да ѳледи, сатама да келеди дегенлей, бир акъылда тохтаялмай, дыгалас эте тургъанлайына, джюйюсханны болумун сезген Дебош энтда сѣзню къозгъады.

— Джюйюсхан, айыб этме, не бла келгенинги джамагъат билирге керекди. Не дейсе? Къарайбыз да, биз таныгъанлагъа ушаталмайбыз. Дауунг а уллуча кѣрюнеди.

— Сыйлы къарт. Бизде джамагъат деб бийге айталла. Сиз а кимге айтасыз алай?

— Элге, халкъгъа, джюйюсхан.

— Эл, халкъ, джамагъат. Джыйымдыкъ дейбиз биз алагъа, джыйымдыкъ! Тауукъ туюнде зайынланы са-

наб айланган кьулум, кьарны токь болса, джюйюс-хапыны джумушундан хапар излерик тюлдю. Кьама тута билмеген, кьара атмагъан, олтурса, кьоба, кьобса, чёге билмеген бир кьара гылыугъа мен джамагъат демейме. Аны кесини аты барды. Дорбунлада джашагъанла да айыргъандыла аллай бирни!

Темир эмир, кёкде бир аллах, джерде бир патчах, дегенди. Сиз а, джамагъат деб, кесигизни учуз этиб турасыз, бийлеригизни истемейсиз, аланы учуз этесиз. Биз а — Темир эмирни юзюгюбюз. Кьрымданбыз, — деди, Портаданбыз дерге кьоркьа.

— Огъай, джюйюсхан, сен бизни терсине ангылайса. Эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлюдю, дейдиле бизде. Бизде джамагъатны сыйы уллуду. Джангыз адам, хан болса да, эл болмаз, джангыз тамчы, суу болса да, кёл болмаз, дейдиле, — деб, джууаб эте тургъанлайларына, джашланы бири тепси алыб кирди. Тепсилени бирни юсюнде гёген бла бир кьара сыра.

— Сыраны ызына элт. Суусаб келтир! — деди Дебош. Иш битсе, ичедиле бизде сыраны. Эртден азыкь а — суусаб излейди...

Джюйюсхан, кьашын-башын туюб, тишлерин кьаты кьысды. Джукь айтмады, Саутха кьуюлгъан сууча, болумгъа кёре кеслерин кьыя билген джюйюсханла, таб тюшсе, юч антларын бирге джутуб да иедиле. Уппачуппа эте тургъанлайларына, кьарыуларын сезселе, итден туугъан деб, башын юздюрюб да аллыкьдыла.

Алай а, тюзюн айтсанг, о дуня, алада бир тёзюмлюк барды, бир тёзюмлюк барды, бир хыйлалыкь. Ауuzu кьандан толса да, кьанлысына билдирлик тюлдю. Тёзген теш ашар, деб, тёзе, марай туруб, таб тюшсе, этерлерин этиб кетедиле.

Кьарыулары онглу болгъанын билселе уа, туякь тюбюнден кулдала силдей, алада бир уллу кёллюлюк, бир дордукьлукь, бир эсиргенлик. Намыс, адет, джзыкьсынмакьлыкь — о, ол неди!

Джекире, ёкюре джюрююдюле. Бюгюн заман тюрленгенди. Джюйюсхан кьуйругъу юзюлген кеселекге башын тешигинде джашыргъанча, муратын джашыргъанды.

Дамаш кеси сёлешмей, кьайда эсе да бир «джахил» кьартны сёлешдиргени, Джаныбекни демлешгени джюрегин джаргъандыла. Алай а ол аны барысын да бусагъатда джуханды. Таб тюшсе, тууар кюушенирге ашагъанын ызына чыгъаргъанча, сыбдырыб аллыкь-

ды. Дерт, дерт кьайтара уа биледи джюйюсхан! Тиш-лерин билейди. Ётюн тегеди. Барысын да джашыртын, алкынчы джашыртын! Келе тургьаны уа, билесиз, Сеит-бейни борчу бла олийни келини бла сабийлерин урларгьанды. Тюрк тахсачыла энди башха тау бий джыртхычлача келе тургьанлыкларыды. Джасакъ джыябыз деб, сылтау бла... Ётюрюкню аягъы кьысха. Абына-кьарыла, хыйлалыкларын сездирдиле, алай а, эслерин джыя:

— Биз сизге кьонакьбыз. Ойнай-кюле, пелиуанланы джыгъышдыра келгенбиз. Кесине базгьан бар эсе, тутушсун, — деб джарашыулу селешди Нешет-бей.

Эртденбласында джашил кырдыклы тюзде тегерегине кьайын кьазыкьла уруб, аланы аралары бла чындыны тартыб, арасына геджеблени иерге хазырлайдыла.

Нешет-бейни геджеби — кьара кьаяча, бир мазаллы кьалмукьлу, кёкюреги да, дорбун ауузча, аллына чыгъыб. Бойнуна кьулачынг джетмез дегенча, башы бойнундан эки кьат уллу, чачы джюлгюч бла тюбюнден джюлюнюб, сакьалы-мыйыгъы джокъ. Джюрюб тебересе, басхан джери ичине оюлгьанча кёрюне эди, селешсе уа — кёк кюкюрегенча. Этине джау джагьылгьанча джим-джим джылтырай, ызындан сабийле, пилни ызындан баргьанча, джуукъ барыргьа да кьоркьа, бармай кьалыргьа да асыры сейирсингенден, ауузлары ачыб, не дерге билмей айлана эдиле. Сабийле бир-бирлерине ёч сала, аны кючюн не бла тенгleshдирирге билмей, даулашадыла. Асыры эршиден, кьарасанг, джюрегинг кьоркьады. Семиз, адебсиз семиз: кьарны бери чыгъыб, аркьасы ёрге ёчюнюб.

— Хы санга, эмеген тюлдю! Геджебди! Портадан келген геджебди.

— Асланны аузуна узалыб, тилин джулкьуб алгьанды, дейдиле.

— Доммайны шорбаларын кьобаргьанды. Сорчу! Кёрмеймисе?

— Кьабыргьагьа таяныб, азчыкъ теберсе, таш юню оюб кьояды, агьач юню уа башын тюбюне айландырады.

— Хы санга! Эки бармагъы бла тартса, эмен терекни тамыры бла юзюб алады. Томраулача, ол билеклеге да бир кьарачы!

— Джугьутур учаны саулай кеси ашаб, ичин-башын да джутуб, эки челек сыраны ичсе да, башха джугьугьуз джокьмуду деб сорады дагьыда.

— Къобаннга кириб, ёрге юрсе, суу ызына айла-
ныб къалады, дейдиле.

— Къая башына чыгыб сызгырса, джаныуарла
тешиклерине кириб кетелле, — деб, сабийле бир-бирле-
ри бла даулаша тургъанлайларына, джер тебрен-
нгенча гюрюлдей, бир джанындан ол гѣджеби, бир
джанындан да бир атлы бир-бирлерине джууукълаша,
келе тургъанларын кѣруб къымсыз болдула. Атлы да
аладан эди. Бу экиси, къуру да баргъан джерлеринде
адамны эсин ташлатыр муратда кѣргюзюучю затлары-
ны бирин былайда да джашырыб къоймайдыла.

Гѣджеб, атлыны эслемегенча, бир джанына бурулуб
бара тургъанлайына, атлы анга:

— Эй, гѣджеб! Нек эс ташлагъанса? Эслеб джюрю,
бирлери бучхагъынгдан тартама деб, урчугъунгу чы-
гъарырла! Кел, къанджыгъама тагъайым да алайым
да кетейим!

Гѣджеб, тохтаб, башын аны таба буруб, джерни
тебрендире, гюрюлдеди. Сабийле, джюреклери тити-
рей, бир-бирлерине сескекли къарадыла.

— Кѣрдюнгмю, доммай бугъача, аны ол ѳкюргенин?

— Кѣрдюм! Мен аны азауларын да кѣрдюм. Ма
быллай бирле, — деб шыбырдай, гѣджебден кѣзлерин
алмай, сейирсинди сабийлени бири.

— Кел, кел! Суу анасы бла тутушдурлукъла былай-
да сени! Мында эркиши джокъду, кел, кетейик.

Гѣджеб, сабыр болуб, атлыны къатына келмеге
къойду. Қелиб, аллында тохтагъанлайына уа, онг къол
аязы бла атны ѳшонюнден тебериб ийиб, арт аякъла-
рына чѣгелетди. Атлы, эс ташлаб, артына ауду. Гѣ-
джеб, сансыз этиб, юсю бла озуб кетди. Қъарагъан
халкъ асыры сейирсингенден, къоркъа-къоркъа:

— Тейри, бу адам тюлдю, эмегенден туугъан бир
затды, — дей эдиле, — Тоба-аста, Алауганча, бу не зат-
ды экен? Джауума демлешсин быллай джаныуар...

Бир заманда Қъадох улу, къартла, Дамаш, арала-
рында да, ийнени джухтанча кесин къатдырыб, джюй-
юсхан тутуш барлыкъ джерге келдиле. Алагъа энчи
орунла этиб, тапчанла, юслеринде кѣк кийик териле-
ри бла, Қъадох улуну алгъа, Дамашны ызы бла джюй-
юсханшы олтуртуб, артда кеслери олтурдула къалгъан
къартла.

Джюйюсхан былайда бир тюйюмчек къошду дерти-
не. Кѣк чартлагъандан илгениб агъаргъанча, агъарды
бети. Алай а, тѣрт джанына сейирсиниб къарагъан ки-

бик эте, джукъ айтмады: «Уууртлары кып-кызыл кызыарыб, — кёремисе сен аланы. Былай, ит тегенеге салыб, боюпларын бирден кессенг, къанлары халалды... Аман кёзлери барды. Джукъдан къоркъуб, артларына тура билмейдиле. Демлешиб тургъан болмаса. Къоркъмай эселе да, былай адеб-намыс деб да бир артха турсанг а. Къуру боюп кюч, табигъатны эниклеу. Адам къой эсенг, тенгиз да бойсунады джюйюсханлагъа уа... Бу затла уа — ёллюкдюле. Огъай, алай тюлдю, ма былайды деб, бойнун созуб, кылычны аузуна тиреб, тохтарыкъды, эртде къатынны кыптысыплай. Тохтагъыз, гёджебни джаны ичинде эсе, мен сизни къантулукъ киндиклеригизден тонгуз тасмаланы суууруб алдыртырма, ит джахилле!

Огъесе кесим терсеми? Олийге бармай. Бу къара тууарлагъа тенг болуб айланама. Огъесе... Тохта, Къадох улу олийни джаууду. Экисини арасында отум джанса, олийге алай барырма. Дамаш да олийге къарнаш болса да, эришмеклиги да барды. Тюз джолдама. — деб, орнуна таб олтуруб, гёджебине кёл эте, перс тилде неле эсе да айтыб, ышарды.

Гёджеб, къая джарылгъанча гюрюлдей, ары бла бери бара эди, эмилик ат ётгюр атлыны тюбюнде тесукъа этгенча, чыдаямай.

— Бу элде ичинде джаны болгъан эркиши джокъмуду? Огъесе бютеу барысы да башларына хота джаулукъланы байлаб, тыбырда нардыуаладан къарыла турамыдыла? Эй! — деб гюрюлдеди гёджеб, къаяланы зынгырдата.

— Ашыкъма да гёджебинге! Чабар атча джюгенни чайнай, не хахайды? — деди Дебош, джюйюсханнга сууукъ къараб.

Джюйюсхан да хыны къарамы бла чиркитирге умут этиб, бойнун аны таба бургъанлайына, Къадох улу да сууукъ къан алыб тургъанын кёрюб, джукъ айтмады. Дерт къапчыгъына уа энтда бир ташны атды.

— Эй! Бу элмиди огъесе къабырламыдыла? — деб, дуняны юркюте-къоркъута тургъанлыгъы эди гёджебни.

— Макъыргъан киштик чычхан тутмаз, дейдиле бизде, гёджебинг асыры кёб ёкюре болурму, джюйюсхан? — деди биягъы Дебош.

«Ай, керти да адамны сыйып кёре билмеген джахилле кёре эдим... Ол къабартылы Исхакъ-апенди быланы диннге къайтаргъан къой, бир масхабха да джы-

ялмагъанды... Ма ол тонгузлары бла бирге кырыб, артларын этиб къояргъа керек эди...»

— Джюйюсхан, ненча адам бла тутушурукъду? — деб, сууукъ сорду Къадох улу.

— Эй, ненчаларын сыйрат кёпюрден силдериксе? — деб сорду джюйюсхан гёджебине, биягъыллай персча.

— Сени сыйынг ючюн, сыйлы джюйюсханым, эт дей эсенг, барысыны да артып этейим!

— Ашхы, къутургъан къабланым, ашхы. Былай тутханлайынга, азауларынгы саурусуна бекле! Аяма. Джанлары чыгъыб, титирей турадыла. Бир-эки тебиндирчи къоян джюреклерин?

Ол алтын заинда джандет чыпчыкълары бюгече сеники болур. Ашхы. Гюрюлдей тур! Тёппе тюклери ызына чёкмесиңле! — деб, гёджеби бла ушагъын бошагъанлайына, Къадох улуна бюсюреусюз ауаз бла:

— Сизде аны джыгъар адам табылгъынчы кюреширикди, — деди джюйюсхан.

— Ашхы, — деди Къадох улу, бети тюрлене.

— Мен чыгъайым! Шо, мени анга бир джиберигиз! — деб тиледи Джаныбек, джюреги джарыла.

— Ат чабса, ит чабар деб, сен чыртда кесинги джюрюте билмейсе! Тутушмай болмайма дей эсенг, кесинг тенгиле бла тутуш! Къайда эсе да бир къарабыдыр бла, ыйлыкъмай, къалай тутушурукъса? — деб къыджырады Дамаш бий джашына.

— Бий, мени сыйым гёджебими тёппесиндеди. Алай сёлешгенинги чыртда унарыкъ тюлме. Мен Ахмат-бийни онг билеги, Махмут Солтанны келечисиме. Къонакълыгъым аз эсе сизге.

— Юйлю сёзюбюздю, джюйюсхан. Аллай бирни биз да ангылайбыз, — деб, симсиретди Дамаш бий.

«Тохта, мен сени ол къанауузлу кючюгюнгю кирпичи тоннга чырмаб, къанджыгъама къысмай къойсам, мен тюлме».

Тутуш боллукъ джерге Чомур чыкъды. Джыйылгъанла дыфсыз болдула. Джюйюсханны гёджеби биягъынлай гюрюлдеди. Къаяла зангырдаб, аны тауушу юч кере эникленди. Эки джануар бир-бирлерине юрюлдюле. Тёрде чёкгенле алларына силкиндиле. Хауа уюб къалгъанча бир дыфсызлыкъ. Аны къой эсенг, эмилик Къобан да уюду. Кюн тохтаб, кирпич къакъмай, симсиреди...

Чомур, кёкюреги джюйюсханны гёджебини кёкюрегине тийгенлей, хорлаялмазлыгъын сезиб, кёлю аз бол-

ду. Аны абзырагъанын ангылаб, джюйюсханны гѣджеби сансыз тутхан кибик эте келиб, кѣлтюртюб, башы бла артына атыб ийди. Джаш барыб, заф деб джерге тийди.

Дуния бирден илгениб ахсынды. Джаныбек ачыу-ланыб, тишлерин кысыб, жыгъырдатды. Асыры кыйна-налгъандан, орнундан ѳрге туруб, ызына олтура, эрин-лерин къабыб ачитды. Джюйюсхан, аны эслеб, джигитни джарсыуун андан да терен этерча:

— Къагъанакъ сабийни чыгъаргъансыз. Аллаила бла ол тутушургъа да унамай эди, чынты хатеригизни этиб тутады ансы.

Мени гѣджебими ѳмюрде сырты джерге тиймегенди. Аны аллында тобукъ урмагъан алкынчы тюбемегенди. Къарачайда бар эсе, ким биледи. Биз джюрюген джерледе уа, — деб, бюсюреусюз ышарды. Чыгъарыгъыз гѣджебигизни. Биягъындача, Дамаш бла Къадох улу къайсы алгъа сѣлеширге билмей, экиси да бирден Дебошха неле эсе да айтдыла.

«Болсун, бир-экиси бла кюрешиб арысын да, мен аны ичегилерин сайлатырма, тейри», — деб шыбырдады Дебош. — Ашыкъма, уллу кѣллю болма къой, алай болса, къарыуу саркъады адамны.

— Огъай, сен бир тура тур, Къалтурну табсынла. Сен тамам амалсыз болсакъ, чыгъарса, — деди Къадох улу, ичинден да. — Айхай, сен къарт болгъанса, кѣкюрегингча тура болмаз къарыуунг, сени джыкъса, Къарачайны сыртындан салгъаннга сана да къой... аллах сакъласын... Бу джаш а хорлаялырмы?.. Айхай, хорларын билсем, чыгъарырем, аны сырты джерге тийсе, бийигизни да джыкъдыкъ деб бу быстырбашла терибизни соярыкъдыла», — деб, кесин тыялмай тургъан Джаныбекге джашытын къарады.

«Болсун, Къалтур табылмаса уа, чыгъарма. Мени лагъымларымы ол билмейди. Мен адам джыйылгъан джерде тугушмагъанлы юч джыйырма бла он джыл болуб барады. Алай бир кюнню да санымы ийлеме къоймагъанма. Мен аны хорларыкъма, тейри, ѳшюнюм ѳшюнюне ѳчюге турады. «Бир кесек сабыр бол. Бир-эки джекирсин энтда. Къалтур аныча мазаллы тюлдю, андан да мазаллыланы уа тюбге салгъанды. Къалтурну сакълайыкъ...»

«Болсун», — деди Дебош, кеси-кесине кѣл эте.

Орта бойлу, кенг джауорунлу джаш гѣджебни аллына барыб сюелди, къаяны аллына сюелгенча. Гѣ-

джеб аны башындан аягына дери къараб, хыликке этгенча, ышарды.

Джаныбек не этерге билмей, Дебошха кёлкълды къарады.

«Тохта, улан, къарагъанны марагъан озар. Бизде да барды бир мурат», — деб Дебош къарамы бла Джаныбекни кёлюн басды, — «Сени орнунг башхады».

. — Ненча бёденени ашагъанса бюгюн? Огъесе бегенеденми кёбгенди къарнынг? — деб, хыликке эте, сорду джашха гёджеб, — Былай къарайма да, назикчикле, шонтайчыкъла чыгъадыла аллыма, мандалакъчыкълача. Мени къозубму этесиз, огъесе... — деб сёзюн бошагъынчысына, джыгъышыргъа чыкыгъан джаш аны ауузуна ургъанча этиб:

— Асыры къатын сёзлюсе! Сёлеширге келген болмазса. Алайда джюйюсханынг да хаман джаншаб турады, — деб сёзюн бёлдю.

— О-о, алаймыды? Къучагъыма кир да кет, сюеклеринги джазыкъсынмай эсенг! — деб анга узала, артына туруб, къозуду. Сора онг кьолун кёлтюрюб, тёр таба бурула:

— Мени кюн сыфатлы Махмут солтанымы сыйы ючюн! Аны дюдюрюню алтын туягъы ючюн энтда бир тутушайым! — деб кычырды.

— Аперим! Аперим санга, хорланмазлыкъ къабланым! — деб джууаб берди джюйюсхан да, кьошакълы ауаз бла. Гёджеб узалгъаны бла джашны тутду. Ол аны онг аягына чалдыш къадалыб, кесин джыкъдырмай талайны кюрешди. Алай а андан эки къат ауур гёджеб, кьуру сюегини уллулугъу, тёнгегини ауурлугъу бла да аны онглады.

Джаш шоп деб сыртындан джерге тийди. Дуния къарангы болгъанча кёрюндю. Халкъ кьозгъалыб, Дамаш бла Къадох улугъа табханларын кьуя, кычырыкъ-хахай этдиле.

Кесин тьялмагъан, атасы бла Дебошха ачыулангандан джюреги джарылыб баргъан а Джаныбек эди.

«Шо, мен ёлге эдим да тюнене ауушда болгъа эдим. Андан бери бирин атлатмаз эдим. Къайдан да чыкъды бу зат да? Бетибиз джоюлду. Энди ала бизни арбазгъа ат ойнатыб келликдиле... Ай, мени атам а ёмюрюнде да мен айтханны истемейди. Бюгюн а джюрегими джардырды...», — деб, не этерин билмей, инджиле тургъанлай, энтда бир джаш чыкъды, — Бу джыгъылса, мен барыб ол эмегенни быдырына къаманы

тыгъыб къоярыкъма. Кишиге да сорлукъ тюлме»;— деди кеси-кесине Джаныбек. Дебош аны ичин билгенча, къулагъына: «Сен сабыр бол, балтаны сабы бизни къолубузгъа тюшерикди. Бусагъат Къалтур джете-ди», — деб, биягъынлай кёлюн басды.

«Болсун, Дебош», — деб, артына турду Джаныбек.

Бу джаш кесин тутдурмай, кёб чабдырды гёджебни. Ол мазаллы зат а, эрлай ууучуна джыйыб, ууадых эте юреннген эди да, джюрюгени татыб, терлеб, ичин ура башлады. Алгъынча алай дюрген да сермеялмай, къолуну сырты бла мангылайын да къысха-къысха сюрте. Ауур солуй эди, юсюнден къаядан джангур саркъгъанча, тери къуюла эди.

— Ай, талагъын бир тургъуз, анасын аллыкъны!

— Бир кесек къозу! Кесинги тутдурма!

— Ий аман сен! Джауун джандыр, анасын сатдыгъымны! Талагъы турса, сыртына салырса! — деб къычыра эдиле тёрт джанындан.

Джаш кертиси бла да, туюге чабхан кючюкча, сермеб къача да кесин тутдурмай, тамам сылыт этди гёджебни.

— Ий, марджа! Ичин урдур! Солуу берме! Аперим!

— Талагъын тургъуз — деб къычыргъанла бла бирге — Къалтур келди деген таууш да чыкъды.

Сыртында да бир джугъутур мыллыгы бла Къалтур арбазына кирди.

Къайдаса сен? Элни бирден джерге урду! Къанат чыгъыб, сермей да къача, кесин тутдурмай айланады. Санга уа терк джетсин дегендиле, — деб, джашла Къалтурну ашыкъдырдыла.

Къалтур сынгар бир сёз айтмай, тынгылады, сора:

— Ол мыллыкны бир къабыргъасын къабырчакъландырыб алыгъыз! — деб сабыр айтыб, джашланы сейирсиндирди. Ала эрлай джугъутур къабыргъаны тишлеб, аны аллына салдыла. Кишиге ёзденлик этмей, Къалтур къабыргъаны кеси ашады.

— Энди бир суусаб ичирсегиз! — деди. Мазаллы къара гоппан бла бир къайнагъан айранны алыб келдиле.

Аны да ичиб, мыйыкъларын сюрте:

— Энди мен джел ётмезча болдум. Алай а эртденли аягъыма чанчылыб тургъан бир зат барды, бир къарайым, — деб, ашыгъыб, не этерлерин билмей тургъан джашланы тёзюмсюзлюклерине эс бёлмей, акъырын чарыгъын тешсе, эртденбла тигиб кийген чарыкъ-

ларында саламгъа, къара тюймечикча, тегерек сюек саблы мизчикни къатышдырыб кийиб къойгъанын сездиди. Сау кюню миз аягына чапчылыб айланганына сейирсинди. Аны да алыб, чарыгъын джангыдан кийиб:

— Хы, энди келигиз, джашла. Қайдады ол сизни джаныгъызын алгъан геджеб? Қоркъуб, оджакъдан чыгъыб кетесиз. Аллай бир эс ташласагъыз, геджеб къой, маймул да джыгъар сизни, хайыуанла. Адам кеси-кесине кел этиб, джюрегине таукеллик бермесе, шашыб кетерге да боллукъду, — деб, джашлагъа кел этди.

Келе тургъан Қалтурну керюб, Джаныбек, узакъдан къараб анасын таныгъан сабийча, къууанды.

Қалтур алайгъа джетер-джетмез, онгсузму болду, Қалтургъа къарайма деб, кесин тутдурубму къойду да, талай замааны тулпарны ичин урдуруб тургъан джаш, кеси да билмегенлей, тер басхан мазаллы затны тюбюне тюшюб, тылпыуу тыйылгъанын сездиди.

Ачудан джюреги джарылгъан геджеб, асыры къайнагъандан, тишлерин къысыб, ауурлугъун бютеу аны юсюне салыб, солуун алыргъа къоймады джашны. Дуня къычырыкъ эте тургъанлайына, джерден ерге туруб, геджеб, ичин ура, джюйюсханына къолун келтюрюб ышарды...

Ауур солуй, геджеб барыб, олтуруучу джерине чекдю. Джюйюсханшы дигизалары аны тегерегине басындыла. Бетинден терин сюртюб, къайын чырпыла бла юсюне джел урдурла, бир затланы шыбырдадыла.

— Аперим, келгенни джерге джаблаб, джанларын чыгъаргъанса. Аперим! — деб, джюйюсханларына бла анга кезюу-кезюу къарай, разылыкъларын не бла билдирирге билмей, харх этиб кюледиле.

— Огъай, кердюгюзмю, ол маскелерин? Бучхагъымдан къаба да къача, джанымдан этди да къойду. Экиюч сагъатны тарпан джортуу этиб аллымда.

— Ой, сен аны бла, киштик чычхан бла ойнагъанча, ойнай эдинг, — деди къара хуртда дигиза, киштик деген сёзю бла геджебни сыйын тюшюргенин эслемей...

Геджеб анга джууаб бермеди.

— Энди уа къайсы чыгъарыкъды? — деб сорду.

— Майна, бир сарымыйыкъ джортуб келгенди. Эшта, аны чыгъарлыкълар болурла. Беденени къанатындан тутханча, джамызындан тутуб силдесенг, джашын алыб къоярыкъса, — деди биягъы хуртда.

Геджеб Қалтургъа сагъышлы къарады. «Дженгил-

чикди, насыбха, джылы да келгенди. Ала бары да бир дженгилледиле. Былай кьой гыбыча, кьадалгъан джерлеринден айыралмайса ансы, кьолунга бир тюшселе, кьуш кьанатыча, дженгилдиле...

Бу а кеси да джашагъан адамгъа ушайды... Бир усталыгъы болурму? О-о, ол мараучуларыды. Чабыучулары, тутушхан да этеди... Мени бла тутушмагъанды. Билдим. Къара атыуда бек залимди... Да, сарымыйкъ, джанынга тиймесин, кьол таш атханладан тюлме мен. Элтиб тѣппенги ташха урсам, джанынга тиймесин», — деб, ичинден ахыр тылпыуун чыгъаргъанча, узун солуду.

Къалтур да сынай эди гѣджебни.

«Да бек залим дорданы барды, джюйюсханланы дордуклулукълары чакълы бир. Къарыуу ауурлугъунданды, алай а хыбылды. Асыры иги кьатмагъанды. Ауур атлайды. Балакъсызды Аллаила быт-бытла, эриичекле боладыла. Кьоллары бла ауурлугъуду анга онгуну берген. Не да болсун, кьолуна тюшме», — деб, кесикеси бла ушакъ эте тургъанлайына, кьатына Дебош бла Бештау келдиле.

— Алан, кьайдаса эртденли? Джаныбызны алыб кьояса да. Дунияны тюбге урду ол аютабан. Джашланы былай орталыкъларын ийиб, кьууандыра турабыз. Бир беш-алтысын джыгъыб, терлесе, аны аудурур бирин джиберирбиз деб. Сен былайда болсанг, биринчи чыгъыб да къаллыкъ эдинг. Алай болса да, энди иги тынгыла: кѣресе, бир мазаллы затды, айрымкан тенгли бир кѣюреги. Ёшюню ёшюнюге тийдирме. Къаяча, теберсе, аудуруб кьояды, не да кесине кьаты кьысыб, юсюне аууб кьалады, Алауганча. Ёшюню бла уруб, эсин алса, эрлай сермеб тобукъгъа алыб, имбашы бла силдеб да иеди. Тобукъгъа алдыртма, кесине кьыса тебресе да, башынга мадар изле. Сакъ бол. Не да болсун, ол ич чалдыу бла онгун ал. Юзюлюр джери алайыды. Ангыладынгмы? Хы, ол сени тутуша билгенинги билемиди?

— Биле болур.

— Бетибизни джерге кьаратма, тейри ючюн, — деб, эки кьолу бла Къалтурну имбашларындан тутду Дебош.

— Сау болугъуз.

Джюйюсхан, бир гѣджебине, бир Къалтургъа кьараб: «Къайдам, сарымыйкъ, сен да барыб ол ючюсюню бирича аугъаенг... Огъесе хорларгъаамыды умутунг?

Шашыб айланаса, хариб, башынгы къяагъа тирегенча, ёшюнюнъю анга урсанг, ай медет, экинчи тутушмазса... Огъай, тохта-тохта, ол мараучуларыды. Да сора тамам да шашханларын билсенг а... Тоба-тоба! Ий, марджа, Къутургъан къабланым, шо, муну бир къяушат. Не махтанганлары да олду. Джырчы, мараучу, чабычу!.. Чу-чу-чу деб, чочхачыла тизиб къяядыла... Бу ахыры болсун. Хейт дегени бла джыгъышыбмы барлыкды! Ол арпа сабанладан ташны алдырмагъанымы да нечик иги этгенем...» — деб, гёджеби хорларына чыртда ишексиз болуб, Къадох улу таба бурулуб:

— Къадий, бу сарымыйкыны тутса, болур. Къаядан акъгъан къаты шоркъача, ол кеси тохтай биллик тюлдю, алай а аладан башха зат бла кёз ачайыкъ энди. Эрикдик. Бизде джырлагъан, башха оюнла бла джубанган адет барды. Мени нёгерлерим ыстампулчу джудузлагъа этген джырларын джырларла.

— Бизде да бардыла аллай адетле. Гёджеб а аны бла джыгъышыр адам табылмай къалса, олсагъатда хорлайды.

— Бу джол ким хорласа, ол айтханча этерсиз, — деди, ышара-ышара Дебош.

«Бу къала-пела киши не билиб ышарады? Оллахий, бюгюн мени бетим былайда чыкъмаса, мен сени ауушдан ары иймезме. Джашынгы тюнгюч уланы меники болуб чыгъар... Джаратмайма мен бу къартны мыйыкъ тюбюнден ышаруун... Бир затны ычхындырмайды. Эки джюз джыл джашаб барады дейдиле, кёзлери уа джана турадыла. Алдай болурламы, итле?» — деб джюйюсхан къайгъылы бола башлады.

Къадох улу Къалтурну кюлун къаты кысыб саламлаша, кёзюне ышангылы къараб, суюмлю ышарды...

Арлакда бир бёлек джаш джоппу джыйылыб:

— Къалтурну сырты джерге тийсе, мен садагъымы аны бюрегине беклейме, — деди бири.

— Мен а джюйюсханны онг кёзюне.

— Тохтагъыз, джыгъышыуда ол артыкълыкъды.

— Къарачайны бети джоюлгъан а артыкълыкъ тюлюмдю?

Ма бюгюн былайда ала хорласала, не болурунгу билемисе? Босагъасына таш салынмагъан бир юй къаллыкъ тюлдю. Ма бу ол Джаныбек башын юздюрген кызылбокканы къарнашыды, билемисе? Джюреги къайнай турады. Ол бизге игилик бла келмегенди.

Башларына сархла кысыб, кеслерин дин ахлула эте-
биз деб тургъанлыкъгъа, ол кенг шалбарларыны буч-
хакъларында къамаларын джашырыб турадыла. Къа-
рачыгъыз къайда джыртхыч да бизни хомухлугъубуз
бла келеди бизге.

— Джутлукълары озуб этедиле, — деди джашланы
сабырыракълары да.

— Ол хуртда Оразны эмчек къарнашыды.

— Хо бир да. Эмчек къарнашы болса, тары сабаны-
ны кыйырына таш саламы айланнгъед? Джыртхыч-
ды. Энди башларына быстырны байлаб, беллерине бел-
лик кыссала, шыйыхма деб, Портаны тахсачылары
бери къуюлуб къаладыла. Хачыпсылада да алай этиб
айланнгандыла. Аскери бла келиб тургъанлай, кёре-
мисе, бизни азан кычырыргъа юретирге кюрешгенин.
Тахсачыды. Не да тонаучу, ачыкъ тонаучу.

— Ала алай умут этелле: тауцу бир джанымда ат-
лары кишнесе, биз былайда алагъа баш уруб, къачан
келеди деб, келген келинни алагъа джасандырыб тур-
лукъбуз. Огъай, тейри, Ачемезлени артлары болма-
гъанды.

— Ол джюрюулерин а кёrese. Аман къатынлача,
кюлселе, къол аязларын бир-бирине уруб, от чакъды-
ра, бир-бирлерин бармакълары бла кёргюзе... Киштик-
мыйыкъ джюйюсханларына шеждеге бара, ала бир
ууалыу этелле, бир бетсиниу, асры кукаланнгандан
джерге кириб кетелле...

Къалтур джашланы сёзлерине сейирсине, ала та-
мам да эркиши шартда ёсгенлерине кёлю бла къууан-
ды. «Бардыла, бардыла сыйынгы джакъларыкъла! Шо,
ёсюб джете бир кирге эдиле ансы, ала секириб атха ми-
ниб, суууруб кылыч алырларына не сёз», — деб, къу-
уана, ала бла бирге барыб, буруу ичине киргенлей
джерден кёкге чыпчыкъ сюрюу учханча, ол къадар
джыйылгъан миллет бир аууздан:

— Къалтур! Къарачайны бетин чыгъар! Къалтур!
Ёмюрде сыртынг джерге тиймегенди, ий, бюгюн бизни
мыдах этме! Къалтур! — деб, кёкню-джерни да бирден
титиретдиле.

Гёджеб, тюб эрни бла баш эрнии джалай:

— Сизде гёджеб бармыды, огъесе сиз мени къозуй-
му турасыз?

Джеригизни джылыуун сыртыма бир сынагыгъыз, —
деб, Къалтурну да самаркъауу бла эсин алыргъа умут
этгенлейине, ол анга:

— Ашыкъма, сыртынг джерге тийсе, сынай турусса, бизни джерибиз ташлыды, гѣджеб, джыгъылгъан башын уруб да иеди.

— Къара сен анга! Мен бу джерде тилсизле джашайдыла деб тургъанма эртденли. Хай-хай-хай! — деб, андан ары не айтыргъа билмей, биягъы джюйюсханьна бурулуб:

— Танг джулдузну иеси джюйюсханым! Бу джол сени сыйынг ючюн энтда бирлерин силдейим! — деб, къолун силке, Къалтурну сермеди. Къалтур, джугъутурча, сакъ айлана алай кесин бериб къоймады. Гѣджеб, имбашларын къулакъларына тиреб, бойнун энишге тутуб, аллына созуб, кѣзлерин огъурсуз джандырды, Аллына тебджилдеб, гюрюлдеди.

«Хой-хой-хой, не залим ёкюресе! Энтда бир къычыр... Тейри, къарамынгча уа тюлдю болумунг, джар оюлгъанча, адамны юсюне аууб, эсин алыб къояса. Лагъымларынгы сездим. Атанг ит болгъа эди, сен мени сыртымдан салмасанг», — деб чыртда кесин анга бермеди. Былай кёкюрегине къысыб, юсюн басыб къояргъа умут этди «гѣджеб», алай а кийиклени адетлерин ангылай билген Къалтур, гѣджебни хыйлалыгъын олсагъатлай огъуна сезди. Неге да къыбламача сакъ уучу, гѣджебни хар къымылдагъанын эсге алыб, кючю бла тюл, болуму бла аны амалсыз этиб баргъанын сезди.

Гѣджебни юсюне сууукъ тер урду. Тюб эрни салынды.

«Хы, эс ташлай башлагъанды. Мындан озса, ачыуланлыкъды. Ачыуланса, кюч табар. Хайда, энди, гамешни аудургъанча, ары бир заф де да бир аудур», — деб, тута келиб, аягъын ичинден чалдырыб кесине тартханлай, гѣджеб шап деб джерге тийди.

Джюйюсхан, илгениб, орнундан ёрге къобханча этиб, эслетмей ызына олтурургъа кюрешди. Къулакълары занг деб бителгенча болдула. Кѣзлери алас-булас кѣре, бети агъарды. Саргъалды. Ызы бла дуу джаныб, къызарды.

«Ай медет! Этген муратларым суугъа саркъдыла. Ах, анасыны уа... Харамлыкъ этгенсиз дерми эдим? Айхай, алай айтсам, дауур чыгъар. Дауур болса, ала арбазларындадыла, мен а... Огъай, арлакъда болсун дертибиз ойнар джер... Ай, бу сыйсызла бла кюреше турмай, олийни кесине барыргъа керек эдим. Кѣресе,

аны бир басмагъанын. Тюнене оноууму тюз этгенем. Сабийлери бла келини къолубузгъа тюшселе, ол бизни бла селеше билликди. Аскерни джартысын ауушка, джартысы биргеме, кетейим...»

Бир кесекден, не дерге билмей:

— Кимди ол? — деб, сансыз этиб, сорду.

— Къадох улу, айыб этме, сени ючюн бу джол мен джууаб берсем, — деб, суююмлю ышарды Дебош.

— Аллах-аллах, — деди Къадох улу, ышара.

— Джююсхан, сиз дуниягъа айтылгъан Къалтурну нечик танымайсыз? Бешигинден чыкъгъанлы, аны сырты джерге тиймегенди. Ол атхан окъ, суууб джерге тюшмегенди, бир атханы бла доммайланы ёлтюреди. Уста мараучула къачхан кийикни къалай ура эселе, ол учхан къушну алай урады, бизде, Тауартында, Къабартыда, Ногъайда аны сыйы уллуду.

Не чабыб, не джырлаб, неда эркиши джумуш бла аны аллына чыкъгъан таулада джокъду. Сизде да болмаз, — деб къууанчлы ышарды Дебош.

— Сап-сары алтынды де да къойсанг а, — деди джююсхан, самаркъау этген ауаз бла.

— Алайды деб турабыз...

Къалтурну тюбюне тюшген мазаллы, Къаралада къандагъай къыльяннга къараб ёкюргенча, джерни тебрendirе, ёкюрдю. Ёрге къобуб, сарымыйкъны тюбюне басаргъа умут этиб, тебренти, къобалмазлыгъын сезиб, эрши тукъум гюрюлдеб, аманла айтыб, бойнун бир джанына къарыусуз аудурду.

Алайда болгъан адам, алайгъа уа эл саулай къобуб келген эди, бары бирден къычырыб, кийиз бёрклерин кёкге атыб, Къалтургъа не бла сый берирге билмей, бир-бирлерин къучакълай эдиле. Кими кюле, уллу къычырыб селеше, кими, асыры къууангандан, джылай, кими ёч сала къууана эдиле.

— Бу гаммешни сырты бизни джерге тийсе, бир къызымы санга берирме дегененг. Унутханмыса? — деди Айтмаз Сосураннга.

Айтханем, тейри, айтханем! Аны алай ауарын ким биле эди. Ма ол къаяча, орнундан теберик тюлдю деб тура эдим. Не этейим? Айтханем, эркишини сёзю ёлгенден эсе, кеси ёлсюн, — деб, Сосрап къызын къой, гылыуун да бермезлик Айтмазгъа алайда сёзюн джапгыртды. — Кел, онеки къызым барды. Эм гитчеми уллусундан къалгъанланы сайла да, джаратханынгы ал.

Былай кюн, теири, мыйыгъымы кесиб да берлик-
ме, — деб, къууанчы кёкюрегине сыйынмай, — юю та-
ба бурулду...

* * *

Учкуланни юсю бла ётген джолчукъгъа чыгъыб, суу-
ну джагъасы бла ёрге айланыб, чегетни ичине кирдиле.

Учкуландан Махар ауушха дери эки джыйырма
чакълы кычырым барды. Ариу, арба джол кенг гок-
калы кышлыкъланы юсю бла бара барыб, ингичкере-
ди. Былайда учкуланчыла кыш малларыи кютедиле.
Ариу, джарыкъ джер, анда-мында бир терек, бу кенг
джерде кесин эркетдире сюеледи. Махар суу бла
Гондарай бир-бирлерине къошулгъан джерден башлаб
тау мийикледе ёмюрлюк кызла, субай нарат терекле,
ёседиле. Нарт нызыла, наратла, бир-бирлерине кысы-
ла, кёкге узала тургъанча кёрюнеди. Былайы бла джыл-
ны не заманында джюрюсенг да, сейирсинир зат кёб-
дю. Кюз а гокка, нарат, нызы, бишген джилек, наныкъ
ийис, бири бирин бузмай, бири бирине къатышмай,
адамны санына тирилик, кёлюне таукеллик бередиле.
Былайн кёрюб, джер джюсю, джетген кызча, сейир,
ана джюрекча халал, къарнаш кёлюча таукел, ата
сёзча деменгили, суймекликни кесича назик болгъанын
сезмей къояргъа мадар болмаз. Джолда аллынга къо-
янла, тюкюле, бир-бирде, хар нени да бирча сансыз
эте билнучю айюле да тубейдиле. Кийикле къуру кыш
джолугъадыла былайда, былайда кьой эсенг, ала ол,
кюню тюзге джетиб, алайда гебенлени тешиб да ашай-
дыла.

Джумарыкъ, джаз тауукъла, агъач тауукъла да-
гыда башха чегет къанатлыла, кими кычыра, кими
джюйюлдей, кими джырлай, джолоучуну джюрегин
джарытадыла. Бир терекден бир терекге уча, кюнбет-
ден чегет бауургъа хапар бере, дуннягъа, къууат са-
ладыла.

Ариу ханслада тюрлю-тюрлю гёбелекле, къамжакъ-
чыкъла, бурху къанатлычыкъла, бал чибинле, тюрлю-
тюрлю каскала, бири-бирини ауузуна чаба джюйюл-
дейдиле.

Бу сейир джерни ариулугъун ала да сезе болур-
ламы?

Уллу Къарачайны эм ариу джерлерини бириди бы-

лайы. Былайда юч сейир джер, эгиз эгечлеча, бир-бир-лерине хоншу болуб джашайдыла. Махар, Гондарай, Джалпакъ-къол. Кюнчыкъгъан джанындан чыммакъ-акъ таула джылтырай-джана, кёзлеринги къаматадыла. Арлакъда уа—гара суула, бир-бир юсюне тёгюле, бири биринден иги, бири биринден таза...

Анзор сейирсиниб:

— Бу джерни сейирлигинден, бауурум бла къабла-ныб, къучакълаб, бай этерим келеди. Къолу-аягъы къымылдагъан адам бу джерде ач-джалапгач боллукъ тюлдю не къыш, не джай: ары къарасанг—кийикле, бери айлансанг—кёгетле, суу—дарман, хауасы—дары! Сейирди, сейир ана бауурум Нарт Къарачай!

Аягъынг басхан ханс олсагъатлай ёрге сюелиб къа-лады, къарасанг, не шхилди, не джилек эзилиб ту-рур. Бу байлыкъны, бу къудретни ким кёргенди! Ма бу джеригиз ючюндю сизни ол къадар къыйынлыкъ кёр-генигиз да, Къадох улу,—деди, кёбден бери айтыргъа излеген сёзюн айтыр заманы джетгенин сезе,—Буса-гъатда кючу болгъан кесинден къарыусузну джутуб, джерни, ырысхысын сыйырыб барады. Ма ол тапанча тюркюле да аны билиб джортуб айланадыла. Хо бир да, не намысы, не адамлыгъы бла ол кимден эсе да онг-луду дебми турасыз? Уйт дегенлей, къамасына узал-гъандан сора аланы бир тукъум бир ишленмекликлери джокъду,—деб, Къадийни кёзюне сынаб къарады. Ол сагъышлы эди. Анзорну сёзлерин ангылай эди, алай а кёб болмай, кеслерин ол къарачайны юсюн басыб тур-гъан хыйла тюрк тахсачылагъа алданыб, Эресей бла антларын бузуб, Анап-пашагъа берген аманатларыны мыдах тюрсюнлери кёзюне кёрюнюб, бир джашчыкъ чабыб келиб: «Къадох улу, сен бизни нек сатдын? Биз-ге Къарачайда джашар джер джокъму эди? Олий орус-ха, сен Тюркге сата, артыбызны этиб барасыз»,—деб, аллында ёхтем сюелгени кёзюне кёрюндю. Юйдегинги къутхарыр ючюн бизникилени кёмдюнг, антынгы джут-дунг. Энди санга ким ийнаныр? Элге оноу эталлыкъ тюл эсенг, олий болуб нек айланаса? Орта кюн бирине, байрым кюн экинчисине аманатланы бере, артыбызгъа чыгъаса... Тохта, ханнга да келед хариблик дейдиле, санга да джетер бир къаргъыш деб, не хатерин этмей, не къоркъмай олийни бетине айтханлары, анга да ай-тылгъанын сезе, ахынды. Бундукъ-бейни шкок бла уруб ёлтюргенлери эсине тюшюб, джюреги мутхуз бол-

ду. «Ярабий, дунягъа бу къадар къайгъы къайдан да чыгъады?» — деб амалсыздан не этерин билмей эди, Гюрджю бийни не айтырын билген акъыллы, сабыр, сагъыш эте билген къадий. Тюз айтханын да биле эди. Айтырына да разы эди. Алай а башын, билмей тургъанлай, эки ташны арасына сала туруб, къайсы болса да бири эзерине да ишеги джокъ эди. Инаралгъа олий къё болмай огъай дегенин да тюшюрдю къадий эсине. Орус инарал Эмануель аланы огъайларын къойнуна салыб джашырмагъанын, ол да айтхан сёзюн джигине джетдиририн да биле эди. Туура ма бу джолдача къыйын кёзюю болмагъанын джюреги бла сезе эди. Анзоргъа да, сабийликден бери таныгъан сюйген адамына, бюгюн а джууугъуна, хакъ джюреги бла ышана эди. Айтханына экили болмай эди таянчакъ, темир къадау керек болгъанын эртде ашгъагъан эди, алай а, дини тили да бир болгъан къадау болмай, ыргъай къармакъ болуб, богъурдагъына илиниб тохтагъанын кёрюб: «Ай, энди Эресей да алгъынча ышанмаз. Отдан чыкъ да джалыннга» — деб, башыбыз бир пелахха къалырма энтда? Былай бла да, мамырыракъ-мамырыракъ, Дударлары джылдан-джылгъа аманыракъ дегенлей, тиш ышарыр зат кёрюнмейди. Не этейик? Не кючюбюзню да салыб, экисинден да башыбызны алалырма эдик? Къазауат бла ала Къарачайны хорламазла. Бизге джол табыб къонакъгъа келген да къыйынды...»

— Къадох улу, сен мени тюз ангыла: энди сени тынчлыгъын — мени тынчлыгъымды. Сени джарсыуунг — мени джарсыуумду. Сабийлени джазыулары бир болду. Экибизни болумубуз да бирча болса — дурус эди деб турама. Сиз Эресейге таянсагъыз, таб боллукъду. Паша бла сёзюгюзню бузугъуз. Олийге да айт да ангылат. Экигиз айтханнга ким огъай дерикди. Анга бош алдандыгъыз, ийнанма. Мени тюз ангыла. Сизни джеригизни юсю бла ётелле таулада бютеу къысха джолла. Сюйсенг-сюймесенг да бирини джауу бирине сизни юсюгюз бла ётерикди. Олсагъатда сиз барына да джау боллукъсуз. Нек джибердинг дерикле. Тьяллыкъ тюл эдинг деб кишини кёлюне да келлик тюлдю.

Минги Тау, таулары тауу, сизни джеригиздеди. Аны тёппесине чыгъаргъа талпымагъан бир киши да болмаз. Тюрк а алды да Инглизге сатды. Орус, не десенг да, джеринги этегинден башланады. Хоншусуз...

Игилик бла аманлыкъ бла да элинден къачхан тау-

лада бугунады. Сен чакъырыб келмейсе, тюзде ышыкъ джокъду, ол кеси келеди. Джеригизни туюбу — алтын-кюмюш хазнады, ма бу къаяларыгъыз — мермер таш-ладыла. Аладан патчахла кеслерине къалала, кешенеле ишлетедиле. Байлыгъыгъызды сизни джеригизни къайда джыртхычны да къара атаргъа таукеллендирген. Батал-пашагъа дери да баргъанды сизни джеригизни юлешиу. Кесигиз мадар этмесегиз, хар ким джырталгъаныча джыртыб, арада миллетигиз инджилликди. Ол себебден, мен ангылагъан бла, Эресейди сизники. Порта сатыб иерикди. Эресей а къанат туюбуне джыйса, буз урмаз, кюн кюйдюрмес...

— Тюз айтаса барысын да. Агъачны къыйыплысы тирменнге къакъгъыч болур деб, джерибиз амалтын ёмюрледен бери къб къыйыныкъ кёребиз, алай а, динибиз тилибиз да бир, андан сора, мен олий тюлме. Олийни сёзю — ахыр сёздю, — деб аккыллы джууаб этди къадей.

Мухамат, экибизни не динибиз, не тилибиз бир тюлдю. Алай а бюгюн сени тили да дини да бир Анап-Паша менден эсе бек сюеди дерикмисе? Айталлыкъ тюлсе, билеме. Дин келе-кете турады, халкъ а, халкъ ёмюрлюкдю. Дини бир болмайды къарнаш. Иннети бир акъылы бир къарнашды.

— Тюз айтаса, Пача бизни алдады. Ол эки бетлиди. Бетибизни да джойдурду, антыбызны ашатыб, къараб тургъанлай, алдагъан да этди. Ай, юйюнг къурумазлыкъ! Къуранны къолуна алыб, ол келечиси ант этген эди. Анга къалай ийнанмазенг? Оруслула сизни джеригизден къыстарыкъдыла. Олсагъатда бизден ёзге кимге баш урлукъсуз деб.

— Кърал ишледе дин-мин деб къарамайдыла, къадей. Анга сени алдаргъа керек эди да, алдады. Энди уа, суйсе, келди да бойнунга боюнсханы салды да кетди, суйсе уа, ала барды да тенгизге къуйду да тунчукъдурду. Анга сёзюнг бармыды? Эресей а, айтама да, барыбызны да къанат туюбуне алса, быллайлада да джакъларыкъды. Дуниягъа айтылгъан бир кърал. Къарнаш сёзюме ишегинг болмаз?

— Огъай.

— Алай эсе, сагъыш эт. Пашагъа сени Исхакъ апендиден алгъан муслиманлыгъынг керек тюлдю. Анга сени ырысхынг керекди. Джеринг. Кёкюрегинги тюз эки сылыб, майна. Къобанны сол джаны тюркленики, онг

джаны сеники... Ол сейирликни гюрджюле да сынагъандыла. Ит да арбазында къайыр болады дейсиз сиз, сени уа, кѣб турмай, сууну ол джанына ѳтѳб, салам алейкум дерге амалынг боллукъ тюлдю, дининг, тилинг да бир пачаны джеринде. Не уа, къачандан бери болгъанды тау Қъарачай Тюркню джери?

— Тейри, кѣб сагъыш этеме. Пача бизге беджен боллукъ тюлдю. Суу къобханлай, уруб алыб кетерикди, билеме. Ол бизге къазан къайнатмазына ишегим джокъду, алай а ол сабийле... Эсиме тюшселе, джюрек тамырларым тѳйюледиле. Не этерими да билмейме, ийнанамыса? Ары айлан да бир тѳлюню аманатха бер, бери айлан да, экинчини бер. Халкъны артына чыгъыб барабыз.

— Ангылайма. Тюрсюнюнг да айтыб турады... Алай а бу барыудан барсагъыз, тирмени тамагына къююлгъан арпа бюртюкчеча, эзилиб къаллыкъсыз барынг да... Ышыкъ керекди, Қъадох улу, сен ангылагъан адамса. Халкъ ауузунга къарай, сѳзюнг ѳтген адам. Сагъыш эт, Эресейни къанат тюбюнде сизни киши тонарыкъ тюлдю. Бюгюн а атха миинген бары сизден джасакъ излейди.

— Билеме, сѳйсек-сѳймесек да Эресей бизни аллыкъды. Антыбызны къалай бузайыкъ, Анзор бий. Мен билиб, бизде антын бузгъандан уллу айыб джокъду ансы, пача бизге джан аурутмазын мен ангылагъанма. Олий ангыларгъа унаса да. Антыбыз юсюбюзде, сабийле — тюзде. Не этейик? Ансы Анап пача бизни алдагъанын ким да биледи.

Тюркде эм иги джерлени сизни кѳчгюнчюлеригизге берликбиз, болушлукъ этерикбиз, керек затыгъызны табыб, инджилмей джашаб башларча деген эдиле. Қъайда? Тенгизден кесибиз ѳтдюрюрбюз деген эдиле. Алай а мындан кетген ары джетмейди, тенгиз тюбюнде ыргъайлагъа аш болуб къалалла, — деб мыдах ахсынды Қъадох улу.

Биз бу къралла арасында джюрюучю хыйлалыкъладан хапарсыз миллетбиз. Зорлукъ, аргыкълыкъ этиу къаныбызда джокъду. Не да болсун, аманатха, хыянат болмасын деб, ырыслаб турабыз.

Алай а, Анап пача Абдул-Маджид, не этди эсе да бизни антыбызны буздурду. Ол джыл биз орус патчах ѳла эки джаныбыз да джукъгъа къатышмазгъа деб сѳз бегитгенек. Инарал Горчак улу бизге Қъарачай

ёсенден тышына чыгыб, малыбызны кютерге, базарларында кереклибиз чаклы туз алыргъа, башха джарлылыгыбызгъа къараргъа эркинлик берген эди. Алай а, тейри, ма ол тахсачыла, маджалача, Къарачайны ичине кириб, небизни да буздула: бири шыйых, бири джюйюсхан, бири геджеб, тюу, юйюнг къурурукъ, ала билмеген аманлыкъ джокъ дуняда. Биз а азбыз. Кимге болса да таяныргъа керекбиз, — деб ахсыша, эсин талаб тургъан затланы джангыдан кёзюне кёргюзе, гюрджю бийни айтханын эшитмей бара эди Къадох улу:

«Эндиге дери этгеним азды деб, сабийлерибизни тюркюлеге сагланьнг, Ыстампулгъа иеме деб, тенгизге батдыргъанынг азды деб, энди уа бизни кимге сатаса? Юйюнге от тыгыб, башынгы юзюб атарыкъбыз!» — деб, бирден джыйылыб олий арбазына, суу къобханча, кирген эди.

«Тоба аста, мен сизни кибик тюлмеми? Мени ахлуларым кетмегенмидиле Ыстампулгъа? Пачагъа мени юйюмден адам бармагъанмыды?

Къолубуздан сауутубузну 'алыб, тыбырыбызда къарт аналарыбызны селеке этиб, къыз сабийлерибизни джалан аякъ, джалан баш джесирге сюрюб, тенгиз джагъада багъаналагъа тагыб сатарыкъдыла, эркиши сабийлерибизни чын тюзюлеге иерикдиле, анда къазауат этерге. Сен а бизни энди тузгъа ауушдураса» — деб, бирден бий таба юрюлген эдиле.

Бу зат бары да бусагъатда бола тургъанча, илгениб, мыдах ышарды Къадох улу. Сора, къургъакъсыгъан эринлерин къаба:

— Анзор бий, кесинг айтханлай, биз, къарачайлыла, ары-бери къыйдыра билмейбиз. Хыйлалыкъны кёрюб болмагъан, кишиге хатасы, зарлыгы болмагъан сюрюучю халкъ артыкълыкны чыртда келтюрмейбиз. Кесине кесича тюзлюкню излейти бизни миллет. Хоншугъа къарнаш, тенгнге джан тенг биледи. Бу затланы сен кесинг менден ариу ангылайса. Ма бусагъатда ала олийге этген кёзюме кёрюнюб, илгенген этдим. Тюз эте эдиле. Мени да башымы юздюрселе да, къаным халал эди. Динни асыры джокъламагъанлыкларына кёбюсю джахил тургъанларып сезмей, дин ючюн манга къазауат ачдыла. Бир джартысы ангылай эди болумну, бир джартысы уа сенсе бизни Горчак улугъа тузгъа сатхан деб, ала манга бир этдиле. Элни бир джартысы аланы тюшюндюрюб кюрешмесе, мени

алайда соярыкъ эдиле. Олий а башын ала да биледи, аскер аны къолундады. Алай а бизде да бардыла бир умутла,— деб, тюр эрнин къабыб, узакъгъа сагъышлы къарады къадий.

Анзор аны сагъышын бѣлмеди. Ол сора эрлай джыйыб, биягъы сѣзюн тюзетди:

— Манга джукъ эталмагъанларында, бара-барыб, пачаны бир келечисин терезеден уруб кетген эдиле. Ала да манга келиб, къырабыз-джырабыз. Қъарачайны артын этебиз, аманатла бермей эсенг дедиле да, чурум уллу эди, кюйдюрюрге да боллукъ эдиле. Ма аны бла мен хункерни тузагъына тюздюм... Не да болсун, ол сабийлени упуталмайма. Бири, Адурхай эди аты да, къамачыгъына къадалыб, бир сейир сабий. Бир-бирледе тюзюмде да кѣреме аны. Кѣргенлейиме уа, уяныб къалама, Дебошну туудукъларыны ахыры эди...

Пачаны этгенин да кѣрдюнг. Мен ала амалтын оруслула бла келишген сѣзюбюзню буздуртдум. Олийни ийнандырдым, кесим ийнанган затха. Андан терс иш этмегенме, джаным дунягъа джаратылгъанлы.

Джумушакълыгъым бла этдим, билеме. Ол джумдурукъланы ойпатыб келгенле уа къоркъуб этгенсе дейле. Недеп къоркъарыкъ эдим: оруслула — босагъа тюрбюзде, тюркле уа — тенгиз джагъада? Бизни джакълагъан къой, кеси башларын туталмайдыла.

— Қъадох улу, мен билгениге кѣре, биз кѣрген дуняны эки этиб бири — Эресейди. Кючу-къарыуу уллуду. Кесинг билесе, дуняны артына чыкыгъан манголлары, Персни, Франсузлары Эресей къаушатды. Бу тѣгерекде болгъан миллетле кеслери тилеб къошуладыла анга. Сиз да къошулугъуз, Батырлары анасы сени да эмчек ананг болсун деб, бу уллу ишни оноуну къуру экиси этгенча, сѣлешдиле джангы джууукъла. Қъадох улу башын булгъаб:

— Огъай, бий, энди мен кишиге да къошуллукъ тюлме. Мен къазауат ачарыкъма. Ёлсем, эркишинича, къара джамчыгъа чырмаб асырарсыз. Кишиге да къошуллукъ тюлме. Ала алтын кекелли болуб, биз джердени чыкыгъанбыз, не?

— Огъай, Қъадох улу, сен ѳтгюр адамса, билеме, джюрегинг джарылыб айтаса. Алай а, сабыр сагъыш эт, Эресейди, къуру Эресейди сизни джакъларыкъ, — деб ангылатыргъа кюрешди. Алай а Қъадох улу бу джол кѣзюне башха затлары кѣргюздю.

Улуу той этиб чыгъарды элинден Къадох улу эбзе джуукъларын. Хурзукга дери чамчыла, тепсеучюле, оюнчула кьууанчны байракъ этиб элтдиле кьонакъланы. Алайдан ёзеннге кирген джерни джабыб тургъан джашлагъа ёгюз кьурманлыкъ, джети джугъутур уча, эки эркеч гыбыт бла да бир кьарча сыра бердирди Къадох улу.

Джашла аланы арлакъ ашырыб, ызларына кьууаныб кьайтдыла. Чирик-Къолну сол джагъасы бла бир-бири ызындан тизилиб, ауушха айланыб барадыла эбзе кьонакъла. Алларында тогъуз атлы тогъуз тюрлю байракъ элтелле. Биринчи атлыны байрагъында Отарланы тамгъалары алтын окъа бла тигилиб, аны тюбюнде Къадох улуну тамгъасы, ол да алтын окъа бла тигилиб, джел уруб ачханы сайын, джим-джим джылтырайдыла. Байракъланы ызындан сыбызгъычыла. Андан сора Къаблан бла Даниялны арасында Шамда. Артлары сюремде Дадаш, Дебош, дагъыда башхала, кьонакъланы ауушха дери ашыра барадыла.

Бара-барыб, джол ариу нарат чегетге киреди. Мазаллы парат терекле, кьарагъан кёзню алдай, ариу чайыр ийис эте, сериуюн шоркъа таууш этиб чайкъаладыла. Бутакъларында тюрлю-тюрлю чыпчыкъла, бири тохтагъанлай бири джырлай, чыртда бир-бирлерин бёлмей, былайы бла озгъанны кеслерине сейирсиндиреди.

Нарат чегетден чыгъыб, кьайын чегетчикден ётдюле. Талычхан Чирик-Къолгъа кьошулгъан джерде кьаягъа кьысылыб баргъан джолчукъну да тауусуб, чауулагъа джетерге, мазаллы кьая ташланы артындан шоккла атылыб, Къаблан бла Даниял, тамгъалы байракъны элтген югюлю атлыла, бирден джыгъылдыла атларындан. Сыбызгъы согъулгъан юзюлдю. Байракъла аудула. Джаула тар джолчукъну битеб, джыйынны асламысын амалсыз джерге тыйдыла. Атла кишнеб, дуня башы тюбюне болду.

— Алдагъыланы кёбюсюн ёлтюрюб, кьызны, Дашны, Дебошну джанлары саулай алыгъыз! Джолну тарындан бир джангызларын да джибермегиз! — деб буйрукъ берди джюйюсхан.

Мазаллы кьая ташны артында бугъуб тургъан джюйюсхан тишлерин кьысыб: «Кёрюрге сени, зыба эбзе, энди мыйыкъ тюбюнден къалай ышаруунгу.

Атымы ёзенигисин тутуучу эгерме сени, джашынг а кетди, ол сау кълса, кълансыб турлукъ эди, кълансыгъан кючюк а бёрю чакъларады... Келининги да кълараб тургъланлайынга джумушчуларыма атарма... Сен билмейсе, джюйюсхан ким болгъланын. Бу итлеге да тин киргизиб айланаса... билеме, сен гяуурланы айры тиллерини тюбюнде ёлюр отса. Мен а джыланма, мени кесими отум да джетеди алагъла. Тоюнгу кълан той этиб, тилинги чайнатайым мен сени», — деб, Анзорну марады, — «Огълай, джаралы этейим, ёлтюрмейим. Ёлсе, кёлюм кенгерик тюлдю. Джаны саулай терисин союб, кёлюмю къландырсам, билир ол мен ким болгъланымы», — деб, Сеит-бей Анзорну онг билек кълочун мараб атды, тиймеди.

— Эй, асланла! Джахиллени эки бёлюгюз, ма ол тар джолчукдан ары иймегиз! Кълызла бла кълартланы тутсакъл, кълалгъланлары бизге керек тюлдюле! Олийни быжмаларыны орнуна, аллах бизге бу къладар ырысхыны бергенин кёрдюгюзмю?! Джигит болдугюз! Эй! Джолну сакълагълыз! Бир джангызын тюзге чыгълармагълыз! Кълызла бла эки кълартны урмагълыз! Джанлары саулай тутугюз!

Сеит-бейни дерти! «Билеем, ол ит аллай бир итлик этмей кълыймазын!» — деб башын булгълады, такълыйкъланы ичине къларт болуб, бели бюгюлген Анзор бий, «Ай медет, аны алайда башып юзюб нек кълыймагълан эдиле? Энди не деб кълайтайым Къладох улугъла, арбазыма не айтыб кирейим?» — дей, чабыб келинини кълатына барайым дегенлейине, аны атын алты атлы бир джанына айырыб, атдан тартыб алыргъла умут этдиле. Анзор герохдан атыб, бир кълара тору атлыны симсиретди. Дебош атхап болур эди, дагълыда бирлери атдан, кълычырыкъл этиб, ауду. Чауул ташны артындан келген окъл Анзорну атыны кълулагълын джырыб ётдю. Ат юркюб, кишнеди. Сынамлы киши атына эсин джыйдыра, келинин кълутхарыб кълыйгълы этиб, аны таба чабды.

Заурданы акъл байталы, кишнеб, шын турду. Ол кълатына кишини кълыймай, адамча кюреше эди. Джюйюсхан дигизаларына:

— Къларачыгълыз ол джинн юзюкге! Итни кълуйругундан чыкългълан! Кесин омакъландыра турады. Тохта, кълолума бир тюш, мен сени, мусхотну кълабугълун артханча, теринги соярма. Ха-ха-ха! — кёремисиз, ол тонгуз тасма бла киндиги тигилген кълартны, ой, са-

нга къараб кълсын мени джауум! Кешененг чирирге керек эди сени бусагъатда, ит джахил! Ары къарагъыз! Ары къарагъыз! Заурданы аллына Дебош сюелиб, къамасы бла сермеб бирин агъызды! Къыз атын шын тургъузуб, ёшюню бла бирлерин аудурду. Анзор сол къолу бла атыб да бирни къампайтды, алай а ташланы артындан, чаукалача, шыб-шыб деб чыгъа, къызны тегерегин бир талай сархлыбаш кзуршалай башлалла.

Заурданы тарбуууннга тыяргъа тебрегенлейлерине, ол мадарын тауусуб, акъ чилле джаулугъу бла кёзлерин джабыб, атын, къая таба бура барыб, мийик Къаяны башында тюрсюз ауузгъа айланды. Ат юсюнде тиширыуну намысы болгъанын сезгенча, къызны болумуна терк бойсунуб, учуб барыб къаядан энишге чынгаб кетди. Чыммакъ-акъ ат, чыммакъ-акъ къыз, чыммакъ-акъ къанатлылача, ауузун ачыб тургъан къарангы чауулгъа, акъ кюртлеча, тюшдюле...

Аны алай чынгагъанын кёрген Дебош, ачы кычырыкъ этиб, ташны артындан чыкыгъан джюйюсхан таба ачыулу мыллыгын атды. Экиси къамала бла сермешиб башлалла.

— Ит джахил! Сени элтиб ол тонгуз къабырлада джанынг саулай басдырайым!

— Итден туугъан ит! Ма санга тонгуз баш! — деб сермеб онг билегин юздюре тебрегенлейине, сокзураныб, — итден туугъан, сени оноунгу къазауатда этмезме! — деб, уруб, къолундан къамасын тюшюргенлейине, ол герохуна узалды. Дебош экинчи сермегени бла аны герохха узалгъан къолун къаушатды. Джунчугъаны бла, башына къаманы джассысы бла уруб, сойландырды. Сеит-бей, джыгъылыр-джыгъылмаз, Дебошха эки кызылбокка чабдыла.

— А-а, итден туугъанла! Энди кызылбашла болубму келесиз? Шыйых сархларыгъыз къайдадыла, къатынла? — деб аллына юрюлгени бла бирге келе тургъанланы бири, окъ гийиб, ауду, бири да ызына бурулама дегенлейине, аты чёмелтаякъ айланды.

Дебош, джаралы къабланча, тёрт джанына ачыулу къараб, джюйюсханны адамлары къачыб баргъанларын кёрюб, ызларындан къычырды:

— Ай, быстырбаш итле! Сизни къаныгъыздан ким тояр?! Мени ючюн сизни теригизни ким сояр?..

Тар джолда аллары тыйылгъан таулула, джол ачылгъанлай, къачханланы ызларындан мыллыклары атдыла.

Анзор да, Дебош да бирден Заурда башын атхан къяаны эрине барыб, тюбюне къараб, башларын булгъандыла. Ол асыры тереиден тюбюнде баргъан сууну тауушу да эшитилмей эди.

Артларына туруб, эки къарт да джыламулкъларын сюртдюле. Андан барыб, Джаныбек бла Даниялны ёлюклерини къатында чёгелеб, тиширулача джыладыла.

— О Дебош, Къадох улугъа энди не деб барайым? О, не деб киреим Дамаш бийни арбазына? Бу къара кюнде нек ашыкъгъанем? Джазгъа дери турсам, не бола эди? Тал чыбыкълача, бу сейир джанла джашарыкъ эдиле бюгюн да. Ай игле уа, къонакъ кибик къонакъ юйде гырджыныгъызны ашаб, сууугъузну ичиб, арбаздан чыкъгъанлайларына, итлик этиб... Не дейим, Дебош, къатынча джылайма, башха мадарым джожкьду, айыб этме, кёресе... Айыб этме манга, сен кёбюну кёргенсе,— деб, джылай тургъан Дебошну тобугуна кёюлун салды эбзе бий.

Чёртлеуюк кёкенни тюбюнде кеси джангыз атылыб тургъан джюйюсхан сюркелиб къачаргъа умут этгенин эслеген джаш, эрлай аны къатына барыб, энишге ийилеме дегенлейине, Сеит-бей аны герох бла атыб урду.

Окъ тауушха илгенген Анзор бла Дебош, нелерин да унутуб, сескекли болуб ёрге турдула. Сеит-бей аубаб тургъан джерде окъ тютюнчюк эриб баргъанын эслеб, алайгъа чабдыла.

— Ай ит а! Азмы эди бюгюн ичген къанынг?! — деб Дебош сермеб аны онг билегин юздюрдю.

— Ай, манга къойсанг а ол итни! — деб кычырды Анзор, — аны этин тишлик этиб чайнасам да, кёлюм къанмаз, ай ит а, алай тынч къалай ёлдю?

— Огъай, бу мени къан юлюшюм эди. Кесиме къой! — дей, джашланы бирине: — Атын, кесини атын, тутугъуз да былай келтиригиз! — деб кычырды Дебош.

Анзор барыб, табаны бла джюйюсханны бетине уруб, башын энишге этиб, булгъай, джылады:

— Не табдынг энди, Портаны къара маскеси?

Эсин ташлагъан джюйюсхан бетине табан тийгенин сезмедиди.

— Джараларын байлагъыз! Итни къаны тауусулса, харам ёллюкдю. Джашасын! Хар кюн сайын итлигине налат бере, джерни тырнай! — деб буйрукъ берди Де-

бош. Секириб атха минелмез, сермеб кылыч туталмаз, аузуна суу ичелмез итден туугъан ит!

Джашла келеклерин джыртыб, аны джараларын байладыла. Энди быдырындан атыны юсуне салыгъыз да, къанджыгъасында джиби бла да къаты байлагъыз, сыбдырылыб тюшюб кетмесин. Ма аллай, аты ол къачхапланы ызындан сюрююз да, аланы джете кетсе, къайтыгъыз. Суу челекни тюбю сууда къалыр дейле, артлары къалай боллугъун билсинле итле!

— Уруб къоярыкъ эдинг, — деди Анзор, бушуудан ичи бура тургъанлайына, — Бёрю къабханнга тюшюб, табаны юзюлгенлигице, бёрюлюгюн къоймайды. Ур, анасын аллыкъны!

— Бу тюшюнмесе да, башхала тюшюнюрле. Аймысына.

«Эй, айтханем мен Къадох улуна, бир ышангылы къаягъа таянмасагъыз, боллугъугъуз былайды деб. Анга айтханымы кесим эки къаты бла сынарымы билмей эдим ансы», — деб ахсынды. «Тюркле келиб, бу джарлыланы джакъларыкъ тюлдюле. Пачагъа аланы джерлери керекди. Анга адам керек тюлдю. Элтиб тенгизге къуя турады адамланы. Сабанланы ташдан ариулагъанча, ол бу джерни адамын думп этиб, артда уа, Къобанны сол джаны бюгюн аныкъы эсе, онг джаны да нек болмайды? Э-эй, къалай адаргыды джашау», — деб, бир такъыйкъагъа эсин башха затха бура тебрегенлей, ачы къыйынлыгъы ичин джарыб къычыртханча, джангыдан сарнатды Анзор бийни. «Ай, джарлы сабийле, былай ачы ёлюр ючюнмю тюбешген эдигиз? Ай, мен не этейим? Не дейим аналарыгъызгъа? — деб джюреги джарыла, герохуна узалыб, Сеит-бейни атыны ызындан тишлерин къысыб къарады. Кёзлери къарангы этиб, башы тегерек айлана келиб, акъыртын, несин да билмей, эсин ташлады Анзор бий...

* * *

Къадох улу кызы юйюнден чыкъгъанлайына, джюреги эзилгенча болуб, къайтыб арбазына киралмай, атына миниб, кишиге джукъ айтмай, сууну энишге кетиб къалды. «Тюз айтады Анзор бий, биз кесибизге бир ышангылы ышыкъ табмасакъ, къайда джыртхыч да бизни тонаб турлукъду. Къалай этейик?

Портаны адамлары хар ташыбызны тюбюнден чыгъадыла: кими шыйых, кими садакъачы, кими таякъ къарнаш... Горчак улу бла келишгенли бери тас болуб къалдыла дейме... Огъесе ол адамларын ёлтюргенден бери, илгениб тура болурла...

Ким биледи, джерни тюбю-башы бла да джюрюген бир затладыла... Уябыз ачыкъ болгъанды. Ким болса да аны чачмай къоярыкъ тюлдю. Биреуню гаккысы биреуге зайынды бусагъатда. Бурну бла уруб тешиб атса не эталлыкъса?..

Эмчек улан этиб, ёшюнюне кысса уа? Къайдам. Батбайны заманындан бери кюйдюрюб-бишириб, ыстауатыбызны чачыб кюрешелле. Ёлююз деб, биз да ёлюрге унамай, кетигиз деб, биз да кетерге унамай, къача-къача, ташда-агъачда, юй-кюн этиб джашайыкъ деб, айныб тебрегенлейикге, Кърым семенле, аланы дигизалары, тойгъанларында, кеслерин джюйюсханла этиб, терибизни сойдула. Энди уа Порта ичибизде джаныбызны дейди — таулу-ташлы джерибизни. Олий аны ангыларгъа унамайды. Ары айлан да бир ант эт, бери айлан да бир ант эт. Уланма дегенни да артып этди... Тейри, мен бирине да ышапмайма... Мен мени юлюшюме узалгъан бла къазауат этерикме. Ким да болсун... Къазауат. Ата-бабабыз джашагъанча, кеси оноубуз бла джашаб турсакъ, атыбыз юсюбюзде, сыйыбыз теппезде къалдыкъды, — деб кеси кесине кёл этгенлейине, ат аякъ тауушланы эшитиб, атын тохтатыб, тынгылады. Къызыу келген атланы эки тюрлю аякъ тауушларын айырды.

«Кимди экен?» — деб, ызына сескекли бурулуб къарагъанында, келгенлени таныб:

«Алай тюрлю нек келелле?» — деб, джюреги къайгылы тебди. Бештау бла Къалтур Къадох улуну ызындан джетиб, бир-бирлерине соруулу къарадыла.

— Не болгъанды? Нек келесиз? — деб, къоркъуулу сорду къадей.

Ала ол къадар къыйынлыкъны былай деб айтыб къояргъа базалмай, симсиредиле.

— Не болгъанды, дейме? Айтыгъыз!

— Къадох улу, джолда Анзор ауур джаралы болуб, ызына алыб келгендиле. Ол сени излейди, — деди Къалтур, башын энишге ийиб.

Къадох улу, экисине да кёзюу къарай, юсюн къыйынлыкъ басханына ишексиз болуб, атын ёрге айландырыб, ашыгъыш кетди.

Қыалтур бла Бештау да аны ызындан...

Элли кыйырындан кирир-кирмез, дуня аны ююу таба барганын кёрюб, джюреги чанчды.

Арбазына киргенлей, тиширыуланы сарнагъанларындан юююнде улуу кыйынлыкк болганын ангылаб, кзулаклары бирден зуу деб, кёзлерин тубан басды.

Дебош бла Қыалтур джетиб эки кюлтугъундан тутдула. Элтиб ёлюклени катында олтуртдула.

Аланы кыараб кёргенлейинне:

— Анзор кыайдады? Кыызчык а? — деб кыайгылы сорду.

Сарнагъанла кымсыз болдула.

— Анзор кыонак юйдеди, Кыадох улу, — деди Дебош.

— Не болду? Кыайдан джауду бизге бу кыара кыан? — деб, кыонак юйге кирди.

Ауур джаралы болгъан Анзор орунга таяныб турганын кёрюб, анга ашыкды.

— Не болду сизге?

— Биз кыйынлыкк джаратылгъан кюн туугъан болурек, Кыадох улу, — деди Анзор, ахыр кыарыуун сёзге сала.

— Айт, сен айт, Дебош, — деди кыарыусуз ауаз бла Анзор бий, тилеб айтханча.

Дебош ахсыныб, бу ауур ишни манга нечик сала-са дегенча, мыдах ауаз бла:

— Ойнай-кюле, нарат чегетден чыгыб, ол кыайын чегетчикден ётиб, аллыбыз джолну бууунундан тюзге чыгъа тебегенлей, портачы итле, бугъунуб туруб, аллыбызны кесдиле. Джашыртын атыб, бу эки джашны, биринчи байракчыны, бирден джыкдыла. Бирден джетиб, бизни эки кесиб, асламыбызны джолдан ётерге кыоймай, алтауланлары кыызчыккыгъа чабдыла. Анзор бла мен алагъа атылгъанлайыккыгъа, Анзорну билегине окъ тийди.

— Кыызчык кыайдады? Алыбмы кетдиле?

— Огъай...

— Кыайдады да? Кыайдады?

Анзор бий, башын келтюрюрге кюрешиб, неле эсе да айтыргъа изледи. Тилин кымылдаталмады.

— Кыайдады, дейме, мен сизге? — деб, чыдаялмай, джыламсырады.

— Джокъду. Кыызчык да тас болду... Аланы кыолуна тюшеме деб кыоркыгъандан кыаядан чынгаб

кетди... — деди Дебош, ол кыз сабий аны терслиги бла ёлюб кьалгъанча бир кыйнала.

Къадох улу, джыйырылыб, бир гитчечик болуб кьалды. Бети кёгериб, санлары бирден титирей, ичи бурду. Эки кёзю кьарангы этиб, несин да билмей, кычырыкъ этиб джылады. Къатындагыла да, тиширыулача, джыламукъ тёге, джыладыла.

Къадох улу джылагъанында, Дебош да тёзалмады. Ол джыламагъанлы джюз джыл бола болур эди. Бюгюн а тёзалмайды. Кёзюнден акъгъан ачы джыламукъла, джаякъларын джырыб, сакъалына тюше, андан саркыб, джерге агъа эдиле.

Джашланы бири келиб, Къадох улуну белин башлыкъ бла къаты кысды. Бу къадар кыйынлыкъны джууабын не бла кыйтарыгъа билмеген къадий, бушуу ичин мукут эте, джаякъ тишлерин бир-бирине асыры къаты кысхандан башында бир тукъум бир ткрлю кьонгурау тауушну эшите, амалсыз болгъанын сезди. Адамны юсюн джутулмазлыкъ кыйынлыкъ басса болгъанча, санлары, бармакъ учларына дерн, бирден титиреб, алай аунаб, улуб джылары келди. Не этерге билмей, ахрат азабдан дуня намыс кючлюдю деб, зорлукъгъа бир тукъум бир амал табалмай, кеси кесине кёл этерге кюрешди.

«Чын тауугъум, мен сени къанынги джерде кьой-мазма... Джаным сау болуб, бирин да босагъамдан джибермезме... Ай итле, ай итле уа... Ах, анасыны, ай, ол кюн болуб бюгюн акъылымы табха эдим, ай...» — деб, ичи бура, кьургъакъсыб, тургъан кёзлеринден, къан тамгъанча, эки адаргы тамчы чыгъарды.

Ол алай эте тургъанлайына, арбазына каяя тюбю чауулдан кызыны джау джуммакъча чачылгъан салын акъ чилле джаулугъуна джыйыб, джамчыгъа чырмаб, алыб кирдиле. Джер титиреб, таула ахсынуб джерге киргенча болду. Дуня бирден сарнады. Сослан ташла, буз гыртлача эридиле. Сарын-сарын-сарын деб шууулдай эдиле тау суула, азгъын джю-реклени сагал-сугул эте, ёмюрлюк кыйынлыкъ джю-реклерин эзген адамланы эслерин ала. Джерде бир затдан кьоркыгъанча, ётгюр кыушла, мийикге чыгъыб, андан къанкъ-кыункъ эте, ой адам инсанла, не-чик оюмсузласыз сиз! Бир-бири акъылынгы билиб, бир-бири джылыуунга кысылыб, башыгъызгъа кечинмек излеб джашасагъыз, не болады? Қъан тамса,

ол джерге сингиб думп болуб кетмейди. Эсигизни джыйыгъыз. Биринчи сабанны буз урса, бирини малы кѣлтюрѣм болса, бирини юйюнде думп болады берекет. Кѣрмеймисиз дегенча кѣрюне. Джер къан ийис эте эди. Джакъсыз эди. Джангыз эди халкъы балсытыб, къурман-къор болуб джашагъан нарт тау ѳзен...

Экинчи КИТАБ

Басхан кьобуб, тёрт джанын басыб, мутхуз боза бет алыб, джайылыб баргъанын олсагъатда эслеген Мырзакьул, атны тохтатыб, негерлерине бурула:

— Сиз бара туругъуз, иш кёбдю. Мени Гюрходжанда джумушум барды, — деб, ары кьайтыр акъылы болмагъанлайына, мычыргъа изледи.

Негерлери, бир-бирлерине кьараб, чурумну ангыламасала да, анга джукъ сормадыла. Бир-бири ызларындан тизилиб, акъырын сууну бойнуу ёрге тебретиле Мырзакьул арлакъ барыб, Гюрходжан сууну бойнунда тохтаб, талгъыр ташны кьатында атындан тюшдю. Гюрходжан суу бокъланмагъан эди. Аны ючюмю, огъесе, суугъа талпыбмы да, бёркюн тешиб, боюн тюймелерин бошлаб, бетин-кьолун сууукъ суу бла джуууб, солуун алды. Тёрт джанына кьараб, джюрегини бир джери кьыйыла, кьабыннгап чыракъны учуча, джана тургъанлыгъына теренден, узакъдан бир басымлы затны да сезе эди акъылман киши. Кюйген джери да кюе, алайы да кёлюн баса, ташны юсюнден Басхан ёзенни энишге кьарады.

— Тоба, тоба, бу басыб келгенине бир кьара. Бети да мутхуз бозалай. Кьобан кьобса уа — саргъылдым болады. Кьобан кеси ёмюрде да бокъланмайды. Худесди аны бокълагъан. Кьойла ёлтюрген джерден ол кьызыл зыгъырны алыб келеди да Хасаукадан тебен Худес аягъында уруб кириб, ол кёмкёк сууну саз этиб кьояды. Кьобан андан джийиргенгенча, талай джерни сол джанына уруб, кьошулургъа унамай да барады, кёкден юзюлген тейри джурунча, кегере, алай а Худесни сууу кёбдю. Басыб кьояды.

Сейир тюлмюдю, джаным, суула кёбюсюне, кьошула туруб, бокълаб кьоядыла. Кьошулгъан суулары сай болуб, тюрлениуню кёлтюралмай бокълана-

дыла. Кёб суу бир-бирине кьошулуб, ара суу терен болса уа, суу кьошулган джерин ызына уруб, сабыр эте, бокъланмайды. Терен суу, ата джурт кибик басымлыды. Тёзе да, тездюре да биледи... Басхан а ол кюлбетли зыгьырны джууады да аны бла бузулады. Джайылса да, адебсиз джайылады. Бурун ата-бабабыз Басхан суугъа Адыл суу дегендиле. Басхан деб Къарчаны сёзю бла айтылыб кетгенди. Къарча Къызбурун суугъа келиб, башындан энишге къарганлайына, Адылны кьобуб, тёрт джанын басыб келгенин кёрюб:

— Тоба-тоба, ол басханнга бир къара? — деб сейирсингенди. Андан бери Адыл суу Басхан суу болуб къалганды, ёзен да башындан аягына дерн сууну аты бла Басхан ёзен болуб къалганды, — деб, ташдан узалыб атыны мангылайын сылады.

Къарчаны сёзю да, кесича, деменгили болганды. Аякьлы, акъыллы киши. Ненча джерде ыстауат къураганды:

Туугъан джери — Аланджурт,
Сатылган джери — Мисир,
Къачхан джери — Инал тюбю,
Орналган джерлери:
Архыз, Элтаркъач,
Терк ёзен, уллу Малкъар (Четен ёзен),
Басхан, Къарачай.

Ай, зауаллы киши! Тейри кибик бир адам болганды. Джюз бла джыйырма джылны джашаб, юч ёмюрге тёрелик этиб, таулулагъа ёмюрлюк юлгю болуб къалганды. Аперим, аперим... — деб. Гюрходжанны сол джагъасын сёдегей сызыб, Басхан ёзенни ёрге бурулду Мырзакъул. Ол джюрегини эки джеринде эки тюрлю сескеклендирген затланы бири—эзил, кюй да мукъут бол деб, бири да — огъай, учун, адам инсан тюлмюсе, хорлатма кесинги ол къара тылпыугъа дегенча, кёл эте, къарт таулуну эсин кёб тюрлю сэгъышха бёленирге хыйсаб бердиле...

«Чегем, Черек, Басхан, Къарачай... Сейир ёзенле, Минги Тауну къан тамырлары, тёппелери джулдузланы эгей тургъан тауладан эннген ёзенле, халкъымы джаяу джоллары, туугъан тыбыры... Былайда да, бу тейриден, адамдан да бугъунуб тургъан тар ёзенледе да джокъду тынчлыкъ. Джокъду...

Тары бозадан эсирген бары, кекире-джекире, бир къотур алашагъа къона да, кесин джюйюсхан эте да

бизни тонай, къачаннга дери барлыкъды?.. Бизден бир кесек да суугъандыла, Къарачайны уа, къой аягъышлай, кемиредиле...» — деб Мырзакъул, ташдан ташха секире, къалай суйсе, алай баргъан къутургъан Басхан суугъа кёзюн чыракъ ийдн. Атын симсиретиб. Огъай. Ол кесн симсиреди. Тёз деб тюртгенча, кеси кеснн тюрте, Басхан сууну джагъа-сында да бир ташха олтурду. Суу джагъада сууну оюнларына къараб сагъышланыргъа суйген Мырзакъул, эрлай ташха олтурду.

Кюн таякъ. суудан чартлаб чыгъыб, Мырзакъулну кёзюн къаматды. Сагъышын белюрге къоркъгъан киши, бир джанына бурулду. Алай а, суудан бетин башха джанына этгенинде, сагъышлары юзюлдюле.

«Суу, баргъан суу, адамгъа ойлашыргъа болуша кёреме», — деб сейирсинди Мырзакъул. — «Тоба-тоба, аны мен эндиге дери эслемей тургъанма».

Эрлай ызына бурулуб, джюз кюмюшчю кюмюш таякъланы джоннганча, чыммакъ акъ суу бурчакъла бир-бири юсюне къалана баргъанларын кёрюб, биягъы сагъышына къайытды. Суу аны къулагъына джараша, джюрегин сылай, эсине келген затны кёзюне кескин кёргюздю. Кюн таякъ биягъы суугъа кёмюлюб-чыгъыб, кёмюлюб-чыгъыб, Мырзакъулгъа тынчлыкъ берирге унамады. Къол аязы бла кёзлерин джабыб, кимге эсе да айтханча сёлешди:

— Къарачай алданды. Былайда дин къарнашларыбыз тонагъанлары азмыды бизге? Ол Ораз деген итден туугъан джангылтды дейме, тейри... Шашыб айланады... Итден туугъан... Джангыз джашы аманатда, юйюнде онбир къызы, ой, тыбырынга от тышмезлик, бойнунгда ол ауур джюгюнг бла санга не керек эди? Джарлы халкъны элтиб джер тюбюне джаны саулай нек кёмдюнг?

Эресей, къуру Эресейди ол ит джыртхычладан къутхарлыкъ бизни... Къарачайны олий Ачахмат улу алайчыгъын ангылагъан болмазмы? Огъесе ол биягъы Къадох улу орчагъамы чабды? Джылгъа эки кере аманатла бере, уланларыны артына чыгъадыла, Къадох улу, тейри, киши джанлы да боллукъ тюлдю. Ол кесн олий болургъа излейди, — деб, кёзюне эки джыл болгъан джашчыгъын, Исмаилны, кёргюзюб, суйюмлю ышарды. Узалыб, джерден ташны алыб, сууну сериюн айланмасына атды. Таш, сууну төрт джанына чача, чолкъ деб, тюбюне батды...

«Ма бу ташча, джутулуб, тас болуб барабыз, ол аштапирлени тамакъларындан эниб», — деб, биягъы къайгъысына кирди Мырзакъул. — «Бек анасы джыламаз дейдиле, мен Ачахмат улуна кесим барайым.. Менден ёзге анга ким айтырыкъды? Былайда бир-бирибизни джокъламасакъ, бизни кем джокъларыкъды? Бизни теблемеген ким къалды: манголу болсун, Асхакъ-Чоккъусу болсун, энди бу Анап-Пача уа, юйюне от тюшерик, ол кырым — семеплени юсюне... Къайда къотур джюйюсхан да алагъа дигиза бол да кел, джарлы халкъыбызны тауда-тюзде да джокъ этиб... Ай анасыны уа, ырхызыбызны юзюб къоялла... Дуния дуня болгъанлы бизни чачмагъан ким къалды? Бир таянчакъ а джокъ. Оу-шау, тар-кёр, анасы бергенни тегерик. Ата-бабаларыбыз Бертаудан¹ башлаб, ма бююннге дери, къой аягъынлай кемирилгенлей турабыз, тейри. Тегюлгенде — биз тегюл, чачылгъанда — биз чачыл. Неди бу? Кесибиз да болумсуз болуб талата болурбузму? Огъесе азбызмы?..

Ол дунядача, Аспарухнукъула бир узакъда, аны излей барыб, ол джанында къалгъан мадъярла, алайда Къарачай, къаягъа бегиниб, тегейлиле болуб бергъан Дюгерлерибиз, Чегем, къуш уяча, Малкъар, чыпчыкъ ётмез джоллары, джау баралмай эсе, къарнашдамы баралмайды? Былайда биз, къайда калак нжел да бизни этегибизни джырта...

Барайым, бир-эки демей, барайым Къарачайгъа... Къурусун Анап-Пача. Андан башлары алсынла. Ай, ант джетмезликле, биле тургъанлайларына, элтиб боюнларын боюнсагъа къалай сукъдула. Дагъыстан шамхалла, къумукъ ханла баш ура тургъан опус патчахха таяныб тургъанлайларына, ол Анап-Пачагъа, тауукъ джапхакъгъача, аманатларын бериб недиле... Былайда арагъа кирген бир адам болсун сёзсюз да. Хо, ол ит Оразды.

Дагъыда Тенгиз бий бла Ачахмат улу бир-бирлерине эришиб, Къарачайны суугъа тюшген туз гыртлай эритиб барадыла», — деб, Амантишни олийден тарыкъгъанын эсине тюшюрдю:

«Хачыпсы бийлеге эришиб, Согъумгъа ала юлгюлю бий болдула, мен да Къарачайны къолгъа джыяй-

¹ Бертау — акъ (патчах) скифлени (сколтыланы) бизни арагъа дери VII ёмюрде патчахлары.

ым деб кюрешеди, атына да олий атаб. Къарачайда аны не иши барды?

— Ай, экигиз бир-биригизге эрише, джарлы халкъны артына чыгъарыкъсыз. Эсигизни джыйыб джюрюгюз...»

«Халкъда аны не иши барды? Ол Шамдан къумукъга келиб, андан бизни хуппегибизден айныгъан бирле?..»

«Алай айтма. Сен айтханча, болумсуз болсала, Къарча маджал кызын, Кюнслууну, Крымшаухалга бермез эди. Аны юсюне да — тамгъасын. «Тамгъабызны ала джашыртын алгъандыла». «Тамгъа къуру сизники болмагъанды. Бир кесек сууб, ойлаш. Къарчаны тогъуз джашы болгъанды. Бери тынгыла».

— Биз уллу джашы Дудаданбыз.

— Дудадан тюсюз, Дуданы джашы Къазийни Акъмамат бла Чомакъ деб эки джашы болгъанды. Сиз Акъмаматдансыз.

— Огъай, тюз Дуданы кеси Дуда уллубуз.

— Огъай, Къарча улу Дуда, Дуда улу Акъмамат, Акъмамат улу Дуда. Экинчи Дуда улусуз. Къырымшаухал а Къарчаны туугъан кызыны эри болгъанды. Артыкъ зат кърмейме. Дуда, Джюзбий, Акътуугъан, Джантуугъан, Балта», — деб, Мырзакъул Амантишге сёзюн ангылатхынчы, ол аны аузуна чаба, Эресей джанлы болургъа излегиин ангылатхан эди: Эресейни онглулугъун ангылаб тюл, ол оннга эсе, мен солгъа, ол Анап-Пачадан бийлик, саугъа-хазна алды эсе, мен да Эресейден алайым деб, эришмекликден. Алай а тик ёргени бир тик энншгеси да болады дегенлей, экеуленни бир-бирине эришгенлеринден халкъгъа табыкъ чыгъа эди бу джол. Бу затны Мырзакъулдан ёзге алкъын киши ангыламагъанды.

Тейри джарыкъ ургъан таба барайыкъ барыбыз да. Кёбню насыбы да кёбдю деб, эл таба къарагъанында, балта тауушну эшитди. Аны арбазында эбзе устала уллу къонакъ юй ишлей тургъанлары эсине тюшюб: «Тоба, тоба, суу алыб келе болур тауушну былай узакъгъа», — деб, эрлай атына миниб, сууну ёрге ашыкъды. Келир-келмез юй ишлегенлени къатында барыб, неле эсе да айтды.

— Исмаил-бийге юй ишлейбиз, — деб накъырда этдиле эбзеле, алайда эмчек анасыны этегинден тутуб тургъан джашчыкъны кёргозе:

«Тоба-аста, башланмагъан иште джылан джатар

деб, ненча джылым озду, тамбла-тамбла эте, энди уа, кёресе, мен кимме деб суюлгеннге»,—деб, Орус юйле-ча уллу терезели, мазаллы джарыкъ кьонакъ юйю битгенине кьууанды Мырзакьул. Юйден тайыб, кёзю Басхан башы таулагъа илинди. Чыммакъ акъ таула, умутлача, мийикде джылтырай, тауланы башы кём-кём кёк кёк джурун, юсюне анда-мында булутчукъла чё-люб, ёхтем таукеллик бла тохтаусуз алгъа бара, вл-лу Басхан суугъа кьошулгъан джарым суула, тегерекде ол сейирлик, ол джакъсыз ариулукъ андан бо-лушлукъ излегенча кёрюндю Мырзакьулну кёзюне. Ата-бабаларыны ташы ташда, агъачы агъачда кьал-май чачылыб баргъан кьалалары, джау аскерле сый-сыз этиб, ичлерине кьадырланы джыйыб, тоханаларын зее этген тохана кьалала, клисала, сыйлы межамла, ташлары джаныб, учхун болуб тургъан джери, кау-куу болуб чачылгъан халкъы, ала бары да аны терслиги бла бююн бола тургъанча, джюрегин чимдеб, ахсын-дырды...

* * *

Ат асры кьызыу келгенден инаралны кёзлерине джыламукъ урду. Кёлю кёлтюрюлгени атынамы кёч-ген эди да, ол аны джюгенинден тартыб тыялмай, бошлаб кьойду. Эсирик ат, санлары ойнай, джашыл Ташлы сыртны башына чабыб чыкъды. Сыртны ба-шында ары-бери омакъ тёртгюллей келиб, шын тур-ду. Инаралны кёлюне джете, кука таууш эте, ётгюр кишнеди. Инаралны джыйыны, арлакъда тегерегин-ден кьараб, сукъландыла. Ат да, энтда сукъланыгъыз дегенча, узакъгъа баргъан ауаз бла таралыб кишне-ди. Инарал аны бойнудан сылаб, бюсюреулю пйнакъ-лады.

Ат, тебджилдей келиб, аллын таула таба буруб, сейир къая эскертмеча, башын ёрге чёрчек тутуб сир къатыб тохтады. Инарал да белин тюзетиб, Минги Таугъа, джюреги тишлеб, кьарады. Ётгюр кёкюрекде эркиши джюрек кьайгъылы тыпырдады. Атындан да бек тыкъсыб, былай, кьанатла битиб кьалгъанча, учуб кетейим дегенча болуб, тёрт джанына кьууанчлы кьарады. Наполеон бла кьазауатда сынамлы аскер башчыла табхан сыйны кюседи инарал. Башын омакъ кёлтюрюб, кёзлерин джылтыратды. Ёхтем ёшюн джашнады. Титиреди. Джаякъ сингирлерин кьурун-дура, тишлерин дертли кысыб:

Кавказ, Кавказ! Седой разбойник!
Не раз под саблю ты выл,
Когда наш северный наездник
Аулы хищников громил!.. —

деб, таугъа ёхтем къарады. Тау аны истемегенча кёрюб, къарыуун-кючюи сездирирге умут этгенча, алына таукел силкинди. Тюбюнде ат, аны сёзлерини онгсунмагъанча, тыхсыб, орнундан тебмеди. Къуруда аты бла ётгюр ётюнден башха джукъгъа ышанмаучу инарал, сескекли болуб, бир такъыйкъаны ичине сагъышланды. Къазауат не болгъанын кесини юсюнде сынагъан къазауатчы джумушады. Кёзюне онбир джыл болгъан джашын, кеси атлы Георгийни, кёргюздю. Аны бла эсинде сёлеше башлаб, илгениб, джюрегине сууукъ къоркъуу кириб, эрлай биягъы Минги Таугъа кёчюб, кёлюне келген аман ырыуну чачаргъа изледи:

«Къалай къудретлисе. Къалай залимсе сен, Акъ тау! Мени муратым а — сени джерлерге. Эртде Диангенлей, сени джесирлегинчиме, мен да кюндюз чыракъ алыб джюрюрюкме къолума. Ол сабий а, аны гюнахы джокъду. Анга заран излеме», — деб, джашчыгъыны бешикте заманын кёзюне кёргюзюб, суююмлю ышарды.

«Сенсе. Къуру сенсе, сенсе бюгюн манга кишиликини белгиси», — деб, атын биягъынлай шын тургъуза, ызына айланыб, тау таба энгда бир сукъланч къарамын джилтинлетиб силдеди. Сора атын ызына айландырыб, акъыртын энишге бурду.

«Бурун былайда къарачайлыланы ата-бабаларын, Батдалны, булгъарланы, хазарла джесирлегендиле. Къара булгъарла деб учуз этгенлеринде, таулула, булгъарла, аладан къачыб Балыкъда, сени тюз этегингде бугъунгандыла. Бюгюн а Наполеонну къаушатхан орус аскерге бой салма деб кюрешеди къарачайлыла бла сыхыр Анап-Пача, итден туугъан ит!» — деб, бойнун ёрге созуб, тишлерин къысды инарал.

«Къарачайлыла 1811 джылда огъуна Эресейге таянганларына разы эдиле. 1826 джыл а Горчаковгъа берген сёзлерин буздуруб, къарачайлыланы кесини джанына бюкгенди Анап-Пача, ант этдириб, аманатла алгъанды.. Олийни тул келинини, эки сабийни бла джесирге алыб, бизге ант этиб, аманатла бермесенг, адамларынгы кёрлюк тюзсе деб, къоркъутханларында, Олий сёзюн бузгъанды. Аны мен билеме. «Сыйлы

къуран бла ант этгенбиз динибиз бир тюркlege. Аманатла бергенбиз. Энди биз аланыкъыбыз. Сёзюбюзню бузаллыкъ тюлбюз. Ол себебден сени айтханынгы: «талмайбыз, инарал»,—деб, джууаб къайтаргъанды манга къарачай олий Кърымшаухал улу Ислам...

Мен да Кавказы джарым патчахы Горскевич бийге 1827 джыл, декабрны отузунда, быллай къагъыт ийгенме: «Къарачайлыла тюркlege ёмюрде да таянмагъандыла. Къобан башында къалала ишлейик, Ташкёпюр тарбууунда къала ишлеб, Къарачайгъа баргъан джолланы кессек, алайда Къарачайгъа элли къычырым чакълы бир джол барды.

Ол джол бителсе, бизге джаулукъ этген таулула бла Къобанны ары джанында черкеслени араларында джюрюю юзюллюкдю деб ангылатханма. Ол сагъатда къарачайлыланы да бизге баш урурча этерге деб. Къабартыла бла адыгейлиле Къарачайны юсю бла джюрюйдюле бир-бирлерине, Ташкёпюр бла барыб, ёмюрю алайда агъач кёпюрчюк этиб тургъандыла. Бизникиле уа 1805 джылда огъуна алайда къала ишлеб, къарауул салыргъа деб сёз болгъан эди, Къарачайгъа Тау артындан эмина киргенинде, къоюб олтургъан эдиле ансы...»

«Инарал Шаховский тюз айтады, къарачайлыла арнуу суйген адамладыла, мен ала бла бек памыслы, джумушакъ сёлешгенме. Эмина аланы алты этиб бешин чёблегенди. Емюрлери, бююн да бай, ырысхылы джашайдыла. Ишни суюдиле, биреу хакъгъа асыры ёч тюлдюле. Аланы тургъанлары, джашагъанларыча къояргъа, джукъларыш да тюрлендирмей, бизге таяныр мадарла этерге, нелерине да кёз-къулакъ бола, башхаладан джакъларгъа, туз ёнге деген затларыш табарча, джамчыларыш, чепкенлерин башха къол усталыкълары бла этген затларыш да сатыб хайырланырча этерге керекди деб оюмлу Шаховский бек тюз айтды»,—джарым патчах бла ушакъ этгенча, демегилли сёлешди инарал.

«Анап-Пача мени къарачайлылагъа юстюрюб, оруслуланы алагъа аман кёргюзюрге умут этеди. Аманатларыш алыб, ант этдиртиб тургъанлайына дагъыда алагъа аманлыкъ излейди, къарачайлыланы джерлерин ал-зат деб. Билеме, Къабартыдан Къобанны ары джанында черкеслеге джол Къарачайны ичи бла баргъаныш, сени тахсачыларыш да алай джюрюйдюле, пасыкъ пача...

Къарачайны мен кеси оюмум бла аллыкъма. Аланы джерлерини сыйыра, санга къозута айланырыкъ тюлме. Сен мени терсине иерге излейсе...», — деб, адамларына джууукълаша, Минги Таугъа энгда сейирсишиб къарады. «Тауланы тауу! Ненча торлю атагъандыла къарачайлыла санга — От Тёбе. Олсатгъатда сени тѣппенг от къусханды. Отунг джукъланганында, Къара Тёбе дегенди Къарачайны ата-бабасы санга. Суууб бузлагъанында уа — Эл буз, Джалбуз деб атагъанды. Тюшдеча, чыммакъ-акъ болгъанында уа, Ассы Тау, ала санга, джюреклерин ёхтемлик кючлеб — Минги Тау! — деб сескекленгендиле. Минги Тау. Минер тау, эркиши юсюне минер, тепшесине чыгъар тау дегенликлери болгъанды ол. Суууу кѣчоуюн джагъасында джашагъан биледи дегендиле ала. Къалай акъылман сѣзю ол. Къуру сени атларынг да аланы историяларында къаллай бир терезатха ойлашдырадыла... Сен аланы ата-бабаларыны бешигисе. Ненча ёмюрню бир-биригизге шагъатлыкъ этиб джашагъансыз. Къыйынлыкъда, ачы кюнлеринде ала сени этегинге къысылыб, жанларын къалдыргъандыла... Мени да эмчек улац эт кесинге, Ассы Тау. Минги Тау, Джал Буз... Къара Тёбе, От Тёбе болма сен манга. Джумуша. Мен да сени сыйынгы теблемезме, теблемезме», — деб Минги Таугъа бети джарыб къарады инарал.

«Гауу-ташы да хазнады. Не да боппа-бошуна табылады Къарачайда: Минги Тауну тюбю — алтын, кюмюш, къоргъашын, темир... Бурунгу къарачайлыла ташланы, магъаданны отда къыздырыб, юсюне Худесни, Къобашны буз сууун къуюб, тарс деб атылтыб таш чѣгючле бла ууатыб, алтын-кюмюш ёзекле табыб тургъандыла... Чегетлери уа! Къарачайда битген нарт тереклени асыллыкъларына багъа бериу къыйынды. Чегетлерини ичи кийикден толуду, сюрюу-сюрюу болуб, патчах паркдача айлана туралла. Суулары чабакъдан топпа-тслу. Биз бал чибинлеге тиймегенча, ала да чабакъгъа тиймейдиле. Омакъ джюзюб айланган чабакъланы кѣрселе, къарамлары бла эркелетген болмаса, узалыб тутарыкъ тюлдюле...

Хауасы уа! Гокка, нызы чайыр ийис эте, Гара суулары, шоркъа суулары, кѣм-кѣк талалары, джашил сыртлары, чыммакъ акъ сынджыр таулары...

¹ Ассы Тау — Асланы (ата бабаларыбызны аты) тауу.

Барына да ие болуб, бир тахсасын да ычхындырмай тургъан Минги Тау!

Къуру ол таугъа ие болур ючюн да, таукелленирге керекди аскерчини джюреги. Асылтукъум атлары, патчах тишликге деб джаратылгъан къойлары. Джерлеринде будай, арпа, артыкъсыз да тары иги ёседи. Нелери да барды, алай а тынчлыкълары джокъду. Ариу тиширугъа къарагъанча: кими зарланыб, кими сукъланыб, бу джарлыланы да джерлерине алай къарайдыла. Уллу миллетлеге джерлерини ашхылыгъы насыбды. Гитче халкъчыкъгъа уа — пелах...», — деб Шаховскойну джазгъанларын эсине тюшюрдю. «Ипарал Шаховский миссионер тюлдю. Алимди. Акъылманды. Алай а ол Минги Тауну менича кёралмагъанды, баям! Мени умутуму къанаты болур ол, не да джюрегими эрке тосу... Сейир зат. Ёхтемлени ёхтем мураты!» — деб, къууанчлы къайгъысын унуталмай, ёрге турду Эмануель. Столундан юнню мюйюшюне, андан да ызына атлай, къабыргъада тагъылыб тургъан картагъа кёзю илинди. Барыб, бармагъы бла Минги Тауну тегерекчи сызды.

— Ма сенсе, сенсе мени кесинге талпытхан! Ёхтем тау, тауланы патчахы! — деб, ызына айланганлайына, эсине быллай тизгиле келдиле:

«О чужестранец, поведай спартанцам
о нашей кончине,

Честно исполнив закон,

здесь мы в могиле лежим...»

— Огъай, огъай! Къарачайлыла, перслеча, алай огъурсуз къазауатчыла тюлдюле... Аладап манга алай уллу хыянат джетерик тюлдю. Ала, атасы-анасы да он минг чакълы бир джан, мен а бир минг джети джюз элли сегиз къазауатчыны алыб барама, башларындан аякъларына дери сауутлары. Ала уа, хариб, кийиклени атхан узун бурун къауаллары бла. Менде тобла, аскер шокла, сюнгуле, юреннген, тёзюмлю аскерчиле. Манга хорлам, хорлам керекди. Эресей Наполеонну къаушатханча, Минги Тауну алыу ёхтем сыйды. Махтауду. Байлыкды. Андан сора да ала ны джерлери бизге не джаны бла да бек кереклиди. Тегереклери бизге джаулукъ этген, алкъын бизге къошулуб бошамагъан таулула. Минги Тау! — деб, кёзлерин джилтинлете, тишлерин талпыб къысды инерал, — Минги Тау Къарачайны джериндеди.

Мени джаным сау болуб, аны джесирлемей кьой-мазма. Наполеснну джесирлерге бир аскерчи да аллай бир термилген болмаз эди, мен бу кьарлы пеллуаннга термилгенча. Мен аны тѣппесинде от джакьмай кьоярыкъ тюлме. Аллах айтса...»

Инарал, бурулуб, биягьы картагьа бармагьы бла узалгьанлайына, эсине ол спартанчылапы юсюнден сѣзле энтда шыб деб келдиле:

«О чужестранец, поведай спартанцам...»

— Тюу, анасыны! — деб, ызына айланьб, кѣзлери кьаты кьысыб, джумдуругьу бла кьартаны урду. Башы тѣгерек айланганча, кѣзлери кьарашгы этдиле...

Акьыртын келиб, столуна олтурду. Эки кьолу бла столуна мюйюшлерин кьаты кьысыб, тюб эрнин кьаба:

— Кавказы кюнбатхан джанындап кюн чькьгьан джанына элтген ѳзенле — бизге бек магьанасы болгьан джолла — Кьарачайны кьолундадыла. Кьарачай тыгьырыкълагьа кирген бек кьыйынды. Бизден кьачхан аманлыкьчыла барьб аны таш уяларында бугьунадыла. Кьарачайны чинг алапат тамашасы уа ол мени эсими дыгьы этиб, джюрегими кьозгьаб тургьан Акь-Пелиуанды. Не эсимден, не кѣзюмден таяргьа унамагьан Кавказ патчахны мен джесирлерге керекме. Кьуру мен! — деб, татлы зат эсине тюшген сабийча, эринлерин джалаб, тюкюрюгюн джутду, олсагьатда мен былай джазарма дегенлей, биягьы спартанчылапы сѣзлери тилини учуна тюшдюле. Кьолун бетини аллында, кѣзлеринден чибинлени кьыстагьанча, силкди инарал.

«Кьарачайны уа алырем да алырем, бу сѣздеп башымы кьайры атайым ансы? Шыб дейле да юсюме кьонадыла да кьаладыла, Минги Тау дегенлейиме... Аны терс аты болурму?» — деб эрлай столунда мор сахтиян тышлы кьалын китабны ачды:

«Ни единой силою оружия подлежат побеждать народы, в неприступных горах живущие и имеющие оных надежные от войск наших убежища; кротостью смягчать, выигривать сердца и приучать их больше обращаться с русскими. Для того и нужно: 1-е. Всячески ласкать и привлекать к себе лучших людей народа сего; тех же, кои более оказывают преданности к империи Российской, не оставлено будет жаловать чинами, деньгами, или иными отличиями: наипаче

же излиется монаршая щедрота и милость на приемлющих добровольно веру христианскую, 2-е. Твердо наблюдать...»

«Джуддузу джюйюсхаңым, сени юретиулеринг инарал Гудовичге тыйыншы эдиле. Манга уа таш тамакълардан ётиуб, Қъарачай тыгъырыкъланы алыргъа керекди. Ол джерни адамы бошлугъу, намысы, джурту ючюн къазауат этерикди. Анга алайда ташагъач да болушурукъду. Мени адамларым а, биреуно джерин джесирлегиз деб къоймагъаныбыз ючюн, этерикдиле къазауат. Ала джерлерин тас этгенден эсе, джанларын тас этерге излерикдиле. Не джашау, не ёлюм деб къазауат этгенни хорлагъан а тынч тюлдо.

Қъудретли патчах нохум, ала, халал, джумушакъ болгъанлыкъларына, кукалыкъны алай тынч алыб къоймайдыла, патчах садакъала, тёгюлюу аланы ийлыкъдырлыкъды. Башха динге къайтхандан эсе уа, ёлюмно сатыб аллыкъдыла. Бурун ала тейриге табынгандыла, арта христианла болгъандыла, алай а бюгюн атлары муслиман болгъанлыкъгъа, аллахлары — тейриди, таңгыры, таңг аласы...

Сююмлю нохум, таула бла таулула ким болгъанларын билмейсе сен. Уллу зат уллу къыйынныгы излейди. Эсингдемиди, Леонид юч джюз спартачы бла Қсерксни тул-тубан аскерини аллына тургъаны? Бир-бири ызларындан джыгъылгъандыла Фермопилни джакълагъанла, бири да джанына джашау излеб, джесирге тюшмегенди...

Ала да ма алай сюелликдиле бизни аллыбызда. Бир да баш урлукъ тюлдо. Джаным ючюн деб, окъдан ызына бурулукъ тюлдо, сыйлы нохум. Кёб къан тёгюллюкдю...

Алай а биз, ол джырча сейирлик джерни къарангы халкълардан къутхарыб, христосну чырагъын тутхан терен ишленмеклиги болгъан халкъгъа берирге керекбиз. Джигитликде, къарыуда да бир кишиге да тенг болмай...», — деб, Эмануель патчах Екатеринбургны кеси бла сёлешгенча, тамам сылыт болуб:

— Эх, ауурса сен, Мономахны боккасы, — деб шиндигини артына таяныб, кёзлерин къысды.

Инарал чыныкъгъан, кеси кесине, анга бойсунганлагъа да айтханын терк этдире билген аскер башчы эди. Эресейге керекди деб эсине алса, несин да унутуб, ол затны джигине джетгинчи кесин аямай эди. Аскерчилик борчу анга неден да багъалы эди.

Эрлай эсин джыйыб, иги джукълаб къобханча, кеси кесине кеф этиб, Антропов бла Турчаниновну кесине чакъыртды.

Сау кюнню киши бла тюбеширге унамай тургъан Эмануель алапы алай бош чакъырмагъанын сезген Антропов бла Турчанинов, патчахха киргенча, сескекли кирдиле аны кабинетине.

«Сейирди бу адам. Тюеча, ашамай-ичмей тургъанлыгъына, бети-къуту онгмайды. Сафта турады, джим-джим джылтырай»,—деб келди Турчаниновну келюне.

— Инарал, сен тѣзгеннге таш да тѣзмез, — деди Антропов а, эсиндегин джашыралмай.

— Къуллукъ этебиз, инарал, —деб къысха джууаб къайтарды Эмануель, кѣзюн-башын ышартмай.

Инаралла симсиредиле.

— Джюйюсхан инералла, 1826 джыл июнь айыны джыйырма бла беши эсигиздемиди?

— Айхайда, джюйюсхан аскер башчы. Инарал Горчаков Къарачай бла нейтралитет сѣз бегитген кюн эди ол.

— Арты не болду да? — Эмануель кеси излеген затны эшитирге суюдю, — Тюркле къозгъалдыла. Бир-бири ызларындан шыйыхла деб, садакъачыла деб Къарачайгъа хыйлачы тахсачыларын ийиб, сѣзлерин буздурдула. Горчаковха берген сѣзлерин.

Политика джулиялыкъны билген, айтылгъан сѣзге ийнаныб къалыучу къарачайлыла аланы эки бетлиликлерин ангылаялмадыла. Сѣз, адамны сыйыча, кирсизди, кертиди дейдиле ала. Тюркле уа — эки бетлиликни политикада кѣб джюрютедиле.

Къарачайлыланы ичинде бизге болушурукъ адамланы табаргъа керекди. Хар миллетде да табылады келгеннге болушургъа излеген. Мен билген бла, алада аллай адам барды. Дуда улу Тенгизбий. Чам аты Амантиш. Къабартыдан да бардыла джол устала, Къарачайны тахсаларын билгенле — Атаджокъ улу Атаджокъ. Къарачайгъа бийлик этерге ёмюрлери тиш къысыб келгендени юзюгюнденди ол.

— Ышангылы адамламыдыла? Элте барыб, бугъоугъа ийиб къоярла да, — деди Турчанинов, Эмануелни кѣзюне сескекли къараб.

— Огъай. Къоркъмай, алай эталлыкъ тюлдюле. Ала бизге сатылыб, хакъларын алыб бошагъан адамладыла. Бу битген ишди. Атаджокъ улу бир кесекге

Къарачайгъа бий болур, ачха, джер, мал да алыр. Дуда улу орус титул — гшпаз, джер, мал, ачха, чын алыр.

Шимал Кавказны юсю бла Кюн чыкыгъаннга джол салыргъа керекбиз. Азов тенгизден Каспийге дери бу джерни Джуюукъ Кюнчыкыгъаннга ётерлей плацдарм ётерге керекбиз, андаи ары — Баку нафагъа!

Эмануель, туб эрнин къабыб, сагышылы болду. Эсли, бир затны да чайнаб турмай, эрлай орпун табырычу инарал, бу джолда да созмады сагышын. Гитче бармагыны джити тырнагы бла шыбырдауукъ къагытда нелени эсе да джазганча этиб, омакъ сызыб къол салды. Эрлай Антроповгъа бурулуб, джукъ айытмай, башындан аягына дери къараб, джунчутду инаралны: «Джигит адамды. Табышлы. Тюз, кескин акъыллы. Тау миллетлени иги биледи, дженгил къымылдайды, тарбуунда тунчугуб къалмай, амал таба биледи. Ётгюрдю, ётгюрдю... Аламат къуллукъ этеди. Аманыхт бла бир бёлек аскерни элтсин. Турчаниновну уа биргеме алайым...»

Сорууларына джууаб излемей, инарал сёзюн джангыртды:

— Къарачай къайгы излеген миллет тюлдю. Ол ёмюрде да кишини тынчлыгын бузмагъанды. Тар ёзенлеге кириб, кеси кесин кечиндириб тургъанды. Ол ёмюрлери бизни чимдеб тургъанланы къоуб, бери нек чабабыз? — деб къарады къатындагылагъа. Ала джууаб берелле деб къоркъганча, ашыгыш къошду: — Бизни стратегиябызда Къарачайны белгили орну барды. Бютеу тау къулакъла, ёзенле аланы къолларындады. Аланы юслери бла ётмей Кавказны бир къыйырындан бир къыйырына бараллыкъ тюлсе.

Дагыда, кёзюгюзню бир джетдирчигиз. Ма Кавказны патчахы! Апы акъ сархы ёмюрю мени джюрек джаууму кемириб турады. Тамаша пелиуан!..

Къарачай тарлада бугъунадыла бизни джауларыбыз. 1822, 1825 джыллада Къабартыда болган къаугъаладан сора, биз терслегенле бары да алайлада бугъунадыла. Къарачайны кесине да ала кёб хата этедиле. Башларын алалмай, инджиледиле.

Къарачайны юсю бла ётген ташатын джол бла Адыгейледен Чеченнге, Къабартыгъа дагыда башха джерлеге сауутлу бёлекле, тюрк джанлы болган агентле ётедиле. Бу джол бла 1825 джылны къачын-

да тамагына дери сауутланган аскер бөлөк Адыгейден Къабартыгъа ётуб кетиб, Малкъарда Солдатское деген элни, Чегем, Басхан ёзенлени тонаб, келген джолу бла ызына, Къобанны ары джанына къайытханды.

Быйыл июлда Незлобное деген элни кюйдюрген аскер да ол джол бла ётгенди.

Дагыда, — деди аскер башчы, кёзлерин джумаракъ этиб, ол экисине сынаб къарай. — Бизге эм къоркчуулу — Къарачайшы юсю бла тюрк агентле ётедиле, Къарачайны кесине да кёб келедиле. Алай бла, 1827 джыл къарачай джол бла Чеченнге тюрк тахсачы аскер бла ётгенди, анда муслиманланы Эресейге юстюрюрге кюрешгенди.

1825 джылны Адрианопол орус-тюрк бегимин бузуб, 1826 джыл къарачайлыладан зор бла аманатла алгъанды Анап-Пача.

— Джюйюсхан инарал, — деди Турчанинов, — Былайда мен ангыламагъан бир зат барды. Бюгюн кьой, 1788 джыл Къобанны башында джашагъан къарачайлыла инарал Текелиге, бизни тонаучу хоншуларыбыздан джакълагъыз деб тилек къагъыт бергендиле, 1790 джыл а Батал-Пачаны тул-тубан тюрк аскерине къошулургъа унамагъандыла таулула. Бюгюн а кеслерин къалай алдатадыла?

— Бу затда бизге ангылашмагъан джукъ джокъду. Бизни эсибизни башха зат бөледи: бу кёзбаулу джуртну алыу бизге тынчмыды, къыйынмыды? Бу таулары уа, Минги Таугъа айтама. Ол аланы аллахларыды, аны аты бла ант этедиле, анга табынадыла, аны сыйы бла бир-бирлерине кёл этедиле... Ол ёресине, ма алай тургъаныча, алтын, кюмюш, дагыда башха сыйлы магъаданланы уясыды, джюйюсханла. Бурунгу къарачайлыла ёзекле табыб, былайда алтыны-кюмюшю, къоргъашыны бла да хайырланыб тургъандыла, сууукъ суу бла ууатыб. Худес аягында, ма былайда, — деб, картада бармагы бла кёргозе, — Къарачайлыланы сыйлы ташлары барды. Ала анга Къарачайны Къадау Ташы дейдиле. Сууну сол джанындады. Кёксюлдюм хуртда таш. Метеорит болур, кёкден джаныб тюшгенди, Тейри аны бизге Къадау таш этиб, белги орнуна ийгенди, дейдиле къартлары. Тюз ма былайда, мермер ташланы къазыб, аланы бир деулери, атына да Къарча деб бек багъалатадыла, алайда таш келиле, быргъыла этиб, окъ от сюзюб

тургъанды. Ма ол узун быргъылы къарачай шоккланы окълары бюгюн да алайда этиледиле, дейдиле.

— Билеме, — деб бёлдю Турчанинову сёзюн Эмануель, — ала Къарчаларына да Къарачайны къадау ташы Къарчады деб, сылагъандыла. Бир къабарты бийге ачуланыб, олтуруб тургъан ташындан секириб ёрге туруб, ачуланыб ызына олтургъанында, таш тарс деб атылгъанды деб, Басхан башында да бир ташны бюгюн да сыйлаб турадыла.

Кёб тамаша затлары барды, — деб, кёзлерин сагъышлы джумду Эмануель, Минги Тауну кёзюне кёргюзе.

Тамаданы кёлюн алыргъа излегенча, аны дыгъысын сезген Антропов, ашыкъмай:

— Къарачайны джерин Европаны чинг мийик тёппеси Минги Тау ючюн да алыргъа керекбиз биз. Ала аны байлыгъын ёмюрде да хайырландыраллыкъ тюлдюле. Ол эки-юч келилеринде, ала да нарт Къарчаларындан къалгъандыла, окъ от этдиле, балтала бла бычакълагъа темир ийдиле. Андан къалгъан мингле бла джылланы джатхача джатарыкъды къар тюбюнде. Тюркле къарачайлыланы джазыкъсыныб чабалла дебми турасыз? Ол бошуна тургъан хазнаны тонайыкъ деб мыллыкларын атадыла. Тиллери ушаш болгъанлыкъгъа, алада эт джууукълукъ джокъду.

Швейцариягъа дуня бары джюрюйдю. Бу сейир таугъа джол ишленсе, Къарачайны Минги Тауу Мон-Бландан эсе сейирди!

— Сора дагъыда, алада кесин эркишиге санагъан альпинистди. Хачирладан Хыйса деб бирлери уа — къая джиинди. Солууун алмагъанлайыша, башына чыгъыб кетеди, дейдиле. Хыйлалыкъ бла ёрлейди алай залим деб, атына Хыйла, дейдиле. Хыйла Хыйса... Минги Тауну башында къара суу барды. Ол не джай, не къыш бузламайды, дейдиле, Минги Тауну башында джайы, къышы да бола болмаз, алай а халкъда джюрюгеннге кёре, ол суудан ичген джюз джыл джашарыкъды деб, тауну буз тёппесине ол сууну кёбле излегендиле, дейдиле.

Аны кьой эсенг, 1395 джыл былайда Асхакъ Темир Тохтамышны къаушатханында, 1396 джылда уа джихат къазауат этерге къаст этиб Минги Тауну башына эки кере чыкгъанды, дейдиле. Минги Тау. Ассы тау. От Тёбе, Къара Тёбе...

Джюйюсханла! Къарачайгъа экспедиция кыурау

мени не башымдан кетмейди, не джюрегимден таймайды. Башха затха эсими бурама десем, ол пелиуан тау кез аллыма сюелиб джунчутуб тохтайды.. Къачны ашыгыб сакълайма.

Турчанинов бла Антропов, анга эслетмей, бир-бирлерине къараб, Эмануелни ичин билгенлерин ангыладыла.

Терекле чапракъларын атыб, чегетле бираз джарысала, джаугъа табсыз боллукъду. Къарангы чегетдеча, бугъунуб мараяллыкъ тюлдю ол бизни. Дагъыда, къачда таулула ыстауатларындан таяргъа суймейдиле, малларын къоюб кетелмейдиле; ашларысуулары да малды аланы. Къобан анабыз, Минги Тау атабыз, джашатхан а — малыбыз дейдиле, — деб къарачайлыланы юсюнден Шаховской айтханы келтирди инарал.

— Таб заманды. Бизге дейме. Сууукъ да болмай, — Антропов.

— Дагъыда, — деди Эмануель къашларын тюерек этиб, — Абдул-Меджит политика хыйлалыкъланы эсгермеген ышаныгылы таулуланы алдаб, кесине табын этиб къойгъанды. Тюрк Пача Анатолияны эм иги джерлерин сизге берирме, болушурма, не джаны бла да къайгыгызызны кёрюрме деб, алдаб къойгъанды. Таулула ётюрюкню кёлтюремейдиле...

Геленджикде, Джубгада, Туапседе, Адлерде табханларын кемелеге джюклеб, элтиб тенгизни арасында суугъа къуюб, ызларына къайтыб, дагъыда ташыб, дагъыда тенгизге къуюб...

Таулула бу затланы барын да биледиле, алай а аланы олийлери Кърымшаухал улу мени сёзюмю ангыларгъа унамайды. Динибиз — бир, Турциягъа сёзюбюзню бузалмайбыз, дейди. Сылтау этеди. Тюркледетул келини бла эки туудугъу джесирдедиле. Ма аладыла аны дини, анты да. Ансы муслиман диниге къарачайлыла алкъынчы къайтыб къалмагъандыла. Не этгенлери да къабарты апенди Исхакъны кючу бла ырысхыларын тас этгендиле — тонгузларын къырыб. Чегет тонгузну уа бюгюн да ашайдыла. Сейир тюлмюдю, сабийлик эс, юй тонгузну аллах харам этиб джаратханды. Ол муслиман бла гяурну арасын айыргъап белгиди. Агъач тонгузну уа — тейри джаратханды. Ол халалды.

Быллай кирсиз эсли миллетни алдагъан тынчды. Кеси алдамаучу башхагъа да дженгил ийнанады.

Алай а башчылары дин бла джурт бирди деб сингиргенди да, бирден эки этген кыйынды.

Ол себеден биз аланы сауут кюч бла бойсундуругъа керекбиз, — деб Эмануель юй тубюнде ары бла бери барыб тебреди. Антропов бла Турчанинов бир-бирлерине къараб, шум болдула...

Бузулур кюнча кыйгылы болду джюйюсхан инарал да. Саггышлары бири бири юсюне кваланыб, джууаб излеб тохтадыла. Алай а Къарачайгъа экспедиция деб эсине тюшсе, Минги Тау кез аллында джылтыраб, несин да унутдура, бир тюз адамча кёб сёлешиб башлай эди къазауатчы инарал:

Джюйю келиб, кескин тохтаб:

— Таулула кеслерин аярыкъ тюлдюле. Отха, суугъа да кирликдиле. Тыбырлары, намыслары, туугъан джерлери ючюн этерикдиле ала къазауат, — деб, Эмануель, юйню арасында ёре сюелиб, башын энишге ийиб тохтады.

— Къарачайны алгъаныбыз бизге кзуру хорламы кзууанчы болуб квалмай, джарсыуларыбызны джамаргъа да бир мадарла боллукъ болур, — деди Антропов, джюйюсхан инаралны саггышыи бёлюрге излеб.

— Алайы алайды. Алая биз ким бла сермеширибизни унутмагъыз, джюйюсхан инарал. Бизге, къазауат этериклеге, — не хорлам, не аджал. Башха джол джокъду.

— Тюз айтасыз, сыйыгъыз тёппемде, инарал, — деди, бойнун тюзете Антропов.

— Сиз а не дейсиз, джюйюсхан инарал-майор? — деди, Турчаниновгъа джити къарай, Эмануель.

— Патчах бла Ата джуртха кзуллуку этерге хазырма, махтаулу джюйюсханым! — деди, эки табанын бир-бирине кыса, бойнун сир къатдырыб Турчанинов.

— Алаамат, алаамат, багъалы инарал! — деб Турчаниновну имбашындан ккакъды Эмануель, — биз Къарачайны къаушатырбыз. Европаны чинг мийик тауу — бизни кёлубузда болур! Дунияны тамашаландырырбыз, — деб ышаргъанлай, эсине!

О джолоучу, спартанчылагъа ёлгенибизни билдир,
Бетджарыкълы толтуруб джорукъну, былайда
къабырда джатабыз. —

деген сёзле энди таууш болуб тюше, ким эсе да, бетине тылпыуун урдура, айтханча сизди инарал.

— Джолубуз Шимал Кавказны термопиллериди. Таш тыгырыкълары. Аман ныхытлары. Аллах болушсун,— деди сёлеширге излемегенин ауазындан таныта, инарал...

Инаралла аны тыксыгъанын сезиб, бир-бирине къайгъылы болуб къарадыла. Эмануель, аланы джарсыгъанларын ангылагъанча, эрлай тюрлениб:

— Къарачайны, шыбыла джашнагъанча, дженгил алыргъа керекди. Алджасакъ, мурукку этсек, бек джарсыргъа боллукъбуз. Ёзеу болуб, билмей тургъанлайларына бирден чабасакъ, хорларыкъбыз. Бу къоркъуулу иште бир джаны бла уллу таукеллик, бир джаны бла эслерин башха затха бёлюб, ала ышаныб тургъан джоллары бла шыб деб юслерине чыгъыб къласакъ, джолубуз боллукъду. Уллу зат уллу джарсыуну юсю бла этиледи,— деб къайтарыб айтды инарал. Дагъыда, Къарачайны, Шимал Кавказны термопиллерин, таш тыгырыкъларын алыу, орус аскерни болумлулугъун, кючюн чертерикди, къланган кийик халкъланы да сескеклендириб, джумшатырыкъды,— деб, тюб эрнин къабыб, кёзлерин джумаракъ этиб симсиреди инарал.

«Таукеллигинг ол сени джюрегинги тишлеген таудан мийикди, ётгюрлюгюнг да озуб джетерикди. Алай а бу таш тыгырыкъладан аллай бир нек къоркъдунг? Леонидни аскерини хар бири башында тюгю сайын бир садакыны чанчдыргъанды юсюне, Ксерксни садакъларын, бизде уа учхан къоргъашын, джанган тобла, 1758 адам тау аскерибиз... Хар бири ёлюрге хазыр... Сен джигит бол ансы... Аскер тамаданы сырты аскерчилени кесини ызындан учундуругъа керекди, дейдиле таулула. Сени ызынгдан юрюллюкбюз, къоркъма»,— деди ичинден Эмануелге Турчанинов...

— Къарачайгъа эки джол элтеди,— деди Эмануель, башын кёлтюрюб,— Бири Къобан ёзен. Къарачайлыла бизни былайда сакълайдыла. Къуб-къуру кеслеридиле, Анап-Пача аланы унутханды. Башы къайгъылыкъды... Ма былайда къан тёгюлюрге керек болур,— деб ахсынды инарал,— спартанчыланы эсибизге былайда тюшюрлюк болурбуз. Бу таш тамакъ Къарачайны джюрегини юсю бла ётеди. Андан ётсек джол кенгди. Бу джол бла бир бёлек аскеринг

бла сен барсанг дейме, — деди Эмануель, Антроповха къараб. Октябрны арасы сюремде, ариу кюнле боладыла.

— Ата джуртума кзулукъ этерге хазырма, — деди Антропов симсиреб.

— Инарал, кюзгъалыб тургъанынгу сууутмай, алай артыкъ бек ёшон да урмай, къарагъан кёзге ёхтем кёрюн. Къарачайлыла онг джанларын учхара этиб, бу флангга табхан къарыуларын салыб турадыла. Аны себебли, кюзуй тур, ёшон а урма. Сен тубюнде, ала башында, къая артында, сени окъларынг кёкге атыллыкъдыла, аланы уа хар бир огъу мараб атханларына тиерикди. Ала сени кёрлюкдюле, сен а кишини да кёраллыкъ тюлсе. Дауурунг улуу болсун, къоранчынги не къадар аз этерге кюреш. Тамбла къабарыкъма деб, хар кюн сайын келир кюнню болджал этиб, титиретиб тур. Къазауат а ачма.

— Сыйынг тёппемдеди, джюйюсхан аскер башчы! Айтхан джолунг бла барыргъа хазырма! Эмануель аны имбашына кзолун сала:

— Биз аскер шохлабыз! Бир сёзюнге да аккылы тюлме. Билеме, Ата джурт ючюн джанынги аямазлыгъынги, — деб ышарды аскер башчы.

— Кзулукъ кзулукъду, Георгий Арсеньевич, — деди Антропов, Эмануелни джумушагъанын кёре.

— Аны тюз айтаса. Къазауат бошалса, Эрсей тюзледен келиб тау кёлледе чабакъ тута турурбуз, — деб, тенглик кёлден джылы сёлешди Эмануель, алай а, джумушун бошамагъанын билдире, бетин биягъылай сагъышлы этиб, — Аскерни бютеулей а, эки колонна этиб, бир колонна мени ызымдан, экинчиси да сени башчылыгъынг бла, джюйюсхан инарал-майор, — деди Эмануель, Турчаниновха бурулуб. Картада бу барыуну мен токъсан тогъуз къат сынагъанма. Мен Бургъустандан чыгъарыкъма, Ючкекен сууну бойну бла, андан Гум ёзен бла. Джол устам — къарачайлы боллукъду, Дуда улу Тенгизбий. Бу тегерекни бек уста билген, Къарачайны олийи бла арасы табсыз болгъан адамны, олий аны бир джашын тюркlege аманатха бериб ийгенди. Ол тюрклени кёрюб болмайды. Кеси таза къарачайлыды. Къарчаларыны юзюгонденди. Олий а — Къарчаларыны кызыны юзюгонденди. Джашын къайтарыр мадар излеб, не десек да этерикди. Къысхасы. Олийни джаууду. Бизни джумушчубуз.

Сен а, джюйюсхан инарал-майор, Қабартыдан чыгъарыкъса. Ташкёпюр къулакъдан. Анда да барды Ташкёпюр, Малкарда. Қъарачай бла Малкъарда джер-суу атла ушашдыла, бирчалары да кёбдю. Балыкъны сол джагъасы бла чыгъыб, бери къара,— деб, картада Балыкъ сууну кёргюздю.— Ма былайы бла, ысхауат ёзенни ичи бла. Сени джол устанг къабартылы боллукъду. Полковник Атаджокъ улу. Аскерчи адам, джоллу бек уста биледи, олийге тиш билегенлени бириди, анасы къарачай къызды, олийни тукъумундан, алай а Қъарачайны тоханасына сукълапыуу аны джюрегинде от джагъады.

— Асыры кау-куу болуб бармайбызмы, джюйюсхан аскер башчы? — деди Антропов, — Бирем-бирем къаушатыб къоярла да. Эки минг адам неди? Хар бирибиз, къол аяздача, туураларындабыз.

— Тюз сораса. Қъазауатчы ишекли болгъан затын ачыкъламай къояргъа керек тюлдю. Тюз сораса. Эки къауумубуз да Минги Тауну шимал джанында бир табхырында. Эл джюрюген сырт деб, тауну тегерегин къуршоулагъан табхырда бир-бирибизге къошулуб, андан ары аскер саф бла барлыкъбыз. Эл джюрюген сырт джети минг футдан артыкъ мийиклиги болгъан джерди. Былайы бла келиб тюшерле деб къарачайлыла эслерине да келтирмейдиле.

Мени кёлуме келген бла, джолубуз ма былайды. Қъошарыгъыз бар эсе, айтыгъыз. Хар атламыбызны ойлашыб этерге керекбиз.

— Ол джол устала Сусанинлей этерлеми? Ала барыб, тау тыгъырыкълагъа сугъуб юшютюб къойсала,— деб Турчанинов сескекли сорду.

— Огъай, багъаларын къолларына алыб, сатылгъанларын биле барадыла. Сусанинлери аллыбызны сакълайдыла,— деб, башха айтырыгъыз бармыды дегенча къарады аскер башчы.

Инаралла ёрге туруб:

— Кетерге эркинлик беригиз, джюйюсхан аскер башчы, — деб, симсиредиле.

— Ашхы джолгъа, — деб, ёрге къобду Эмануель да.

Кечени ауурлугъу кетген эди. Инарал терезени ачыб, бетин салкъын эшик хауагъа тутуб, джутланыб солуду. Эсине нелени эсе да къармай келиб, Псалтырны отуз тёртюнчю зикирин окъуду: «Вступишь, Господи, в тяжбу с тянущимися со мною, побори борющихся».

ся со мною; Возьми щит и латы, и встань на помощь мне. Обнажи меч и прегради путь преследующим меня; скажи душе моей: Я — спасение твое! Да постыдятся и посрамятся, ищущие души моей; да обратятся назад и покроются бесчестьем, умышляющие мне зло...»

Ауузумдан чыкыган сёзлени эшит. Аллахым, джюзген окьдан, бычакь джарадан, аманлыкьдан, харамлыкьдан сакьла, — деб, барыб, акьыртын орнуна джатыб, сагьайыб, джукьлаялмай кёб туруб, танг аласы бла татлы кьалкьыугьа кесин хорлатды...

* * *

1828 джыл. Согьум айны ал кюнлери. Дупия арбазында кьыш азыгы кьайгылыды. Согьум этелле, гёзенлерин джарашдырадыла. Кьуру Дебошду бу элде джылны хар чагында да бирча джашаган. Бююн а, ёмюрю этичюсюча, сыртха чыгыб, джассы ташны юсюне олтуруб, кьаягьа кьоннган ёхтем кьушча, элге сагышлы кьарады. Юйлени оджакьларындан кём-кёк созулуб чууакь кёкге назик тютюнле рахат чыгьадыла. Хауа асыры шошлукьдан оджакьладан чыкьган тютюнле джерден кёкге тирелиб сюелген тылпыу багьаналача кёрюнедиле. Анда-мында ит чабхан, тауукь кьычырган эшитилиб, шошлукьда эрлай джутулуб кьалады. Ёзенни бауурун эки бёлюб, тюз арасы бла суу, кьуруда барыучусуча, сююлюб барады. Чегегле саргьала башлаб, ата юйюнден кете тебреген тиширыуча, кьайгылы болганча кёрюнедиле.

«Тоба-аста, кёремисе, динлерин бизге узатыб, джан хуртдакча, бурху джерибизни эки юлешиб, бирин эркелеб кьойганларын? Джаны саулай малны кёкюрегинден эки джарыб, бирин итлеге атыб, бир джартысына да джаша деб кьойганча... Эки джаны да ёллюкдюле, джан бла тёнгек бир-биринден айырылыб болмайды. Аллай айырылыугьа аджал дейдиле. Бизге да аджал теджедиле итден туугьан «дин кьарнашларыбыз». Кёремисе, джерни эки юзюк этгенлеринде, адамла да эки кьауум болуб, бир-бирине ёзеу болуб тохтадыла. Ёмюрлери бир арбаза кьарнаш-эгешча джашаб турган халкь, эки джарылыб, бири кече, бири кюн болуб кьалды... Не да болсун джерибизни биз билмеген бир уллу хазнасы барды. Бурунгула

тауларыбыз ёресине алтын-кюмюшдю дей эдиле. Кер-тиси бла да алай болуб, мыллыгын ата болурму бизге сау дуня? Ансы джел урса да, бизни юсюбюзге, джангур джауса да, бизни башыбызгъа джауады. Тейри, бир затла бола турадыла», — деб, элни башындан къараб ахсынды нарт Дебош.

Кём-кём кём джерге рахат къарайды. Кюн кесине ушатыргъа излеген чегетле, ых дегенлейикге чапыракъларыбыз джерге къуюлуб кетерикди деб къоркъгъанча, дыфсыздыла. Мийикде къушла, дуняны сынаб тюшерге чыкгъанча ёхтем къалкъыйдыла. Орулгъан сабанланы чалынган къышлыкъланы юсю бла буу силегейле, джим-джим джылтыраб, учадыла. Анда-мында семиз каскала, чыктырдагъан таууш эте, чынгайдыла, таш тюбледе тешиклеринден чыгъыб, джанууар джокъмуду деб тегереклерине сескекли къарай, арт аякъчыкъларына чегелеб, къысха ал аякъчыкъларыни кёкюрекчиклерине къысыб, къубуладыла сары джубуранчыкъла. Эркишиле къыш межамларына къарай, тиширула да ичиргилерин кебдире, эскилерин джамай, къуруда этиучю ишлерин этедиле.

Къуруда, къач алада джылы кюнледеча, къая раждан дунягъа ёхтем джугъутур сансыз къарайды. Неда къуруда джылны бу чыгъында болгъаныча болады бюгюн да. Сора не талайды да къарт Дебошну санларын, не зат кемиреди аны кёбге тёзген ётгюр джюрегин?..

«Тоба аста, бу дуняда бу тынчлыкъ, бу сериюнлюк бола тургъанлай, мени санларым нек джызылдайдыла? Джюрегим нек эзиледи?» — деб къайгъырды Дебош. Къартма, кёзююм джетиб, ахыр кюнлерин билиб дыгалас эте болурламы санларым деб келмеди акъылман къартны кёлюне. Кесим деб узакъ, узун ёмюрюнде бир кере да айтмагъанды аны аузуу. Бюгюн да халкъ ючюн эзиледи. Сесе болурму? Биягъы тонаучула чабыб къарт-джааш деб къарамай, элни тонаб, малны сюрюб кетген джокъ, джюйюсханма деб келиб: артыкълыкъ этиб, намысны, бетни теблеген джокъ, алай а къайда эсе да худжу къалгъан киштик мискин макъырса, къартны тёппе тюклерни ёрге къобалла. Санлары къыйылыб, анасын хаджиретле сюрюб кетген онгсуз сабийча, къычырыкъ этиб джылары келеди, былай, ой анам дегенлейине, къара ташла тарс деб атылырча, былай тиширууча, тамам

кёлю бла сарнары келеди кыя кибик кьарт эрки-
шини.

«Эй анасыны уа! Туугъан джеринден ёнгелегенча, ата-бабаларыны кьабырлары атыб, худжу кьалгъан арбазларында ач итлери улуй, киштиклери макъыра... Бир кьуджур затла этеди ол хуртда Ораз, ёксюзлени, тул кьатынланы юйлерин тонай, джан бере тургъан адамгъа узатылгъан сууну сермеб алгъанча...

Джангыз эркиши сюегин аны кьолундан Тейри билиб кьоратхан болур эди. Къызлары аны тыбырында джашарыкъ тюлдюле. Джашы уа, хариб, энди кьайтыб, аны арбазында ие болмаз. Озгъан кюн ызына бурулмайды...», — деб, Оразны джашы бла бирге тюрк пачагъа аманатха берилген кесини туудугъун да эсине тюшюрюб ахсынды кьарт. — «Тюрленгенди, онгнгады джашау. Огъесе бизми тюрлене барабыз? Ёзегибиз тауусулуб, джашауну татыуун сезалмайбызмы? Ким билед. Не бола эсе да бир затла уа болады ансы, мени санларым, садакъ тийген кьушча, бирден нек кьыйыладыла да?.. Адамла бир-бирлеринден джанлай, эшиклерин тарта башлагъандыла. Бири джыласа, бири инджилмей тебрегенди. Бирини ачыуу бирине кьууанч болуб...

Ата-бабаларыбыз кьабырдан туруб бу болуму-бузну кёрселе, не дер эдиле? Бизни харам этиб, ызларына кьачарыкъ болур эдиле. Огъай, огъай, бу затла биз таныгъанладан тюлдюле деб, эзилер эдиле... Ол хуртда Оразны, ай аны кьабыры кьычырсын, аны кьолу бла бола турадыла ма бу бедешлик джарсыула. Кьыйынлыкьда-зауукълукьда да бир ууучха сыйыныб тургъан халкьны уруб арасындан эки бёлюб, бирин джыйын джанлы, бирин да кьыркыылгъан кьой сюрюу этиб кьойду, ол юсюне терек ауарыкъ. Эл да, биле тургъанлай, анга джукъ эталмады. Кюрт басар элни кьулагъы сангырау деб, дыб демеди. Хуртда кеси уа, эки кёзюн эки алтын шай бла джабды да, кеси да кирди джаханимге, элни да сукьду аны отуна, олий да башы кьайгъылы, Къадох улу да башы кьайгъылы. Халкь а ёксюз, джакъсыз. Ач балыкьны ауузунда бир джартысы», — деб ахсына, биягъы элге кьарады Дебош. Сабанлада таш кьалауланы кёрдю. Ёмюрле бла таулу белин бюгюб сабанладан ариулагъан ташланы тюл. Ырхы келтириб кьуйгъан, кьутуруб келген суу кьатын сабанланы, кьышылыкъланы — аллына тюбеген затны барын оу этген ташланы. Ан-

дан джолну юсюне къаланыб ,не ары иймей, не бери джибермей тургъан ташланы кёрдю: аланы да ырхы алыб келгенди, дунияны умур-чумур этиб джолунда...

«Ма бу ырхы бла келген ташлача, къайдан чыкъгъанларын билмезсе Оразны юйюне ол быстырбаш шыйыхланы. Байрым таш деб табышыб тургъанлайынга, юзюлюб келиб, юйюнгю къурутханча, алада башларында акъ сархлары, сабыр-сабыр сёлеше, артыбызны этиб барадыла...

Тейри адамы, шыякладан чыкъгъан бир ач бёрюледиле бу затла, арабызгъа кириб, ичибизни билиб, айтханларын этдириб барадыла. Алгъын ауушдан иймесенг, келелмей эдиле, энди уа таш тюбюнден шыб деб аллынга чыгъыб, салам алейкум деб, юсюнге ёрге сюелиб тохтайла. Алгъын джоругъубузну, адетибизни буздурардыла...

Алгъын джерибиз, джулдузлача, хар кимге да бирча эди, энди уа, къарыуу. болгъан хазыр тереклени уруб кесди да, тегерегине буруу этди да меникиди деди да тохтады. Не этериксе? Тейрини джерин энди сауутну энчилегенча, энчилейдиле... Аны ючюн болур, ол да сауутча, башхалагъа къайгъы салгъаны»,—деб, Дебош кеси кеси бла ушакъ эте тургъанлай, хуртда Оразны арбазына бир бёлек атлы кирди.

Дебош, сескекли болуб, джабышмакъ таягъына таяна, ёрге къобду «Къара къузгъунла Оразны арбазына джыйыла эселе, элге къыйынлыкъ тюшерикди. Ол олий да къайдады? Элде киши джокъмуду экен? Тоба, элни аллында оноучу болама деб, олий атаб атына, бугъунуб тургъандан не пайда барды? Сабийле уа къайдалла? Ныгъышда да киши кёрюнемейди. Эл джукълабмы къалгъанды?—деб, Оразны юйю таба къарагъанында, ныгъышха бара тургъан къартланы кёрдю. Къууаныб, эрлай алайгъа джетди Дебош.

—Алан, Дебош, къайдасыз? Хуртда Ораз бизни ийнени кёзюнден чыгъарады. Неди бу? Элде ненча оноучу барды? Къадох улу, олий къайдалла? Тейри, телнге от этдирсенг, юйюнге от тыгъар деб, анга оноучу берселе, ол сархлы къызтекеле бизни артыбызгъа чыгъарыкъдыла. Кёремисе, ханнга келгенча, аскерле келе тургъанын? Ол бизни тенгизден ётдюрюб нерге излей болур... Ангыламайма, элде бир олий, бир къады болады. Бизде уа — тийре сайын бир патчах! Хуртда Ораз бизни тюркге сатыб, тюбюбюзню джыяргъа излейди,—деб Дебошну кёзюне къарады Бештау.

— Огъай, алагъа бизни джерибиз керекди. Къаядан юзюлюб тюзге тюшген таш, артда ызына чыгъыб, къая болмайды. Ким алады да хунагъа салалды аны, ким да таш къалаугъа атады. Аны энчи орну, энчи хакъы къалмайды. Бизни да ма бу къуш уябыздан ары бир чыгъаралса, тѣнгеретирик эди, башыбызгъа ол быстырларын байлатырыкъ эдиле да сылхыр къойланы сюргенча, суйген джерлерине сюрлюк эдиле, ауушларыбыздан тыйгъычсыз ѳтерик эдиле... Мен сезгенме аланы акъылларын.

— Джамагъат къайдады? Эл сангырау-сокъур болубму къалгъанды? Ол кызылчыракъ Къадох улу уа, Тау артына аууб кетмеген эсе, къайдады? Элни къонагъы элни бачамасына келген адет къайдады?

— Джамагъат а ауушлада. Къошлада. Кѳрмеймисе, чегетле саргъалыб келгенлерин, бюгюн тюл, тамбла акъмыйкъ келсе, юйге игилик деб кирлик тюлдю. Бузлатыб, чыкъырдатыб, онгунгу алыб келликди. Сен бла мен болмасакъ, бусагъатда таякъны эркелетиб, ныгъышны сакълагъан джокъду кѳресе.

— Олий къайдады?

— Тейри, ол Басхан табада болур, дейме, огъесе Тау артындамыды?

— Тоба аста, быллай кюн джуртдан тышына чыгъаргъа боламыды да?

— Къонакъбай а къайдады?

— Алай дегенинг?

— Оразгъа айтама.

— Тейри, мен аны джюрюшюн ангылаялмайма, — деди Бештау.

— Тейри, эртде киши айтханлай, белин тартма бууб, бойнун тасма бууб, джаны къалайы бла чыкъды деб, мен да сейирсинеме. Хар келгенге къонакъбай болуб барады. Не да болсун, муну бир джашыртын оноуу барды. Халкъдан джашыртын, — деб дагъыда кѳлюне келгенни айтыргъа башлагъанлайына, къатларына бир бѳлек къарт келиб, сѳзлерин бѳлдюле. Аланы ызындан огъары тийреден тиширыу тауушла чыгъыб, бары да ары башларын сескекли бурдула. Талай тиширыу, алларында да Джулдуз. Башы чох кысылыб, белинде беллиги тешилиб, учу джерге суйреле, ызындан келгенле да аны къайгъылы болмай, эслемей бара эдиле. Къолунда ингичге джабышмакъ таякъчыгъы бла джерни тырнаб бар-

гъанча, ачыуланыб, къартланы къатына келиб:

— Не деб джыйылыб турасыз былайгъа? Согъум-гъа тыйылгъан маллача? Мени джаулугъуму башыгъызгъа кысыгъыз да от джагъагъа чёгююз, эркишилебиз деб ныгъышха чыгъыб турмагъыз да! Ёксюзлени, тул къатынланы тонагъанларын кёрмеймисиз? Былай чёгюб ауузугъузда тишлеригизни санаб тургъандан башха джумушугъуз джокъмуду? Биз да, эркишиле деб, сизге ышаныб...

— Не болгъанды, эгечим? — деб Дебош тюз хапар билирге дыгалас этди, алай а Джулдуз аны сёзюм эшитмеди.

— Ахратда ёлгенлеригизге не деб барлыкъсыз? Гезамны къабыры къайдады деселе, саулагъа не дерсиз? Бу къара ташла бла сизни башхалыгъыгъыз бармыды? Сокъур кючюклеча, бу зарауатлыкъгъа джукъ айтмай, къалай тёзюб турасыз?

— Эгечим, эгечим...

— Тюлме мен сени эгечинг! Сени эгечинг ма ол быстырбашланы эгечлеридиле. Хо бир да, элни джююб баргъанга сёз айталмайды да мени ауузуму джабаргъа кюрешеди. Алыб миз бла тиксенг да тохтарыкъ тюлме, чабырны тикгенча! Мени ауузуму тыйма да ол чечек бет Оразгъа эки сёз айт. Эки эркиши сёз! Ичигизде адам джокъду! — деб, ызына бурулуб, Оразны ююю таба кетди. Тиширыу джыйын да, джюджекле гурт тауукъну ызындан чабханча, аны ызындан юрюлюб кетдиле. Къартла да, бир-бирлерине къараб, тюз айтады дегенча, Джулдузну ызындан атландыла. Ораз, къонакъ юююню арт эшигинден юрюлюш келген тиширыуланы эслеб, къайгъылы болду. «Ай медет, ол обур келеди. Ол игилик бла джортуб келмейди. Ол худжу инарал бла сёзюмю билиб, бу хадаууслагъа ачыб къояр да, аллына чабайым къуртргъан алмастыны», — деб, дыгаласха кирди.

— Айыб этмегиз, мен ол шайтан къатынны аллына бир чыгъайым. Ол бери игиликге тёртгюллеб келмейди. Ызындан да тиширыу, эркиши да чабыб келелле. Юююме от тыгъарыкъдыла, — деб джалынды, чийим чыгъады деб къоркъа.

— Къайгъырма, мубарек, келме къой, биз аны оджакъ сынджыргъа тагъыб, тюбюнден джаханим отну джагъарбыз. Тишлеб атайыкъ, иблис къатынны!

— Алай дегенигиз? Ол бир обур амалтын да дуния манга налат береди. Барыб башын суугъа мени

ючиюню атханды? Джамагъатны уа ауузун джаб да бир кёрчю, — деб, джетиб, орус инаралгъа джол уста болургъа сёз бергеними айтыб къоялла деб, джанын къолуна алгъанча, абзырады, инарал андан башхаланы табханындан хапары болмай.

— Къоркма, ала санга, бизни джаныбыз сау болуб, дыф да деялмазла. Чабакъла бир тоярла, сууаб иш этгенсе, сен тюртген эсенг да, — деди тишсиз тюркю.

— Ауузунгу тый, төрт китабны ачханча, неле дейсе сен? Кёрмеймисе, къоркъуб, ичинде джаны джокъду! Бу ых деб тохтаса, ишибиз оюлдукъду. Ауузунга сархынгы буштукъ эт да тынч тур. Гяуурла босагъаларында турадыла. Биз къашыбызны туюгенлейикге, алагъа айланыб къаллыкъдыла, — деб хыны этди Сит-бей.

— Бизни ючюн деб джарылмайды. Бизден табханы ючюн чочуйду, — деб сан этмеди тишсиз.

— Не ючюн эте эсе да. Ансыз башыбызны кесиб аллыкъдыла. Дин къарнаш деб былагъа ышаныргъа боллукъ тюлдю. Джахилледиле ёресине. Къарачы ол келгенлеге, чарсха баргъан атлача. Ала бу юйге от тыкъсала, гяуурла бизни джерибизге ёртен саллыкъдыла. Ийнан. Сен да къафир итча ёллюксе. Алай болмаса, Анап-Пача бойнунга ташны тагъыб, тенгизге кёмеригине уа кесинг да аккыллы тюлсе.

— Хурметли эфендим, сен манга къафир дединг. Мен да санга хакъ муслиман дейим, аллахны, файгъамбарны да ауузундан тюшюрмей тургъан. Экибиз да ётюрюк айта болурбузму? Эки динни бирин тутмайбыз. Бизни динибиз ма буду, юйю кзурурукъ, — деб, хурджунундан от алтын ачханы чыгъарыб, бай этиб ёрге тутду.

— Билеме, сен ётгюр адамса. Бу чаууллада бёрюча джортуб айланмай, таулада патчахыбызны кёлекеси болуб турургъа тыйыншлы эдинг. Алай а, не этгин, къралгъа джумуш этебиз, джума намазлада аллахны аты бла бирге солтаныбызны атын да багъалатыб айтыргъа борчлубуз.

— Бей, мен сени айтханынги ангылаялмадым. Къоркъуб, джанынг чыгъа болур дейме? Муджуралары бла джюрекге джетгинчи, биз алагъа топларыбызны атылтырбыз да тауларын юйютюрбюз! — деди хыны ауаз бла тишсиз. Чырайлы адам эди тишсиз. Алакёз, къаракъаш, былай ол ийнарлада айтылгъан

джашлача. Ариулугъун да, сыфатыны, къарамыны кючюн да биле эди. Билгенин халиси бла да чертмей къоймай эди, алай тишсиз болгъаны эсине тюшсе, джюреги джарыла эди.

— Джангыласа. Муджура бла герохну ала ууда джюрютгендиле. Алгъын. Энди уа акъыллы болгъандыла. Биз билгенни ала да биледиле. Дагъыда, эсингде тут деб айтама, сен да эркишисе.

— Мен тенгиз джагъаны эркишисиме.

— Тынгыла, тенгиз джагъаны кишиси, Бундукъбей да алай айта эди. Сени бу къарнашларында алай алаамат шокот барды. Ууакъ, залим атылгъан, бек асыл агъачлы, дуняны чачыб атады. Экибизни гимикдирирге джетерикди, къоркъма...

Тауларында кюкюрт, чайыр кёбдю. Сиздеча, мешхутну сюзюб кюрешмейдиле. Ол себебден сени тобларынг бери ёрлеб атылгъынчы, джаназынгы кымылыкъдыла...

— Мен тахсачыма, къазауат этиу сизни юлюшюгюздю, шыйых. Мен джол кёргоземе, амал табама. Мен къасабчы тюлме — джол устама, — деб алакёз мыдах болуб, ахсинды, кертиси бла да аны юсюне ёре туруб джаназы кыла тургъанча, — мен Бундукъбейни орнун тутама. Джанымда джанууардан сакълар бир сауутум барды кзуру.

Олсагъатлай арбазгъа, кычырыкъ-хахай эте, тиширыула кирдиле, Алларында — Джулдуз. Сейит-бей, сескекли болуб, ёрге къобду. Тишсиз да, кертда ёлюр заманы джетгенча, тегерегине джакъ излей къарады. Къалгъан къонакъла да, къонакъ юйню башха бёлюмюнде къайгъылы болуб, ёрге-ёрге туруб тохтадыла. Босагъадан ары атлайлмай тургъан Ораз, башы эки ташны арасына тюшгенин энди ангылай, не болса да болсун деб, тиширыулары аллына таукел чыккъды.

Джулдуз аны истемей, барыб джызылдай тургъан эмен эшикни бир джартысын тюртюб ачыб, кычырды:

— Ичинде джаны болуб бизден былайда киши бармыды?

— О-о, Джулдуз, эгечим, джаным-кёзюм, не керекди? Кир, ичкери кир, къонакъла бла да бир саламлаш, — деди, кёзюн-башын джарыта Ораз. Ичинден а: «Ай, багъырбаш джылан а, таша джерде къолума тюшсенг, мен сени ол озгун ауузунгу эки джанына тартыб, тилинги джукъуб алырем», — деди. ---

Кир, кир ары, атамы джаны ючюн, бир кёб кьонагъым барды. Энди не эркиши, не тиширыу. Дуния билгенича айланады.

— Кирирме, Ораз, кирирме. Сени юйюнге кирмеген киши джокъду. Биз киргенликге, тауугъунгу алтын зайыны чайкъалмаз, тоба, — деди, кесин кючден тыя Джулдуз.

«Ай шайтаннга кьошулгъан, орус инарал бла сёзюмю сезиб келе болурму? Бу келибашланы алгъын да кёре туруучан эдиле, джукъ айтмай эдиле да. Не да болсун, инарал бла келишгеними билиб, ат ойната турады арбазымда... Ай ит гяуур а, сатыбмы кьойду? Огъесе, бу келибашлагъа билдирейим деб келе турамыды?..»

— Эки бетлисе сен, хуртда Ораз! Аллах билмей бузмагъанды сени ол кьутсуз джюзюнгю!

«Билгенд, иблисни къанын ичген кьарткьуртха, билгенди... Юйюм кьуруду... Энди бу чаукала мени эки билегимден эки терекге тагъыб, эки джаралла, ай медет, энди не этейим?..»

— Сёзню ариуу — бизники, джиликни сарысы — кьуру сеники. Итден туугъан, эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлюдю, дейле. Санга да табылыр бир джорукъ. Сизни арбаздан башланад Къарачайгъа кьыйынлыкъ кириб. Сени аталарынг алыб келмегенми эдиле намысыбызкы джойгъан джюйюсханланы, сизден чыкъмагъанмыды къара чечек, эмина?

Экисини бири сени элтмеди! — деб, тамагъы кьургъакъсыб, сёлешалмай кьалды Джулдуз.

— Эгечим, джаным-кёзюм, ары бир кир. Эки кёзюм кьуру сени кёрелле, эки кьулагъым кьуру санга тынгылайла, — деди Ораз, башха эшикни кёргюзе.

«Аллахха шукур, билмейди, билмейди. Болмагъан затланы джаншай турады. Улусун, къарылыб бир ёлюр эсе уа, къанчыкъдан туугъан къанчыкъ... Былай бойнун буруб юзсенг, къаны халалды. Билмейди, бу быстырбашланы кёрюб, кьутургъан кьунаджинча, атылыб келеди, ай къанчыкъны юзюгю, къанчыкъ...»

«Тохта, къантулукъ, сени теринги сойгъунчу, ичимде джаным болуб, тохтамазма. Бош тюлкюленесе сен манга, азауларышгы кёре турама. Апсатыны асхакъ кызы Бийнегерни къаягъа бегитгенча, итлигинги бугъююна бегитиб, ма бу таякъ бла башынгы чачмай кьоймам», — дей, бара эди Джулдуз Ораз кёргюзген юйге.

Бара барыб, эрлай ызына бурула:

— Ораз, алайда биз этер зат джокъду. Мен ол сеш кьонакъларынг бла селеширге излейме. Сен кюннге эки апт этиб, экисин да бир кюн бузаса.

Шыбыла ургъанча, эки буту да бирден кыйылды Оразны. «Ай, текемюйюз кьанчыкъ, сен уяллыкъ бир зат да джокъду», — деб, тышындап а, эки эрни бирбирине тиерге унамай, хыны ауаз бла:

— Андагъыла эркишиледиле, Джулдуз! Ары кирмей болмайма дей эсенг, бар, эшикле ачыкъдыла... Намыс деген эшикни кесинг ачаллыкъ эсенг. Унутма, алада тиширыу бетине перда атыб джюрюйдю, эркишини къатына бармайды. Бетинг джетерик эсе, эшикле ачыкъдыла, — деб, энди уа хыны ауаз бла айтды.

— Кюеулюк излемейбиз аланы араларында, Ораз. Эки сёз айтырым барды. Перда-мердаланы уа кесинги бетинге ат. Сени кибикле джашырсынла халкъдан бетлерин!

— Кьонакъ меникиди! Арбазымдан чыкъгъынчыларына аланы сыйлары тёппемдеди. Айтырынгы манга айт. Не керекди? Кеслери сеникиле эселе, салгъан пелахлары халкъны башына джауады. Адамларыбызны ёлтюрюб, ётюрюк бла бизни бир-бирибизге юсдюрюб, алыб барыб тенгизге къяудыла. Сен а аланы сыйларын тёнпенгде тутаса. Сен да ала кибиксе, итден туугъан!

— Неле дейсе? Аллахны-адамны аллында болмагъан затланы джаншай тураса. Мени арбазымда айтылмасала, ол сёзлеге мен алай чыдаб кьоаллыкъ тюл эдим, — деб бети кьаралды Оразны.

— Чыдарыкъ тюл эдинг! Ёксюзлени терилерин сойгъанынга чыдагъан анга нечик да чыдар эдинг.

— Неле дейсе сен, къатын? Менден не излейсе?

— Сени амалтын юйдегинги шайтан кьаргъаб турады. Джангыз баланг тюзде, онбир кызынгы бирин бир адам тилемейди. Алапы не гюнахлары барды? Сенден джийргениб этелле. Тыбырында джылан кьозлаб, халкъ сенден юркуюб айланады. Тамагъынга алтынны эритиб къуйсала да, тоярыкъ тюлсе.

«Ай, къатын, джанымы ала келесе да, джазыкъсыныб, ийиб кьоюса. Тохта, гаджиден тугъан! Тохта...»

— Сени манга ким юсдюргенди? Кёк кюкюрегенча, дуняны дюнюрдетдинг, не табдынг?

Олий ийген эсе, башы къайгъылы болуб турмасын да, элли оноуун этсин. Ол кьонакъгъа айланыб, эл

да бизни тонаб турады. Башын алыб айланмасын да, элипде-джерипде биз кѳргенни кѳрсюн, — деди Ораз, Джулдузну олийге юсдюрюрге излей. — Къадох улу эсе уа, барсын да ол чий быдырын ит тегенеге тѳксюн! Мен а, къонакъ мени адамгъа санаб келе эсе, къонакъбайма...

— Эшитемисе, къатынла кѳзюн алалла къонакъ-байыбызны? Мен чыгъыб бир къарармы эдим? — деди алакѳз тишсиз тахсачы.

— Алай дегенинг? Сенсиз да алыр ол аладан башын. Олийни, къадиини юсю бла бизни бла иш джюрюте билген Ораз шайтанны кѳнчегин тешерикди, къоркъма.

— Мен къонакъма. Къонакъгъа тиймеген бир иги адетлери барды быланы да. Чыгъайым, — деди биягъы тишсиз.

— Огъай. Сойма къой, кеслерини самырларын соядыла. Сени уа бойпунгдан ѳрге тагъыб къоярыкъдыла.

— Ариу тиширыу болуб, мени да сойгъа эди.

— Тохта, санга да келир кѳзюу. О-о, аллахым, бизде къалай игиди: бети джабылыб, неда гаремде бизни ызыбыздан термиле, эспей, биз да не суйсек, аны эте, мында уа тиширыула, чегетде хайыуашлача, башларына бошдула. Динибизни алгъанбыз, деб алдаб турадыла. Алай эсе, адетибизни нек алмайдыла да сора? Ташларына табыныб, бетлерин кюннге тутуб айланадыла.

— Тиширыугъа юй бииче дейдиле, биле болурса? Анга сормай, бир оноуларын этмейле.

— Да сора эркишиме деб, атха къалай минедиле да?

— Атха уа таулуладан залим миннген джокъду.

— Алай эте да, сен былагъа джан баса тураса. не десенг да къан юлюшонг барды, хоншуласыз да?

— Таулума мен да, Сеит-бей, кѳбюсюне кѳзюм да къарайды, алай а мен ѳмюрлюкге бетин сатхан бир адам... анам айтычу атымы унутуб, сиз атагъан атыма ийпаныб къалгъанма... Сейирди джашау деген зат. Къаты джюрекли джукъну кече билмейди. Артыкъсыз да кесингден кючлюню къолунда болса джазыунг, — деб ахсынды тахсачы, — не затыбыздан да енге-легенме.

— Сени дининг да былачамыды? — деб тишсизни кѳзюне джийиргениб къарады Сейит-бей.

— Огъай, ала Тейриге табынадыла, мен а сизни-чама, аллахха...

— Тейриге, ташлагъа, тереклеге, — деди Сеит-бей, ызларына айланган тиширыулагъа къууаныб къарай, — кетдиле джинн урлукъла. Алай, майна, энди къартла келелле. Ала адеблиледиле, тиширыулача, бизни таба мыллыкларын атарыкъ тюлдюле, Ораз а, ёлюб да, алагъа бери киригиз дерик тюлдю, кёзлери-не къараб, ышарыб, терлеб тургъан болмаса.

«Ма, къотур къочхарлача, энди ол дырт-дырт къартла келелле. Отдан чыкъ да джалыннга деб, не этейим мен былагъа? Тейри, ала бир зат сезгендиле ансы, бир-бири ызларындан бери джол салмаз эдиле. Мурса тебе къозгъалгъанча, былагъа не болду экен? — деб, къамасын тюзетиб, къургъакъсыгъан эринлерин джалай, къартланы аллына атланды Ораз.

— Келигиз, джууукъ болугъуз, — деб, эки къолун бирден Дебошха узатды.

— Джууукъ-сууукъ боллукъ эсек да, келдик, Ораз. Эркишиле кими ауушлада, кими къошда, кёресе, киши джокъду. Сен бирине да къошулмайса, былайда бир-эки къарт барбыз, итге хир-р дегендеи ары къарыуу болмагъан, алай а, Ораз, къулагъыбыз эшитгенге ийшаналмай келгенбиз...

— Аллах кёред, мен суйюбмю этеме? Не уа кесим ючюн дебми къыйналама? Кече джукъум джокъ, кюндюз тынчлыгъым джокъ, ырысхымы аланы тамакъларындан къуюб... Пача, Асхакъ-Чоккуча, тауларыбызны джандырлыкъды. Аны джанына джараргъа керекди. Олий кеси джарсыууна айлана, мен да элни джумушун эте, аны орнуна. Неда ма бюгюн Дуда улу къайдады? Қъонакъла да аны излейдиле. Мен а олий ючюн джокъл, Қъадох улу ючюн союл... Да менден сора къонакъ юйю болгъан джокъмуду?

Қъартла, не дерге билмей, джунчудула. Сора Бештау, Дебошха неле эсе да айтыб, Оразгъа айлана:

— Амантишге айта эсенг, ол Басханнга кетгенин билмеймисе да? — деб сорду.

— Манга арбазын аманат этибми кетгенди? Сиз эсгермеген бир зат барды. Пача — дин къарнашыбызды. Кеси ёлтюрсе да, джаназысыз бастырлыкъ тюлдю. Ол гяурла уа! Элтиб тонгузларына ашатыб, кемирилген сюеклерибизни отда кюйдюрюб къоярыкъдыла.

— Ит да кесини арбазында къайыр болады, дейдиле, Ораз. Биз ёмюрюбюз артыкълыкъ чачыб-тёгюб

айланган бир халкъбыз. Не уллу кыйышлыкъгъа да тѣзгенбиз джерибизде-элибизде. Эмина алты юлүш этиб, бешибизни чалыб кетгенинде да, артыбыз болмагъанды. Энди уа ол сен бичген оноула бла бизни къуртургъа башха мадар табылгъанды. Ала сойгъан тишируну басдыргъынчыбызгъа, санга къонакъ болуб, ыстым тойгъа джыйылгъанча, чѣгелле. Сабанлада ташны арытханча, былай бизни сибириб бу тар ёзенледен чыгъарыргъа умутму этедиле? Былайда не аталарыны башы барды аланы деб сорабыз?

— Ай, Дебош, атамы атасындан уллуса. Сенден акъыллы адам дунягъа туугъан болмаз, алай айтма. Пача, суйсе, бир кечеге бизни къюл-къёмюр этиб атарыкъды. Муслиманла деб джазыкъсынады апсы. Гяуурладан къачырыб, кесини муслиман топрагъында кюй-кюн этиб джашатайым, дейди. Элибиз-джерибиз деб уллу сѣлеширча небиз барды? Къобаншы сол джаны аныкъды да? Онг джаны да, майна, бизни таугъа къысыб, джаныбызны къолубузгъа бериб турады. Пачагъа таянмасакъ, онг джанын гяуурла къюл этиб атарыкъдыла. Алада джазыкъсынмакълыкъ джокъду. Ай, аланы ёлгенлери ит болсун. Биз муслиманбыз. Гяуурла уа, бисмиллях деб, ауузубузгъа къабханыбызны тамагъыбызда сууруб алыргъа излейдиле. Сиз аны ангыларгъа унамайсыз. Мен бир къолум бла къучакълаб, бир къолум бла джанларыш алыргъамы керекме? Бал чапыракъгъа бал чибин да сары чибин да бирча къоналла. Сиз а бал чибинни ёлтюр дейсиз. Нек?

— Огъай, сен бир тюрлюле этесе. Джамагъат джыйылса, былай деб иги ангылатыр. Динни-затны ортагъа салма. Иш а анда тюлдю. Ата-бабаларыбыз аланы динлерин билмегендиле, кеслерин да сыйламагъандыла. Биз да миллетбиз. Кесибизни адетибиз барды, бурундан келген адетибиз, джоругъубуз. Аны барын да суугъа къуюб, сени къабынга кириб къаллыкъ тюлдю джамагъат. Къан бла кирген джан бла чыгъады. Суу бизники эсе, аны онгу-солу да бизникиди. Минги Тау джаратылгъанлы аны тѣгереди бизникиди. От Тѣбе, Къара Тѣбе, Эл буз, Минги Тау! Неча эрке ат аталгъанды ата-бабабыз тауларына? Бююн а къайда садакъачы да бизге устаз болама дейди да топаланады. Барсын да арбазында оноу этсин Алай тюлмюдю, биз сени бла сѣлеширикбиз. Алайчыгъын унутма. Не уа — мени джеримде кимни не иши барды?

— Сенден къарыулуду. Эсине тышсе, сениге сор-
лукъ тюлдю.

— Отдан кючлю джукъ джокъду. Суу а аны джукъ-
латады. Къармаб къояды. Сени ол ышанган кючю-
нго бизни тау сууларыбыз къобуб келиб, юсюн бас-
сала уа? Олсагъатда не дерсе?

Ораз, алджаяракъ болуб, тыкъсыды. Сора, къуру-
да этиучюсуча, кеси кесин кюлдюрюб башлады. Ауу-
зу бла кюлюб, былай, не къууанмай, не джарсымай,
сау кюнню турурча. Амалсыз болса, адамны эсип бир
джары буруб, сёзюн унутдурайым деб эте эди ол
алай. Ансы, кюлюб, джюрегин шошдурмай эди. Кюл-
ген замапында кёзлери сууукъ, сакъ эдиле, гинджиле-
ри къатындагъыны тюрсююне ийнелеча чанчылыб ту-
ра эдиле.

— Кесиме, кесиме кюлеме, Дебош, кесибизни со-
кърлугъубузгъа, ангысызлыгъыбызгъа. Биз небиз?
Суу юсюнде кёмюк. Къаргъалагъа джемиш, къатын-
лагъа бедиш, хи-хи-хи... Атха миниб, уйт деген бизни
тонай, пенчабызны башсыз этгендиле? Къатынлары-
бызны къарынларын джарыб, къызларыбызны дже-
сирликге сатыб, ырысхыбызны тонаб, къартларыбыз-
ны хыликкелик этиб, джерибизни кюйдюрюб...

Бюгюн а, бизни бла тенглик джюрютюрге излей,
къонакъ юйлери эшигин кенг ачадыла, биз а, услу
эчкича, аякъларыбызны тиреб: «Огъай, дорбунда,
юсюме битдирле къуса джашасам сюеме, джандет
манга керек тюлдю», деб, къычырыкъ-сыйыт этебиз.
Ким кимге зор этеди? Кавказ бютеу Стампулдады.
Ма сен. Суймейсе, бармайса. Сау дуня муслиман
динге къайытханьында, бюгюн да джахиллей тураса.
Санга кимни дауу барды? Айт!

— Да сен да арба джегиб кёрмейбиз. Диниме
уа — тийме! Сен ат чабса, ит чабар деб, кимни эсе да
аллахына баш ура эсенг, аны бла даулаш. Мен ата-
бабаларым мингле бла табыныб тургъан танг джары-
гъына ийнанам. Ол ёмюрде бир адамны да алдама-
гъанды. «Ашхы кечели болугъуз», — деб адамны тын-
чаймагъа къоюб, «Эй, танг ашхы болсун!» — деб кюн
таягъы бла узалыб, «Тур, тур-турдаш хапар келсе,
джукъудан файда джокъ», — деб хар эртден сайын
уятады. Мен аны кёреме. Сеземе. Кёргениме, сезге-
ниме, ийнанам! Сен а, хыйнычыча, шыбырдайса да,
башынгы джерге ураса. Не деб шыбырдайса? Магъа-
насын билмейсе? Табынганьыгъы кёрмейсе. Эшитмей-

се. Сора дагыда турса да, сен, сокъур, сангырау, сезимсиз, манга кюлесе. Кесинге кюл! Эссизлигинге кюл! Атанг-ананг ийнанган затны тас этгенинге джыла, хадауус! — деб, ёмюрюнде ачыуланмагъаныча ачыуланыб, бёркюн тешиб, терлеген башын кюл аязы бла сюртюб, башын булгъады Дебош.

— Элни аллына чабарча не кыйынлыгъым барды? Мен ахыр арба бла кетерме, — деди Ораз, башха айтылгъанны эшитмегенча.

— Ахыр арба боллукъ тюлдю.

— Нечик?

— Джамагъат, ауузун ачыб, сен айтханны этиб турса, болур эди. Уясын кыуш да чачдырмайды. Кыуртргъаныгъыз боллукъ болур.

«Ай, сени кыабырында кыаргъа кычырсын, кёб турмай, сен бир затла этериксе, билиб турама».

— Адамладан тонаучула бугъунадыла. Сени кыонакъларынг элде эркиши болмагъан кюн келелле. Кышиге кёрюнемей, бугъунуб айланалла. Хата этиб бугъунадыла. Биреуню кыонагъы элли да кыонагъыды. Ол быстырбашла уа, тёрелеча, бизге оноу этерге умут этедиле. Ма бюгюн да, не ала чыккысынла бери, не бизни ары элт.

— Да сора мен эшигиме кирит салыбмы турама? Тукъумумда болмагъанды аллай адет. Алай а анда сизни излеген киши джокъду.

— Алай эсе, джамагъатха джууабынгы кесинг этерсе, — деб Дебош ызына кескин бурулду. Бештау да аны бла бирге айланыб, тири-тири атлай, ныгыш таба кетдиле.

— Дебош, Дебош! Алай тюрлюле этме! — деб ызларындан чабды Ораз, кетгенлерине кыууана.

Чабыб барыб, кыартланы алларына ётюб:

— Дебош, Бештау, аллах кыараб турады. Ала бизни бийлерибиздиле. Ала бизден кючлюдюле. Сабийлерибизни джесирге сюрюб, кесибизни кыаяладан атыб кетерикдиле, — деб, тохтаргъа унамагъан кыартланы аллына, белин энишге бюгюб, арты бла ызына тез-тез атлай, эки кюлун да алагъа узатыб, джалыпды Ораз. Арыгъанынмы сизди, огъесе эсине бир затмы тюшдю да, эрлай кёзлери джаныб, бети кыызарды, мыйыкълары ёрге кёлтюрюлюб, тишлери агъардыла. Тешикден кыарагъан кызма чычханча тишлери чакъдыра, ол кыуру да кюлюучюсоча бир тукъум бир тюрлю кюле, биягъынлай сырты бла уллу-уллу

атлай, ичинден: «Тохтагъыз, чал къабанла, мен сизге кѣргюзейим. Ариу сѣзню ангылай билмей эсегиз. Ким болгъанымы билирсиз. Сиз билген кюкюрт бла чайыр. Ит джаланкъарынла, сиз не кючню, не алтынны багъасын билмейсиз! Тохтагъыз,— деб кѣйнуна узалды. Шыбыла ургъанча, саплары бирден джызылдаб, симсиреди. Мыйыкълары акъыртын энишге чѣгелеб, джылтырай тургъан тишлерин джабдыла. Кѣйнун ачыулу къармаб, анда джашыргъан герохун табмагъанында, къютюне хызенде алтын ачхаларын чыгъарды.— Хы, хы, ма-магъыз! Аладан кѣргеним буду! Сизге береме! Анагъызны сютюнден халалды! Магъыз!— деб, биягъынлай арты-аллына атлай, хурджунуну башын тешерге кюрешди. Къарачыгъыз, хар бири кюнча джана, къызыл алтынданды. Тыбырда джанган эмен мыдыхча, ма, от алтын! Шо, бери бир къарачыгъыз!— деб былай узатама дегенлейине, сокъураныб, къолу кюйген терекни бутагъыча, къартла къараб тургъанлайларына, къынгыр болуб къалды. Къолун энишге иеме деди, алай а алтынны тутхан къол энди анга бойсунургъа унамады. Биягъынлай къынгыр чончайыб тохтады. Дебош, ачыуланыб, башын бир джанына этди. Къол, къайдан эсе да кюч алыб, эрлай созулуб, сыйлы къартны тюз кѣз аллына созулду.

Къарт бурнундан уругъа излеген сары чибинни кыстагъанча, таягъы бла, аямай, созулгъан къолну урду. Къол энишге тюшдю. Хурджундан зыр деб, кѣз къамата, алтын ачхала балчыкъ суугъа тѣгюлюле...

Ораз, ауузун ачыб, юсюнден джаралы айю басханча, кычырды:

— Ай, ай ит! Джана тургъан сап-сары кюнюмю къара кече этиб къалай кѣйдунг?— деб, эрлай тѣрт бюгюлюб, балчыкъ сууну эки къолу бла бирден къармады. Къолуна алгъы бурун къуру хурджун тюшдю. Кир суу агъа тургъан хурджунну ерге тутуб, тубюнден титиреб къарады. Бетине кир тамчыла акъдыла. Ол аланы сезмеди. Хурджунну ары-бери силкиб, кычырыкъ этди. Бетине дагъыда кир суу тамчыла акъдыла. Ол аланы кир къолу бла сюртеме деб, бетине джакъды. Хызенни бир джанына быргъаб, балчыкъ сууну он бармагъы бла къармаб, кир сууда мутхуз болгъан ачхаланы табыб, бѣркюн тешиб апы ичине джыйыб тебреди.

Хурджунда ачханы бююп берген эдиле. Санын билмей эди. Ол себеден бир шайы суу туюнде кьа лады, неда биреу келиб алады деб кьоркьа, итча улуй, тууарча ёкюре, инсан джапысын тас этиб, алынган адамча, сууну кьармаб, ачханы джыя тургъаплайна, чибинлеб келген танала, аны эслемей, юсюне юрюлдюле.

— Тай, тай! Бёрю азыгъы боллукъла! — деб кю рещди, алай а, эсирик танала кеслерин тыялмай, аны да ёшюнлери бла уруб балчыкьгъа кьампайтыб, теб-леб озуб кетдиле.

Суугъа тюшген тауукъча, джунчуб, не этерин бил-мей, балчыкьгъа тюз кьуйругъундан олтуруб, тёрт джанын джангыдан эки кьолу бла бирден кьармаб, джукъ табмай, ёрге этгенинде, он бармагындан да бирден шоп-шуп деб балчыкьгъа кир суу тамчыла акъдыла.

— Ай, гебох тиерикле, ай джыйын джанлы джыр-тарыкъла! Ай, харам боллукъла, — дей, узалгъаны сайын бир кьаргъыш айта, балчыкьдан энди джукъ табалмай, ёрге тургъанында, бутларын джуууб сар-кьгъан кир сууну сууукьлугъун сезди. Чырт-чырт деб, атлагъаны сайын чарыкъларындан суу чыгъа, юю та-ба бурула башлаб, кьартлагъа эрши кьарады. Ала аны кёрмеген кибик этиб кьойдула.

Кьонакь юйюне барыб, кьонакъларына биринчи кере эркин сёлешди, джюреги асыры джарылгъандан кьоркьуу-юркюу деген сезимни унутуб:

— Кёремисиз бола тургъанны? Адамла кьой, эн-ди хайыуанла да сизни амалтын мени гюнахсыз ба-шымы теблеб кетелле. Мен бу элде, бу адамланы ич-леринде джашайма, сиз а, ненги да унут да, эки ана-ны эм, багъасын биз тёлербиз деб, бурнуму буздуруб кьойдугъуз да. Мен сизни кьулугъуз тюлме! Башха джерде излегиз аланы! Болду! — деб, ачыулапыб, кьонакь юйю кьарангы мюйюшюнде томрау дюк-кючге чёкдю.

— Огъай, Ораз эфеңди, сенсиз джумушубуз би-терик тюлю. Ичинден да: «Къансыб, кьуйругъун бул-гъаб аллыбызгъа келген ит излегенин табханында, хырылдаб башлагъанды», — дей, Сеит-бей, Оразны алайсыз да джийиргеншли сыфаты адам джийирге-нирча болуб келгенин кёргенликге, Оразгъа кьаты сёз айтмады, андан-мындан келтириб, сёзю узакъ-дан тутта, хыйла эмиссар:

— Билемисе, Ораз эфенди, балыкъ тенгизни теренини солтаныды. Аллына тюбеген джаны болгъан затны джутуб барады. Аны кьой эсенг, кьайыкъны да джутады. Алай а ма ол ётгюр, ол кьадама джапыуар, кеси джюзелмейди. Аллында джюзген бир бурху чабакъчыкъны ызындан айланады. Ол затчыкъ анга кеси айтханны этдиреди. Чабакъчыкъ бир джары джанласа, ол пелиуан олсагъатлай аджашыб кьа-лады. Барыб кесин кьаялагъа уруб, башын чачады. Ол гитче чабакъчыкъны балыкъ ауузуна алыб, ана-сы сабийин сакълагъанча, ийнакъ сакълайды. Ча-бакъчыкъ балыкъны ауузунда кьалкъыса, ол мазал-лы зат кьымылдамайды. Уллу ишге гитче бармакъ да асыу болады. Уллу ишге асыу болгъан а, балыкъ-ны ауузунда чабакъчыкъча, кьоркъуусузду. Алайчы-гъын унутма, Ораз эфенди,—деб шыбырдады, кеси кесин тыя Сеит-бей. Сора тылпыуун ала:

Бусагъатда биз сенден ёнгелегенликге, ала уну-туб кьоярыкъ тюлдюле сени. Бизни кьатыбызда уа санга киши кьолун кёлтюраллыкъ тюлдю. Кёрдюнг, эркишиси, тиширыуу да джыйылыб келдиле, бир адам бармагъы бла тиймеди санга. Кёк бёрюню улугъанын ыстауатсыз самырны кьансыгъанындан айыра билир-ге керексе, Ораз эфенди. Огъесе биз сени тыбырынгда тобукъларыбызны джылытыргъа келебиз дебми ту-раса? Огъай,—деб Оразны кёзюне хыны кьарады Сеит-бей, — Эшитмедим, деб таяныр затынг кьалма-гъанды. Аллахдан ёнгелеген иблисге кьуллукъ этер-ге керек болады.

Быйыл биз бир кесек мычыргъа да болурбуз. Бы-лайдан башха джерде да ишибиз кёбдю. Кьарачай ат туякъны тюбюнден онглу болмагъан бир джерчик. Алай а, джаныбыз сау болуб, биз бу джерни унутуб кьоярыкъ тюлбюз. Ол эсингде болсун...

Ораз бушуулу ахсыныб, башын энишге ийди. Ичин-ден: «Орус инарал алдамаса, кьачда мен сенден кьу-тулурма, аллах айтса, алай болмаса уа, эшек чыгъа-на кёлтюрем токълугъа джабышханча, джабышхан-са сен манга, итден туугъан ит»,—деб, башын эниш-ге ийиб—«Аллахдан ёнгелеген ибилисге кьуллукъ этген керти эсе, мен сизден ёнгелерме, анагъызны ал-лыкъла!.. Ай, ол инарал да кьайда думп болуб айла-на болур? Кьарачай анга керек болса, мен аны кьо-лунда кьара шок болуб атылырма, былагъа ачыу-гъа»,—деб тиш кьысды...

Тынчлыкъсыз эди инаралны джукъусу бюгече, Сылыт болуб, тамам инджилиб кёз кысханымда, тюшюнде анасын кёрдю. Ол аны, орус адетдеча, аты бла атасыны атын айтыб, ызынга, юйюбюзге, къайт деб тиледи. Илгениб уяныб, анасыны ауазы бла бёлюб-бёлюб, кесини атын айтды: Ге-ор-гий Ар-сень-евич деб.

«Санга не болгъанды, багъалы Георгий Арсеньевич? Ол чалбаш деуню тубюнде къаушатыб къоярла да? Ол ёмюрюнг термилиб тургъан затынг санга аджал излеб, кел деб сакълаб, тура болурму?.. Барма, балам, барма, ичирген сютюм бла тилейме. Барма...»

— «Огъай! Наполеонну огъу юч кере джаралы этгенликге, алмагъан джанымы таулула алалмазла, анам, къайгъырма. Къарачай чечмеле мени муратымла кесмезле. Ол джылтырай-джана, бир кишиге да турсунмай, мийикден къараб тургъан къадаманы джесирлемей, амалы джокъду джашынгы», — деди инарал, сахнада ойнагъанча, башын ёхтем тутуб. Билемисе, атымы сыйы алада бек уллуду. Кесими тюл, огъай, ала алкъынчы мени ким болгъанымы билмейдиле. Гюрге кюн деб, бир кюнлерине атагъандыла. Бурун Чегемде аланы табынуучу тохана юйлери болгъанды — Алтын таш Кёрге деб. Георгийни алтын ташы дегенликлериди, анам. Сен къайгъырма. Сени джарсыуунг мени джарсытыб турады. Французланы къатында Къарачай бир бал четенди. Билеме, джашауум замансызлай юзюлюрге керек тюлдю. Мен алагъа чыртда аманлыкъ этерик тюлме. Алай а мен къазауатчыма. Аланы джерлерин аллыкъма. Алагъа заран салыр ючюн тюл, огъай, мени аягъым алайын басса, алагъа башхала чабарыкъ тюлдюле. Ала, кёкде учхан къушлача, джерде байлыкъларын хайырландыра билмейдиле. Биз алмасакъ, бизни джауубуз чабарыкъды бу джерге. Дагъыда, джаным сау болуб, Минги Тауну башына минмей къалмам. Патчахха алай айтыб билдирирге керекме, алай айтыб, — деб, не айтырын эсиңде джёрмелеб башлады.

Къуру да джана тургъан ётгюр кёзлери, джилтинлеб, эринлери бир затланы шыбырдадыла. Хорламны татыуун сезгенча, тюкюрюгюн балсытыб джута, джетген джашча махтауну кычыртыб излей: «Кесим, кесим джазаргъа керекме патчахха иер къагъытымы!»

Ма былай! Огъай, огъай, ол асыры гоккалыды. «Шимал Кавказны таш тыгъырыкъларын алдым. Алдым?.. Огъай, ма былай, — деб, къолуна къалам алыб, джазыб башлады.

«Термопилы Северного Кавказа взяты нашими войсками, и оплот Карачаева у подошвы Эльбруса для всех горских народов, враждебных против России, помощью божиею и храбростью войск под личным моим руководством, разрушен...»

Тюппе-тюз ма былай, — деб, джазгъанын джангыдан окъуду. Кеси кесине разы бола, башын ёрге тутуб, джазгъанын дагъыда окъуб, азбар этди. Тамам кёлю кёлтюрюлюб, джукъусуз кече кемирген саилары тирилик, асыры сагъайгъандан джырлаб, башларча болгъаплайына, эсине, келеккесича, ол таймаздан ызындан айланыб тургъан сёзле тюшдисле.

О джолоучу, спартанчылагъа бизни ёлгенибизни...

Къарачайгъа Термопилы, таш тамакъ дегени ючюн тюше болурму эдиле бу урум Термопиллени къоруулай ёлген аскерчилени сынларындан сёзле ётгюр инаралны эсине? Огъесе аны аскерини да джазыуу бу спартанчылача боллугъунму билдире эди? Къайдам. Бу сёзле эсине тюшселе, инарал джарсый эди. Саурусу тюшюб, къайгъы эсин алыб къоя эди. Кёзлери мугъуз болуб, бети учхунча акъ болуб, дыгалас этдире эди ётгюр кишини...

Леонидни аскерини хапарын иги биле эди. Эмануель Къарачай бла аны хаман тенглешидириб тургъанына да сейирсинмей эди. Таш тыгъырыкълагъа туугъан джерим дегенле хар ташларын, джерлерини хар элисин сакълар ючюн джанларын аямазлыкъларын биле эди сынамы къазауатчы. Джюрегини теренинде ол алагъа бюсюреу эте эди. Эркишилик, Ата джурт ючюн къан тёгюу тёлюледен тёлюлеге аманатча, намысча кёчюб, онгмай, тюгенмей джашарына ышангылы эди инарал. Хорлагъан кеси къатылыкъ этсе, кеси кесини сыйын тюшюргенин да биле эди. Къазауатны кёб къыйынлыгъын кёрген, Ата джурт къазауатны джигити, Наполеон бла сермешде юч кере джаралы болгъан сынамы аскерчи бу затланы англай эди. Алай а Наполеон бла сермешде табхан бюсюреюне энди джилтинли махтау къошар умуту анга тынчлыкъ бермей эди.

Къарачайны не аскер сапы, не саууту-сабасы анга тенглик этмегенин эсине ала, бироз тынчлыкълы бо-

ла эди, алай а, ойлашыб тебресе, тюз джерледе да кёб джауу болгъанын эсине тюшюрюб джарсый эди. Къарачайны тар таш тыгъырыкъларындан эсе тюзледе тынч эди къазауат этерге. Орус аскер былайда къуру кёбчюлюгю бла огъуна хорларыкъ эди, алай Къарачай ёзенден башха джерни эллилени таш тыгъырыкъла бла тенглешдирелмей эди инарал...

«Хар аскер башчыны кесини суюген китаблары болады. Сени да, джюйюсхан аскер башчы», — бу сёзю ким айтса да, инаралны джюрегин сылай эди, — Болургъа керекди аллай китабынг. Сеники адам къолу къагъытха сызгъан китаб боллукъ тюлдю. Махтаулу Александр сокъур Гомерни джазгъанларын сайлагъанды, Сцифион Африкапский! — Ксенофонкту, Маркс-Брут — Полибийни, Карл а — Филипп де Коминни... Аланы ичинде мени эсими бёлгенле къуру Юлий Цезарны «Запискаларыдыла». Француз маршал, кеси италиячы, Пьетро Строчи ала бла таймаздан хайырланыб тургъанды...

Цезарны несине юренирге керекме мен? Сёзсюз да, аскерчиле бла сёлеше билгенине: тенглерим, мени тенглерим. Ол фасыкъ Август бу сёзю джюрютюую тохтатхан эди. Заманны, болумпу иги хайырландыра билгенин да алама Цезарны. Цезарны аскерчиле бла сёлешую хар аскер тамаданы эсинде болургъа керекди. Ол кеси да бек багъалатханды кесини къазауатчыла бла сёлеше билгенин. Белгили аскер операцияларында Цезарь тахсагъа кеси баргъанды. Билмеген джерине аскерин иймегенди. Хо-хо, деб, бир атлам да этмегенди. Цезарны юлгюсю бизге Къарачай таш тыгъырыкъланы алгъы бурун акъылыгъызда хорлагъыз дейди. Тюз айтады, тюз айтады къадама къазауатчы.

Акъылынг бла хайырлана хорлагъанынг, къылыч бла хорлагъанынгдан кёбге багъалыды, дегенди Цезарь. Аламат айтханды.

Цезарь Александрдан басымлы, акъыллы болгъанды», — деб, сёл болду инарал. Джюрегини теренинде ол Александрны сайлай эди, анга сукълана эди. Сюе эди. Кёзлерин джумса, Александр джауларына юрюлюб баргъанын кёре эди, былай, къаядан юзюлген къадама гыйыча, аллына тюбегенни тюб эте, кёк джашнагъанча дженгил, неда тюбюн ырхы ашаб аурдургъан тауча».

Александр инаралгъа эркишиликни юлгюсюча кё-

рюне эди. Аны юсюнден сагышлары инаралны эрик-дирмей эдиле. Бу джолда да созду, кесин да унутуб:

«Алайды, Александр ёмюрю да алайлай къалыб кетгенди: сабийлей къралгъа оноу этиб башлагъанды да ,аны ючюн болмагъанды сабырлыгъы, дамы, джашлай ёлгенди. Цезарь а сабыр болгъанды. Аскер башчылыкъ да аны къолуна джылы келиб, сабыр, акъыллы, сынамлы болгъанында тюшгенди. Александр тыйгъычсыз, дженгил къабыннга адам болгъанды. Цезарь а, ол къадар оюмлугуу бла, керек болса, кесин аямагъанды... Деменгили адам болгъанды Цезарь.

Кир айтханнга кёре уа, къазауатда аскерни кёблюгюнден тюлдю хорлам. Джигитлени кёблюгюдю хорламны анасы. Къалгъанланы хайырларындан зараңлары кёб болады. Къарачайны аскери кёб болмагъанча, джигити да кёб болмаз. Къарачай не, баш бармагъынгы тюбю чакълы бир тау тыгъырыкъ. Тохта, перс пача айтханыны тюзю-терси да барды. Къарачайны эки-юч джигит бла алаллыкъ тюлсе. Къушну уясын чачар ючюн, алгъы бурун къаягъа ёрлерге керексе. Ётгюр аслан, титиреуюк марал болуб, аллынга келликди, деб бош ышанаса... Былайда Цезарь айтханланы да бир бёлеги джарарыкъ тюлдю. Эм багъалы затын тас эте тебреген адамны аллын тыйгъан кыйынды.

Ёлген алагъа, джигитликге джол ачханча, эркишини джашауунда тюбемей къалмазлыкъ бир асыл затча кёрюнеди Къазауатха Цезарь омакъ, джылтырауукъ кийимле кийиб киргенди. Къалгъанладан башха болгъанын эслетирча... Бизге бу зат керек тюлдю. Ала ташланы артында бугъунуб, биз а — къл аязларындача... Джер бетли кийимле кийиб, кёзлери илинмезча болургъа керекбиз. Биз Цезарь тюлбюз. Мутхуз кийим сыйыбызны тюшюрмез, джаныбызны сакълар», — деб, Цезардан эсин бош эталмай, джангыдан башлады:

«Цезарь залим джюзгенди. Бир джолда къайыкъгъа мингенлейине, ызындан аскерчилери чабханын кёрюб, кеси суугъа чынгагъанды. Ауузунда кийимлерин, сол кълунда да сыйлы тамгъларын тутуб, эки джюз футну джюзюб, флотун джетгенди. Олсагъатда иги джылы келген адам болгъанды Цезарь... Бу барысы да бизге юлгюдю, алай а, Къарачайда тенгиз джожду. Тауладыла. Таулула да, ташла кибик, тёмлюлюле...

«Бу кьадар затны эсине тюшюрюб, тенглешдириб кюреше, инарал акъылына келген ишни тюзлюгюн черте эди, алгъы бурун акъылында, оюмунда этиб, этгенини тюзлюгюне ишексиз болуб, хорламыны татууун кълюнде сезиб, андан сора уа ишни кългъа алыргъа излей эди тълалмагъан затына тълерге излеген инарал.

— Аллах джол берсин! — деди инарал, кертиси бла да кьазауатха киргенча, къллерин джумуб, аскерчилерини кьууанч тауушларын, дауурбазны хорлам ауазын туура кьатындача эшитди. Кавказны таш тыгъырыкъларын алгъаныны кьууанчы эди ол кълюне кълргюзе, кьулагъына эшитдире тургъан затлары.

Инаралны кьулагъына быллай татлы тауушла ёмюрде да келген болмаз эдиле. Эринлери титирей-титирей кьымылдай эдиле, къллери джилтинлене: «Термопилы Северного Кавказа взяты нашими войсками...», — деб, онг къллу бла хауада кескин сызыб джазды инарал, кеси кесини кълюне джете...

* * *

Отджагъада мурджарны юсюне кьара джамчыны атыб, Дебошну алай джатдырыб, сыртына айю джану иги ашхы джагъыб, от мыдыхха кьыздырды Бештау.

— Тейри, сыртымы чырылдатдынг, дейме. Тишлик этиб кьояса.

— Кьызма кьой, кьызма кьой. Сен, ауруй юренмегенсе да, билмейсе. Ма бу сууукъ чабханды адамны борбайын кьыйгъан. Тъл.

— Айхай, ол мюйюзлеринг да, кьабан тишча, ары батыб кетерикдиле, Салмай кьоярмы эдинг? Аладап не барды?

— Алай дегенинг? Сууукъ чабса, эрлай ызына суууруб алмасанг, тонгуз чыгъана джабагъыгъа джабышханча, кьадалыб, онгунгу алыб кьояды. Юренчек болсанг а, тейри сакъласын, башынгы алаллыкъл тюлсе. Таймаздан терлеб, хырылдаб, солууунгу алалмай, ит болуб кьаласа.

— Кьорар заманым эртде джетген эди, тейри сынаб турмай эсе, билмейме.

— Кьой, ол бош сълзлени айтма. Мен да сенден гитче тюлме.

— Э-э-э, мен сенден азы бла бир тълрт джыйырма-

гъа уллума, сенден кьой, мен сени къарт атангдан да уллу эдим, Бештау. Джашаулары санга къалсын.

— Кьой-къой, ол бизни оноубуз тюлдю. Къымылдама, мюйюзлерими тюшюресе.

— Сал, сал, гебехланыча, сыртыма тиз да кёлюнго бас, — деб накъырда этди Дебош.

Бештау, ичлеринден шобралары алынган экиджашар ёгюзчюклени ёре мюйюзлерин отха тутуб джылыта, ичлерин исси тылпыудан толтуруб, эрлай Дебошну сыртына, къабыргъаларына джабышдырды. Ач бузоу анасыны эмчегине къабышханча, къадалыб-къадалыб къалдыла къара мюйюзчюкле. Бештау, эрлай тонну отха тутуб джылытыб, аланы юслерин джабды.

— Тамыша зат айланмай, былай ит кючюкчеча, къадалыб къалалла.

Мен джаш заманда чунгургъа джатдырыб да терлете эдиле.

— Джел ауруудан?

— Сууукъ чабхандан да. Чунгурну ичин джумдурукълача суу ташладан белине дери толтуруб, ашхы от этиб къыздыра эдиле. Сора юсюне джумушакънызы бутакъчыкъланы юсю бла раса чапракъланы тёшеб джатдыра эдиле, юсюне да ала бла джабыб, джамчыны да атыб. Марал сютде айю джауну, нызы чайырны къайнатыб, бал кьошуб ичире эдиле. Юсюнгден теринг барыб, онгсуз бола эдинг, алай а акъыртын сууб, къобсанг, ол теринг чыгъыб сылыт болгъанынг болмаса, аурууунг думп болуб къала эди.

— Бюгюн да этебиз да алай.

— Огъай, бюгюн башха тюрлю этелле. Марал сютню орнуна эчки сют, гаммеш сют бериб да къоялла.

— Да не башхасы барды? Сют бары да акъды да?

— Алай дегенинг? Къызыл отну, тамырындач этилген балхам бла джангы джараны багъабыз, ун балхам бла уа къотурланы. Сора аны да джюкъмуду башхасы? Барды, тейри.

— Къызыл отну тамырын бюгюн да джюрютебиз да?

— Айхайда! Алай а ол унутулуб барады.

— Огъай, тейри, унутулмайды.

— Тейри, огъай. Къазыб, къашбакъ тюбюнде бир джерге, не кёууушха сугъуб кьоюб, къатдырыб этгенлени да кёргенме. Аны алай этерге джарамайды. Къарча балхам дей эди анга мени къарт атам. Къы-

зыл отну тамырын къазыб, кирсиз джууб, уруб баргъан сууда. Бычакъ бла кырыб, былай, бек бишген нанькъча, кып-кызылын сюзюб, чий гаккыны сарысына, къайнагъан джаугъа, балгъа къошуб, балхам этиб джангы джараны багъа эди къарт атам. Къарча балхам ма олду. Къарт атамы атасы уа Къарчаны ариу таныгъанды.

Битгенни уа къауузну эритиб, сюзюб, анга къайнагъан джау къошуб балхам этиб, аны бла багъа эди. Битгенге, былай мюйюзлю битгенге, къаншау чыкыгъан дей эдиле. Джай кёзюуде битгенни, къаншау чыкыгъанны, юсюне къаншау чапыракъны салыб, джылы байлай эдиле. Барысын да кёрюб тургъан-ма да?

— Иттил чапракъды да къаншау чапракъ дегенинг?

— Огъай. Иттил чапракъдан узунду, къол тенгли бир чапыракъ. Иттил чапракъча, ол да джерден чыгъады, андан бети да башхаракъды, ичинде тамырлары да таныла, чапракъны юсюнде ёзеклерине айтама тамырлары деб, былай кёрюне турадыла.

Озуб, юч-тёрт башлы болса къаншау чыкыгъан, къан джюлгюч бла кесиб, ариу кызыл от суу бла джууб, юсюне бал джагъылгъан къаншау чапракъны салыб байлаб да къоя эдиле.

— Эй, халкъ устады. Биз джукъ билмейбиз ансы. Ма ол хадауус кириб, маджал-маджалыбызны чёблеб кетди да, агъач кишилеча, къалдыкъ да кетдик ансы, халкъда болмагъан не дарман, не дары бар эди? Халкъ устады, чемерди. Тейри аны устазыды. Энди, кесинг билесе да, баш тёрт сайдан къуралады. Адам башын бир къаты затха урса, не да башына бир кючлю зат тийсе, ол сайла кериледиле да, араларына сууукъ чабады, кюн ётеди, эт къозлайды. Къая джарылгъанлагъа ханс ёсгенча. Баш тюшсе, тынгылауукъ да тюшеди. Алайд да?

— Алайды, алайды. Сылхыр къойча, мушулдаучу болуб къалады тынгылауугъу тюшген адам.

— Хы, сора, тюз эки къашыны арасына белгичик этиб, джелкесин да ёлчелеб, къаллай бирге джанбаш болгъанын кёре эди. Сора ауузун ачдырыб, баш бармакъны уллу джигин ауузуна кёндеден сала эди. Тюшген башны ауузуна ол сыйынмайды. Сора, къол джаулукъну къолуна атыб, ауузуна узалыб, тынгылауугъун кёлтюре эди. Эркишини башын джюлюб

олсагъатчыкъда союлгъан джылы тауукъ терини кийдириб, неда къайнагъан джау бла арпа ундан тылы басыб, бокка этиб кийдире эди. Башын джаулуку бла байлаб, эртденблагъа дери тута эди. Тауукъ терини уа кечени арасында огъуна тешдире эди. Ол къатыб башны къысса, къыйнай болур эди. Сайланы керилген джерлерин бир-бирлерине къысыб, эт къозлагъанларын тартадыла тылы бла тауукъ тери дей эди. Сора адамны таб олтуртуб, эки къолу бла эки таймазлыкъ затдан тутдура эди. Имбашларын тюзетир ючюн аланы ёрге-ёрге сылай эди, сырт узунундан да боюн тамырларындан да ёрге тартыб, къулакъларындан да ёрге тартыб. Баш да, боюн джик да сеники болмагъанча, бошлаб, устаны къолуна бериб къояргъа керекди. Сылай, юч кере башны ары-бери эте келиб, бурун чыкъырдата эди. Алай болса, баш орпуна тюшеди дей эди. Башны буруб эки джанына да чыкъырдатса, ауругъанны аузуна аны баш бармагыны уллу джигин кёпделен салыб кёре эди. Сыйынмаса, дагъыда бир-эки кюнню сылай эди, сыйынса, джаулуку бла къаты къысыб, джылы джаулуку бла, исси сют ичириб, тюз сыртындан тынчлыкълы орунга салыб, къымылдама деб, джукълата эди. Эртденбла бир, ингирде бир, юч кюнню сылай эди.

— Эй, суубуз, ташыбыз да дарманды. Аны къой эсеиг, ма ол къайын тереклени чапракълары джел аурууну юсюнгден алыб атадыла. Чапракъланы чийлей джыйыб, юслерин къара кийиз бла джабыб къыздырсанг, тамам отча къызады. Аны эрлай мурджарда къара кийизге джайыб, ауругъанны къымыжа этиб аны юсюне джатдырыб, бутларын, тёнгегини тюб джанын джабыб, джюрегине джетдирмей, аны юсю бла къара джамчыны джабыб, иги къыстырыб, исси сют бла, не исси наныкъ суу, не да сары чыгъананы кёгетлерин, неда такъюзюкню къайнатыб ичире эдиле. Аламат затды. Былай къолунг бла алыб атханча, аурууунгу думп этиб атады,—деб, Дебош терлеб, онгсуз бола, айтды.

— Мен аны кесими юсюмде сынагъанма. Залим терлетеди.

Къартла алай сёлеше тургъынлайларына, юйге Акъкъуш бла бир джаш адам кирдиле.

— Атам, къайдасыз?—деб сорду Акъкъуш, къарангыгъа киргенлейине, аллына атлаялмай.

— Бери кел, от джагъа таба!—деб, Бештау юсю-

не акъ учхун къонуб мутхуз болуб тургъан мыдыхны чучхуб, джылтыратды.

— Хычынла алыб келеме. Арауунда къатдырыб, былайда бишириб ашатырма' деб алыб келеме, атам.

— Ой, аллах ыразы болсун санга, — деб къууанды Бештау, уллу адамгъа къобханча ёрге тура, — кел бери ёт сен да, къайсыса?

— Танымаймыса, сора, Тохтарды, Гитчеланы Тохтар, атам?

— Хы, таныдым, таныдым. Кел, джууукъ бол, — деди Бештау джашны тюрсюнюн къарангыда тюз-телмегенлейине, — бери ёт.

— Хычынла этерими билгенча, отунгу да хазыр-лаб тураса, атам.

— Айхай да, Айджаягъым! Сени келлигинги къой, тылпыуунг къайры ургъанын да билеме, Балкъызым, — деб, гитче заманындача, эркелетди Акъкъушну Бештау:

— Оу, атам, Дебошдан да уялтаса, айтма чам атларымы.

— Нек айтмайма, алтын булчукълу къоз терегим, нек айтмайма? Былай бер хычынларынгы, мен кёмейим.

— Огъай, атам, сен ары чаб, Тохтар сени чакъыра келгенди, мен кесим кёмерме. Эрлай бишириб, Дебош аккагъа джылы хычынла ашатайым. Сен чыртда къайгъылы болма.

— Не болгъанды? — деб Бештау башын Тохтар таба бурду.

— Гитчебиз билек къошун чыгъаргъанды...

— Алай дегенинг?

— Хо. Отуннга барама деб эмилик ууаныкны джекгенди да, арбасын-кесин да башы-тюбюне этдиргенди.

— Анга къара, чибишге. Сен тюнгючюмюсе? Гитчени?

— Хо.

— Да кел. Къолларымы бир чайкъайым да. Тохтар отджагъада багъыр къумгъанны алыб, арбазгъа чыгъыб, Бештауну къолларына суу къуйду.

Бештау къолларын джуууб, энишге силкиб сууларып агъызды, ышымларына сюртюб, ёрге къоба.

— Алтын тауугъум! — деб таууш этди.

— Не дейсе, атам? — деб Акъкъуш босагъадан къарады.

— Ий, марджа, къызчыкъ, мен келгинчи, ариу джапымча, Дебошну булджута тур, бетинден терин сюртерге унутуб кьойма. Сюртеме деб кьолларын чыгъарыб, санларын суутурукъду. Ашатама деб кю-решме. Къоба келсе, ашаса игиди.

— Болсун, атам, бар, къайгъырма.

— Кел, улан, сабий инджиле болур, — деб, Бештау аллына таукел атлады...

Бештау ол чыкъгъаны бла барыб, джашчыкъны билек кьошун салыб, къатында да бир кесек олтуруб, ызына не ючюн ашыкъгъанын айтыб, эрлай къайтыб келди.

— Анга къара. Алай дженгил нек къайтдынг? — деди Дебош, сабийге болушмай келеди деб кьоркъа.

— Орус аскер Ташкёпюр бла бизге келеди деб хапар эшитиб келеме, Дебош, къайтханым бу сёз ючюндю, сен анга не дейсе? — деб сорду Бештау, дженгил.

— Алай дегенинг? — деб, башын ёрге кёлтюрюрге кюрешди къарт.

— Къымылдама, аллах ючюн.

— Къайдан эшитдинг? Ала бла келе келиб, ол насыбсыз ызына бир къайтмазмы эди дей эдим ансы, ким да келсе, бизни джазыкъсыныб келлик тюлдю. Бу таш тыгъырыкълада биз ангыламагъан, биз эсле-меген бир зат чакъыра болур аланы ансы, ырхы келгенча, бизге чабмагъан ким кьалгъанды? — деб, башын энишге ийиб, ахсынды пелиуан къарт.

— Тейри, Аман ныхытны тамагъын ташдан толтургъанды олий, дейдиле. Чыпчыкъ болуб учуб ётсе, ётер, башха зат а алайдан атлайма десе, ахратха тюшерикди, дейдиле. Ким биледи.

Дебош, кёзлерин бушуулу кысыб, бир кесекни джукъ айталмай турду. Сора, тёзалмай:

— Олий къайдады? Кюрт басар элни кзулагъы сангырау дегенлей, ол болмаса, хапарны тюзюн билмейбиз. Ол элден тышына кетиб айланганлы кьаллай бир болады?

Эбзедеди, Дебош, Эбзеден бир болушлукъ деб айлана болур дейме.

— Эки-юч кере да барыб, Аман ныхытны кеси бегитдиргенди дейле, бюгюн алайда эсе да билмейме, алай а Эбзеге джашладан бирин ийсе да, шыб деб джетерик эдиле.

— Анда болур, алай а элни атыб кетиб, алайда туругъа джарамаз. Алайда джашла турсунла. Алай

болгъанлыкъгъа, орус аскер кьуру ол джолну биледи дебми турасыз, джарлы сиз?

Аскерге джолну тюзюнден эсе, тиги табды. Бегите айланган, халкъ билген джол бла келлик аскер хорлам излемейди. Ауушларыбызны бири бла уруб ётуб келликди. Тау арты бла келиб къалыргъа да болур. Гюрджю аланы къолларындады да? Тейри, Къадох улу олийге эришиб ол буздурду, дейме, бизни антыбызны. Горчак улу бла антыбызны. Ол эки адам айры болуб, халкъны инджитирге башлагъандыла.

Хей, къачда келиб, джунчутсала, къыш бизге бек къаты тиерге болур. Не этейик? — деб, тамам кёлю бла джарсыб, секириб, туруб, орнунда кьуйругъундан олтурду. Ангылаймыса, энди орус аскер бизге алгъынча келчиле ийиб келлик тюлдю. Алгъын, къыз тилерге келгенча, ариу бла ачыкъ келген эди. Энди уа джюйюсханча келликди. Аскер келген джерде уа, билесе, къан тёгюлмей къалмайды...

Ай, биз джарлыла уа, къалай дыккыбыз, онгсузбуз. Джарлыны, туюге минсе да, ит къабар деб, ёмюрюбюз ол итле, джерибизни-мюлкюбюзню чачыб, къыра-джыра, тау тамагъына джыйгъан эдиле, энди орус да бизге къаршчы бола эсе, — деб ахсынды Дебош.

— Кесибиз терсбиз. Башыбызны джарашдырыб тургъанлайыбызгъа, ол джассы тёппелеге алдатдыкъ. Динибиз-тилибиз дедик да. Алай а халкъны не терлиги барды? Сен тюз айтаса, Къадох улу олийге эришиб, оруслаула бла арабызны бузду. Арбаны ал чархы къайры барса, арт чархы да аны ызындан барады.

— Ай, къан тёгюлсе, артыбыз боллукъду. Биз абыз, бир адаргыбыз алайсыз да, — деб, асыры джарсыгъандан башына къаны уруб, сант болуб, несин да билмегенча, ызына таяныб, ауур ыгычхады Дебош.

«Къайдан да айтдым? Бу сюексиз адамны бетин джойдурлукъду. Аны къыйналгъанындан элге не пайда, къайдан да айтдым? — деб, Бештау кеси кесине гурушха этди.— Эл шайына да санамайды. Келсе, келсин деб, джумушун эте, кесин джарсытмайды. Келиб, небизни аллыкъды бизни орус аскер? Эски ичиргилерибизни сыйырлыкъ тюл эсе? Аллах айтхан болур, не этерикбиз? Бир туугъан эки кере ёлмейди. Алай а бу къыйынлыны джарсытдым. Таш келиб тийиб, белинден эки къыркъгъан эмен терекча, артына аууб къалгъанын кёрдюнг...», — деб кеси кесине

гурушха эте, Дебошну юсюнде тонну тюзетиб, сыртын кысыдыра тургъанлайына, къартны кёзюнден чыгъыб, къулакъ джанына саркъгъан джыламукъну эследи.

«Ай, бу насыбсыздан бошадым», — деб, не этерге билмей, тёрт джанына къараб, амалсыз болду Беш-тау...

* * *

Къачны ахыр айыны кюнлери кысыха болсала да, джылы, чууакъ эдиле. Эртден-ингир чегет бауурлада кёзлеучюкле бузларгъа да кюреше эдиле, алай а кюнню кёзю тау артындан чыгъыб, сингар бир таягъы бла узалгъанлайына, къаймакъча, суучукъланы башында джылтырай тургъан адаргы бузчукъ думп болуб къала эди. Кюн иги ёрге чыкъса уа, хауада буу силегейле, назик кюмюш халылача, джылтырай эдиле. Кёк тау шоркъалада джууунуб чыкъгъанча, кирсиз эди, мийик эди. Булутла, бир затны сакълаб тургъанча, бир-бирлерине къошулуб, чыммакъ-акъ пелиуан кюлтеле болуб, тау джитилеге къонуб тура эдиле. Нечиксиз, суйсек, джайылабыз да кёкню джюзюп алабыз, суйсек, тамашалыкъ джоппу болуб, таулану аркъаларына къонабыз дегенча кёрюне эдиле ала къарагъан кёзге.

Чапракълы терекле тешиниб, кымыжа болуб, ичлери бла тейри джарыкъны узакъгъа не эдиле, нызы, наз чегетле уа, бираз мутхуз болгъан болмаса, тюрленмей эдиле. Суула, ол джай къутуруб келиучю ёхтем суула, таркъайыб, кём-кём сюзюле бара эдиле. Тюрленмеген — къуру элчилени юренчекликлери эди. Джюз-минг джылны этиб тургъан джумушларын бюгюн да эринмей эте эдиле. Танг атмай туруб, кими хунасын джангырта, кими арбазын ариулай, кими да юйюнде тюрт-мюрт эте, бир уллу иши болмаса да, бош турмай эдиле, таулула ишсиз тургъанны къуру мухоллукъгъа санаб къоймайдыла. Ол джамагъатны бетине айыбха саналады. Элде бир ишленмеген адам бар эсе, неда джорукъдан чыкъгъан бир, ол джамагъатны бетинден кёрюнеди. Бу къадар шошлукъну ичинде бир тукъум бир тюрлю сагъаймакълыкъ да таныла эди. Аны былай къарагъанлайынга, эслерик тюл эдинг. Кёз бла кёрюр зат болмаз эди ол: джюрек, адам эс сезген бир ташатын зат — не былай деб, илгендирмеген, не да джокъ болуб, тынчлыкъ бермеген.

Эндиге дери белгиси болмагъан, алай хар джюрекни да сагъайтхан бир зат татлы джукъуларын да бѣле эди, эслерине тюшген башха затланы да унутдура эди. Къозгъаб тургъанлыгъына къоркъутмай эди, чиркитмей эди.

Былай деб киши джукъ айтмай эди. Тейри эшик ачыллыкъды деб джахил адам талпыб, сейирсиниб сакълагъанча, сакълай эди джамагъат бу белгисиз, алай а не джюрекден, не эсден таяргъа унамагъан шыбыртсыз сезимни...

Бу къачхы шошлукъдан болурму эди экен ол зат? Адамланы къой эсенг, ол элни къыйырындан къонакъ кирсе, еуа деб чабыучу итле да, былай, бир тюрлю бир шош болуб, бирери бирер джерде къалкъыб, тюшлериңде хырылдагъан болмаса, хап деб ауузларың да ачмай эдиле. Дунягъа белгилисича, тау элде итледен сакъ джукъ джокъду. Элге кирген, патчах эсе да, эм алгъа итле чабадыла аны аллына, кѣбюсюне ала бла бирге сабийле да дыбырдаб джетедиле. Элге биринчи келген адамны кѣлюне: «Тоба аста, бу элде ит бла сабийден сора киши джокъмуду?» — деб келеди. Алай а, аланы ызларындан шош атлай келген бир бѣлек къартны, айран алыб къонакъны аллына ышарыб келген таулу тиширыуланы кѣрселе, эслерине тюшген терс оюмларына уялыб, не этерге билмей, джупчуйдула кѣбюсю.

Бююн а келеме деб арба да джызылдамайды, ат туякъла да ташланы чакъдырмайдыла. Келдиле деб итле да чабмайдыла, сабийле да аланы ызларындан юрюлмейдиле... Алай а хар адамны джюрегине къонуб тургъан ол алкъынчы джууабсыз соруу а бир джары таяргъа унамайды.

Не къорт басарыкъ, не тейри эшик ачыллыкъ болур деб сакълайды хар адам. Джашау а кеси джоругъун бир такъыйкъагъа да алмашдырмайды: боллукъ зат, тууар сабийча, заманып сакълаб турады. Огъур бла туусун дейик. Бир элни да, бир арбазны да басмасын къорт: хар элде, хар арбазда да гюнахсыз сабийле, тиширыула, акъылман къартла бардыла. Тейри эшик ачылыр мадар бар эсе уа, ким огъай дейди, ачылсын. Ол адам улуну ъмюрлюк ашхы муратыды. Ким билед, табигъат аллай бир сейир затны сакълатыб тура эсе уа, ъмюрю ашхылыкъгъа талпыб тургъан, джаугъа — джаулукъ, тосха — тослукъ эте билген халкъны...

Сынамлы аскер башчы, не кюрешсе да аскерин ташатын ётдюралмады. Огъай, элли кзулагъы сангырау, кёзю сокъур тюлдю. Эшта, кюрт басарыкъ болмаз. Къачда таулада неда деменгилиди. Джай чилледе, кюн къутургъан заманда юзюледиле кюртле...

Къазауатны ачы отунда юч кере кюйген Эмануель узун быргъылы къарачай шюккладан илгенмей эди: аны сагъайтхан Къарачайны таш тамакълары эди. Аланы ичи бла бир минг джети джюз элли сегиз аскерчини, атла тартхан тобун-огъун, аскерчиле аркъаларында элтген пушкаланы ётдюрген алай тынч тюл эди. Алай болса да, кёбню кзуру насыбы кёб болуб къалмайды. Кючу да кёб бола болур. Аз да, азма деб, келиб кишини босагъасына башын салмайды: бу затда бирикмеклик, бири бирин ангылай билну, ышанмакълыкъ керекди. Аз-кёб да кесине джамагъат дейди. Азны да тёппесинде сыйы, ёшюнюнде оту барды. Азны да, кёбнюча, ана баууру барды — туугъан джурту. Аны ючюн ол да хазырды ёлурге...

Бу затладыла кёбню кёрген ётгюр инаралны сэгъышландыргъан да: джерни неси джери ючюн кесин аямай кюреширин билген инарал былайда хорламгъа ие болургъа излейди. Бир джаны бла да Наполеонну, Европакъа, кёкча кюкюреб, аты джайылгъан Наполеонну къаушатхан, тау джерледе къазауат этерге хазырланган аскер бла киреди ол былайгъа. Аскерини саны уллуду, саууту дуняда бусагъатда ол деб айтырча сауутду. Тушманыны кючюн да бек ариу биледи: аздыла таулула: къарты джашы да, эркишиси тиширыуу да — он минг чакълыды бу ёзенде. Къазауатчыла уа къаиллары къайпагъан бир бёлек джаш. Алай а джерни табы аланы кёлунадады. Хар ташын, хар терегин, хар кёй джолчугъун биледиле ала туугъан джерлерини. Бююнча багъалы да ол алагъа ёмюрлеринде да кёрюмгенди.

Бу затны да биледи инарал. Аскер башчыды. Алай затланы эсге алмай кёйгъанни ким да эссизликге санайды...

1828 джыл октябры онджетисинде инарал Эмануель аскерини аллын Къарачайгъа бурду.

Таш тыгъырыкълада кеси кыйыны бла джашаб тургъан бир тау миллет, кеси кесин кючден кечиндириб, кыш келед деб, джау чабады дегенча, къоркъуб, мал тегерекде оу-шау болуб кюреше, кишиге хатасы болмай, кеси кесин кечиндире айланган бир миллет.

Дерти болурму эди Эмануелни Къарачайгъа? Да не дерти боллукъ эди бир залим инаралны ауушлада кишиге хатасы болмай джашагъан миллетге? Болмагъанды. Болгъан къой, ол кесини письмоларында къарачайлыланы ариулаб кѣб джазады: «Къарачайлыла ёмюрлеринде да болмагъандыла тюркюлени джанында», — деди инарал Паскевичге, Кавказны джарым патчахына.

Эмануель орус патчахны инаралы эди. Патчахны къолониал политикасына бойсуна эди ол.

Не Эресейни миллетин, неда урунган Къарачайны джазыкъсыныб келмей эди инарал таш тыгъырыкълада къазауат этерге.

Дуниягъа айтылгъан Эресей бла къуш уяда мекам ишлеб джашагъан Къарачайны арасында ёмюрде да болмагъанды харамлылыкъ, бир-бирине къаршчылыкъ. Къарачайлыланы халилерин кеси сынаб, келиб кѣрюб кетген гиназ инарал Шаховской: «Мен къарачайлыла бла бек джумушакъ тюбешиб, нелерин да джюрекден ариу кѣрюб тургъанма. Аланы джерлеринде эмина онтѣрт джылны къутуруб тургъанды, алты юлюш этиб бешин джерге кѣмгенди. Къарачайлыла башларын тутта билген, джигер миллетди, урунтонауну соймейдиле. Аланы кесибизге илешдирирге, керекли затларын табыб къыйналмазча этерге, къол къыйынлары бла этген затларын сатыб хайырланыр мадарла табаргъа, таймаздан кѣз-къулакъ бола турургъа», — деб джазгъанды.

Эмануель Къарачайгъа келирни аллы бла Къарачайда сегиз джюз арбаздан алты джюз аскерчи чыкъгъанды. Басхандан да сексан сегиз арбаздан алтмыш адам къошулгъанды. Алыб къарасанг, олсагъатда дунягъа айтылгъан, Наполеонну къаушатхан, орус аскерге бу не! Къарачайгъа уа аны эки минг чакълысы келгенди. Къарачайны бай джери да къыздыргъанды орус патчахны. Къобан ары джанында «къайгъылы таулулагъа» — адыгейлилеге, Къабартыдан, Дагъыстандан, Чеченден Къарачайны юсю бла ташатын джолла бла оруслулагъа къаршчыла джюрюб тургъандыла. Эресей а Къобанны ары джанында тюрк-леге таянган адыгейлиле бла къазауат этгенди.

Инарал Эмануель ангылагъан адам болгъаны себебли, ол Къарачай тауланы байлыкъларын хайырландырыуда Эресейге, Къарачайны кесине уллу магъана болгъанын да чертгенди.

Къарачайны суймегенликден, неда къоркъгъандан бармайды Эмануель Къарачайгъа. Ол империяны борчун толтурады... Аны аллына тургъанла уа — джерлерин, халкъларын джаудан къоруулайдыла. Орус къралгъа къаршчы Турция Кавказы ууакъ миллетлерин бир-бирине этиб, аланы барысын да алдаб, Эресейге юстюрюр муратда таулагъа миссионерлерин джайыб, кѳб заран салгъанды.

Тау тыгъырыкълада джашагъан ууакъ миллетле, къралла арасы политикадан хапарлы болмагъанлары себебли, ышаныб, кеслерин тюркlege алдатхандыла. Алай а история болум аланы кѳзлерин ачыб, Турция ким болгъанын ангылатханды. Бу затланы къарачайлыла Хасаука урушдан сора ангылагъандыла...

1828 джыл. Октябрны онджетисинде Эмануель аскерин юч бѳлюб, бир кесегин Ташкѳпюр тюзде Аман ныхытны ауузунда къарагъан кѳзюю алдар мурат бла къояды. Бир бѳлегине кеси башчылыкъ этеди. Джол устасы Дуда улу Тенгизбий, Амантиш, болады. Бу аскер Нарсана станиседен, Бурунсайдан чыгъыб, Юч-кѳкен, Гумаил ѳзенни энишге эниб барады.

Ючюнчю бѳлек Балыкъ сууну сол джагъасы бла келиб Минги Тауну Эл джюрюген деген табхырында октябрь айны онтогъузунда Эмануелни аскерине къошулады. Бу аскерге башчылыкъ инарал Антропов этеди. Джол устасы къабарты бий Атаджокъ улу Атаджокъ болгъанды. Аскер башчы Эмануель Ташкѳпюрде къойгъан бир бѳлегинден къалгъан уллу аскерин бир сафха джыйды. Алай а, инарал не джашырыб кюрешсе да, аны тахсалары белгили болдула. Къарагъанны марагъан озар дегенлей, Къадох улу алайда ауушлада эзеу аскерчилени эрлай бир-бирине къошуб, олийден эркинликсиз алагъа башчы болуб сюелди...

Олий, Дуда улу Эмануелге кетгенинден хапары болмай, алты джюз алтмыш башлы аскерини кѳбюсюн Аман ныхыт ауузуна элтиб, алайда кеси, нени да къолу бла джарашдырыб, рахат болгъанында, аскерини къалгъан кесегин ауушлагъа эзеу бѳлекле этиб салыб, ызына къайытхан эди. Октябрны онсегизинде Къартла олийни арбазына барыб, танг ата, хапар билирге изледиле. Олий, арбазына чыкъмай, алапы ичкери чакъырды.

— Къадох улу къайдады? — деб къайгъылы ауаз бла сорду олий Орус улу Сарнекге, Къадох улуну джандан джаннга генгине.

— Мен аны къайдан билейим, олий? Майна, ар-базында эки къарнашы да сюеледиле, Темуркъа хаджи бла Салах хаджи. Аладан сор, аурууунгу аллыкъ,—деб, кескин джууаб этди Орус улу Сарнек олийге, Къадох улу къайынларына, къабарты бийлеге, Тохчуклагъа болушлукъ излей кетгенин биле тургъанлайына.

— Сатлыкъла,—деди олий, ауур ахсына,—Барыб тохтагъан сатлыкъла. Аууз къабыныгъыз ючюн элни джояргъа артыгъызгъа турлукъ тюлсюз.

— Амантиш къайдады, олий? Андан бир хата чыкъмагъа эди?—деди Сарнек, олийни сатлыкъ дегени ючюн дерт къайтара, ичинден да—«Бююн сен къоркъ бизден. Башынг къайгъылы болуб, эсинги ташлаб тураса, итден туугъан»,—деди.

— Ол да Къадох улу бла бирге болур. Аланы сокъмакъларын сен бек иги билесе,—деди олий.

— Аланла, азыкъ аз болса, къарнаш харам болур дегенлей, Сарнек, бир тохтачы. Санга алкъынчы оноу джетген болмаз, дейме. Биз джумуш бла келгенбиз, сен а джолдан къошулдунг, Къадох улуну къайда болгъанын да бек иги билесе.

— Къайдан билейим, Дебош? Сен туугъан кюннюгю билгенча, билеме мен да аны къайда болгъанын.

— Да мен айтайым, сен унутхан эсенг:

— Джашы Абулкеримни да ат аллынга алыб, ма ол эшикде Салах бла Темуркъа да эки джанында, Къадох улуну ызындан ауушдан аууб, Тобчуклагъа баргъан сен тюлмю эдинг?—деб къысды Дебош.

Олий, джюреги чанчыб, бети агъарды. Ичи къайпай: «Итден туугъан, билеем кимни тегенесиңден къаипчгенинги»,—деб, терен солуду.

— Къарачайны джарым патчахы Къадох улуду. Манга сорубму барады къайын атасына?—деди Сарнек, не этерге билмей.

— «Эки макъа бир джалпакъгъа сыйынмаз»,—деб ахсынды Бештау.

— Заман джокъду. Не дейсиз?—деди олий, Дебош бла Бештаугъа кёзюу-кёзюу къарай, Сарнекни сан этмей.

— Соруубузну билесе, олий. Бизге бир оноу эт деб келгенбиз. Сарнек джалгъан шагъатды. Ол бизге джолдан къошулгъанды,—деди Дебош.

Сарнек, къып-къызыл къызарыб, аллына силкинди. Олий аны ызына олтурта:

— Элде болугъуз, къартла. Алайда сиз этер зат джокъду.

— Джашлыкъ этиб, къан тѣкмесинле деб келген-биз, олий,— деди Бештау.— Биз къол аяз бла бирчик. Эресей кѣбдю. Тѣзген тѣш ашайды дейдиле. Тѣзермек?

— Ары айлан да Портагъа тѣз, бери айлан да Орусха тѣз. Отджагъангда уа кимге табынырыкъса?— деди Сарнек, олийни ауузуна чаба.

— Санга сѣз джетмегенди!— деб, таягъы бла джерни хыны урду олий, Сарнекни айтханы Тобчукладан келген тылшы болгъанын сезе.

— Къойну тейри берди, эчки джолдан къошулду деб, сен бизге нек тагъылдынг, таланлыкъ?— деб ачыуланды Дебош да Орус улугъа.— Кесинг да бюгюн бир къайырса, тейри.

— Башындан Порта, тюбюнден Орус къысса, билирсиз мени ким болгъанымы!— деб, ачыуланыб чыгъыб кетди Сарнек.

Къадох улу, олийге эришиб, Тобчукъланы сѣзлери бла Къарачайгъа бир хата салырын алайда бары да сезген эдиле. Алай а адам сан бла Тобчукладан болушлукъ болмазы кимге да ачыкъ эди. Къадох улу джашчыгъын, Абулкеримни, элтиб къайын атасында къоюб келгени, экинчи кюн ол, Тобчук улу кече бла адам ийиб, къызы Минатны, къызындан туугъан Даум бла Наныуну да Къабартыгъа элтгени элге бютеу баям болуб, Къадох улу кеси да къайын атасына Къабартыгъа къачханды деб хапар чыкъгъап эди. Юйдегисин къачыргъаны керти эди. Кесини уа алкъын къачар акъылы джокъ эди. Къайын атасындан хапар билиб— Эмануель аскерин юч бѣлюб, бирин Къобан бойнунда Ташкѣпюр тюзде, экинчиси, инарал кеси башчылыкъ этиб, Дуда улу Тенгизбийни, Амантишни, ызындан Къарачайгъа джол тутханды. Ючюнчю кесегин Атаджокъ улу Атаджокъ элтеди. Ташкѣпюр ауузда уа— джол уста джокъду. Ала алайда къушланы марагъандан ѳзге таууш этиб окъ атарыкъ тюлдюле. Олийни джолун кесиб, оноуну къолунга алалсанг, тау джоллада тизилиб баргъап орус аскерни бирем-бирем къагъыб къоярыкъса. Бауурларын бузсанг, биз да ѳбгелерин чачарбыз, ызларындан туруб деген эди къайын атасы Къадох улун, къызын, туудукъларын да къолуна джыйыб, рахат болгъанында.

Бу затны сезген олий, Эмануель Ташкѣпюр тар

бла келмезин билди. Алай а аскерин алайдан теб-дирмеди:

«Эки минг къазауатчы. Орус аскер. Бизникиле уа — атасы-анасы да — алтыджюз алтмыш къара къауал...

Келме къой. Къан тегюлмесин ансы. Алай болмаса, Порта бизден бошарыкъ эди. Ай, итле уа, алдадыла бизни. Анап къаланы да къолларында туталмадыла. Не джелимсиз затла эдиле... Ай, алагъа нечик ышана эдик?.. Аман хансча, акъылыбызны кючледиле да, сагъыш этерге къоймадыла, итле», — деб олий джангылгъанына джангыдан кюйдю. Аны бла бирге инарал бла къазауатны ачмазгъа деб бегитди келюнде. Орус аскер Худесден келлигин билмей эди олий. Аскер алай сюелиб, Къарачайгъа келечиле келликдиле деб умут эте, тынчлыкълы эди.

Къадох улу уа, Эмануель тегерек айланыб келлиги къайын атасындан билиб, барыб, Хасаука ауушда эзеу аскерчикни къолуна джыйыб, сакълай эди.

Орус улу Сарнек аны болушчусу эди. Эки къарнашы — Къадох улу Темуркъа бла Къадох улу Салах — эки билеги. Юйдегиси — къайынларында. Алагъа къазауатдан заран джетерик тюлдю. Къайын атасы — Тобчукъ улу да ызындан уу бериб джолун тюзетирге кюреше эди.

«Къоркъма, сен бурунларын бузсанг, биз боюн джиклерин сындырырбыз. Ол сагъатда олий тохана-сындан суйюбмю таяр. Бар, быллай кюнню кюсеб табхан да кыйынды. Инаралны джесирлесенг, атынг дунягъа айтылыр...»

Танг атмай, Хасаука ауушну башында Къадох улуну базыкъ ауазы дуняны зангырдатды:

— Къазауат!!! — деб мюйюз бла кычыра, алтын къауалындан юч кере атды апенди.

Къаяла зангырдаб, суула титиредиле. Тюбюнден атылгъан орус тобланы тауушлары андан-мындан атылгъан къауалла аны тунчукъдурдула...

Алай бла 1828 джыл, октябрны джыйырма бла онунда, эртденбла джети сагъатда Къадох улуну кычырыгъы бла Хасаука уруш башланды. Тюбюнден тюрлю-тюрлю сауутла атыла эдиле. Башындан а — къуру узун быргъылы къарачай шоккладан. Къадох улу, джауу джана, тегерт джанына чабыб, кел эте, къазауатчылары кыздырады. Алай а бир кесек атышхандан сора, къарачайлыла, Хасауканы башына ёр-

геден ёрге чыгъа, артларына тура башлайдыла. Тегин полкнун аскерчилери аланы ызларындан терк атлаб, ыхтыра тебрейдиле. Ёргеден ёрге чыгъа, эзеу аскерчик Хасауканы белин басыб тургъан къалынызы чегетде бугъунуб, андан мараб атады. Марагъанлары уа чынлылары, базыкъларыдыла. Тюбюндегиле уа, ай медет, Къадох улуну кёрмейдиле. Эки джанында да базыкъла аусала, назикле бир-бири тиллерин андан дженгил ангыларыкъ болур эдиле...

Чегетден атылгъан окъла бошуна джерге тюшменлерин кёрген инарал, эртденбла он сагъатда Хасаука ауушну чабыуул этиб алыгъыз деб буюрду. Ол сагъатлай, мараучула, бирден юрюлюб, тауу тегерегин кюршаладыла. Тири-тири ата, башындагъылары джунчутдула. Мараучуланы ызы бла авангард, ууакъ джоппу-джоппу бёлеклеге бёлюнюб чабды. Аладан сора аскерни баш колоннасы, ауур тобла юрюлдюле. Чауул ташланы, базыкъ тереклени артларындан узун быргъыланы узатыб ата эдиле хасаукачыла. Тюбюндегиле уа, эндиге дери бу джерледе эшитилмеген таууш этген сауутладан ата, ауушну бир титирете, бир тунчукъдура, умут юздюре эдиле.

Таула тюз тёпшелеринден эки джарылыб, ачыудан бир-бирлерин умур-чумур этгенча кёрюне эди. Темир, агъач кюйген ийис, адам къычырыкъ дуняяны эсин ташлатады дер эдинг. Чегетни ичинде не болгъанын тюз къатында болмагъан кёралмай эди. Тюбюнде ачыкъ джерде уа, окъ тийген ташха къаблана, къатындагъыны джюрегин титирете эди. Ма, майор Верзилин да, ауур джаралы болуб, мазаллы къара ташха къабланды. Къаны бара тургъан майорну кёзлери къарангы этдиле.

— Ай анасыны уа, ол къадар къыйналгъаным бла былайда бошуна гимигибми къалдым? — деб, башын ёрге кёлтюрге кюрешди. Тегерегинде таула хыны сыфат бла, нечиксе, деб кёл кенгдиргенча кёрюндюле аны къарыусуз сюзюле баргъан кёзлерине.

«Неге керек эдиле бу амалсыз дыгаласла бизге? Хар миллет кесини джеринде сюйгенича джашаса, не болады? Хоншу хоншуну тамагъына узалыб, не ашайса деб турмай?.. Къой-къой-къой, бу уллу политиканы ишиди. Мен а къазауатчы. Оюмсуз затланы юсюнден сандрай турама. Мен къазауатчыма... Джазыуум патчахымы кюлундады...», — деб, патчахы аны айтханына тынгылаб тургъанча, кеси кесин тирилтиб хыны

болургъа кюрешди, алай а бу ариу джерни тюрсюню анга хыны къарагъанча кёрюнгени илгендириб, дагъыда джумушады.

Адам ёлеме деб сагъайса, джумушай болурму? Ким биледи? Верзилин да ёлеме деб сууукъ ташха къабланыб, аны джыгъылгъанын эслегинчилерине, бир такыйкъаны тургъан эди. Эси уа ненча затха джетди, ненча тюрлю сагъыш этдирди, ненча затына сокъурандырды...

«Бу къара таш мени эсгертмем болуб, бу хыны джер мени къабыр юлюшюм болурму? Джазуума разыма. Джазуум аллахны кьолундады. Аллахым! Умутлума сенден; джауларымы табасы этиб, беишлик этдирме, Аллахым. Санга ышанганланы барысын да сакъла, Аллахым, бизге ёчюкгенлени абындыр, ала джахилледиле. Сени атынгы сыйламайдыла ала. Тюз джолгъа сал, Аллахым, атлар джерими кёргюз, былайда джумма, сени излеб, кёкге таралыб къарагъан кёзлерими...» — деб, онгсуз болгъаны бла бирге къатына эки абычар чабыб келгени тенг болду.

— Джюйюсхан майор? Сизге не болду? — деб экиси да бирден ийилдиле.

Верзилин, башын кёлтюрюб:

— Ол биз хыликке этген узун быргъыладан бир зат келиб тийгенди. Неми да билмейме...

Абычарла, эрлай майорну джарасын табыб, санитарны чакъырдыла. Санитар, сары мыйыкълы, кьюу киши, къараб-къарагъынчы, аны джарасын байлаб:

— Ауур джарады, алай а джанынга кьоркьюу джокъду, джюйюсхан майор, — деб, ёрге турду.

— Аллахха шукур, — деб, тирилерге кюрешди Верзилин, алай а къобалмады. Авангардны оноун 32-чи тау полкну подполковниги Ушаковха кьойду.

Аллах болушсун санга, полковник. Мени дертими алыргъа да унутма, къарнашым, — деб кёл этди алайсыз да чёрчек салдафон Ушаковха джаралы Верзилин¹.

— Патчах ючюн, ата джурт ючюн! — деб, буйрукъ

¹ Ай медет, ол кюн алайда Верзилин ёлсе, 1841 джыл августну джыйырма бла джетисинде Эресейни Бештауда батхан джулдузу алай замансыз джукъланмазгъа болур эди. Инарал Верзилинни ююнде даулашханды Лермонтов мурдар Мартынов бла. Лермонтовну дуэлине биринчи атлам Верзилин къызларыны эрикгенликлерин чачаргъа этген тойда башланганды. (Автор).

бериб, подполковник Ушаков, тишлерин кыса, алгъа юрюлдо. Онг джанына бурулуб, тобну атылта тургъан аскерчини бир джанына хыны тюртюб, эки-юч кере кеси ачыулу атылтыб, кёлюн къандырды Ушаков.

— Хар тереклери, хар ташлары да этеди бизни бла къазауат бу итлени. Кюйдюрююз! Ташларын джандырыб, джерлерин джаханим этигиз! Бири да къачыб къутулмасын!

— Джерлерини хар атламлары да, джюйюсхан подполковник, — деди Верзилинни ашыргъан абычарлары бири. — Былай тюз джери бла чабыб баргъанлайынга, суу ашагъан индекге чёмелиб кетесе, не да таш тёнгерек, башынгы эзейим деб келеди. Бу джинн уяды, кёзбау ариулукъ.

— Ташланы тауну башындан атадыла ала. Къолларындан келсе, Минги Тауларын чачыб, башыбыздан таш джангур этиб къуярыкъ эдиле, — деб уллу къара ташны ышыгъына кысылды Ушаков.

— Нелерине базыб шашадыла? Былайдан ары бир ыхтырсакъ, къар джуммакъны эзгенча, эзерибизни билмеймидиле? — деди биягъы Сорокин.

— Былайдан ары чыкыгъычы, кёбюбюзню джанын аллыкдыла. Джер-суу аланыкыды. Атлар джерлерин биледиле. Биз Наполеон кюл-кёмюр этген джерибизде хорлагъанча, ала да туугъан джерлеринде бизден эсе таб атлай биледиле, — деди тобчу, эки абычардан да къоркъмай.

— Бери кысылыгъыз, джюйюсхан подполковник, — деб Сорокин Ушаковну башын энишге этеме деб узалгъанлайына, джюзген окъ келиб аны тёрт бармагъын бирден юздюрюб кетди. Абычарны кёз аллында джер тегерек айлана келиб, ол къайры эсе да бир узакыгъа тюшюб кетгенча болуб, эсин ташлады...

Бир кесекден Таш башындан атылгъанла сериуюн болдула.

Ушаков таш артындан чыгыб:

— Патчах ючюн, Ата джурт ючюн, алгъа! — деб кычырды.

Хасауканы тегерегин къат-къат къуршалаб тургъан аскерчиле, бирден алгъа юрюлдоле.

— Алгъа! Алгъа! — деб зангырадыла таула.

— Ура! Ура! Ура-аа! — деб кычыргъан тауушла Хасауканы башына патчах аскер чыкыгъанын билдирдиле.

Таулула, джай чилледе эриб, энишге учхан кюртча, Хасаукадан тюбюне саркъдыла. Сау кюнню къазауат этиб, онгсуз болгъан адамла, окълары бошалыб джунчудула. Ызларына, таугъа, ёшон урурча кюн джокъ эди. Патчах аскер Хасаукадан тюбюне эниб келе, кёкню-джерни да бирден тебрendirе, сууну джагъаларына отну къуя эди. Ызларына джол табмазлыкъларын ангылагъан таулула, дыгалас этиб, Қъарачай ауушда бетджан сайладыла. Қъарачай аууш Хасаукадан тик эди. Қъыйын эди аны башына чыкъмакълыкъ. Қъарачайлыла сууну аргъы джагъасын бегитгенлерин билген Эмануель къайгъылы болду. Уруб келген, бузча, къачхы сууукъ сууну джагъасында джау кесин бегитсе, аны ары джанына ётмеклик къыйын болгъанын ачыкъ биле эди инарал. Ол себебден, алайда, балта тауушла этдириб, ташны агъачны да джолгъа къуюб бегите тургъан адамланы башларына от джаудуругъуз деб, къаты буйрукъ берди. Атла тартхан юч тоб, эки къысха быргъылы тоб, бир да джангыз мюйюзлю деген тобну тюшюрген эдиле алайгъа къазакъла. Қъалгъан сауутларын инарал Хасауканы башында къойдурду.

— Ашыгъыгъыз! Қъарангы болса; къармалыб къаллыкълыбыз. Қъайры атларыбызны биллик тюлбюз. Ала уа танг атаргъа аллыбызгъа бир тауну сюеб къоярыкъдыла, Отну бир такыйкъагъа да тохтатмагъыз! Гранатланы аямагъыз! Ала басынган таланы кюйдюрюгюз. Эртденбла джолубуз ачыкъ болуб, аскер таукел сафда барырча этигиз!— деб буюрду аскер башчы.

Чегет талачыкъда таш бла, агъач бла джауну джолун битей тургъан таулуланы башындан, билмей тургъанлайларына, от джауду. Хасаукадан эндирген тобларыны барындан да бирге, гранатла, шкок, герох болгъан да бирден атылтыб, талада кюреше тургъанланы алайдан чачдыла. Бир джанына къачыб, узакъ болмай бетджан салыр умут эте, мазаллы къая ташланы артларына бугъундула. От энди кёкден энишге джауду. Башларын алыб къачаргъа умут этдиле. От ызларындан сюрдю. Джанлай бара, ахыр сауутларын аяй эдиле. Болушлукъ болмазын ангылагъан къазауатчыла энди кеслери кеслеринден башха кишиге ышанмай эдиле.

— Кеч болады. Кюн кетиб барады!— деб ашыкъдыра эди инарал да кесини аскерин.

Патчах аскер, къарыуун аяймай алгъа барыргъа кюреше, Къарачай ауушну белине дери чыгъыб энди уа хорладыкъ дегенлейлерине, чауул ташла, томураула, тѣнгереб келгенин кѣрсенг, джанынг чыгъарча мазаллы ташла, ауушну башында энишге ырхы келгенча тюшюб башладыла. Патчах аскер джунчуду. Алджаб, аллына атлайлмай тохтады. Инарал алджамады. Къазауатда кѣб тюрлю затны чекген сынамлы аскер башчы ауушну тюбюнден чыгъыб алалмазлыгъын ангылаб, кесини ахыр аскер бѣлегин къарачайлыланы сол этеклерини тѣгереги бла ийди. Алагъа башчылыкъ 32-чи тау полкну поручики Мицкевич этди. Таулула аланы эслеб, башларында таш, агъач отларын ачдыла.

«Не да болсун, тохтамагъыз!» — деб буйрукъ алгъан Мицкевич, отну ичин джырыб, солуу алмай, аманны кеминде бир мийик дуппурну тюбюне ѳтдю. Аны башында, кѣнделен атыб, от ачсала, таулуланы джунчутурларын ангылады Мицкевич. Дуппурну чабуул этиб алдыла.

Дуппурну башында энди, таблыгъы бла кѣнделен атыб от ачдыла. Бютеу къарыууларын бери салыб, ауушну башына мыллыкларын атхан патчах аскерчиле таулуланы тарбуууннга тыйыб, джунчутдула. Башында таш-агъач ата тургъан джашланы кѣбюсю, кычырыкъ-хахай эте. «Къарачай джокъ болду! Ата джуртубуз къуруду!» — деб кычыра, башлары ауушдан таш-агъач бла бирге джауну юсюне атдыла.

Анда-мында къалгъанларын джыйыб, Къадох улу, олийге болушлукъ бер деб, келечи ийди.

Олий аны тилегин къабыл этмей, тохтагъыз, къазауат этмегиз, деб буйрукъ берди.

«Къарачайны, байла-бийле сатдыла. Биз былайда къан тѣгюб, ала да анда бизни сатыб», — деб амалсыз болуб, кече къарангыда не этерге билмей, чачыла башладыла. Ингирде джети сагъатда уруш тохтады.

Табигъат бу къадар кыйынлыкъны кѣреме, деб къоркъуб, кѣзлерин джумгъанча, чегет эрлай къарангыгъа батды. Ай, къайда эсе да тау артында чегелеб сарнагъанча, кѣкге чыгъаргъа унамай эди. Тобданокъдан къутулгъан таула уа дыфсыз эдиле. Ёлгенлеге, эки джанындан да, оюмсуз къазауатда ёлгенлеге, ана кѣлдеп сарнагъанча, мыдах шууулдай эди къачхы Къобан, Къарачайны ёшюнюнден агъыб, бютеу бауурун джырыб, Эресейге баргъан таза суу. Кѣкде

джулдузла, аша джыламуқъларын агъызгъанча, бир бата, бир чыгъа, джана да джукълана, къалгъан кюцледеча омакъ джанмай эдиле. Ала басдырылмай къалгъан ёлюклени кёрюб, аланы ёлгенлерин алкъынчы не былайда джууукъда анала, не да анда, узакъда анала билмегенлерине къыйнала, джана болмаз эдиле, къуру да джаныучуларыча.

Къарачайда бюгюн бир тыбырда да от джанмады. Бир юйдеги да ингирде ушхуургъа джыйылмады. Мыдахлыкъ, джылау басхан эди ёзенни. Тамбла не болугъун ёзенде бюгече киши да билмей эди: не хорлагъанла, не хорланганла. Эки джаны да сылыт болуб, солуу алыргъа излей эди. Ол себебден болурму эди, кюнню да, кёзню джумуб ачхынчы, думп болуб къалгъаны?..

Кюндюз къан терлери баргъан таулу къазауатчыла, хар ким ёз тыбырына къайтыб, къазауат аман тюшде болгъанча, нелерин да билмей, мишау болуб джатадыла. Анда-санда, бири, джаралары инджитиб, илгениб, къычырыкъ этиб уянса, тегерегинде джатыб тургъан юйдегилерин кёрюб, шошлукъгъа ийнанмай, тюшюм болурму деб, тюшюнде кёргенин да тюню этиб, армау бола туруб, артына аууб джангыдан ынгычхай, алай а дагъыда бир кесекден санлары сууукъдан титирегенча, кеси кесине къысылыб къалкъыргъа мадар излей, дыгалас этеди. Къазауатчыны джазыуу къайда да алай болур. Неге да тездеди, адаргы джаны ичинде къалса...

Эртденбла эртде тау башында кече къалгъан аскерчиле ауур сауутларын кёлтюрюб, бары да бирден энишге, Къобан джагъасына тюшюб башладыла. Энишге эниген да тынч тюл эди. Джол къыйын эди. Кийимлери, джюклери да ауур эди. Джаяу джолчукъла бара-барыб, къая эриннге тирелиб къалгъаны да бола эди. Неда энишге бармай, ёрге бурулгъаны, неда башха джерден башланыб, энишге тюшмей къайры эсе да кенделеннге кетиб къалгъаны да бола эди. Табсыз эдиле къачхы тау джолла. Къыйын эди ала бла джюрюген да...

Кюн, кёкню тюз арасына чыгъыб, пени эсе да марогъанча, къарай эди. Ёзенде бир элде да тынчлыкъ

джокъ эди бююн. «Не боллукъду экен?» — деген къайгъы кёкюрегин тырнамагъан адам болмаз эди. Не боллугъун алкъын киши да билмей эди: не келе тургъан аскерни башчысы инарал, не аны аллына, акъ байракъ бла чыкыгъан келечиле, не кёкден къарагъан кюн... Ныгъышха джыйылыучу акъылмап къартла да билмей эдиле бююн-тамбла не боллугъун. Ала бююн алай сёлешиб да кёрюнмей эдиле, ныгъышха да ушакъ этерге джыйылмагъан эдиле. Ныгъыш бююн тул эди. Барысы да ичлеринден бирча кюйгенликлерине, тышларындан кишиге билдирирге суймей эдиле. Мени къайпатхан от башханы кюйдюрмесин деб, бир-бирлерин аяб эте эдиле алай кёбню кёрген, кёбге тёзген огъурлу къартла. Ала алай къуу-шуу болуб тургъанлайларына, Мехкемеден чыгъыб баргъанланы: олийни, старшиналаны эслеб, сескекли болуб, бир-бирлерине соруулу къарадыла.

Къарачайны олийи Кърымшаухал улу Исламны биргесине Къоджакъ улу Мудор, Къарабаш улу Темрюк, Дуда улу Аслан-Мырза, Къоджакъ улу Бек-Мырза, Къарабаш улу Джанхот, Дуда улу Наны, Къарабаш улу Басият, Къоджакъ улу Таумурза, Боташ улу Ибрагим хаджи, алларында да биреулен, акъ байрагъы бла кьолунда, джолну энишге тебретиле. Алапы ичлеринде Къадох улуну эслемей, бир-бирлерине энтда соруулу къарадыла къартла.

«Ёлген болурму?» — деб келди барыны да кёлюне, алай а бири да кёлюндегин тышына чыгъармады.

Къадох улу сау эди. Ёлген кьой, тырнагъыны учу да сынмагъан деди. Махтауну, сыйны излеб тургъан уллу кёлю, ёхтем джюреги уа сынган эди Мухаммад апендини. Энди Къарачайгъа махтаулу олий болгъан кьой, къады орнун да тас этгенин ангылаб, къайгъыла бир джанына болгъунчу, тюнене башчылыкъ этиб айланган адамларын да атыб, биргесине эки къарнашын, Темуркъа бла Салахны, Орус улу Сарнекни, джети да къул юйдегисин алыб, кече къарангыда Къол Аягъы бла Тау артында джууукъларына — Отар улу (Дадаш Келианилеге) Анзоргъа къачыб бугъунады.

Джюреги асыры джарылгъандан не кече джатыб джукълаялмай, не кюндюз бир джерде рахат олтуралмай, къая джарылгъанча, ол мазаллы адам, ёкюнуб, тынчылыкъ табалмай, талай заманны инджилиб, кеси кесин кемириб турду.

— Тейри, бири Тюркге, бири инаралгъа сатабыз деб, Къарачайны дуккуллаб башлагъанлайларына, Къадох улу орчагъа чаба билди. Эркиши эди, не десенг да. Атсыз-чуусуз тас болуб къалаллыкъ тюлдю, — деди Дебош, ёшюнюнде бир тукъум бир джылыуну сезе.

— Тюз айтаса, къуру Къадох улу эди бу баргъанланы ичинде сызгъыра билген. Къалгъанла уа — тюкюрюклеринден чачая, бизни да джойдула, кеслерин да бедишлик этдиле. Энтда не деб бара эселе да бир кёрейик, кел, — деб Дебошну билегине тийди Бештау. — Былай этерик болубму къырдырдыла эки джанындан да гюнахсыз адамланы? Тал чыбыкълача, алада не терслик бар эди?

— Ай медет, бу адамла игиликге чыкъмадыла Мехкемеден, алай мыдах болуб. Баям, бизге къан джауду болур. Ай анасыны уа, ёмюрде бир кишиге аманлыкъ этмегенлейикге, бир джанны ауруу болсун деб ачитмагъанлайыкъгъа, бу таш уялада да бизни джашаргъа нек къоймайдыла экен? — деб, кесин эслегенли биринчи кере кёлю быллай тукъум аз болуб, кёлюне келгенни тышына тарыгъыб тёкдю къарт Дебош, билегине тийген Бештау таба бурула.

— Тейри адамы, бизге къан джаугъанды. Кёремисиз, акъ байракъ бла чыкъгъанларын? Ай анасыны уа, бу кюнню кёрмей, кёрге кирсек, не боллукъ эди экен? — деб къошду Бештау да. — Энди бизни элтиб тенгизге къуярыкъ болурла, не, Дебош, огъесе? — деб, джюрегинде бир ышанмакълыкъны сезе башлагъанына сагъайды.

Дебош, ол аман ырыуну эшитмегенча этиб, кесни къайгъылы болгъанча, джууаб этмеди.

— Джашла къайдалла? Ол ауушланы сакълагъанлагъа айтама? — деди акъ сакъаллы кишичик, ат чабса, ит чабар деб, деменгили къартла мыдах сёлешген джерде, ол да джукъ айтмай къоялмай. Аны сёзюне киши джууаб бермеди. Ол алайда болгъанланы тюрсюнлерин аулаб чыкъды. Ала Мехкемеден чыкъгъанла таба бушуулу къараб тура эдиле. Ала элни насыбын къайры эсе да алыб баргъанча кёрюне эдиле, къайры эсе да, къайытмаздан узакъгъа баргъанча мыдах эдиле бары да...

Кюн кюнортадан джанлагъан эди. Патчах аскер, саф болуб, Къарачай ауушну тубюнде тизилиб, аллын Къарт-Джурт таба бурду. Мехкемеден келгенле

бла аскер бир-бирлерине Уллу Тюзде джолукъдула. Аскер тохтады. Келечиле, акъ байракъны да алгъа тутуб, аскер башчыгъа келдиле. Алайда Къарачайны олийи Кърымшаухал улу Ислам инарал Эмануелге тюбоб, миллетге къатылыкъ этмегиз, деб тиледи.

Олийни сѣзюн инаралгъа орус тилге кѣчюрюб айтдыла.

— Насыблысыз, — деди олий, — бизни ташатын мекамларыбызгъа кирир мадар табдыгъыз; сиз чыртда алай эталлыкъсыз деб турмай эдик биз. Ол себебден къазауат бара тургъанлайына да тиширыуланы, сабийлени къоркъуусуз джерге ашырайыкъ деб сынгар бирибиз да истемеген эдик, алай а сизни насыбгъыз бизни хорлады. Эндиге дери биз Оттаман Портаны джанында эдик, сынгар бир кере да аны бла антыбызны бузмагъан эдик. Алай а, ол бизни алдады, бизни джакъламады, аны къой, кесини Анапа къаласын да туталмады къолунда. Энди сиз болугъуз бизни небиз: биз сѣзюбюзге ётюрюкчю болмазбыз; бизни юдегилерибизни джакъладыгъыз, ырысхыбызгъа да тиймедигиз, чачмадыгъыз. Аны барысы ючюю да бизден уллу бюсюреу табдыгъыз, — деб сѣзюн бошаб, олий инарал таба бурулду. Аскер башчы, тегерегине ёхтем къууанчлы къараб, олийни сѣзюне тынгыламагъанча кѣрюндю. Кертиси бла уа, инарал, тамаша болуб къарай эди, ёмюрю аны эсин къозгъаб тургъан дюдюр таулагъа. Тюшюммюдю-тюнюммюдю экен деб, кеси кесине ийнанмагъанча бола эди. Инаралны къууанчлы тюрсюнюю кѣрген олий, башын энишге ийиб, мыдах ахсынды. «Андан эсе мен туумай къалгъа эдим», — деб ёмюрюнде сезмеген, былай аны памысын алыб, бир учуз адамланы аякъ тюбюне ыргъагъанча, бир сезимни сезди. Къычырыкъ этиб джыларлай болду. Бусагъатда ол ангылагъанны дупияны башында бир инсан да ангылаяллыкъ болмаз эди: бир джаны бла, аны оноуунда тохтаргъа унамагъан адамланы талайы, магъанасыз къазауатда къырылыб, юдегилерине, джамагъатха къыйынлыкъ салгъанды, сауланы ичинде кѣбюсю бюгюн бола тургъан ишлени келир кюннге магъанасын ангылаялмай, олийни терлейди, Къарачайны орус патчахха сатдынг, энди не болурунгу кѣрюрсе деб табалайдыла, сени сѣзюнг бла тохтадыкъ, сен джаугъа джан басыб, бизни артхатыйыб, учузлукъну сынатдынг, деб юрюледиле къазауатда ёлмей къалгъанланы бир къаууму да, Къадох

улу уа Тау артындан олийни кызбайлыгы бла Къарачайны сол билегин ёмюрю Тюрк талаб тура эди, энди ёшюнюн Эресей кемирликди, дейди. Аузуна келгени аямайды башын алыб къачхан Къадох улу. Анзор да джюрегинде Къарачай Эресей бла болурун суюгенин да ангылай тургъанлайына.

Ёлгенлени джаназыларына баралмайды, аны алайда джыртыб атарыкъдыла, ахлуларына къайгы сёз берир мадары джожьду. Тюркге сатхан да сен эдинг. Бююн да, сен джойдунг деб, кёзлери кёре тургъанны ангыламай айтханларын къуру олий ангылай эди.

Кишиге да сатмай эди. Джашау, кесини джазыуун кереклисича биче эди. Къара халкъ аны ангылаялмай, эзиле эди.

«Шо, бу бедешлик кюннге дери джетмей, мени джыйын джанлы джыртыб кетсе, не бола эди? — деб ахсынды олий. — Ол ит да такъылды менден, — деб, Дуда улуну эрнин тешиб, тышына салыныб тургъан тишин кёзюне кёрюздю. — Итден туугъан Къадох улу уа, бир сёзюмю джерге тюшюргеменча, аузумуа къараб туруб, бююн этгенин кёрдюнг... Энди уа башын алды да къачды... Къайын атасы этдире турады. Кесини кючюнден келмезлигин билиб, кюеюуюню къолу бла тюбюбуюню джыяргъа умут этеди... Бу шыякыдан чыкъгъан а? Къыздан туугъан болуб, ичибизни билиб, энди уа тохана излей, ана къарнашларын сатыб... Ай анасыны уа... Кимге ышаннгын? Ары къарасанг — бёрю, бери къарасанг — тюлкую. Халкъны этин ашаб, артыбызгъа чыгъаргъа тебрегендиле, Оруслула бла алгъын келишиуюмю да бу затла буздургъан эдиле, итле», — деб Атаджокъ улуну бетине къарагъанында, ол да анга джити къараб тургъанын эслеб, тюрсюнюн хыны этди.

— Олий, ол хыбырттон адам кимди? — деб сорду Эмануель.

Олийни сагъышларын инарал бёлдю.

— Ол Бертатудан къалгъан нарт аланыбызды, — деб джууаб этди олий.

— Бююн аны кёлюне не келеди? Мен билирге сюеме, — деб кескин айтды инарал, сейирсиннгенин джашырмай.

Олий да къатында старшинагъа неле эсе да айтды. Ол кеси барыб, арлакъда сагъышлы сюелиб тургъан Дебошну онг джанына салыб алыб келди. Инарал, аллына силкиниб, Дебошну кесине чакъырды.

— Сыйлы къарт, ёмюрюнг джюз джыл болсун, бу ишге сен не деб тураса? Мен аны билирге сюеме, — деб ышарды инарал.

— Анга эки джюз джыл болуб келеди, джюйюсхан инарал, — деди тылмач. — Адам файгъамбар бла бир кюн туугъанма дейди кеси да, — деб кюлдюре.

— Кечсин сыйлы къарт, кечсин, сифатына къарасам, таулу гёджебге бир алтмыш-джетмиш джыл болгъанды, деб келеди кёлюме. Сёзюн а къулагъым бла эшитирге сюеме, артыкъсыз да, бек кёб джашагъан адам болгъанын билгенимде. Айт, бир сёз айт, сыйлы къарт, — деб, суйюмлю ышарды инарал.

Дебош, аркъасындан бир тауну силдеб джерге атханча, терен ахсышыб, белин тюзете, кескин ауаз бла:

— Инарал, отну от бла джукълатмайдыла. Сууну аллын суу бла тыймайдыла. Кюн кёкден тиеди, ханс а джерде ёседи. Биз хорландыкъ. Хорланнганны кёлю такыр, джюрюшю сабыр. Сен келдинг, биз кёрдюк. Аз-кёб эсе да, къан да тёгюлдю. Балтада, сабда да болур. Алай болса да, сен бюгюннге дери келиучюледен башхаса. Элибизге от тыкъмадынг. Малыбызны сюрмединг. Тиширыуларыбызны намысларын кёрдюнг. Къартланы къачларыи этиб, ийлыкъдырмадынг... Къарагъан кёз бу затланы барысын да эсгереди. Алай а сыннган кёлюбюз умутсуз тюлдю. Аякъ тюбюнде учуз болурбуз деб къоркъуу тюшмейди эсибизге. Биз, махтамайма, болумубузну айтама, кесинг да эслединг болурса, джумушакъ, тюзлюкню, ариулукъну суйген миллетбиз. Тенгнге къуру тенглик бла, халал джюрек бла къарайбыз. Бизде уручуру джюрюмейди. Кеси къыйыныбыз бла халал урунуб джашайбыз. Кёб инджилгенбиз. Аталарыбыз Бер-тату, Атилла, Къубрат, Батбий, Къарча бизни джети затха амалсыз юретгендиле:

Джалгъан сёз айтмазгъа,
Ат белинде кесинги тута билирге,
Садакъ ата, къылыч тута билирге,
Джуртунгу сакъларгъа.

Къартны къачын, тиширыуну намысын кёрюрге,
Къонакъны сыйын тёппенге тутаргъа,
Джыр этерге, джырларгъа.

Бизни бу джети сыйлы затыбызгъа сен къаршчы турмадынг. Хорладынг. Табалмадынг. Басымынг ёхтем-

лигинги джумушатыб, оюнг сезиминги басылдырды. Сора сен джау тюлсе. Тейри джарыккыны алыб келген шохубуз болурса, деб келеди кёлюме. Алай эсе, тёрюбюзде кьарнаш кибик олтур. Разыбыз. Кьарнашлыккыны татыуун билебиз. Биз азбыз. Бизге деменгили таянчакъ керекди. Сен ол таянчакъ болурса, деб келеди кёлюме. Алай эсе, мен да санга кьурман болайым, мен сакъалымда тюгом сайын бир ашхылыкъ теджесин санга бизни тейрибиз да. Биз кёб ипджилгенбиз. Эмина да, ачлыкъ да, кьара кышла да, джауумсуз джайла да бизни бирден аяусуз ургъандыла. Алай а биз да бурнубуз бла суу ичмегенбиз. Урлугъубузну бюгюннге дери асыраб келгенбиз, алтын урлугъубузну. Джаугъа джаулукъ эте, сыртына сер самырны джюклеб, аузуна эшек кьууушхананы салыб да кьайтара тургъанбыз. Сен аладан тюлсе. Сен джау тюлсе. Сен уллуса. Онглуса. Кесинге кёре атлайса. Сау бол,—деб, аузу кьургъакъсыб, башын энишге ие, сёзюн бошады Дебош. Хар сёзюне эсин ийиб тынгылаб тургъан инарал, кёзю-башы джарыб:

— Сыйлы кьарт, кёб джаша. Кьазауат бизни борчубузду. Алай а, сенича адамланы акьылларына таяна тюбешсек, кьан тёгюллюк тюл эди. Бек тюз айтаса, отну от бла джукълатмайдыла. Сууну аллын суу бла тыймайдыла. Мени аскерим сизге азатлыккыны алыб келгенди. Энди сизге, не Порта, не ол джезхазыр джюйюсхапла артыккылыкъ эталлыкъ тюлдюле. Сиз бизни сыйлы патчахыбызны кюнлю кьыралыны адамысыз! Бек тюз эслегенсе, бюгюнден ары сизни таш тыгъырыккыларыгъызны орус патчахны кечмеклигини тейри джарыгъы джарытырыккыды. Рахат джашагъыз! —деб ышарды. Андан кьатында биреуленнге да:

— Кьартны башында аягъына дери асулу кийимле беригиз, бир джылы аба тон да,—деб буюрду инарал. Дагъыда бир керти затны айтмай кьойгъанына инджилгенча, кьашларын сагъышлы туюе келиб ача, олий таба кесгин бурулуб:

— Мен билген бла, кьарачайлыла Тюрк кьралны юйюрю ёмюрге да болмагъандыла,—деди Эмануель. Олий, башын энишге ийиб, ахсинды. Олийни ахсынганына джууаб этгенча, инарал былай айтды:

— Кьылыч кьылычны кьаушатды, энди сиз манга рахатлыккыны хурмет бутагъын тутуб келесиз, рахат-

лыкъ сизни миллетигизге къарачайлыла эндиге дери сынамагъан насыбны, тынчлыкъны берир, — деб къысха джууб берди инарал олийге, Дебош бла Минги Таугъа кёзюу-кёзюу къарай.

Инаралны айтханын Дебошха олий кеси кёчюрюб айтды.

— Тейри терсине бурмасын. Биз бир онглуу ышангылы ышыгъына къысылмасакъ, тауукъ тарыны чёблегенча, ол джююсханла артыбызны этиб кетеркидиле, — деди Дебош, джюреги орнуна келе.

— Тамбла эртденбла сёлеширбиз. Бютеу старшиналарыгъыз бла, къарачай миллетни келечилери бла, ма бу къартны да алыб келирсиз, — деб олий бла нёгерлерин ызларына ышангылы ашырды инарал..

Эртденбласында къарачай халкъны келечилери уллу тюзге келдиле. Эмануелни къараууллары аланы сауутларын-сабаларын алыб, инаралгъа джибердиле. Старшинала артларына ауаргъа джетиб, эшта, бизни тутарыкъ болурла деб къуш-муш болдула.

Инарал тюненеден эсе бюгюн джарыкъ эди. Юсюбашы дуу джана, алтын чынларында кюн таякъла бугъунчакъ ойнагъанча, джилтинлендире да тас бола, ёшюнюнде саугъалары да джылтырай-джана эдиле. Къарачайдан келгенле, нелерин да унутуб, анга сейирсиниб къарай эдиле.

— Патчахмыды? — деб сорду старшиналаны бирлери.

— Эшта, инаралды да. Тюнене къазауат кийимлери бла келген эди, бюгюн а тохана опрагъын кийгенди.

— Къайда, санга, инарал, патчахды, тейри..

— Патчах бла инаралны не башхасы барды?

— Патчахны башына кюрен тартылыб турады, дейле.

— Не-е?

— Патчахны башында алтын бёркю болады.

— Ол имбашында алтын кюлтелени кёрмеймисе да?

— Ала чынларыдыла.

— Эшта-эшта?

— Да къара..

— Тоба аста, эки чыны эки элни багъасы болур.

— Энди уа, кёзюн джумуб ачханы, саулай Къарачайны багъасы болуб турады.

— Алдайса?..

— Кёрюсе...

— Тейри, ол бизге бир затла этерик болур, сауутларыбызны сыйыртыб, аман къатынланы джыйгъанча, былайгъа джыйгъанды.

— Тохта, тынгылаб турадыла, — деб эки старшина ушакъларын бёлдюле. Олий Эмануелге эки къолу бла узатыб, тоз къабукъча чырмалгъан чыммакъ-акъ къагъытны берди. Ол Къарачай кечмеклик тилеб джазгъан къагъытлары эди. Инаралны бети джарыды. Ол сыртын тюзетиб, бойнун мийик окъа джагъасындан, тышына чыгъарыргъа излегенча, кымылдатды. Тегерегине къууанчлы къараб, суююннгенин джашырмады, Къатында абычаргъа кёзю-башы бла къагъытны окъу деб буюрду:

Его превосходительству Командующему войсками на Кавказской линии в Черноморьи и Начальнику Кавказской области Господину Генералу — от Кавалерии и Кавалеру Георгию Арсеньевичу Эмануелю от карачавских владельцев, ниже подписавшихся и от черного народа.

ТИЛЕК КЪАГЪЫТ.

1. Сизни уллулугъузну оноуна сыйына, бюкюнден башлаб, ёмюрюбюзде Эресейге бир затда да къаршыц бармазгъа сёз берибиз; сизге терсликери болгъан адамланы — къабартылыла дегенча, дагъыда ала кибик башхаланы, джерибизге къоймазгъа; Эресей тоханагъа хыянатсыз туругъа, бу сёзюбюзню антыбыз бла байларгъа, мындан алгъа сизден къоратхан затларыбызны — адам, мал, дагъыда башха затланы — хыянатсыз, ант этиб, къайтарыргъа.

2. Айтханыбызны кертилигини хакъы ючюн сиз излеген тёрт тукъумдан аманатла беребиз.

3. Бизни джерибизни юсю бла, Эресейге хата излеб, бизни къарыуубуз джетмезча саны болгъан къабарты аскер озса, бизни терслемигиз. Олсагъатлай биз аны сизге билдирирбиз. Биз аллын тыяллыкъ аскерни уа сизге иймегзе бойнубузгъа борч алабыз.

4. Эресейге бойсунган муслиманладан бизге гурушхасы, дауу болгъанла бла бизни арабызны неда бизге борчлары болгъан муслиманла бла бизни арабызда дауланы кесибизча шернатны джоругъунда къараргъа къоюгъуз деб тилейбиз.

5. Сатыу-алыу этер ючюн Гум сууну джагъасында Хахандукъ къалада аууштуруу джер ачаргъа, анда биз туз, темир, хапчюк, мюрзеу табыб алырча, бизни кеси кереклибизге Эресейге барыб керирча эркинлик да беригиз.

Бу башында джазылгъан бла биз, бютеу къарачай старшинала, бюгеу къарачай миллет, сизни бизден Онглулугъугъузну кечмеклигине таяна, баш уруб, тилейбиз: бизге къатылыкъ этмегиз, не джаны бла да бизни аягъыз, кечигиз деб.

Бу тилек кыагытны тюбюнде джер-джерде химит мерекебге сугъуб, бармакъларын кыагытха басханланы тукъумлары да джазылыб эдиле:

Олий — Кърымшаухал улу Ислам, Къоджакъ улу Мудор, Къарабаш улу Темрюк, Дуда улу Асланмырза, Къоджакъ улу Бекмырза, Къарабаш улу Джанхот. Боташ улу Ибрахим-хаджи, Дуда улу Наны, Къарабаш улу Басият, Къоджакъ улу Таумырза.

Эмануель кырачай келечилени тилек кыагытларыны магъанасын тылмачына эки кере кечюртюб тыпгылады. Сора эрлай алайда огъуна кыагытчысына джаз деб буюрду:

1. Карачаевцы признают себя подданными русского царя.

2. Они сохраняют свое самоуправление во всей его неприкосновенности и право — разбираться в своих делах по шарпату, или по народным адатам, согласно их обычаям.

3. Податей они не платят, но, по требованию русских властей, должны выставлять во время экспедиций известное число конных, хорошо вооруженных всадников и давать подводы за условленную плату. Возвратить все убытки.

— Тейри, аллы бие болса, арты айгъыр болур денгей, бу бара баргъанда бир затла кёргюзмеге эди бизге, — деб шыбырдады Къарабаш улу Джанхот кыатындагыны кыулагына.

— Алай кыйгъанына да табу эт, — деб сёзюн бёлдю аны онг джанында сюелген Кърымшаухал улу. Джанхот экинчи джукъ айталмады.

Инарал айтхан тёрт белгили бий юйдегиден аманатла бериб, джесирлени кыайтарыб, дагыда башха затлада да келишиб бошагъандан сора, ичи кюе тургъан олий тезалмай, басылгъан ауаз бла инаралгъа былай айтды:

— Билемисиз, инарал, — деди бойнун аны таба бургъанлыгына, кёзюне кыарамай, Минги Тауну табырларына джол табмай, Къобан ёзен бла келебиз десегиз, бюгюн да Ташкёпюрден чыгълмай турлукъ эдигиз.

Инарал, бек эс бёлюб, тынгылады, алай а олийге джууаб бермеди. «Кёрюрбюз, кыаушалгъанланы джаплары ичинде кълса кёкюреклери кёкге джете бир болуб кыалады», — деди ичинден Эмануель. Ол кюн огъуна ызына кыайтыргъа ашыгъа. Кырачай келечиле тургъанлайларына, инарал аскерине буйругъун окъуду:

ПРИКАЗ

в войска, находящиеся при покорении Карачая.

Октября 30-го дня, 1828 г., № 1.

Термопилы Северного Кавказа взяты нашими войсками и оплот Карачаева у подошвы Эльбруса — разрушен.

Труды ваши, храбрые товарищи, усердие к службе проложили путь к сердцу Кавказа. Карачай покорен навсегда. Страшными и отважными явились вы перед лицом неприятеля и термопилы Северного Кавказа не противостали вам, рассеялись и этим снискали спасение. Карачай покорен и новые подданные Великого нашего Государя благодарны за великодушную пощаду.

Вижу, храбрые товарищи, что не вам могут подлежать горы неприступные, пути непроходимые. Скажу волю императора и препятствия исчезают перед вами. Заслуги ваши смело, свидетельствую перед Государем императором, и кто достойный из вас, не обойден Его милостию.

*Подлинный подписал:
Генерал от кавалерий Командующий Кавказской линией...*

Андан арысын олий эшитмеди. Эмануель кёкде учуб баргъан къушха къарагъан сабийча, эсинде биягъы Минги Таугъа къараб. къууанчлы ышарды. Алгъынча тюл, былай кёлю кенгиб, къаныб, муратына джетгенин эти-джени бла сезе.

— Джюйюсхан Кърымшаухал улу! — деди инарал эрлай олий таба бурулуб, тюрсюнден къууанчлы къаны къачмай, сиз муслиман диннге къайытхынчыгъызгъа, къайсы диннге таянгансыз?

— Бююн да бардыла Тейриге таянганла. Джухил ышанларыбыз да болгъанды. Ташлагъа тереклеге таянабыз. Кёкде уа танг ырына. Тейри дейбиз биз анга. Бусагъатда да ол бизни ауузубуздан тюшмейди. Биринчи аны атын айтабыз.

— Ташлагъа... Минги Тауугъузгъа уа?

— Ол антыбызды. Аны эсинде тутхан ызына къайытмай къалмайды. Ол бизни не пелахдан да сакълагъан дууабызды. Бу джолда да болушду, — деб башын энишге ийди олий.

— Сора мен да къайтырыкъма сизни динигизге, Тейри унаса, — деб, биягъынлай эсине Минги Таугъа къууанчлы къарады инарал. Сора эрлай олий таба кескин бурулуб:

— Багъалы бий, сизде аны башына чыгъуучу устала бармыдыла? — деб сорду.

— Айхайда! Хар юйде бир таулу табарыкъсыз,

джюйюсхан инарал. Аны башына чыкмагъан таулу кесин эркишиге санамайды.

— Манга керти уста керекди. Тауну тегерегинде, сиз кесигиз билгенли, джашайсыз. Ма ол деб айтханыгызыны аллыкма. Былай ким да ышанырча.

— Сууну кечюуюн джагъасында джашагъан биледи, дейдиле бизде. Бизни джерибизде орналгъан тауну башына да тышындан келиб киши да чыкмайды. Кесибиз чыгъабыз, — деб эсине нени эсе да тюшюрюб, бармагъын ёрге элтди олий. Инарал анга, эс ийиб, тынгылады.

— Сизни санау бла, Исса файгъамбарны туугъанындан санау бла, 1395 джыл Асхакъ Темир Тохтамышны къаушатханында, 1396 джыл таулуланы тюб этиб, Минги Тауну башына гяуурланы артын этер ючюн деб къаст этиб, эки кере чыкыгъанды дейле, анга ийнаныргъа боллукъ эсе.

Инаралны кезлери джылтырадыла. Бети джарыды.

«Аллах айтса, мен келир джыл экспедиция къурамай къоймазма», — деб олий таба бурулуб: — Джюйюсхан Кърымшаухал улу, сиз келир джылгъа манга былай бир джарагъан керти джол уста табчыгъыз. Мен тюбюнден кезюлдюреуюк быргъы бла къараб тургъанлайыма, ол джур эчки къая башына чыкыгъанча, ол эки башлы акъ чохлауну бир тѣппесине чыгыб тюшерча.

Олий, сагъыш этиб, эсинде талай ётгюр эркишн тюрсюнню бетине къарады. Алай а, джел ургъанча, бары да думп болуб, Хачир улу Хыйсаны бетине кескин къараб къалды.

— Барды, аллай адам барды. Хубийлары бла хоншу тийреде Хачир улу Хыйса деб аты сау Кавказгъа айтылгъан джаш барды. Бизни Боташ деб, джелаякъ Боташ деб, бир ата-бабабыз болгъанды. Анга ушайды Хачир улу да. Залим джюрюйдю.

— Былайда джокъмуду ол? Кёрюрге сие эдим.

— Ол аллай бир тири адамды, аллай бир дженгил джюрюйдю. Къараб къарагъынчы этерин этиб сирелгени ючюн атына да Хыйла Хыйса дейдиле. Хыйла деб да къоядыла кёбюсуне, — деб, башын ёрге ёхтем тутду олий.

— Хыйла! Къалай сейир атды. Аллай атны алай бош атарыкъ тюлдюле да? Хыйла! Джылы келген адаммыды?

— Огъай, джаш адамды...

— Тауну башына ненча джылында чыгыб башлагъанды?

— Тиш айландырыб башлагъанлай, биринчи кере атасы бла чыкыгъанды. Энди уа азыгъын ары чыгыб ашамаса, ичине джукъмайды, — деб ышарды олий.

— Аперим, Хыйла, аперим. Джелаякъ Хыйла...

Мен а бир джашагъан адам болур деб тура эдим. Джаш болгъаны игиди. Хы, джелаякъ Боташ деб ангамы айтдыгъыз?

— Огъай, Боташ деб бир деулюбюз болгъанды. Анга айтхандыла Джелаякъ деб. Бу андан да залимди. Хыйла деб бош айтмайдыла да? Лагъымчы дегенликлериди. Дунияда бир адамны кѣлюне келмезлик озгъун ишни этиб атханы ючюн, хыйла кючю болур деб, ишекли болуб атагъандыла Хыйла деб, — деди олий.

— Бий, мен санга ышанама. Биргенге алыб келирсе да? — деб, тенгини кѣзюне къарагъанча, олийни кѣзюне ышангылы къарады ийнарал.

— Джаныбыз сау болса, — деб джууаб берди олий.

* * *

Эртденбла эртде Дебош уугъа Садырла таба кетди. Бара-барыб, бурунгу оюлгъан мекамла бла, къуруда этиучюсуча, адам бла сѣлешгенча, сѣлешиб, салам бере джолукъду. Аланы ташларына кеслерин ышыб, иссилей тургъан эчки сюрююню кѣрдю. Джабагъы артыб, джюплери кюнде джим-джим джылтырагъан семиз эчкиле кимни да сейирсиндирлик эдиле, алай а Дебош, кѣбно кѣрген къарт уучу, сюрюулеге биринчи кере джолукъмай эди. Ол себебденми эди, огъесе эсин башха затхамы ийди, ышаннга салыб, бир кийикни да атмады. Оюлгъан къалаланы биринчи кере кѣргенча, акъыртын барыб бирини къатына сюелди. Эчкиле андан юркмелле. Кийик эчкиле. Зыбыр къоллары бла къаланы ташларын сылай ахсынды. Барыб бир тѣртгюл къанга ташха олтуруб, кюнде, джылына келиб, къалкъыб къалды. Эчкиле анга арлакъдан сескекли сейирсиниб къарай туруб, бир кесекден, неден эсе да юркюб, кетдиле. Бир сары зырма джюнюлю эчки уа ташха бегиниб тыпырдады. Аны къымылдагъанына къарт илгениб уянды. Шкогун

джерлей келиб, бегиниб тургъанын кѣргенинде, джазыкъсыныб, тиймеди. Шок атмагъанлай да, узалыб бойнун тартыб къояр мадары бар эди, алай а...

«Тоба аста, илгениген сабийни кѣзлерича, ол кѣзлеге бир къара... Ай жарлы сен, барыб былайгъа да къалай кирдинг? Ол Адурхайны асырагъан эчкини да бегиниб тургъанлайына табхан эдим. Энди уа къайдады жарлы бала?..»

Эчки юркеге умут этди, алай а аны къаты къучакълаб тургъан ташла, орнундан теберге къоймадыла. Кийик, амалсыз болгъанын сезгенинде, къартны кѣзюне умутлу къарады. Дебош аны таш къабхандан бошлаб:

— Бар, хариб, бѣрю азыгъы болма. Сюрюююгю джет! Сен кетгенлейинге, Адурхай келсин, — деб сыртындан сылаб ахсынды.

Бир такъыйкъаны эчки, орнундан тебелмей, симсиреб турду. Қарт аны джигейине тийди. Алаймы этди, тѣрткюл-тѣрткюл чынгаб, думп болуб кетди кийик эчки.

Дебош, шкогун бойнуна атыб, къуру къоллары бла ызына айланды. Энишге эниб келе, Чара кѣл таба бир атлы келе тургъанын кѣрдю. Къолу бла кѣзлерин кюнден джаба, джити къарады.

— Кимди экен? Ол ит болурму! Тейри, олду! Тамам да кесиди, майна, силти хызенча, ат белинде да джатлама болуб барады...

Қартны джюреги ол ташлагъа бегинген эчкини джюрегича урду, — Олду, итден туугъан ит!.. Ненча адамны джерге кѣмдюрдю, ненча юйге къыйынлыкъ салды. Ол болмаса, не тюрк, не Порта боллукъ тюл эди. Инарал да къазауатсыз, къонакъча келиб къаллыкъ эди. Инарал Шахбускойча. Адам къан орнуна къонакъгъа кесилген къурманлыкъны халал къаны тѣгюлюк эди. Бюгюн инарал келмесе, биз тамбла анга кесибиз тилекчи болуб барлыкъ эдик. Басхандан, Чегемден ненча кере баргъан эдик. Биз да инсанбыз, алай а азбыз. Джакъ керекди. Этегинги тюбюне джый деб барлыкъ эдик, тейри. Ол ит а, ары айлан да Тюркге шеждеге бар, бери айлан да бизни алда, къан тѣкдюрдю, итден ит туугъан!..

Олду... Мен аны бусагъат, — деб, сыртында шкогун къолуна алды, бир такъыйкъаны кѣлю бармай, ишекли болду. Башха адам эсе уа? Бир гюнахсыз?

Огъай, олду итден туугъан! Эки джаныны къанын да сени къанынг бла джууайым...

Шош ингирни шкок атылгъан таууш бузду. Кёлни башы бла бара тургъан ат юркъю. Юсюнде адамы, къаядан кетгенча, топ деб, барыб кёлню мийик джъасындан тюшюб, суугъа кёмюлдю. Суу андан джий-иргенгенча, кёмюклениб, төрт джанына къачды. Къаяла, табалагъанча, зангырдаб, кёк хыны кюкюргенча болду.

— Дунияда адамла бир-бирине талпыб джашар орнуна бир-бирин ёлтюрөдиле, — деб ахсынды Дебош, шкогун, терслик анда болгъанча, бир джанына быргъай.

Оразны илгиздик аты юйге келмеди. Кийик болуб, къача барыб, къайда эсе да джокъ болуб къалды. Бёрюмю ашады, джолоучу тюбөб, адежде тутубму кетди. Киши да билмейди... Аны, Оразны, джылауун да элде киши этмеди, юйдегиси болмаса. Ол кюнден башлаб, Чара кёлню сууундан адамла ёнгеледиле. Андан киши малына ичирмей тебрөди, атларын да джууундурмай эдиле кёлде. Элде Чара кёлге Харам кёл деб атадыла...

1829 джыл. Джазны бир чууакъ кюню. Кърымшаухал улуну юйю таба къабыргъасы бла омакъ джюрюген акъ бешлини белинде орус абычар, аны сол джанында да таулу атчысы, кескин бурулдула. Арбазгъа джетерге, абычар атындан секириб тюше, атчысына джюгенни узатды. Къабакъ эшикледен киргенлей, черс бере, бийге къагъытны узатды. Бий, ичинден сескекли болгъанын сездирмей, абычаргъа джити къарай, эрлай къагъытны ачыб къарады. Патчах мухурлу кёксюл къагъытны ичинде орусча, тюбюнде да араб харифле бла тюркча джазылыб эди. Бий аны къайтарыб окъуй, кёзю-башы джарыб:

— Ичкери кир, багъалы къонакъ, — деб абычарны юйге чакъырды.

Ашаб-ичиб бошагъандан сора:

— Айыб этме, джууабын къачан къайтарлыкъ-ма? — деб сорду олий.

— Мени бла! — деб кескин айтды абычар.

— Бюгюн-бюгече къайтырыкъ болмазса?

— Тамбла эртденбла.

Олий, башын энишге ийиб, сагъыш этди:

«Басхандан Мырзакъул келир. Малкъардан Абай улу, Чегемден — Малкъарукъ улу... Алагъа уа билдирейим... Хыйса бир джары думп болуб кетмесин ансы», — деб, кезюне Хачыр улу Хыйсаны кёрюзюб, ышарды. — «Тоба аста, Хыйла деб къалай таб атагъандыла. Джур улакъ къая ранны башына чыкъгъанча, чыгъыб кетеди тау башына. О-о, инарал тюшюнде да кёрмегенди аллай устаны. Аперим Хыйсагъа. Хыйла Хыйсагъа! Тамам да алан юзюкдю. Ол Чынгыз бла кюрешген Къачырны урлугъунданды. Ётгюр, алай а сабыр, деменгили. Ашыгъыш джюрюгенлигине, басар джерин билиб атлайды. Аперим. Аны алыб барсам, инарал анга тенглик этер адамны бу тегерекде табаллыкъ тюлдю. Игитда, сууну кечююн джагъасында тургъан биледи. Хыйсады инаралны келюнс джетериклени башчылары...

* * *

1829 джыл. Июлну джыйырма бла бири. Чууакъ кюп. Джер юсюнде джаны болгъан бюгюн бирден тилленгенча, тегерекде былайда ёмюрде эшитилмеген тилледе сёлешедиле. Урушхан-туйюшген джокъду. Сёлешген бары кьууанчлы, ёхтем сёлешеди. Хар сёз ахыр сёз болгъанча, сагъыш этиб, ойлашыб, бирден талпыб, сукъланыб сёлешгенча кёрюнеди. Дуния былайдады дерсе. Тогъуз джюз аскерчи. Эки залим тоб. Алты джюк туюе. Джюк атла, къадырла, джерден кёкге джетер кибик, бир узун тизилиб, Балыкъ сууну башында Ташкёпюр элге кирдиле. Ол элде бу тамашадан уллу тамашаны таурухлада да кёрмегенлери себебли, андан башха затны юсюнден сёлешмей эдиле.

Эртденбла, тейри джарыкъ башланы кызартханлайына, инаралны адамларыны бир бёлеги джолгъа чыкъды. Аскер, тобла, туюеле, джюк атла, къадырла элде къалдыла.

Эмануелни тегерегинде инаралла, абычарла, Кърымшаухал улу Ислам, Орусбий улу Мырзакъул, маджарлы алим Бессе, итальян суратчы Иосиф Бернардацци, алимле Купер, Мейер, Ленц, Менетрие, абычарла, джол устала...

Дебош бла Бештауну къатында уа Хачыр улу Хыйса, Хыйла Хыйса.

— Эшитемисе, улаи, сенден алгъа тауну башына чыпчыкъ учуб чыкъса да, эшитмеген эдим деме, — деб кёл этди Дебош.

Хыйса, ышарыб, ышаанганынга ийнап дегенча силкди башып.

— Игитда дейсе. Хыйла деб бошму атагъанбыз. Кюн таякъдан дженгил чыгъар Хыйса, къоркъма, Дебош, — деди Бештау да.

— Айтханынг джетсин, — деб, къысха сёз бла ушагъын тауусду Дебош.

Минги Тауну этегинде, юсю-башы дуу джана тургъан инарал залим къарамын аны чыммакъ тѣппесине силдей, къачан эсе да Кавказны джарым патчахына ийген письмоларыны биринде джазгъанын эсине тюшюрю.

«... Кроме того на их земле находится Исполин, белая мантия которого не дает мне покоя...»

«Я сорву твою мантию, Исполин! Я обвенчаю тобой чалмой свою славу», — деб ёхтем ышарды.

Эки имбашын да бирден ыартына силкиб, сыртында аркъалыгъын ызына силдеб, къатында инаралны къолундан мюйюз маталлы бир затны алыб, ауузуна тиреди. Бютеу джашауун бюгюн ючюн асыраб тургъанча, кёлюп къандыра, къууанчлы ауаз бла:

— Джюйюсханла! Сыйлы джюйюсханла!

Эресейни къудретли императору Николай Павловични сыйы бла башлайбыз бу ёхтем ишни!

— Ура! Ура! Ура-а! — деб, бѣрклерин кѣкге атыб кычырдыла аны тѣгерегинде уллу-гитче чынлыла бары да бирден.

— Джюйюсханла! — деди дагъыда инарал, алайда къошакълы тебджилдей. — Джюйюсханла! Бу залим тауну башына керти эрле чыгъаладыла. Бюгюнча джыйын а муну этегине ёмюрде да джууукълашмагъанды. Олсебебден, бюгюнден башлаб санарыкъбыз Минги Тауну башына биринчи чыкъгъанны. Бюгюндю аны ёхтем тѣппеси адам аягъыны тюбюне тюшери. Алай а ол аны учуз этмейди. Адамгъа бойсунган тау джитини сыйы андап да бек ёсед!

Тауну башына биринчи чыкъгъанынга — биринчи ёч! Тѣрт джюз сом ачха! Экинчиге — эки джюз сом! Аллах бла! — деб, шокла атдырыб, уллу къууанч тауушла этдиртди кёлю кѣлтюрюлген ёхтем инарал.

Джыйын, алларында — Хачыр улу Хыйса, тау таба таукел силкиниб, тири-тири атлаб, ёрге бурулдула.

— Эй, малкъарлы, сен ары чыгъа да, амманы мамукъ төсеге дей да булутлагъа чынгай юренгенге, энтда барырма эдинг? — деб накъырда этди Мырзакъул Абай улугъа.

— Эшта-эшта, къарацайцыла этгендиле алай. Бизде амма демейдиле, ынна дейдиле.

— Къарацай таба чынгасаыг, къарацайча айтырыкъса да? — деб кюлдю Мырзакъул.

— Тохта, ол барыугъа къарачы! Олий, майна сени джашынг! Хыйла деб сиз анга бош айтмайсыз. Къара сен анга, тели къарацайлыгъа! Тейри, бу затла этеклерин сюйрей, аны ызындан баралгъа эдиле, — деб ышарды Абай улу.

— Аперим! Ай, сени тенгли болуб бир къалыр эди! — деб джюреги тишледи Дебошну.

— Тейри, Дебош, энтда, былай бир силкинсенг, аны озарыкъса, — деди Бештау, Хыйсадан кёзюн алмай.

— Э-эй, къарнаш, ол желаякъды, мен а ташаякъ. Кёзюм джылтырагъанлыкъгъа, ётюм джетмейди. Ол а учду да кетди. Кёресе баргъаны!

— Да-а, — деб сукъланды Бештау, таугъа ёхтем атлаб баргъан джашыны ызындан къарай, — Эсингдемиди, биз да алай бара эдик да?

— Ол заманла энди тюшледе, таурухлада. Биз да ныгъышлада тобукъларыбызны джылыта, — деб ичиндеп ахсынды Дебош.

Хыйса джыйынындан узакъгъа айырыла башлагъанын сезиб, ызына ышарыб къарады. Дуния анга ышаргъанча кёрюндю.

— Алан, сен аякъларынгы сюйреб келме. Биринги кёлтюргюнчюнге, бирич бёрю алыб кетерикди! — деди ызындан келгенге Хачыр улу.

— Эй, сен бу затладан къачыб бараса. Кёрюрсе бу бабасланы бурушларындан къанлары келсе, манга джюк боллукъдула. Сен а, башынгы алыб, джортуб бараса, — деди Сары. Хыйса аны айтханын эшитмеди. Аллына таукел атлаб, арада сёзлери кескин эшитилмезча айырылды.

— Эй, къарнаш! Эслеб атла! Сен ауузунг къургъакъсыгъаны сайын ары бир чыгъыб энесе, дейле. Биз а, кёресе, къаргъа батыб къаллыкъбыз! — деб кюлдю Хыйсаны ызындан маджарлы Бессе. Хачыр улу аны эшитмеди.

— Эй, эгечдеп туугъан, талагъынг эртде тургъанды. Алай этсенг, Хыйла ызына къайытыб, башлыгъыны чунгуруна олтуртуб, сыртына байлаб кетерикди. Дагъыда ата-бабам таулула эдиле, дейсе.

— Къарнашдан туугъанма! Эгечледен туугъанланы ма быланы ичинде изле! — деб кюлдюрдю Бессе. — Мен сизни бла ары къайдан барайым? Былай, ол Хыйланы ызындан къараб, кёлюю бир къандырайым! Ол а мени ючюн ол къара суудан бир уууч ичсин!

— Болсуи, къарнаш! Ызындан джеталсам, айтырма. Ол къайтыргъа доммай уча этиб турурсуз! — деб, муджурасы бла хауада, алгъа деген белги этли Сары.

— Тейри джол берсин! — деб Ислам бла Мырзакъул бир-бирлерине къарадыла, Хыйса квалгъанладан алгъа узайгъанына къууана.

Сары, ашыкъмай, адеж бара, ызына да къараб, квалгъанланы джокълай, кюн кыза башлагъанында, арлакъгъа ётюб кетиб, онгсуз болгъанланы тохтатды. Хыйса, аланы кёрюб къайгъыра, ызына чабыб тюшюб, муджурасын ёрге кёлтюрюб, орусча «устой!» — деб кычырды. Башларын ёрге этиб, не болгъанды деб сескеклендиле, арыб онгсуз болгъанла, солуууларын кючден ала.

— Бетлеригизге шкок от джагъыгъыз! — деди Хыйса, тюбюнден къарагъанлагъа Минги Таупу кесича хурметли кёрюше. Адамла ууучларына шкок отпу алыб, бетлерин ышыкъгъа тута, джакъдыла. Чыммакъ-акъ кърны юсюнде къап-къара бетле джарашмадыла, алай а бир кесекден, юренчек болуб, джукъну да эслемегенча, башлары къайгъылы болдула. Хыйса, айтырымы айтдым дегенча, ызына бурулуб, джолуна кетди.

— Ол барыугъа бир къара! Эки кьолундан экеулен алгъа тартыб, ючеулен да сыртындан тебериб баргъанча барады! — деб сейирсинди Мейер. — Мен айланган джерде аллай тириликге джолукъмагъанма. Отду, отду.

— Мен а учуб чыгъарыкъма деб тура эдим. Энди уа аны ызындан къараргъа да джетмейди болумум, — деди, ауур солуй, Иосиф Бернардаци.

— Ол Хыйлады. Анга шайтан-джинн болушады. Эриксе, чыгъыб да келеди ол тау башына. Бюгюн инарал ёч да барды. Тёрт джюз сом! — деб кюлдюрдю Хыйсаны ызындан амалсыз къараб тургъанланы Сары.

— Ма Янош, бусагъатдан джетиб, аны шайтан

таягъын алыб, учуб кетиуюн кёрюсюз. Эрлай Авропасына тюшюб, ох деб къаллыкъды, — деди Ленц, Бессени къозгъай.

— Огъай, ингилзчилени къюуб, къалай кетейим! Не десенг да мен къонакъбайма. Ата-бабамы мюлк джериди Къарачай, — деди Бессе.

— О-о-о! Былайдан ызынга тюшсенг, андан уллу мюлк табыллыкъ тюлсе, маджарлы, — деб къюдюрдю барысындан да бек абызырагъан Иосиф — сизге ышаныб, къошулгъан эдим, эрлай ызыгъызгъа къайтырыкъсыз деб. Сиз а Хыйсагъа эришебиз деб, эшигимиджабыб къойдугъуз.

— Джюйюсханла, ызыбызгъа къайтайыкъ. Сабыр-сабыр къайтмасакъ, сал болуб тюшерикбиз, — деб сескелендирди Ленц. Ол айтханнга разы болалмай, алгъа атландыла. Талай заманны барыб, алты сагъатлыкъ джолдан сора тауну къарлы белине джетиб, бир зугул деппанында тохтадыла. Деппаны юсю табхырладан, ауузлары ачылыб тургъан ууакъ бугъойладан толу эди.

— Былайда бир кесек солуюкъ, — деди Купер. Кече къалырча бир ышыкъ джер табалмазмы эдигиз? — деб сорду ол Сарыгъа.

— Къая тюбю ышыкъды. Биз алайда къалыучанбыз, — деб Сары Яношха къарады. Ол аны сёзюну орус тилге кёчюртюб, къууандырды.

— Ашхы, элтигиз алайгъа. Эртденбла эртде уа, кече эки-юч сагъатдан артха къалмай, джолгъа чыгъаргъа керекбиз.

— Биз былайда арыб солумаучанбыз. Кесибиз, эригиб. Танг атмай кетиб, ингирге ызыбызгъа къайтыучанбыз, — деди Сары Куперге. Къатларындагъы аны джууабын, кёчюре, кесинден былай къошду, — Джюйюсхан, бу эки джаш Минги Тауну эки джитисинде туугъандыла. Бири Учкуландан, бири Басханданды. Кюн бизден чыгъады деб бири, бизден батса, барады сизге деб да бири. Чамчыладыла, таулула тюлмюдюле. Тюбюнде кийикни ёлтюрюб чыгъадыла да, былайда уча асыб, кетелле, экиси эки джитиге чыгъыб ызларына къайтыргъа, ашлары да хазыр. Ашайиче, мурукку эте къалыб кетедиле былайда. Минги Тауну эки джанындан эки таулу бир-бирине джолукъсала, чамлары таудан уллу болуб кетеди.

— Артыкъсыз да Сары бла Хыйса тюбешселе, — деди Иосиф.

— Да ма аны ючюндю таулуланы кѣб джашагъанлары. Къытайлыла, адамла кюле-кюле джаш боладыла, ачуулана — къарт боладыла деб бошму айталла? Ингилизчиле къууана билмейбиз. Къууанч къартны сабий этеди. Джумушатыб, халал, ѳтгюр этеди. Биз а бузлаб турабыз, — деб ахсынды Ленц.

— Тюз айтаса, джюйюсхан, тюз айтаса. Ингилизчиле таякълача сирелиб турасыз. Биз а, итальянчыла, къууанчны тырнакъларыбызны учу бла да сезебиз.

— Бизникиле ачуулана билмейдиле. Къартая башласала, эрлай, чабыб барыб, тауну тѣппесинде къара суучукъдан уртлаб тюшелле да, джюз джылгъа къол салыб къоядыла, — деб кюлдю Сары.

— Алай дегенинг? — деб ангыламады Купер.

— Бизде айты барды. Минги Тауну башында не джай — не къыш бузламагъан къара суу барды, дейдиле. Андан ичген джюз джыл джашайды, дейдиле, халкъда.

Купер, тѣгерегиндегилеге къараб, имбашлары бла мен эшитген зат тюлдю дей:

— Тауну башында не джай, не къыш бузламагъан къара суу? Сора анда джайы-къышы бармыды?

— Айхайда! — деди, сѣзге ашыгъыш къошулгъанына тартына Сары, — джай кюп тийиб турады, къышда боран боранлаб, эки къолунгу эки джанына этсенг, бармакъларынгы кѣралмайса. Юсюнгу къар басыб, бир такъыйкъаны орнундан тебмей турсанг, кесинг да бир къар тѣбе болуб къаласа.

Алим анга сейирсиниб тынгылай:

— Ненча кере чыкъгъанса сен бу тауну башына? — деб сорду.

— Мен джай чыгъама. Кѣлюме келгенни айтама.

— Биринчи кере къачан чыкъгъан эдинг?

— Онтѣрт джылымда. Хыйла уа сабий заманында огъуна чыкъгъанды.

— Кесинг джангыз?

— Уллу къарнашым Бѣрюкъан бла, — деб джерге мыдах къарады Сары.

Купер джунчуб:

— Аны да алсанг а биргенге? — деб, тѣгерегиндегилеге соруулу къарады.

Сары, башын андан да энишге этиб, ахсынды. Ленцни къулагъына Янош нелени эсе да шыбырдады. Ол да Куперге: «Къарнашы Хасаука урушда ѳлгенди.

Соруб, эсине салмагъыз, джюреги кыйналлыкъды»,— деди.

— Кеч, Сары, кеч. Мен терсме... Адам алкынчы кеси кесин хорлай билмейди... Дунияны юсюнде андан уллу джигитлик болмаз,— деб къашларыи сагъышлы туюдю алим.

Бессе Сарыны кѣлюп басаргъа деб:

— Къарнаш, мен ата-бабаларыбызны таууну башына чыгъалмасам, ызыма кыйытырыкъ тюлме. Хомух болуб чѣгелеб къалсам, ауушладан атланы ѳт-дюргенча, Хыйла бла сен мени джамчыгъа салыб чыгъарырсыз тауну башына. Болсунму?

Ызына кесим тюшерме. Тѣнгереб тюшсем да.

— Тюбюне тюшгенден эсе, башына чыкыгъан тынчды,— деди Сары.

— Эртден ингирден акъылман дейдиле орусда, солуюкъ,— деди Купер.

Сары аланы къая ышыгъына элтди...

Экинчи кюн июлну джыйырма бла экисиинде кечени тюз арасында Сары адамланы уятды.

Ай, кѣм-кѣк кѣкде, былай узалсанг, джетерча кѣрюне, къарны джумушакъ джарыгъы бла джылтырата эди. Тѣгерекге къарасанг, адамны эсин къозгъагъан бир тукъум бир ташатын зат аллынгы сакълаб тургъанча кѣрюне эди. Кюндюз—эшитилмеген бир тауушла да, тау тауну тебергенча, эшитиле эдиле. Тѣгерекни басыб тургъан тубан бир затны джашыргъанча кѣрюне эди, алай а башындан къараб тургъан толгъан айны къууаты адам джюрекlege къоркъуу салдырмай эди. Кѣк кѣм-кѣк эди. Джулдузла да энишге-энишге салыныб, узалыб алама десенг, къолунг джетерча.

Бир кесекден тубан энишге джолоучуланы бутларына чырмала келиб, кыйры эсе да сыбдырылыб кетди. Табхыр, къараб-къарагъынчы джим-джим джылтырады. Тюбюнде сынджыр таула кѣз алдай, ачылдыла. Кѣкде-джерде да болмагъанча бир тукъум бир сейир бояулу дупия ачылды.

Джолоучула бир-бири ызларындан тизилиб, узун созулуб бара, бирде да айланч-буйланч эте бара эдиле. Къар джумушагъынчы чыгъалсакъ деб, ашыгъа, тамам сылыт болуб, юч-тѣрт атламдан бир солуй эдиле. Солуб кюрешгенликлерине, ичлерине хауа бармагъанча тунчугъа эдиле. Джюреклери къаты уруб, къанлары кѣлтюрюлюб, эринлери отда кюйгенча, шиджиле

эдиле. Кёзлери асры кьамагъандан джукъ кёрмей эдиле.

— Бетигизге шкок от джагъыгъыз! — деб, ызына бурула, джалыныб айтханча, тилеб айта эди джол уста, Сары.

Башлары тегерек айланган талай адам, алларына атлайлмай, солур мадар деб, кюн иссиде юзюлген зыка саптагъайлача, мууал болуб алларына атлайлмай башладыла. Сары аланы бир мазллы кьара кьотур кьаяны тюбюне бурду. Бир кесек солугъандан сора, Купер, башы тегерек айланыб, кёлю бокъланыб, ызына кьайытыргъа разы болгъанын билдирди.

— Хыйса кьайдады экен? — деб сорду Янош.

— Аны энди джел да джеталмаз, — деб ахсынды Сары.

Янош, Ленц, Мишин деген кьазакъ, тирилиб, алгъа силкиндиле. Алай а, бара-барыб, ала да атлайлмай тохтадыла. Алгъа бир атлам да эталмай, тауну эки джитиси айырылгъан сыртында тохтадыла.

— Ай медет, келген эдигиз да келген эдигиз, — деб джарсыды Сары, алай а, Ленц бла Мишинни бетлери-кьутлары кегериб, онгсуз болгъанларына ишексиз болгъанында, терен ахсына, ызына бурулду. Хыйсаны ызындан сукъланыб кьарай: «Бу затла болмасала, мен да аны тенгли барлыкъ эдим», — деб джарсыды, дагъыда бир кере сукъланч кьарамын Хыйса таба силдей.

Хыйса уа, тохтамагъанлай чыгъыб, Минги Тауну кюн чыккыганда тѣппесине ёрлеб башлады. Кёб турмай тауну тюз тѣппесине чыгъыб, таш кьалаучукъ этиб, кьолунда таягъын аны ортасына чанчды. Башлыгъыны чунгуруна да эки ташшы салыб, джангызгъа барыргъа кьорешиб, эрлай ызына бурулду. Джюреги, асры кьууангандан гып-гып деб ура, ёмюрюнде сезмеген бир затны сезе, учуб баргъанча, ызына эниб башлады.

Инарал Эмануель Купер берген Доллондов быргы бла кьараб, Хачир уллуну тауну тѣппесинде тепсей тургъанын кѣргенинде, джюреги тишледи. Бети дуу джана, кёзлери джилтинлене.

— Салют, салют! Шкокланы атыб сыйлагъыз сейир хорламыбызны! — деб кычырды, быргыны кёзлериинден джыртыб алгъанча бир джанына эте.

Олсагъатлай тау тегерегин шкок атылгъан таууш толтурду...

Инарал, ийнанмагъанча болуб, быргъыны энишге этиб, тауну башына къууанчлы къарады. Джюреги тишлей:

«Шимал Кавказы ёхтем тауун да алдыкъ! Ёхтем тауун!.. Мен тюл, кесини уланы, тауну ол джанындан бу джанына келиб, башына чыкъды... Сууну кёчююп джагъасында джашагъан биледи дейдиле ала», — деб, башын энишге сагъышлы ийи къууанчлы инарал.

Минги Тауну башына чыкъгъан джаш, ызына эниб келе, тегерегине ёхтем къарай, сабий заманында биринчи кере келгенин эсине тюшюрдю. Азаудан башлангъан эди ол кюн джоллары...

Алайда, басханчыла, къарачайлыла да джыйылыб, къурманлыкъ этиб чыкъгъан эдиле. Адамла бир акъыртын баргъанча кёрюне эдиле Хыйсагъа ол кюн. Чабыб алгъа чыгъары келе эди, алай а уллу къарнашы апы бошлаб къоймай эди. Бюгюнча, июлну арт кюнлери эдиле. Кече арасында чыкъгъан эдиле джолгъа. Алгъа бир суукъ эди, джел да бар эди. Юч сагъат чакълы бирни ташлы джолчукъ бла баргъан эдиле. Бара-барыб бир къарлы тюзге чыгъаргъа, кёз алларында кём-кём кёкге тирелиб Минги Тауну эки чыммакъ тёппеси джылтыраб, кёзлерин къаматхан эдиле. Алайы Уллу Азау бла Гитче Азауну арасы дуппур эди. Андан ары учу-къыйыры болмагъан къар тюзле эдиле. Кюн кёзлерин кесгенча этиб, ачаргъа къоймай эди. Арыгъан адамла инджилиб, алджагъанларын джашырмагъанча кёрюне эди Хыйсаны кёзюне. Иссиден исси бола, адамла да джылы кийимлерин тешерге излегенча кёрюне эди. Бу иссиде къар эримей къалай турады?» — деб келген эди джашчыкъны кёлюне. Бугъойланы юсю бла чынгай, тюблеринде суула шоркъулдаб баргъанларына сейирсиниб, аладап узалыб ичери келе эди Хыйсаны, алай уллу къарнашындан эркинликсиз уф дерге да мадары болмагъанын сезе, кёзю къарагъан затны кишиге билдирмей, бара эди. «Башына чыкъсакъ, къара суудан ичерме, бу суулукъчугъум бла бирни да Дебошха элтirme», — деб джанында багъыр суулукъчукъгъа къолу бла тийиб кёрген эди, тюбюнде суула шоркъулдай тургъан буз джарылгъанлагъа къарай...

Арыгъан адамла хабджюклерин элтелмегенча кёрюне эди, бетлеринден терлери къуюла, сыртларындан чыкъгъан исси тылпыу тютюнлей эди. Қъараб къарагъынчы, тегерекни тубан басыб, ачы суукъ кюч-

леб кьоя эди. Не да былайда башха тюрлю эди: сууукъ да, хауа да, кюн джарыкъ да... сезим да.

Бара-барыб бир ышыкъ джерде кече къалгъан эдиле. Сууукъ эди. Бир хатерсиз зат адамланы бузлатыб, юслерине къар себиб, бирерин бирер буз таш этиб кьояйым дегенча кюреше эди, алай а адам ёшюнде ургъан джюрек андан къудретли эди, ёхтем эди. Хыйса илгене да уяна, асыры ашыкъгъандан тычлыкълы солуялмады. Алай а дагъыда андан тири сьфаты, кефи болгъан кёрюнмей эди. Сабий. Къаны джаннган джилтин, ётю чартлаб кёк джашнагъан, талпыуу — къобхан суу. Чырмау бол да бир кюрешчи!

Тапг атхынчы тубан чачылгъан эди. Кём-кём кёмде тауну бнягъы эки джитиси джим-джим джылтырады. Хыйсаны джюреги тишледи. Чабыб чыгъары келиб, къарнашына джалынчакъ къарады. Ол сабийни талпыуун ангылаб:

— Ашыкъма, аман ат алгъа чабар, дейле. Бир кесек къалса, алгъа иерме. Къоркъма, сенден башха ёшюн ургъан джокъду. Кёрмеймисе, суудан чыкъгъан чабакълача, ауузларып ача тургъанларын? — деб кёлуп басхан эди. Бююн а аны ызындан тауну тёппесине киши чыгъалмады. Сабий тенги Сары да...

Сары чыгъарыкъ эди. Ол ызына къайытыргъа керек болду. Сары бла Хыйса бир-бирлерин озалмай, озабыз деселе да, унамай, къуруда бирден чыгъыучан эдиле. Бу тауну эки джитисича, тауну этегинде туугъан эки таулу улан...

— Къарнаш! Къарнаш! Мен сени Маджарда къартлагъа хапарынгы айтсам, къалай къууанырыкъларын билемисе? — деб, Бессе Хыйсаны аллына чабыб, бойнундан къаты къысыб къучакълады.

Хыйса, джунчуб, бир уллу джигитлик этгенча, алай бир иск эс бёлелле манга деб, сейирсине эди.

Янош Эмануель таба бурулуб:

— Джюйюсхан инарал, айыб этмегиз, джигитни алгъа сиз къучакъларгъа керек эдигиз, билеме, мен къарнашча къучакълайма. Айтхан эдим да, маджарлыла бла таулула къарнашладыла деб. Кёрдююзмю, мени къарнашымы болумун?!

— Къайгъырмаз, Хыйсаны бююн барыбыз да къучакъларгъа керекбиз, — деб, эки кьолу бла кьолун къаты къысыб, къучакълады инарал Хачир улуну.

Хыйса тауну башындан алгъан ташларын инаралгъа бюсюреулю узатды.

— Къара, баргъанынг сайын аллай бир таш тюшюре турсанг, Тауубузу чёкдюрюб къоярыкъса, — деб кюлдю Бессе.

— Сизге деб алгъанма. Бизде таш керекли джокъду, — деб кюлдюрдю Хыйса.

— Огъай, Сарыны къуу джастыгъыны тюбюне бир таш керек эди, — деди биягъы Бессе, асыры къууангандан ис этерге билмей.

— Сарыгъа керек болса, ол кеси чабыб чыгъыб алыб къайтырыкъды. Ма, бирин санга берейим. Қарпашынгы джигитлигини кёзюнден кёрюб тутарса, — деб Эмануель бир ташны Бессеге узатды, — Бирин Академиягъа иербиз, Хыйсаны джигитлигини белгиси деб.

— Сау болугъуз, джюйюсхан инарал, сау болугъуз. Мен да Пештде музейге салдырыб, сыйлатырма бу ссейр белгини, къарнашым Европаны тёппесинден тюшюргенди деб.

— Джюйюсханла! Хачир улуну джигитлигине барыгъыз да шагъатсыз. Айтханыбызча, биринчи ёч аныкъыды! — деб, ёчню да дагъыда башха саугъаланы да бериб, къучакълаб, каътына сюеб, кёкге шокла атдырта, музыка бла сыйлады, джунчуб, не этерин билмей тургъан Хыйсаны къууанчлы инарал. Былай, эм уллу муратына джетгенча, аякъ тюбюнде чёб сынмай тургъанлайына, эсине не эсе да тюшюб, тегерегини не джити къараб, излегини кёрмегининде, джумушчу абычарына:

— Джюйюсхан Вансовични мычымай табыгъыз! — деб къысха буюрду.

— Бусагъат, джюйюсхан инарал! — деб, черс бериб, ызына бурулду абычар.

Олсагъатлай, ауур солуй, суу бетли къол джаулугъу бла мангылайын сюрте, инженер Вансович чабыб инаралны аллына келди.

— Джюйюсхан инарал, — деб аВнсович айтырын айтхынчы, Эмануель аны ауузуна чаба:

— Джюйюсхан инарал, — деб Вансович айтырын ол керти уллу зат эсе, туугъан кюнюне эскертме этдирмей къоймайды. Бюгюн ишибиз, мени кёлюме келген бла, бек уллу ишти. Аны не бла ёмюрлюк этербиз деб келеди сизни кёлююзге? — деб сынады инарал.

Инженер инаралны акъылын олсагъатлай огъуна сезиб:

— Къдарлы аскер башчы, сени сауутунгу хорлам кючю дунягъа белгилиди. Бююн а сени, алим, джамагъат, кърал кюллукъчу, терен акъылынгы белгилей, мен къурч къангада бююнню ишин джаздырлыкъ эдим. Кесим алыб кетиб, Луганскеде этдириб иерме, огъай демегиз,—деб, баш урду Вансович.

— Ашхы! Тауну башына чыкыгъанны атын салыргъа да унутмагъыз!—деб инженерге буйрукъ бериб, терен солуб, джюрегин басды инарал.

Вансович хурджунундан къара къаламчыкыны алыб тёртгюл сары къагъытчыкыгъа нелени эсе да джаза, алимлени къатына барыб, Ленцни кюулагына шыбырдады.

Ол, инженерге джити къараб, арлакъда сюелген Атаджокъ улу Атаджокъну кёргюздю.

— Джюйюсхан полковник! Джюйюсхан полковник!—Вансович Атаджокъ улугъа да хапарын айтды. Аны кёзлери хыйла джаныб джукъландыла. Бир кесекден, эрлай джилтинлеб, тирилди. Кеси-кесин кючден тыя, сабыр ауаз бла:

— Хашир улу Хиллар, къабартылы,—деди эрлай ол, дюн-дуня алайда тургъанлайына ётюрюкню айтханына илгенгенча, джаякъ тишлерин бир-бирине къаты къыса. Ишекли болурча джукыгъа сагъаймагъан инженерни къатында мычыргъа сюймеди Атаджокъ улу. Этерин этиб, ёмюрлюк хорламгъа аталгъан магъадан къангагъа ол кюн джигитлик этген Хачир улу Хыйсаны атын, тукъумун да терс джаздырыб, милетин да къабартыды деб къуру инженер Вансовични алдаб къоймады Атаджокъ улу Атаджокъ...

Хиллар деб, Хыйсаны Хыйла деген чам атын да кесича тюрлендирди, Хачир улу деген тукъумун да Хашир улу деб, биле-биле бузду. Бара-барыб, Хыйсаны къучакълай, ол аманлыкыны этгенине да уялмай:

— Хыйса, ана къарнаш, сен Къарачайны атын ёмюрлеге айтдырдын! Энтда хомух болма!—деди, сыртындан ийнакълаб къагъа. Ма, сени джигитлигинг ючюн, мени кёзюмден кёрюб тут,—деб окъа кыны бла пил сюек саблы кезлик бычакъчыкыны узатды.

— Сау болугъуз, джюйюсхан, сау болугъуз,—деб, бети къызара, эки кюлу бла сыйлаб алды Хыйса.

Алайда ол адамны аманлыкъ этгенин ол кюн ки-

ши да сезмеди. Кеси уа, дуняны ахырзамандан кьут-харгъанча бир суююне, аны ичин тышына тѣкмез бир адамгъа махтаныб айтыргъа талпый, кесини атчысын чакъыртыб, Минги Тауну башына бюгюл ол миниб тюшгенча, тебджилдеб, не махтаналгъанын махтанды.

— Кѣрдюнгмю къаллай сый салдым мен халкъыма. Хачир улуну уа энди историяда орну къалмады. Аны анга неси керекди? Саугъасын алды. Токъду, — деб, кѣзлерин джылтырата, атчысына: — Эшитемисе, ол атын, тукъумун да тас этгеннге мен пил сюексаб кезликчигими узатханма. Таблыкъ тюшсе, ызына кымарса, — деб кѣз кысыды. «Къалай джийиргеншлесе», — деб келди атчысыны кѣлюне...

Мырзакъул, Бессени къатына олтуруб, тюрсюнюн сагъыш басыб, айтыр сѣзюн изледи.

— Къарнаш, кѣремисе, Кавказда орус аскерни башчысы, бир айтылгъан уллу къралны инаралы, ол джаш тауну башына чыгъыб тюшгенин къалай сыйлады? Саны сау болуб бизде ары чыгъыб тюшмез таулу джокъду, алай а дагъыда эркишиликни да багъасын черте билирге керекди да?

Мырзакъул ахсыныб, сѣзюн бѣлдю.

— Къарнаш, къууаныргъа керекди. Ары чыкъмаз эркишигиз джокъ эсе, миллетигиз агъачлыды. Саулукълуду...

Мырзакъул башын булгъаб, аны башха зат къозгъагъанын ангылатыргъа изледи:

— Билемисе, къарнаш, биз ъмюрлени теренинден башлаб къарнашбыз. Унутма.

— Билеме! Билмей а. Сизни тилигизни, сифатыгъызыны, адетлеригизни маджарла бла тенгледирсем, биз къарнаш болгъаныбызгъа ишексиз болама. Сизни къартларыгъыз бла маджар къартла бир-бирлеринден айырыб танымазча ушайдыла: субайла, тюрсюнлерин къартлыкъ тюрлендирмей тургъанлары, ариу-лукълары, тириликлери. Биз къарнашбыз, къарнаш. Мен алагъа ушамайма ансы...

— Ой, къарнаш, санга джетген не анда, не мында киши джокъду, — деб кюлдю Мырзакъул, — Сен бизни бурунгу тыбырыбызны излейсе. Табдым деб къууанаса. Андан да кѣб табаргъа излей эсенг, тиширыу-ланы арасына бар. Эски зат, адет-намыс дегенча, тиширыулада бек сакъланады. Биз, эркишиле, аладап эсе теркиреқ тюрленебиз, Тартынма да, кереклингги сор, изле, даула. Тейри-адамы, сокъуранмазса.

— Ангылайма, Мырзакъул, Маджарда бу затлагъа эс бёллюклерин билеме. Мында къарнашларымы терен акъыллары, эркишиликлери, кёрген затларын эрлай ангылаб, керек болса, эниклерге да болумлары джетерин сеземе. Мында мен а къарнашларымы тамаша этерча, юретирча зат табхан къыйынды деб да турама, Кеслеринде уа кимни да сейирсиндирирча кёб затлары барды. Мени джюрегими сылаб, былай къаным ургъан джерине къысылыб къалгъан а неди десенг, басымлылыкълары. Кеслерин тута билгенлери. Ма ол таулача аллай бир сыйлары бола тургъанлайларына, мен деб кеслерин алгъа чыгъарлыкъ тюдюле, башханы сыйын кёлтюрюб тургъан болмаса. Джумушакъ, тюз, халал, кирсиз иннетлиледиле. Тюзлюк бла адамлыкъ, къарнашлыкъ сезим. Тамаша миллет, Къууанама.

Кёрдюнгю, Хыйсаны! Бу тул-тубан адамны ичинде къуру ол чыкъды тауну башына. Джур эчки къая башына чыкъгъанча. Алай къууандым, алай къууандым. Башым ол таудан да мийик болду.

Къартджуртчумуду? Олийни элинденди да?

— Хо, олий кеси алыб келгенди да. Хачирланы джашларыды. Хыйла Хыйса деб Къарачайда чам атын да къошуб айталла. Хыйла деб а озгъун джигитлигине багъа бере, чертедиле. Тюз адам болумгъа сыйынмагъан ётгюрлюгю барды деб билдире.

— Маджарлылагъа айтыб барсам, бу ташны да Минги Тауну башындан алыб къарнашыгъыз ийгенди деб, билемисе, къалай къууанырыкъдыла? Аланы къууанырыкъларыи кёзюме кёргюзсем, ызыма ашыгъама, сизден да айырылмайма.

— Айхайда!

— Шо, кёзюнге бир кёргюз, биз джолда джюрюгенча ёрлеб бара эди тауну башына. Аперим, аперим!

— Да анга ол не, джыл сайын эки-юч кере чыгъалла джашла ары, Сары бла Хыйса уа, элде улач тууса, ары чабыб къайталла,— деб кюлдю Мырзакъул.

— Ант эт дей эсенг, ант этиб айтайым, мен Басханда, Къарачайда, Чегемде, Малкъарда кёрюб сейирсинген затларымы ёмюрге эшитмегенме.

Сиз маллагъа шыйыхлагъа къарагъанча къарайсыз: атны къамчи бла урмайсыз, бузоу къоругъан таягъыгъыз бла отну ышырмайсыз, джерге тамгъан сютно аягъыгъыз бла басмайсыз. Сютге, сютден этил-

ген азыкъгъа акъ дейсиз. Акъ — шыйыхлыкъды, тейри ышанды. Сабийлени уа, шо, сабийлени къалай ариу тукъум халиге юретесиз! Аны къой эсенг, — деб, джунчуй, — Аны къой эсенг, гёзет итлеригиз, ачдаи ёле тургъанлайларына, элтиб ит тегенеге къуйгъунчу, къатларында сют челекге бурулуб къарамайдыла. Тёзюм! Адамда да болмаз аллай бир тёзюм! Бу затла багъалы бийим, халкъны асыллыгъын, адеблилигин кёргюзген затладыла, — деб, терлеген мангылайын сюртерге узалды Янош.

Сора, нени эсе да унутуб къойгъанына сокъурангашча, къолун мангылайындан бир джанына эте, — Унутуб тура эдим. Тиширыуну сизде къалай уллу сыйы барды: элде кесин эрге санагъан бир эркиши бар эсе, тиширыу эшикге чыгъыб, юйюне бир жаркъаны алыб кирлик тюлдю, ийнегине аш саллыкъ тюлдю...

Ма, Европагъа ачыкъ юлгю! Дунияны тутуругъу бизиз деб турадыла! Огъайда дерсе!..

— Ой, къарваш, кесиникин махтагъан айыбды бизде. Биреуню махта, кесингикин урсанг, бек ур дейле бизде, — деб кюлдю къарт Мырзакъул, Бессени нмбашындан къагъа.

— Айыб этмегиз, мен кёргеними айтама. Алай а сени ауузунгдан сёзюнгю алыб, кызыб кетдим. Мен къарнашларымча басымлы тюлме. Ала таулача де-менгилидиле, мен а...

— Сен да аламант адамса, къарнаш.

«Бу адамны акъыллылыгъына бир къара... Аллай бир заманны насыбы кесилиб тургъан халкъда джазыугъа эришгенча, быллай бир адам чыкъмай къалмайды... Халкъны джашаууну тюз хапары муну эсине джазылыб турады... Насыблы...», — деб Бессе Мырзакъулгъа тамам кёлю бла сукъланды. Мычыдыла. Экиси да, бир-бирлерине кёзлери къарай, ичлеринден ойлаша тургъанлайларына, къатларына, ат ойната, эки джашчыкъ келиб сирелдиле.

— Тоба-тоба, ант джетмезликле, къайдан чыкъдыгъыз?

Сабийле, джунчуб, кеслеринден уллуланы къатларына атла бла баргъанларына тартына, эрлай тюшдюле.

— Атынг неди? — деди Бессе, сабийле биреунокюле болмагъанын ангылаб.

— Булат, — деб кызарды абадан.

— Ол Асхакъ Темир бла сермешген Булат болур-муса, не?

— Олду, олду! Энди мени бла кюрешеди ансы. Соруб джукъ этмейди, арбазгъа ат ойнатыб киреди, Асхакъ-Чокку биреуню арбазына киргенча, къарнашын къучакъламайды, къолун тутуб къойгъан болмаса.

Булат барыб Бессени къаты къучакълады. Яношну кёзлерине джыламуку уруб, джашчыкыны кёкюрегине къаты къысды.

— Мен сени маджарлагъа алыб кетейим, къарнашларына къараб къууансынла. Къарнашымдан туу-гъаннга, шашмай ушайды.

— Айлап де да къой. Не эринирик, не арырыкъ тюлдю.

— Мен гёзет этиб келе турама, — деди кёлкъалды ауаз бла Булат, бош айланмагъанын билдире.

— Алаймыды? Да сора бери къалай джетдигиз да? Бар, джукъла.

Булат, Исмаил таба къараб, къызарды.

Джашчыкъла алайдан джанлаб, арлакъ барыб атларына миндиле. Ат аякъ тауушну эшитгенинде, Мырзакъул сюйюмлю ышарды.

— Билемисе, къарнаш, биз аны эминаны заманында суу ызында табхан эдик, эки-юч ай болгъан бир бурхучукъ эди. Эчкини эмчегине салыб, алай асырагъан эдик. Атамы къарнашы атагъан эди Булат деб да. Халкъда бюгюн да Булат сауду деб джырлада, айтыулада ышаныб турадыла. Халкъ джигитине ёлгенди дерге унамайды. Къушла мийикге чыгыб, Булат-Булат деб излейдиле джигитни деб джырланады бир джырда, джулдузла анга сарнагъандыла, кюн тохтаб ахсынганды аны къан кирпичлерин кёрюб, джер джарылыб, джау аскерлени джуханды ичине дейди джырда...

Бессе Мырзакъул айтханны барын джазыб бара эди.

— Эй, къарнаш, къачан эсе да бизникиле да джазгъандыла ана тилибизде, — деб ахынды Мырзакъул, — Сын ташларыбызда энди биз ангылаялмагъан джазыула бла джазылгъандыла, къаяларыбыз а, къуш учуб чыкъмаз мийикде ата-бабаларыбыз осиятларын джазыб къойгъандыла. Ай анасыны, аланы окъур адам тууармы энди бизде?

Асхакъ Чокку миллетибизни кау-куу этгенинде, ма бу тауларыбыз бла ол джазыуладан сора джугу-

буз къалмагъанды. Къарнаш, билемисе, бизни бир затларыбыз бардыла. Мен санга аланы кёргюзсем, бир зат ангыларса деб турама. Чегемде бир джашыртын клисабыз турады. Алгъын, мен ма ол Булат тепгли болуб, эсимдеди, муслиман адамны ары иймей эдиле. Джашыртын джюрюб къартларыбыз ол китабланы окъуй эдиле. Джети китаб, бюгюн да турадыла. Бёрклерин тешиб, алай окъуй эдиле къартларыбыз, бюгюн да кёб адам ары джашыртын барады.

— Кёрсем, бек иги боллукъ эди.

— Кёргюзейим, кесим элтиб огъуна. Джолу бек табсызды. Джашыртын джолду. Динибизни унутуб джахил болгъанланы, артда башха диннге къайтханланы да ары джибермей эдиле. Бек сакъ эдиле къартларыбыз.

— Огъай, къап бла кирген — джан бла чыгъады. Кёрдюгмю, таупу башына иеси чыкъгъанын? Андан сора бир адам баралмады, ёшон ургъанла уа, саначы, непча эдик?.. Къоркъма, сууну аты чыкъгъан джериндеча айтылады саркъгъан джеринде да. Асхакъ Чокку былайда беш джюз джылдан сора джашау джаратылмаз деб къол салыб кетгенлей, кёб турмай, кеси ёледи, Къарча уа, аны бла сермешген Батырбийни улапы, келиб халкъын тегерегине джыяды. Кесинг айтхаплай, эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлю деб. Тёлюле ёсе келселе, унутулгъан затла орунларына къайтарыкъдыла, — деб Бессе Мырзакъулну джюрегин джаза тургъанлайына, Хыйса келиб:

— Инарал ашха чакъырады экигизни да, — деб, бир джанына турду.

— Айхайда, аш неден да баш, барайыкъ, къарнаш, — деб ёрге къобуб, Бессеге, къонакъгъача, джол къойду Мырзакъул.

* * *

Лермонтовну сыйына Мырзакъул уллу той-оюн этдириб, къол таш атдырыб, чарсха бардырыб, къара атыб, чабышыб, талай заманы къууанч этиб, той бошалыргъа, Мырзакъул кеси чыкъды тепсерге. Дуния бирден ёрге къобуб, харс къанат алыб, кёк мийик, джер эркин болгъанча кёрюндю.

Лермонтовну кёзлерише джыламукъ уруб, къууанч тылпы тамагына тыгъыла, тегерегине къараб, бу

кѳууана, аны ючюн дуу джана тургѳан адамлагѳа ол бир уллу хата этгенча, тартынды. Джюреги асыры кѳыйналгѳандан бир кѳаты зат болуб, ичи бла кѳанын иерге унамагѳанча, ёшюню кѳысылыб, джунчуду.

Тепсей тургѳан акѳылман кѳарт аны эследи. Алай а эслегенин сездирмезге кѳуреше, кѳёю-башы бла аны аякъ тюбюне ийилиб, сыйлаб харс ура тургѳан той тамадагѳа, шыбырдаб: «Ол джазыу кѳанганы бери келтирт, тишни да отха кѳыздырт»,— деди. Той тамада алайдан джанлаб, узун алакѳёз джашха ол джумушну айтды. Ол эрлай уллу юйге кириб кетиб, мазаллы тѳртгюл сыйдам кѳанганы алыб келди.

Мырзакѳул тепсегенин кѳоюб, орнуна келиб олтура, кѳанганы кѳолуна алыб, Лермонтовну кѳатына чакѳырды.

— Окѳучу, абычар,— деб ышарды Лермонтов. Кѳанганы башында урум, араб харифле бла «Сыйлы кѳонакѳла» деб кѳызгѳан темир тиш бла джазылгѳан эди.

Кѳангада тукѳумла уа латин, орус харифле бла джазылгѳан эдиле.

Александр Бестужев
Александр Пушкин
Янеш Бессе
Инарал Эмануель
Инженер Вансович...

деб окѳуй келиб, илгенигенча этиб, джангыдан окѳуб башлады: Александр Бестужев, Александр Пушкин!..

Бий, сиз аланы керти таныймы эдигиз?

— Кимлени? — деб сорду Мырзакѳул, джашны соргѳанын ангылай тургѳанлайына.

— Ма быланы,— деб кѳанганы эки кѳолу бла кѳаты кѳысды.

Олсагѳатлай ол узун алакѳёз джаш кѳызгѳан тишни алыб келиб, аланы алларына сюелди.

— Ма, улан, атынгы алайгѳа джаз да, джууабына тынгыла.

— Мен. Пушкинни кѳатына?

— Хо. Сен.

— Огѳай! — деб, кѳанганы кѳекюрегине кѳыса, башын энишге ийди Лермонтов.

— Джазарыкѳса, балам. Кѳеремсе, хар ким кеси кѳолу бла джазады. Сен да кесинг джазарыкѳса. Ма ол чыбыклагѳа кѳонуб, ат оюн этдириб айланганла

ёсюб джетселе, бизге орус джырчы абычар Микаил келген эди деб сагъынсала, къол ызынгы да кёргю-зюрле.

Мырзакъулну джумушакъ кёзлерине джыламукъ урду. Лермонтов а, къанганы къолундан киши сыйырады деб къоркъгъанча, ёшюнюне къаты къысыб, тёрт джапына сескекли къараб, эки кёзюн да бирден джумуб: «О хыны джазыу, кеси бла бир джолукъдурсанг, не бола эди?» — деб ахсынды.

— Джаз, балам, джаз, — деб огъурлу ауаз бла, джалыныб айтханча, тиледи Мырзакъул...

«Михаил Лермонтов. Юч Кам эл», — деб джазыб, Мырзакъулну къатына олтуруб, башын энишге ийди. Эки кёзюнден да бирден джерге топ-топ деб эки джыламукъ тамчы акъды...

Аны джарсыуун чачар мадар излей, Мырзакъул хата этген бир джашчыкъны чакъыртыб, уруша, Лермонтовха неле эсе да айтды. Ол эрлай бир затла джазды. Мырзакъук дагъыда неле эсе да айтды.

— Не ючюн дедигиз? — деб сорду Лермонтов.

— Ол улан ат джерни урлагъанды. Алай дегеним, сормай алгъанды. Иеси джокъ эсе, хоншугъа, — тийреге айтыб, кесинден уллу бирге соруб алыргъа керекди излеген затынгы. Ол а, кёпекден туугъан кёпек, кеси аллына биреуню затына оноу этеди.

— Айыб этмегиз, мен тюз джазгъанмамы, бир тынгылагъыз: бир уланны тёреге элтелле. Айыбы: ат джерни сормай алыб, атын джерлеб миниб кетгенди. Аны ючюн тёре джашха белибау къысмай талай кюнню джюрюрге борч салады. Не? — деб, Лермонтов Мырзакъулгъа джити къарады.

— Тюпше-тюз ангылагъанса, къонакъ.

— Аллахым, джерден кырдык чыкъгъанча, къаядан туу акъгъанча, бу таза адетге бир къара! Эттип ачитмай, ырысхысын чарпытмай, ююн-юйдегисич джарсытмай, дюргенлигин, юсюнден къапталны тешиб алгъанча, къората билиуге къара!.. Сейирди, хар миллет кеси бир дуняды, сау бир дуня!..

— Бий, айыб этмегиз, къайры барабыз дедигиз?

— Қъарачайгъа.

— Қъалай иги болду мени сизге тюбегеним. Тансыкъ болуб тура эдим. Излеб тура эдим мен сизни, бий. Былай кёргенлейиме, таныб къойдум, — абычар, башын энишге ийиб, мыдах болду. Терен ахсыныб, башын ёрге эте. — Билемисиз, энди мен ма бу джер-

сиз джашаялмайма. Къаным былайда тамыб джерге сингерикча...

— Алай айтма. Сюй, сен суйсенг, сени да суюриkdir. Аман ырыу а этме. Сен джашса, аллахха шукур, къызыл келекни кийиб, ма мен деб алларына чыгыб тургъанлыгъынга, эндиге дери сапга бир таулуну огъу да джолукъмагъанды, сени ючюн деб къындан къама да чыкъмагъанды, къызылкелек ётгюр джырчы болгъанын биле болурла ала. Джырчы бла джыр а аджалсыздыла, сизде да бизде да. Алай болса да, бек анасы джыламаз дейдиле, ма мен деб, кёкюрекни тутма, ким биледи...

— Билеме, бий, мен сени атамча кереме, аны ючюн ышанама ичими да. Бери келсем, ызыма тапсыкъ болмайма. Былайда тургъанлайыма да сизни джеригизни кюсеб турама. Алайын ангылаялмайма. Сууну иче тургъанлайыма, суусабымы къандыралмайма. Тансыгъым сёнгмейди.

— Аллах суйсюн сени да, джашым,— деди, орус абычарны сёзлери джюрегине джагъылгъан Мырзакъул, разылыгъын билдире.— Бери къара, сен да адам, ма ол тели сабий да адам,— деб арлакъда тишлик эте тургъан джашлагъа чымыртала алыб келе тургъан Исмаилны кёргюздю.— Сиз бир-биригизни къаныгъызыны тёкгенден не барды? Дунияда эки адамны джашауу юзюлгенден ёнге джукъ да джокъ. Эки ана джылай-джылай, сокъур болгъандан сора...

— Эки ана... Мени анам джокъду, бий. Мени къарт анам асырагъанды... Эрке ёсдюргенди, алай а,— деб андан арысын айталмай тохтады. Эсине кесини назмусуну тизгинлери тюшдюле:

Я сын страданья. Мой отец
Не знал покоя по конец,
В слезах угаела мать моя: только я...

— Кеч, балам. Билмейин къозгъадым мен сени джарангы, кеч. Къайсы джылданса?

— Туугъаным?

— Хо.

— Къарт анам кючлю адамды. Ол мени бирипчи, эм баш аскербашчымды... Къаты адамды, атамы суймей эди, мени ючюн а джанын береди. Хы, 1814 джылданма.

— Къарт анала алайдыла. Анангы анасы болур. Мен а, балам, сенден джетмиш алты джылгъа тамадама.

Абычар джукъ айтмады. Тири, алкынычы джаш кьартха сукъланыб кьарай, мыдах кьргенинде, аны сагъышын чачайым деб!

— Бий, мен сизни бла барсам дейме. Элтемисиз? Къылыкъ этмезге сёз береме.

— Айхайда! — деб ышарды Мырзакъул.

— Джамагъатха барыргъа бек сюе эдим. Кёб хапар айталла, алай а кёзюнг бла бир кёрмесенг, хапар да онгуб къалады.

— Ким огъай дейди. Биз хар джыл сайын ары барыб, андан къырылгъанларыбызгъа дууа этиб къайтабыз. Кёб адамыбыз тас болгъанды алайда, алты юлюш этиб беши къырылычу эди кьуруда эминадан, алайда уа, — деб ахсынды кьарт

— Энди кимигизге барасыз да?

— Къабырларыбызгъа. Ала бизге бюгюн да бизникилей турадыла да? Адамны кесинден эсе къабыры татлы болуб да къалады.

— Кьонакъбайлыкъ а ким этеди алайда?

— Энди алайда киши да джашамайды, балам.

— Сау эл къырылгъанмыды да сора?

— Арты болуб, джаны къалгъан да къачыб кетгенди. Ансы Кавказда Джамагъатдан уллу, андан бай эл болгъан болмаз эди. Сен аны бир кёрге эдинг. Бир адамгъа бойсунмай эди. Дуу джана, берекетли. Кючюне кюч, байлыгына байлыкъ джетмей эди. Бир адамгъа джасакъ телемей эди. Алай а Тау артындан саудюгерлени чабырларына илиниб келиб, кюйдюрюб кетди да ол къара мыдых. Э-эй, балам, айтхан джерден кери болсун...

— Ауушла бла келгенди сора?

— Хо. Джолубуз алайы блады да. Кёб халеклик салды ол бизге, джырчы.

Джаш сагъышлы болду. Таулуну хапары аны назик джюрегин эзиб, кёзюне къазауатда ёлген сабийлени, кюйген эллени кьргюздю. Къазауатны юсюнден джазгъан тизгинлерин эсине тюшюрюб, кьургъакъсыгъан эринлерин кымылдата, шыбырдады:

Как хищный зверь, в смиренную обитель,
Врывается штыками победитель;
Он убивает старцев и детей,
Невинных дев и юных матерей...

Алай а бу тизгинле аны кёлуне джетмедиле. Джамагъатха кирген джауну къылычы отдан эди, къара отдан.

Мырзакүл аны акылына кириб чакъганча:

— Джырчы, сен дунияны терслигин кесинге алма. Къазауатда ёлтюргенден ёлтюртгени терслиги кёбдү. Ма ол бизни джашла бла сени бир-биригизге не дауугъуз барды?

— Бир тукъум бир дауубуз да...

— Бир-биригизни союгъуз деселе уа, къамалагъа узаллыкъсыз... Билемисе, джырчы, биз тенгликни къарнашлыкъдан да ёрге тутабыз. Мени отджагъамда, не тил бла сёлешсе да, не диннге таянса да, тенгим олтура эсе, аны сыйы мени тѣппемдеди. Аны джарсыуу — джарсыуумду, баууру — бауурумду. Алай а ол джырында мени джуртуму, халкъымы учуз этерге излей эсе, ол мени туз дамыма уллу кёллюкюк этерге излей эсе, ол тенгим тюлдю: не къарнын тойдуругъа, не да аман иннет бла келгенди. Ол мени къонагъым тюлдю. Сизде да алайды, бизде да — алайды, балам. Къарнашымы, анам табхан къарнашымы, мен джанына тиерге боллукъма, тенглик берген къарнашымы уа кесимден сыйлы кѣргенлей турлукъма. Анга къуруда сакъ болургъа дурусду. Сизде, бизде да.

— Билеме, бий, билеме. Бу сен айтхан затла къайда да керти адамны шартларыдыла. Мен... сизни юсюгюзден китаб джазаргъа сюеме... Кавказда къазауатны юсюнден... Аны мен кесим кѣргенме, — деб башын кёлтюрюб, терен солуй, — Бюгюн да хауа къан ийис этиб турады... Былайда къан тѣгюлмегенди. Дагъыстанда, Чеченде, Къобанары джанында уа...

— Билеме, сени ётгюр халал джюрегинг барды. Сен кѣрген азтынгы тюз ангылай билесе... Таулула санга аны ючюн илешедиле, — деб, бѣркюн джелкесине этиб, эсине нени эсе да тюшюрдю Мырзакүл, сора излегенин табханына къууана, бети джарыб, — улан, сени Пушкинге ушагъан джеринг барды. Ол не бек мұдах, не да бек къууанчлы бола эди. Сенича эшитгенин джазыб бара эди. Чабыб тѣбени башына чыкъса, джырлаб башлай эди. Ол абычар тюл эди. Атда сенича туталмай эди кесин, къымылдагъаны уа — не дыфсыз болуб, бир джерчикге къысылыб туруучан эди, сёлеше, ойнай-кюле башласа уа, андан сора кишини эслеялмай эдинг. Сабий эди, тамам камсык сабий. Къара бурма чачы бла, джел ургъанча, бир терк джюрюй эди.

— Атын унутмай турасыз...

— Атын? Игитда унутмайма! Тюрсюню да кѣюз-

ден кетмейди... Былай бир пазик, кюлсе, дуня бары ышаргъанча кёрюне эди, ышарса, таулары башы джарый эдиле, Кябагъа баргъан джолларыбызда тюбей эдиле аллай сабийле: къара бурма чалы. Бу аладан акъ эди, игитда дейсе, чачы да аладан чырпа, саны уа — бек ушаш эди.

— Пушкин! — деди Лермонтов, секириб ёрге кюба. — Пушкин!..

— Бюгюн ол былайда болуб кълалса, — деб, ышарды Мырзакъул, Пушкинни назмусун азбар айта:

Темир ауда, тар тузакъда олтурама
Эркинликсиз асыралгъан кюш бала да.
Мыдах тенгим, къланатларын кългады,
Кёз туурамда къланлы ашны чагъады.

Чагъады, атады, манга кёз ийиб,
Экибиз бирге сагъышланган кибик,
Тюрсюню, сагъышы да чакъыралла мени,
Айтыргъа сюйгенча: «Кел учайыкъ керил!»

Эркин кюшлабыз: джетди, къларнаш, заман!
Булутла артында кълар таугъа тамам,
Учуб кетейик кёк тенгиз джагъалагъа,
Кесибибиз джангыз джел бла ойнаргъа...»

Халиси да тамам ма бу назмучады: кюру эки тюрлю — мыдахлыкъ бла кюуанч, сюймеклик бла ётгюр, чёрчек. Кюн бла кече де да кюй. Бир-бирде дыфсыз болуб кълалса, кълалкыб турады деб шум бола эдик. Олсагъатлай эсин джыйыб, дуняны джилтинлетиб да кюя эди. Былай сейир, дуняда болмагъан адамды. Эресейде тюбей кългъанынг болса, салам дерсе. Тансыкълаб сагъынадыла дерсе. Келсин, тенглериле бла келсин. Бестужевни да келтирсин.

Чырт кёзюмден кетмейди. Атха миниб, кюолун хауада ойната, тамам сабийча кюуана эди.

Дуня кълалмыкъ шатырлада топ-толу. Ол а бир инаралны юйдегиси бла джашай эди, бир ариу юйде. Тёгереклерин да аскер сакълаб Иссисууда дейме.

Нарсаида да бир тюбешген эдик. Япош да мен да. Кълчырыкъ этиб, дуняны аякъ юсюне салгъан эди. Къларасакъ, чабыб барыб Бестужибни кълчакълай гура. Ай да камсыкъ, ай да, — деб Мырзакъул Лермонтов таба бурулгъанында, ол джерге бушуулу кълараб тургъанын кёрюб, сескекли бола. — Не болгъанды? — деб сорду.

— Мен сени аманатыңгы толтуралыкъ тюлме, бий.

— Нечик?

— Пушкин джожкъду...

— Алай дегенинг?

— Бир тыш кыралчы къара джаныуар ёлтюргенди Пушкини...

Мырзакъул кёзлерин къаты кысыб, ачы джыла-мугъун сыгъыб чыгъаргъанча, бушуу эте, ачыды. Бёркюн мангылайына басыб, бир кесекни джукъ айталмай, симсиреб турду.

— Ёксюздю энди Эресей да, Пушкинсиз Эресей. Джакъсызды, — деб, кёзлерине букъу себилгенча, кыургъакъсыб ачыгъанларып сизди Лермонтов.

Кёбюсюне алай болуучан эди: джюреги кыйналса, кёзюне джыламукъ урмай эди, кёзлери кыургъакъсыб, ачий эдиле, джюрекни ачысы бла...

— Кеч, джашым, кеч. Эндиге дери билмей эдим, ол сейир адамны ёлтюргенлерин да, сени ананг болмагъанын да. Бир бек кыйналдым. Ай анасыны уа, джашлай кёмдюле деб, аны эсин башха затха бурургъа излей, кеси кыйналса да, къонагъыны джюрегин джазар муратда:

— Бу джашны джырларып бир айтчы, — деди Исмаилгъа.

Исмаил, бети кызарыб, поэтни кёзюне тартыныб къарады.

— Айт, айт! Аныктын да окъу. Алисандырныктын да айт, Пушкини дейме.

Исмаил белибауун тюзете, башын бир джанына буруб, уяла-буюгъа тунакы ауаз бла азбар айтыб башлады:

Кечигиб ашхы заманга,
Атын къара кёсеу этиб,
Гудаллада тойгъа-оюннга
Келе эди кюеу джетиб...

— Аперим, пралорщик! Аперим! — деб джырчы Исмаилны къучакълады.

Мырзакъулни кёзлерин кыууанчлы джыламукъла ачыта, тартына-тартына:

— Бюгюнден ары сен манга, ма бу сабийча бала-са, — деб, бир джанына бурулуб, кёзлерин сюртдю. Бизни ашыбыз энди сени ашынгды, тыбырыбыз — тыбырынгды. Джырласакъ, — джырла, джыласакъ — джыла, балам. Алай а Эресей тилсизди деме. Эре-

сей — кюптаякъча бир джуртду. Пушкинни табхан нюр ана сени да табханды. Халкъ тилсиз болмайды, къоркъма! Эресей деген сёзню магъанасын да билесе да?

— Айхайда! — деди Лермонтов, сескекли ауаз бла — Эресей — мени ата джуртумду, насыбсыз Эресей. Пушкинсиз Эресей энди тул къатынды...

— Огъай, ол Пушкинсиз боллукъ тюлдю энди. Ма бу тау эриб тас болгъунчу, Эресей Пушкинсиз боллукъ тюлдю. Сен болгъанда Пушкин ёлмез. Сен кёб джаша, сыйлы балам.

Эресей деген сёз — насыблы кюнден туугъан деген сёздю. Мен сёзню магъанасын черте эдим — Кюнден туугъан, насыблы.

— Насыблы? Сора къайдады да ол насыб, бий? Къайдады? — деб эрлай мыдах ачыу алды джаш.

— Сизни кючюгюзде, сизни сыйыгъызда, тамблагъызда! Эл ашагъан эмегенден, эл тейриси кючлюдю, дейдиле бизде. Сизни тейригиз да кюндю! Джарыкъ кюн! Кюнюю уа окъ атыб джукълаталмазла. Сен кесинги хаман инджитиб тураса. Алай этерге дурус тюлдю...

Мен болгъан джерде сен кесинги алай талаб турсанг, кёлюю къалдырлыкъса. Эшитмедим деме.

— Сау бол, бий. Сизни джеригиз — ана джуртумду мени. Джырыгъыз — джырымды. Мен бир тукъум бир насыблы бола билеме, сизни къарлы тауларыгъызны кёрсем. Джеригизни да, кесигизни да сюеме! Джюрегим былайда джаратылгъанды мени, — деб, ол мийик сёзлени айтханына тартына, бети къызарды.

— Джашаулу бол, улан. Сенича баласы болгъан халкъ ёлюмсюздю. Кёб джаша. Пушкинни ёмюрю санга къалсын.

Джырчы, таула таба къараб, кёкюрегин хауадан толтуруб, ахсына:

Тебе, Кавказ — суровый царь земли,
Я снова посвящаю стих небрежный:
Как сына ты его благослови
И осени вершиной белоснежной!
От ранних лет кипит в моей крови
Твой жар и бурь твоих порыв мятежный,
На севере, в стране, тебе чужой,
Я сердцем твой, — всегда и всюду твой!..

деб, башын энишге ийди.

— Ай, сени джолунгу тейри кеси тюзетсин! Эндиге

дери сыйлы кьонагъыбыз болуб тургъанса, мындан ары кьартыбызгъа — бала, джашыбызгъа — кьарнашса, — деб, Мырзакъул, белинде кьара кьамасын тешиб, джырчыгъа узатды. Джырчы, бети кьып-кьызыл кьызарыб, эки кьолу бла узалыб, кьаманы алыб, Мырзакъулну кьучакълады, мыдах кезлеринде кьууанч джыламукълары джылтырай!

— Билеме, белинден кьамасын тешиб биреуге бермеклик — таулулада эм уллу сыйды. Джаным сау болуб, мен сизни бу сыйыгъызыны джерге тюшюрмем. Бюгюнден ары келюм ма ол акъ таулача мийик боллукъду. Сау болугъуз. Сизни джерге кьаратыр зат этмезме бу кьаманы кючю бла, — деб, кьаманы бай этиб, белине такъды...

* * *

Дебош элден кетиб айланганлы талай кюн болду. Бир сыртдан бир сыртха чыгъа да энишге кьарай, суудан ёте да чегетге кире, ана суу, кьара суу деб, бир билгенин кьоймай, тансыкълаб, тау джитилеге, кийиклеге — кьанатлылагъа да саукъалды айта, эли кьол аязындача кёрюннген мийик сыртны башына чыгъыб, кезю-башы бирден джарыб, ышарды.

— Атамы обасы болгъан элим, арт тамызыгъым тас болгъан элим. Тенглерим джашагъан элим, разы бол. Дуния бары кетиб, джер юсюнде кьуру мен кьалгъанма... Нечик уллу джарсыуду ол. Ахлунг болмаса, сени тенглеринг, ол биргенге ёсген тенглеринг думи болсала, сен да сынган чёртлеуюк кьабукъча болуб кьала кереме...

Сау кьал, элим. Сау кьалыгъыз, джер юсюнде кьалгъанла. Мен келгинчи джашагъыз. Менича джангызлай кьалмагъыз. Элде тиширыула да, насыблы болугъуз. Хар биринги кьол кьыйыны барды менде. Сен да, хайт деб тур, Бештау. Ол улан келсе, Адурхайгъа айтама, мени ючюн бир кьучакъларса, — деб ызына айланыб, суу секиртмеден ёрге чыгъыб, Гагаракланы башы кьяягъа, джур эчкича, ёрледи. Алайда узун ингичге дорбуннга кирди. Басхыч маталлы ташны тюбуне тенгеретиб ийди. Ол, тегерекни зангырдата, тюшдю. Дорбунну аллына мазаллы кьанга ташны сюеди. Башына бир тёртгюл ташны салыб, джамчысына чырмалыб, алай джата:

Ох-ох-ох, бир кюнню солумай, минг джыл джаша-

дым. Бир кечени танга джукълаб чыкъмадым. Энди бир керилиб джукълайым. Ол джаш да келмеди,— деб, Адурхайны аманатха кетген заманчыгъын кёзюне кёргюзе, сапларып созуб, терен солуду. Кёзюне сабыр къалкъыу келгенча болуб, эндиге дери ёмюрде сезмеген бир болумгъа кирди...

Элчиле, бёлек-бёлек болуб, кирмеген джерлери къалмай, изледиле. Бир джерде бир ышанын табмадыла.

«Тауартына кетген болурму? Малкъарда, Чегемде, Басханда?.. Къайда излейим? Ары да адам ийгенбиз. Джокъса. Къайдаса, Дебош?»—деб, тёрт джанына амалсыз дыгалас этиб къарай, кеси кесин терслеи эди Бештау.—«Ай, санда къарыу джокъ, башда акъыл джокъ. Не деб джашайым энди мен. Къараб тургъанлайыма ныгъышда къатымдан туруб кетген эди. Къуруда кетиучюсюча... Къайдады экен? Кимге сораим? Тау да тилсиз, суу да сангырау. Къайда излейим?—дей, юйюне барды. Дебошну юйюне. Оту ариу кёмюлюб, отджагъасы кирсиз. Садакъ орну, джаясы къууушну башында тагъылыб, ушкогу алай сюелиб, инарал берген кийимлери да орундугъуну артында ёрге тагъылыб, юслеринде да сабий кийиз бёркчюк.

— Ой джарлы сеп а. Адурхайчыгъыны бёркчюгюдю. Аны излей кетгенди бир ишексиз,—деб, кеси кесин алдай, не этерге билмей, отджагъагъа чёкдю. Эки къол аязы бла бетин сылаб, бёркюн артына этиб, оджакъдан кёкге къарады. Кёкню анга кёрюннген джуруну кём-кёк эди, мийик эди.

Бештау, чыгъананы джуханча, тамагъында бир затны джухтаргъа кюреше, кёзлерине ачыб ургъан джыламукълары баш бармакълары бла сюртдю. Дыгалас эте, тёрт джанына къараб, къуушда сюелиб тургъан араууну, от къалакъны, темир тиши, къысхачны кёрюб, сермеб от къалакъны алыб, узалыб кёмюлюб тургъан отну ачды. Къып-къызыл мыдых тышына тёгюлюб, къартны бетине джылыу урду.

— Табу болсун, оту джукъланмагъанды, сора кеси да сауду,—деб, мыдыхны юсюне къургъакъ эмен джаркъаланы атыб, ышырды. Бир кесекден, от джаныб, юйню ичи джарыб, джылыу джайылды.— Хар эртден сайын келиб, отун джагъыб, ингир сайын келиб кёмюб турурма. Тейри онг берсин, къайытса, къу-

уапыр, — деб, отха талай жаркыаны атыб, артыракъ туруб, алаша агъач табджанчыкъгъа таяныб къалкъыб къалды...

* * *

Атлыла чыгъаналы кёкелени джаны бла тар джолчукъгъа тизилиб, къаяланы, чауулланы сёдегей айланьыб баралла. Булат бла Исмаил алларында, аланызы бла — джырчы Михаил. Артларындан да Мырзакъулну атчысы бла тенги. Бара барыб бир дуппурлу тюзчюкге чыгъыб, атлыла экишер тизилдиле. Булат бла Исмаил алгъа чыгъыб ат ойнатыб да кёрдюле. Мырзакъул бла джырчы уа ашыкъмай ушакъ эте баралла.

— Бий, мен сизни джеригизге биринчи кере сабий заманымда келген эдим. Чырт унуталмайма, тау тауну артына бугъуна, чынгаб аллынга чыгъа, бугъунчакъ ойнагъанча, бир кесек баргъаплайыкъгъа уа, Машук, тауукъ джюджеклерин къанат тюбюне джыйыб джашыргъанча, тегерекде тауланы этек тюбюне джыйыб кьойгъан эди. Ма былайыча, бир чыгъаналы джолчукъ къаяны тегерегине айланьыб бара эди, джылтырауукъ суучукъну бойну бла...

— Экинчи келгенинде уа, тансыкълай болуренг?

— Хо, ол заманда кёрген затларымы излеб турама бююн да. Кёб зат тюрленгенди, тауларыгъыз бла кёк а сейирлей туралла, ётгюрлей, — деб тёрт джанына сюйюмлю къарады. Эрлай тюрсюню мыдах болуб, башы энишге ийди.

«Ярабин, бу адамны джюрегинде не уллу кыйынлыгъы барды? Ол къадар акъыллылыгъы бла, халаллыгъы бла сыныб, джукъланыб къалады. Дуу деб джанады да, кюйюб-кюйюб, учхун болуб турады... Джаш адам болгъанлыгъына, къарт этер сагъышланы этеди», — деб, Лермонтовну мугур тюрсюнюне къарады, — «Джангызлыкъ талай болурму харибни? Джангызлыкъ, тегерегинде ол къадар адамдан ахлу болуб бир инсан джожьду. Ёксюз болгъаны да эсин талаб турады. Быллай адамны ёл деб бери ашырмай, тоханагъа олтуртуб турсала уа. Кеси келе эсе уа?.. Сагъыш басыб турады юсюн, не этерин билмей болурму? Огъай, ол акъыллы кёзле къаяны тешиб, ичинде не болгъанын кёре билелле... Башхады аны джюрегин кемирген», — деб, дагъыда эслетмей аны таба

къарагъанында, ол неге эсе да къулакъ ийиб, бир тукъум бир сакъ болгъанын эследи. Аны ол сакълыгъын бузама деб къоркъа, Мырзакъул да сагъышха кетди. Ёзенден, къайдан эсе да узакъдан, орайда айтылгъан таууш чыкъды. Джырчы атын тохтатды. Онг къулагъын орайда келген джанына буруб, башын аз-буз аллына бюгерек этиб, тынгылады. Мырзакъул, илгендиреме деб къоркъгъанча, тургъан джеринде дыфсыз симсиреди.

Орайда, бир джукълапа, бир эшитиле, суу толкъунлача, тюрлене, джууукълашырга унамай эди, джу-тулуб да къалмай, джырчыны эсин къозгъай, бетин джарыта — джукъландыра, бир назик затын къозгъаб, бетин джарыта — джукъландыра, бир назик затын къозгъаб, неге эсе да талпыта эди.

— Эшитемисиз? — деб сорду джырчы, Мырзакъул таба бурула.

— Эшитеме. Орайдады...

— Къалай дедигиз?

— Орайдады дейме.

— Орайда?.. Алай дегенигиз?

— Келин алыб келе, бизде орайданы джырлайдыла. Ол суймекликни, ётгюрлени джырыды. Эрлени джыры. Макъамды. Хар джырлагъан кеси суйген сёзлени салыб да джырлайды. Бир ариу ауазы джырлаб къалгъанла эжиу этелле.

— Негиз да сейирди сизни. Билемисе, бий, хар миллетни башхалыгъы, хар адамны халисича, бир-бирине ушамайды. Къалай байды дуня. Хар адам кеси бир дуняды. Бир мазаллы дуня...

— Алайды. Кёре, ангылай билесе да, аны ючюн эскересе ансы, балам, бизге кёб абычар келеди. Аланы кёбюсю джюлюнген башладан сора джукъ кёрмей кетелле, кеслери кёргюзген да — туююш бла ички. Биреуню игисин кеси иги кёре биледи. Хар адам кесине кёре багъа береди башха билетге, башха джуртха. Биреуню ангылай билиу — адамны адамлыкъ ёлчесиди.

Сен ангылагъанны, алай айтханыма айыб этме, хар адам да сенича ангылаб бараллыкъ тюлдю. Сен джырчыса. Халкъынгы тазалыгъы, джаны-тинисе. Халкъны джарсыуу сени джюрегинге джара салады. Сен адам дейсе, дини-тили башха деб къарамайса. Мен бир къонагъым, бизнича иги биледи, сени да бек ариу таныды. Джырларынгы айтыб тебресе, мен туугъан

джерими кёреме, адетлерибизни, халибизни эслейме. Сенде асыл ёт бек тазады, кёуш умутча. Сенде адамлыкъ барды. Адам бла аны джарсыуларыдыла сени кёзгъагъан.

Джырчы, уяла-тартына турса да, сейирсиниб тынгылады къартны сёзюне.

«Акълманладыла таулула. Хар сёзлери алтын багъасы бир барды... Нени да ангылаб, кёрюб тура-ла. Былай сейир джерде адамы да джерича сейирди...»

— Кечге кълдыкъ. Джолда кёнуш излерге керекбиз. Ташкёпюрге джеталсакъ, иги боллукъ эди. Анда джууукъларыбыз джашайдыла. Джер-суу кёр-гюземе деб мен сени узакъ джолла бла алыб келиб, инджитдим. Бийчесын бла чыгъыб кълсакъ, эртде джетерик эдик. Ташкёпюрю юсю бла элтеме деб арытдым, тейри. Ташкёпюр а Теберди суу Къобаннга кёшулгъан джерден аз ёргеракъ барыбды. Ташкёпюрге тюшер ючюн, биз Къобанны бойнун энишге барыб, кесибизни ауушну юсю бла ётерге керекбиз. Алай болмаса уа, къарангы ауушдан ёталлыкъ тюл-бюз. Ташкёпюрге кёб кёрген, кёб билген огъурлу адамгъа кёнакъ боллукъбуз. Акъ шилли, алакёз, узун ариу адам. Файгъамбарды деб кёоярса.

— Кюн эртде бугъунуб кълды, — деб тегерегине къараб, ахсинды джырчы.

— Бугъунганлыкъгъа батмайды, къоркъма, улан. Таулада кюн батханлыкъгъа тейри джарыкъ джукъланмайды. Бирсагъатлыкъ джолубуз кългъанды. Арыгъан болурса, бир кесек чыда. Бу Марады. Былайда да ата-бабаларыбыз джашагъандыла. Мара бла тюшюб, бир кесекчик ёрге чыкъсакъ, Ташкёпюрге келиб къллыкъбыз. Эртденбла уа — Джамагъатха. Ол залым заманы кёзюме кёрюнюб турады, кешене майдан болгъанын эслерге унамайдыла не эсим, не джюрегим. Сен а бир уллу, бир толгъан элге элтеди мени къарт деб тура болурса. Бу джол барыб, тансыгъымы алалмасам, экинчи манга ары джол чыгъармы? Дюжзге джууукълашыб келеме, балам, — деб мыдах бола тебрегенин сезиб, эрлай кесине кёл эте, — Арыдынгымы, Михаил. Джетдик, джетдик, — деди.

— Огъай, — деб атыны джюгенин тарта, джырчы тирилиб, тёрт джанына къарады. Минги Тауну кёлек-кесича бир затны кёрюб, анасыны келе тургъанын кёрген сабийча, кёууанды:

— Бий, шо ол сейир затха бир къарагъыз! Сизни кѣзюгюз юрениб, сап эте болмазсыз. Ары бир къарагъыз! — деб эгиз тѣбелени кѣргюздю.

— Ариулукъгъа джюрек илешеди, кѣз излеб турады. Айхайда, кѣребиз. Ай джарыкъ кече бир кѣрге эдинг сен, Минги Тауну, сабий заманыды деб къояр эдинг.

— Минги Тауну сабий заманы... Къалай керти сѣздю, тауну сабий заманы, — деб биягъынлай мыдах бола тебреб, олсагъатлай Мырзакъулгъа кесгин бурулуб, — Бий, сизге киши тиймей къойса, бу сейир джерлеригизде джашаб тураллыкъмы эдигиз? — деб сорду.

— Киши тиймей къойса дегенинг? Къаягъа киши тиймей къойса, юсю габушур болуб, тюк чыгъыб къалады. Сора ол къабукъ кысыб, тюк юсюнде чириб, къаяны къаялыгъы къалмайды. Таймаздан аяусуз тийиб турса да, тамчы да тешеди ташны, — деди Мырзакъул, халкъына ёмюрлени узагъында джетген зарауатлыкъланы эсине тюшюре, — Артыкълыкъ болмай, бир-бирине болуша джашасала хоншула, къарыуларын аманлыкъда сынамай, нек джашаялмай эдик? Джашарыкъ эдик. Гитче уллуну къачын кѣре, уллу гитчени аяй, джакълай джашасала, керти джашау ол боллукъ болур эди.

Билемисе, балам, бир къауум адамла бусагъатда джанууарладан юренедиле халиге, джыйын болуб джангызгъа чабадыла, онгсузну тюртедиле. Ол себебден гитче халкъла кеслеринден онглу бир ышангылыны ышыгъына кысылыргъа керекдиле, джанларын сакълар ючюн. Айырдынгмы? Биз, таулула, бѣденени тишлеб ашар ючюн ёмюрде да тутмагъанбыз. Бѣденени къой эсеи, джаз тауукъну да тутмайбыз. Чалкъы чала тургъанлайыкъгъа тюбесе уа, алабыз, тишлейбиз. Бизге ол булджууду къуру, ол бурху затха уа... джазыу. Бусагъатда дуня кыйынды. Биз ёмюрледен бери тау арты халкъла бла къарнашлыкъ джюрютюб тургъанбыз. Ауушла бла джолубуз Эресей бла уа бир ёшюнден айырылгъанлыгъыбызгъа, Асхакъ Темирден сора кау-куу болуб узакъда къалыб кетдик Тауарты уа, къарыуундан келгенге кѣре, тейри адамы, бизни кѣб кыйынлыкъдан сакълагъанды. Андан-мындан келген джыртхычла ёшюи ургъанлыкъгъа муратларына джеталмагъандыла. Энди уа Шималдан да джол ачылды таулагъа. Тейри игисии

берсин. Эресейни юсюн джырмай, бизге энди киши ёталлыкъ тюлдю. Бу затны юсюнде мен кёб сагъыш этеме, улан. Энтда бир кыйынлыкъ джетсе бизге, къумурсха тёбени юсюнде от джакъгъанча болуб къаллыкъбыз.

Джырчы къартха джууаб бермеди. Ол аны айтхан сёзюне терен эс бёлюб сагъыш эте эди.

Я докажу! Кто с гордою душою
Родился, тот не требует венца...—

деб шыбырдай эдиле аны кыызгъан эринлери. Джырчыны сагъышларын Мырзакъулку ауазы бёлдю.

— Джырчы, ол эки сабийни кёремесе? Энди ала хайт деген эки джашдыла. Алай а эгиз улакълага кыйгъысызла, хыйлалыкъны билмейдиле. Адам ючюн джанларын берликдиле. Къайда эсе да бир джуртсуз джыртхыч а, келе-келиб, боппа-бошуна аланы къармаб кетерге боллукъду... Халкъыбыз да ма алайды: халал, хыянатсыз, кыйгъысыз. Бу къаялада тынчлыгъыбызны бузмай турсала, ташын джалаб, сууун ичиб турлукъбуз. Тёзюмлю, хаулеликге алдатмагъан миллетбиз. Алай а миллет, къуру башын сакълагъандан ёзге заты болмаса, бара-баргъан заманда, бир джерде къалкъыгъан суу мырды болуб къалгъанча, ол да джокъ болуб къаллыкъды. Уллу миллет гитче миллетни джокълаб, аны тюрсюнюн, халисин бузаргъа чабмай, аталыкъ сезим бла бир юйюр болуб джашаргъа керекдиле. Сёз ючюн, сен манга баламдан да татлыса. Ол кёз бла къараргъа излеме мен Эресейге да.

— Тюз айтаса, бий, алай а орус миллет Кавказда орус абычарладан кирсизди. Сабий кёллю, харамлыкъны билмеген, къарнашлыкъны суйген халкъды орус халкъ. Былайда аны аты бла не суйселе, аны этедиле, — деб ахсынды джырчы.

— Микаил, билемесе, мен ангылагъан бла хар миллетни да игиси, аманы да барды: адамында, халисинде, ашында-сууунда да. Аманы—джылан къабукъду. Артылыб кетсин, тас болсун. Игиси уа—бири биринде юйресин.

— Тюз айтаса, бий. Хар миллет да бир-биринден юрене, бир-биринден кёре, джангыра, айный барады.

— Хо, аман къуру сиздеди, бизники уа—аламат. Бизни джорукъда, бизни адетде джюрюгюз, иги, ашхы болургъа сюе эсегиз деб, не къоркъутуб, не да

сукъландырыб этдираллыкъ тюлсе. Иги кесине кеси джол табарыкъды. Иги адам кимни да игисин кёре биледи. Джетишмегенин да ангылайды. Мени ёмюрлюк сагъышым — адамла бир-бирлерине суйген теңгеринеча илеше, талпый билселе, миллетле да алай этерикдиле. Бир мазаллы сюрюуню ичинде бир джууаксыз къотур мал а аурууун кёблеге джукъдуругъа боллукъду.

— Эй, бий, дуняда алкъынчы къотур хайыуанла кёбдюле, — деб ахсынды Михаил, кёзюне кимлени эсе да кёргозе, эси терен сагъышха кетди:

«Айхай, башларына махтау излей, дуппукъ джюрекли биреуле келиб, башхагъа багъалы чыракъны джукълатыб кетелле, кём-кёк кёзлеуню теблеб, къаралтыб. Аллайны кёрсенг, джюрегинг бир огъурсуз джанууар болуб, ёшюнюнго талайды, къара джалыны, бетинге ура, ыйлыкъдырыргъа, унукъдуругъа излейди...

И что за диво?... Издалека,
Подобный сотням беглецов,
На ловлю счастья и чинов,
Заброшен к нам по воле рока:
Смеясь, он дерзко презирал
Земли чужой язык и нравы...

Биреу биреуге къарнашлыкъ этмей, мен кимме деб мийикден къараса, дордукълукъ, артыкълыкъ хорлайды. Уллу-гитче болса да, бир миллет асыл, иги, бир миллет а мискин болмайды. Миллетле бары да асылдыла. Мискинлик, джюреги сарысуу сыгъыб, къара къан тёгюб тургъан къуру адамлада тюбейди. Чып такъгъан кесин къалгъанладан акъыллы этиб, оза тебресе, джюрегинг джарылмай, не этгин? Сора, келген ауузун ачыб, кимни джутаыйм деб, келеди, ызындан да бир сюрюу дигизасы... Къанлы Дантес да ма алай келгенди бизге, бизни чырагъыбызны джукълатыргъа...

Келе келиб, эм багъалы затынги джокъ этиб, табалаб кетелле. Дагъыда биз алагъа эшиклерибизни кенгинге ачыб, къонакъбай болабыз. Джерни бир элисинде да болмасын артыкълыкъ. Адамны унукъдургъан джанууар кюч, джанууар къылыкъ. Артыкълыкъ... Биз да артыкълыкъ этерге деб келиб турабыз бери. Ол кёк къапталлыла кёкден тюшгенбиз деб турадыла. Артыкълыкъны тутуругъу аладыла. Мени багъалы къарт анам да ангылаялмайды артыкълыкъ

этгенин... Атама ол кяаллай бир артыкълыкъ этгенди. Кёбдюле аллайла джер юсюнде...

Абычар джаш кёб кюрешиб Петербургдан бир ёксюз баранессаны алыб келгенинде, аны анасы бай, асылсыз помещик кяатын, эринлерин чюйюре:

— Балам, сени кяатынынгы гокка ханс этиб терегеге саллык тюлме. Манга мюлкюме мюлкюн кюшуб тутар адам керекди, — деб кяалай инджитгенди келинин. Хар миллетни хар адамыча кесини тыбыры, кесини чырагъы барды. Хар адам, не тукьум миллетден болса да, не тюрлю динге таянса да, ол тыбырны, ол чыракъны аяргъа, сакъларгъа керекди. Ма ол сагъатда боллукъду адам адамгъа ышаныб, кярнаш деб юйюне эркин кирирге. Къылыч хорлам а башха къылычын таблагъынчы болады сеники. Джер бир, кёк бир, кюн да бир, адамла уа нек излейдиле башхалыкъны? Башхалыкъ адамланы бир-бирлерине ёчюкдюреди...

Голицин, ма джаныуар, халисиз кийик... Тепсерге чакъыргъан нохуну юсюне къусханча, кяаллай кир сёзлени айтханды ол, хамхотлу зат...

«Я успокоюсь тогда только, когда в тифлисском музее будут показывать чучело армянина в подтверждение факта, что жили когда-то и армяне на Кавказе...»

Сарыубекни ауузундан да чыкъмаз былай кир, кёрюб болмау сёзле. Голицин Александр Николаевич, светлейший князь... Мурдар!.. Сени Дантесден не башханг барды? Сен, гокка хасны бурнунга тутуб, сабийлени сойгъанларына къараб сейирсинесе... Кавказ адет деб, ол бёрю халини сен чыгъаргъан болурса, итден туугъан», — деб башын кёлтюргенинде, аты тохтаб, кёкенчикни чапыракъларына узала тургъанын кёрюб, Мырзакъулдан тартына, ышарды.

Кюн батхынчы огъуна кьонакъла Ташкёпюрге кирдиле. Аланы алларына итле чабыб чыкъдыла. Кюндюз а кяалгъан элледеча, былайда да алгъа итле, ызы бла сабийле чыгъалла кьонакъны аллына. Не уллу кьонакъ болса да. Андан сора чыгъалла тиширыула, айран алыб, келген кьонакъланы алларына. Мырзакъул келе-келиб, Межгит таба бурулуб, узун тёнгертге дранбаш юйню кяатында тохтады. Абычар аны кяатына джууукъ келиб:

— Бий, былайда бизни сакълагъан киши бармыды? Бош келе болурбузму?

— Таулу хар кюн сайын да кьонакьны сакълайды, балам. Аны эм ачы кьаргьышы — сау бир джылны босагъангдан кьонакь ётмесин дегениди.

— Айыб этмегиз, бий, айтхан сёзююзге ийнанама, — деб сёзюп бошагъынчы, кьонакъланы аллына эки джаш чыгъыб, атларындан тюшюрдюле, кьонакь юйге элтиб олтуртдула. Кёб турмай алагъа кьонакь бай да келди. Узун, акъ шинли, алакёз ариу адам.

— Тоба-тоба, джангы ай бла кёрюн, таубий. Къайдан джангылдынг? Тансыкъ болуб тураем, тейри.

— Да биз бир джангылгъан да этебиз, сен а, хаджи, Ташкёпюрню Кяба этиб, былайдан чыкъмай тохтагъанса.

— Ол да барды, Тейри. Джери-сууу джандетди. Джашла уа? — деб, абычаргъа алгъа, ызы бла къалгъанлагъа кьолун узатды. Тоба-тоба, бу ашхылыкъ къайдан чыкъды бизге? Къалай иги этдинг, таубий. Тюнене да бир сыйлы кьонагъым бар эди. Бештау. Эртденбла ашырдым.

— Саумуду, аллах ючюн?

— Игитда дейсе. Тейри, менден тириди энтда Бештау, мен андан къарт кёрюнеме.

— Тоба-тоба.

— Мен да сейирсиниб тургъанма. Тейри аны ёмюрлюк адам этиб джаратхан болур, Дебошча бирди ол да. Бир тиши тюшмегенлей джашайды, — деб, Лермонтовха джити къарады.

— Хаджи, ма бу улан энди мени эмчек улашымды. Орус абычар. Джырчыды — деб джашха кёл ашаб къара дегенин билдирди Мырзакъул.

— Аллах ючюн? — деб, хаджи, ёрге къобуб, джырчыны джапгыдан къучакълады. Къайданса, бала?

Мырзакъул аны айтханын джырчыгъа кёчюрдю.

— Эресейденме. Лермонтов Михаил.

— Эресейден. Лермонтоб Микаил... Алапат, джашаулу бол, Микаил, олтур, — деб хаджи абычарны имбашына тийди.

«Къалай ариу адамды. Узун суюкли, аз-буз тогъуракъ, сютча акъ бетине нюр уруб, ариу ала кёзлери... Къаллай бир къууат барды бу адамны юсюнде...» — деб, кеси-кеси бла сёлеше тургъан джырчыны эсини Мырзакъул бёлдю.

— Балам, бу адам хаджиди. Эки кере Кябагъа баргъанды. Хар баргъаны сайын андан халкъгъа джарар бир зат алыб келеди. Эртденбла кёргюзюрме, бу

элли сабанларын акъ къабла джабыб турадыла. Ала-
гъа хаджи-къабла дейдиле энди. Былайда ала алаамат
битедиле. Урлугъун хаджи арабладан алыб келгенди.
Хаджи кеси бизденди. Чегемли. Бери аны да кый-
ынлыкъ сюрюб келгенди.

— Орусбийлары де да кый, — деб кюдю хаджи.

— Хо, Орусбийлары. Хаджини атасыны тёрт къар-
нашы болгъанды. Беш джаш. Орусбийлары бла ала-
ны арасында кёб заманны джаулукъ джюрегенди. Ал-
гъа, хаджиникиле хорлаб, бизникилени Джамагъатха
чартлатадыла. Ол уллу, бай элге, артда туб бол-
гъанды ансы. Басханда къалгъапларыбыз да гюр-
джюле бла шох болуб, сыртларына тук чыгъады. Ала
ол беш къарнашны кёзюу-кёзюу ёлтюредиле. Уллу
къарнашларыны къатышын сауларына бере, эм гит-
челерине дери джетеди. Аны да ёлтюредиле Орусбий-
лары. Сора хаджини анасы, Туудуланы Къаяны кы-
зы Алтынчач, кыйнунда гитче кызычыгъы бла бери,
Ысхауатда Текелеге, сют атасына, къачыб кетеди.
Хаджи, гитче джашчыкъ болуб, анда къалады. Сора
сют атасы, эмчеги, Алтынчачны эрге береди, Хурзук-
дан бир кишиге. Хаджини ёге атасы иги адам болуб
тюшеди. Ол къартладан тилеб, джашчыкыны кесине
алады. Окъутады. Эки кере Къабагъа иеди. Аны бары-
сына да кёб ырысхы джояды. Бюгюн а, кёресе, Ха-
джи сенича, окъуй, джаза биледи, кёб тилде сёлеше-
ди. Сен орусча сёлешгенинги ол ангылай тургъанлай-
ыша, кёчюргенме мен.

Лермонтов бек сейирсиниб тынгылады.

— Сора сиз къалай шохла болгъансыз да? Дерт
джюрютмеймисиз?

— Сора нек? Бир тёлюню дертин бир тёлю кый-
тарыб барса, адам улуну арты болуб къаллыкъды.

— Тюз айтаса, алай а сиз бир-биригизин кыйрыб
тургъансыз.

— Къазауат этиб кыйргъандыла. Къазауат этиб
кыйргъан саналмайды. Андан сора да, бизде къан
дерт джокъду. Аллах сакъласын, ол аман затды.
Адамла бир-бирлерин соя, дуняны артын этиб кый-
рыкъ эдиле. Бизде Туудулары деген тукъум кыйрыл-
гъан тукъумдан джаратылгъанды. Аланы бурун ха-
джини ата-бабалары кыйргъандыла. Аны кый эсенг,
келинлерини кыйрыларын джырыб алыб, туумагъан
сабийлени да къармаб тургъандыла. Артда, хорла-
гъапланы ачулары чёкгенден сора, ол кыйрылгъан

тукъумну бир келинлери джаш табханды. Анга Тууду деб атагъандыла. Бюгюн ол бир уллу тукъумду, Хаджини ана тукъуму.

Къонакъларыны ушагъына тынгылаб тургъан Хаджи джумушакъ ауаз бла:

— Адам кеси кибик бир адамгъа исси кюнде суу кисей кебгинчи бир заманны ичинде да джюрегинде харамлыкъ тутмазгъа керекди. Харамлыкъ адамны учуз этгенден сора джукъ да бермейди. Биреуге аман болса, санга иги боллукъ тюлдю. Джылны чакълары айланыб келиб тургъанча, аманлыкъ бла ашхылыкъ да кёзюу-кёзюу бир-бири ызларындан айланыб турадыла.

Биз бир уллу къум тюз бла бара тургъанлайыкъгъа, бирибизни джокълайбыз да табалмайбыз. Къайгъылы болуб, ол кыйын джолда ызыбызгъа къайтыб излейбиз. Джол устабыз ачыуланады. Излей барыб къарасакъ, ол бизни азыгъыбызны урлаб, кеси джаныгъыз ашаргъа умут этиб, бугъунады. Бугъунган джеринде бир къара къолан киштик, къабландан аз гитчерек эди, анга мыллыгын атыб, бууады. Ол да джыгъалаша келиб, аны быгъынына бычакъны тыгъады. Экиси эки джерде сойланыб ёлюб тураелле...

Ол ант джетгенни кёрдюгюзюм?

— Хар адам сейир хапар кюбюрчекди сизде. Айтиб тебресе, асыры сейирсингенден джунчуб къаласа,—деб, тохтай келиб, унутуб къояма деб ашыкъгъанча, гузаба:—Бу ариу, бу алапат джерде туууб ёсген адамла джюреклерин, ич сезимлерин табигъатны эниклей къурай болурла. Хар бири джырчы, суратчы. Адам тегерегинде кёргенни эниклерге кюрешеди. Аны эниклей, ариулукъну ишлейди. Кёргенича. Сезгенича. Тегерегинде юлгюлеча.

— О-о, Микаил, мен санга ма бу сен айта тургъанланы кёргюзейим. Бизде тиширыула, тюшдеча сейир затла эте биледиле,—деб, бир джанына бурулуб, Хаджи шапа джашха неле эсе да атыды. Ол, башын хо деген маталлы силке, чыгъыб кетди. Бир кесекден ол тикген чепкен, окъа бёрк, бир уллу тикген кийиз, герох бау, туююлген туюмеле, хурджун алыб келди.

— Микаил, бери къара!—деб бети джарыб, ол ариу затланы къонакъгъа кёргюздю Мырзакъул.

— О мени джаратхан! Кюнча, бу сейир затланы адам къолуму этеди? Таулу тиширыуну къолу!

— Хо. Бизде къыз сабий джюрюб тебрегенлейине, ма бу затлагъа юретиб башлайдыла: бийни-къуълну баласы деб къарамайдыла. Къыз сабий пени да билрге керекди: окъа тиге, кийим биче, тиге, чепген согъа, джюн ишлей. Джюн иш, джюн тарагъандан джамчы этгенге дери бирди. Къаллай кийимле этдиле бизни тиширыула! Не эрши адамны да арну этиб къоялла. Юйле кибик, джамчыла. Ма бу кийизлери уа — къарачы! Джашил тюзюю юсюне джохар терек чапракъла себилгенча.

— О сейирлик! Ол тиширыуну къолларын бай этерге керекди! — деб къууанчыла ауаз бла айтды Лермонтов.

— Тохта, балам, тохта. Андан сора да ол акъ джыя билрге, бир тамчы сютюн зыраф этмей, джау бышлакъ, тузлукъ джыяргъа, тери, къой терини ийлеб, джюнлюсюнден тонлукъ тери, джюнсюзюнден сахтиян этиб, чарыкъла, мессиле, сахтиян кѣпчекле, габрала этеди. Ушхуур эте, юйню тута, сабий ъсдюре. О-с, бала, тиширыуну къоллары алтындыла, алтын! Аны юсюне да — ол тепсей, къобуз согъа, хант эте, бишире билрге керекди. Аны ючюн атагъан болурла бизде тиширыугъа Юй Бийче деб.

— Къалай? — деб сейирсиниб сорду Лермонтов.

— Юй Бийче, — деб ангылатды Мырзакъул, — Бизде тиширыуну къачы уллуду. Эркишини адам ълчеси тиширыуну сыйлай билгенине кѣре болады.

— Билеме, аны джаулугъуну сейир кючюн кѣргенме. Къутургъан къабланлача, нелерин да унутуб, бир-бирлерин таларгъа чабыб баргъан эки джаш адамны арасына тиширыу джаулукъ тюшсе, ала терсликлерин къуру ма ол заманда ангылайдыла.

— Андан сора да, бизде тиширыугъа оноу сормай, бир уллу ишни да башламайдыла. Юй бийчени сѣзюню сыйы уллуду.

— Аламат, аламат! Бий, мен бу затланы этген тиширыуну кѣрюрге боллукъмамы? Аны бети ачыкъмыды? Мен — христианлы, хаджини юйюнде аллай мадар табармамы? — деб симсиреди Лермонтов.

— Бети? Алай нек сораса?

— Шаркъ тиширыула бетлерин джабыб джюрюйдюле да?

— Бизде аллай адет джокъду. Сен барыб аланы къолларын тутаргъа борчлуса. Кете туруб, къонакъ юй бийчеге бюсюреу этиб кетмесе, ишленмегенликге

саналады бизде. Таулу тиширыулары бетлери, толгъан айча, ачыкъды.

— Мен бу элде биринчи кере болама да?

— Не башхасы барды? Бизни элчады мында да.

Бир миллетбиз да.

Хабджюклени келтирген джаш Мырзакъулгъа не-ле эсе да айтды.

— Болсун. Алай этмей мадары джокъ эди.

Ма, джый къалгъанын да, — деб джамчыны юсюне акъ башлыкъны бюклеб сала, Лермонтовну кёзюне къарады.

— Балам, бу юйню Бийчеси санга саугъагъа ма бу затланы бер дегенди.

— Манга? Не зат ючюн? Мен анга бир зат да алыб келмегенме. Мен, мен, — деб джунчуду.

— Бизде адет алайды. Биринчи кере келген къонакъгъа Юй Бийче кесини къол къыйыпанда саугъа этеди.

— Уялтдыгъыз. Мен а анга не берейим?

— Сен джукъ берирсе деб этмейди ол алай. Адетин, халкъыны адетин этеди.

— Мен анга... Аны улан сабийи бармыды?

— Барды, юч уланы да барды! Кеси джетген къызча кёруннгенлигине.

— Мен анга, мени кёзюнден кёрюб турсун деб, ма бу сагъатымы берейим.

— Огъай, сагъат санга керекди. Сен анга бойсунуб джюрюген адамса. Экинчи кере келсенг, этерсе анга джараулу бир зат.

— Атам, мен сизни Юй Бийчегизге не бла къайтарырма аны халаллыгъын?

Мырзакъул ышарыб, башын булгъады.

— Алай нек айтаса? Ол адетин этеди. Сен къонакъса.

— Мен аны бетине къараб кесибиздеча сау бол дерге эркинлигим бармыды сизни юйюгюзде? Мен сизге джау тюлме. Тыбырыгъызда олтуруб, туздамыгъызны ашагъанма.

Мырзакъул бети къызаргъан Лермонтовну имбашындан къагъа:

— Алай айтма, балам. Босагъадан, юйге игилик, деб ётген джау болмайды. Джау не джашыртын, не-да гюрюлдеб, от сала, къыра-джыра келеди. Сен бизни уланыбызса. Келген сенича келсин. Бюгюнден ары бу юйге сен ата юйюнге, мени юйюме киргенча,

кирирге борчлуса. Башха тюрлю этеме десенг, ишлен-мегеннге саналлыкъса.

— Сау болугъуз. Ол тиширыугъа мен разылыгъымы не бла билдирейим да сора?

— Мен сени ары элтейим.

Арада бѣлюмню эшиги ачыкъ болса да, Мырзакъул алгъа тиширыулагъа келечи ийди. Бир кесекден ол Лермонтовну, ол бир джашланы да алыб кирди. Саламлашыб, ууакъ хапар соруб бошагъандан сора:

— Келинчик, ма бу джаш орус джашды. Эресей джырчы. Алай а бизни джерибизни анасын суйгенча суюди. Сени чемерлигинге сейирсиниб, саугъанг ючюп сау бол деб айтайым, деб киргенди, джаным. Хурай, Мырзакъул бла сѣлешмегени себебли, анга джууаб къайтаралмай джунчуду.

— Алай этме, джаным. Санга айыб этген маиға этсин. Ариу сѣзюнгю къызгъанма бу уландан.

Хурай, джунчуй келиб, Лермонтовну кѣзюне къараб ышарды. Къонакъны бети джарыб, кѣзлерине джыламукъ урду.

— Санга джарарча зат эталгъанмамы, къайдам? Сау джырт, джаратсанг, энтда этербиз. Бу затланы уа бери алыб нек келгенсиз?

Лермонтов Мырзакъулгъа къарады. Ол кѣзю-башы бла, ал, тиширыуну разы эт деб билдирди.

Хурай джамчыны аны юсюне кийдириб, акъ башлыкъны да аркъасына салыб, къанатларын кѣкюрегинде тюзетиб, уяла-уяла, бир джанына турду.

Къонакъ, разылыгъын билдирирге сѣз излеб, Хурайдан да бек джунчуду.

— Ай, мен санга къурман болайым, — деб, Мырзакъул, джырчы бла аны арасына туруб, экисин да бирден къучакълады.

— Бий, мен бу тиширыу ётер суугъа кѣпюр болайым. Аны халаллыгъын не бла къайтарайым? Мен да халкъымы адетича этейимми?

— Эт, балам, эт.

Лермонтов Хурайны эки къолун къол аязлары бла ийнакълап, бир тобугъун энишге ийиб, къолларын бай этди. Сени бу алтын къолларынг арымасынла, сабийлеринги башларын ийнакълаб сылай, мени бюгюн къууандыргъаңынгча къууандыргъанлай турсунла.

Мырзакъул аны айтханын Хурайгъа табыча кѣчюрдю...

— Бизни кѣлюбюз кѣонакѣгѣа ачыкѣча, ачыкѣ болсун санга да джазыуну кѣлю. Ашыбыз халал болсун, — деб, бети кѣызара, башын энишге ийди Хурай.

— Айыб этме, келинчик, сабийча отоуунга кириб келгениме. Бу джашха сени кѣргюзейим деб атладым босагѣангдан, айыб этме, — деб, огѣурлу кѣарама бла Хурайны ийнакѣлай, Лермонтовха да отоудан чыгѣар заманлары джетгенин сездирди Мырзкѣул...

* * *

Джамагѣат. Адамла кѣырылгѣан эл. Кѣабырла, кѣабырла. Юсю бла ѣтген суу, кѣкде учхан кѣанатлыла, кийикледиле, джанууарладыла энди алайыны иеси. Джашаргѣа кѣой, ырыслаб, алайгѣа киши уугѣа да келмейди энди, алай а унутуб да кѣоялмайдыла. Алайда кѣабырла бардыла, сыйлы тѣбеле. Мырзакѣул эрлай чабыб барыб, суу бойнунда Алхаз бла Элмырзаны кешенелерине бетин салыб, кѣол аязы бла сылай, неле эсе да айтды. Андан тѣрт джапына бушуулу кѣараб:

— Микаил, кѣарачы, кѣуру сабий кѣабырды, алты этиб бири кѣырылгѣанды, дейдиле. Огѣай, джюз этиб тогѣусан тогѣузу тѣоб болгѣанды.

— Э-ѣй, джаууму элине да эмина кирсин, — деб, терен ахсынды.

— Бий, мен бу сейир элни юсюнден джасмай чыдаяллыкѣ тѣолме. Хапарын айт, тилейме Сау заманындан, — деб, бетине сагѣышны асыл ауун ийди Лермонтов. Эринлери, отха тутуб тургѣанча, кѣызара, джилтинли сѣзлени шыбырдаб башладыла:

Велик, богат аул Джемат,
Он никому не платит дани...
Но бури злые разразились,
И ветви древа обвалились...

«Кѣобхан сууну толкѣууча, бир такѣыйкѣаны бош турмайды башы. Ёшюню тебиб, джюреги джаныб, кѣюйюб тауусулуб кѣалады. Туура аллайны да ким кѣргенди? Пушкин джана да джукѣлана, соруша биле эди. Бу уа хаман мыдых болуб турады... Ёмюрлюк от. Тейри тѣреси болсун, ѣксюзю», — деб кѣкге тилекчи кѣарады акѣылман кѣарт. Лермонтов а, талпыб кѣкге чыгѣыб баргѣан кѣушча, ичипден дуу джа-

на, шыбырдагъанларын къагъытха тюшюре эди къадалыб. Сора бир кесекден тегерегине къараб:

— О мени джаратхан, кёк да башха тюрлюдю былайда: анача сескекли, бушуулу атача, мыдах... Хар къабырдан мураты толмай къалгъан бир джашау, бир джазыу, сау бир дуня къарайды санга. Санларынгы бирден титирете.

Бий, дуняда эмина бла къазауатдан хатерсиз зат болурму?

— Билмейме, тейри. Бар эсе да, мен эшитмегенме. Айтылгъан джерден кери болсунла...

Лермонтов кесини Кавказ поэмаларын эсине тюшюре «Кёрюб джасанг, кёлюнг тола джасаса, биреуню хапарындан а — биреуге, бир хаух затны этгенча, джасаса... Ах, бу джерни кёгю мени кёлюме къалай сыйынад, къалай тёземе мен бу къудретни энчи хакъ этиб кесиме? Чач, сау дунягъа чач ариулукуну, тирилт джукъланабыз деб тургъан азгъын джюреклени, учундур ётгерлюни! Огъай, мен сал болуб тургъан элни юсюнден джазарыкъ тюлме. Мен аны залим заманын кёргюзейим...

Долины ночь еще объемлет,
Аул Джемат спокойно дремлет;
Один старик лишь в нем не спит
Один, как памятник могильный, —

деб Мырзакъул таба къарады. Ол кертиси бла да, джонулгъан бабасын ташха ушай эди. Башхалыгъы, кёзлерин кюйдюрюб чыкыгъан джыламукъла эдиле...

Къартны алай кёрген джырчы, анга бир уллу сау-гъа этиб, джюрегин джазар мадар излей, биягъы джилтин сёзлерин шыбырдаша эди. Джамагъат аны кёзюне бурунча кёрюне, джашау бла аджалны бетлешгенлерин суратлай, кешенелеге къараб ахсынды. «Огъай, аджал тойну макъамындан башха зат келмейди къулагъыма... Аджал той», — деб эзилди халал джюрекли джырчы, мугур къартха джашыртын къарай...

Мырзакъул джашны сагъышын бузаргъа излей, аны ичин ангылаб:

— Михаил, кёремисе, ол таш къалаулары? Хар биринде ата-бабаларыбызны къол аязыны джылыуу къалыб кетгенди...

— Хар бири бир дуня, бир адам джазыу... Таурухча сейир джеригиз барды... Бу къадар затны кёр-

сем, адамны болумсузлугъу, джангызлыгъы кѣжюме кѣрюнюб, бир бек кыйналама... Қыалай амалсыз дыгаласла этеди адам, мадарсыз болгъанын унутуб. Дыгалас оюмла дыгалас джюрекни илгиздик этиб туралла... Ташлагъа, тереклеге табыннганы да андан башланнганды — деб, биягъы сагъышха эсин ие келиб, илгениб уяннганча, — Бий, мен эндиге дери меджисуу аллахла да адамлача кыяулуладыла деб тура эдим. Меджисуу адам аллахын кеси маталлы этерге кюрешгенди деб. Джангыла кѣре эдим. Энди уа ангыладым: меджисуу адам кесин табигъатха, кѣрген, сезген сейир затларын аллахлыкъгъа джууукълашдырыгъа кюрешгенди. Меджисуу дин адамны сынамда табхан терен оюмуду. Сизни меджисуу динигиз инджилге ушашды. Алайды. Мен анга ишексизме.

— Қыайдам. Бизде энди меджисуу деселе, кыарангылыкъ дегенлерин чертелле.

— Огъай, ол эм джарыкъ динди. Сизни меджисуу динигиз. Таугъа, сейир тереклеге, марал кѣзлеча, кыара суулагъа, кыадама ташлагъа табынуу! Ол кыарыу-сузлукъ тюлдю. Ол джырды! Ехтемлик бла назикликни бирлешгенди ол, бий! Ангылаймысыз, ташдан-таудан, терекден, суудан киши чарларыкъ тюлдю! Табигъатда аллай сыйлы оюм барды — халкъланы барын да сыймекликни юсю бла кыарнаш этерге. Инджилде да алайды: сыймекликни ийнанмакълыкъ этиб, адамны адамлыгъын ол ийнаныуну юсю бла мийикге чыгъарыгъа.

— Балам, сени халал джюрегингде болмагъан ашхылыкъ джокъду. Хар адам да сенича терен ойлаша билсе, джер юсюнде артыкълыкъ боллукъ тюл эди...

— Бий, сизни ол Джангыз Терегигиз, Христосну джаны болур деб келеди мени кѣлюме. Ёлмезлик джаны, кыалай айтайым? Хы, арну иннетли адамланы джюреклеринде ол ёлмегенди да?

— Бизде джангыз тюлдю Джангыз Терек. Аны аты алайды, Кыарачайда. Малкыарда уа — Раубазы.

— Алай дегенигиз?

— Малкыарда сыйлы терекни аты алайды.

— Хы-ы. Сейир белгисизлик, ташатынлыкъ, джазыуларыны ушашлыкълары сизни терегигизге да Христосха келген кюн келликди, деб билдиргенча кѣрюнеди манга. Христосну джаулагъа тенги сатыб ий-

генди, отуз кюмюшге ауушдуруб, бай эте, азаблыккы-
гъа сатыб кыойгъанды.

— Бизни терегибиз да кыазауатчыладан ёллюкдю,
Ол джангурдан, кюн иссиден сакылагъанланы, анга
сейирсиниб табынганланы бири томурлукъду аны,
Алай некди?

— Алай нек боладымы?

— Хо.

— Тюз аккыл тузаккыгъа тюшюб, бугъоугъа бай-
ланыб, мийик сезимле сыйсыз болгъандыла. Ма аны
ючюндю. Дуния джоюлгъанды. Адам табыныб тургъан
затын кыачха керирге, таяккы бла тюерге, бетине тю-
кюрюрге тюгюне санамайды. Ата-бабалары азаблыккы
салыб ёлтюргенлени кыабырларына аджашмай эси-
бизни джыяйккы деген тёлюле ариу ийисли балхамла
алыб келгенлеринде, сандыкылада джуккы табмай, та-
ланган заман джетмегенмиди? Сора ол амалсызла-
гъа мадар излей, аталары этген аманлыккыны джууду-
ра, бирлери бармаккы бла нюрлю кёкню кёргюзгенди.

— Алай дегенинг?

— Сауду, ёлмегенди. Аталарыбыз Христосну кёр-
меген эдиле. Аны кёлеккесин талагъан эдиле дерге
излеб, кёргюзгенди кёкню бармаккы бла амалсызла-
гъа амал излей.

— Оджаккыдан чыккыгъан тютюн хауагъа сингиб
кетгенча, этилген иш да ызына кыайтмайды. Кыойну
бойнун тартсанг, ахыр тылпыуу хырылдаб чыгъа, джа-
нынгы алыргъа джетдиреди. Ол таууш эсеме тюшсе,
мен ауузума этни салалмайма. Бир кыауумла уа сан-
лары титирей тургъанлайына, ичин джарыб, бюрекле-
рин кыабырчаккыландырыб, ашаб башлайды.

— Сейир тюлмюдю, терек адамдан кючлю болгъа-
ны? Сора ол аны кёрюб болмагъанла кеслери нек кес-
мейдиле да?

— Кыорккыуб. Аны кесген кыой, юсюнден гагара-
гъын джуккыуб алгъаннга да кыыйынлыккы джетиб
турады.

— Сора кертиси бла да сыйлы терек болурму?

— Айхайда!

— Сабийни буугъанча, терекни кесген. Тамбла-
сында уа Христосну кыабырын излегенлеча, терекни
табмасала, кёкню кыармаб башларыккыдыла. Варфа-
ломей кечеде королну буйругъу бла Парижде като-
ликке бир кечени ичине эки-юч минг гугенотну кес-
гендиле. Юч кюнню баргъанды ол кыан тёгюу.

— Асто! Адам адамлыгын унутса, джаныуардан да огъурсуз болуб къалады.

— Ачыулу джюрек къана билмейди.

— Ташлагъа, тереклеге да ма аллай замаңда дерт джетдиредиле.

— Адам улуну джашаууну хапары ёмюрюнден узунду.

— Бизни бу узун джолубузну къысхартыргъа болушду, не болсун,

— Узунму? — деб сейирсинди Лермонтов, — ёмюрюмде бюгюнча къысха джолгъа чыкъмагъанем. Сен айтхандан сейир хапарланы да эшитмегенем, атам, — деб, Мырзакъулну бетине сюйюмлю къарады Лермонтов.

— Сыйлы бол, насыблы бол, балам, — деб ата кёлден джууаб берди къарт таулу, кёзлерине джыламукъ ура...

* * *

1837 джыл. Къара тенгизни джагъасы. Портада аманатда айланган Адурхай, Дебошну Адурхайи, Портадан кете кетиб, орус аскерге къошулуб, анда да излегенин табалмай, не этерге билмей, тенгиз джагъада кесине илиймек аджал излей, бара тургъанлайына, узакъ болмай, адам ынгычхагъан таууш эшитди. Илгениб, тёрт джанына къарады. Джукъ, кёрмеди.

«Къулагъыма келди болур», — деб суугъа узалыб, бетин джууаргъа тебрегенлейине, толкъун келиб юсюне чачылды. Ол ызына саркъаргъа, биягъы таууш чыкъды.

«Неди бу? Мени къозуй тура болурламы?» деб, төгерегине къарады. Киши да джокъ. Биягъы толкъунла эрлай келиб, джагъаны талыб ызларына айланганлайларына, биягъы тауш да биягъынлай чыкъды.

«Адамды... Къайдады да? Къыйпыкъ джетген адамды.

— Эй, къайдаса?

Джууаб келмеди.

«Мени джаным ынгычхай болурму? Ма ол къара ташны артында? Ненча къыйынлыкъдан къутхаргъан эди мени джазыу. Бюгюн ма былайда бир джан да не болгъанымы билмезча джокъ этиб къояргъа дебми кюреше эди? Не этгин? Бир туугъан эки ёлмейди. Аджал эсе, аджалды, нем къорарыкъды? — деб,

къара таш таба таукел атлады. Кёзюне тенгизни биринчи кёргени кёрюндю. Учү-кыйыры джокъ эди. Бети дженгил тюрлене, бир кём-кёк, бир джашил, бир къарауз бола эди. Марти къушла, сабий джукъуча, мийикде сериуюн уча келиб, эрлай энишге тюшюб, къанатлары бла сууну джыра да ызларына эмилик уча, сейирсиндире эдиле. Артда уа тенгизни къутургъанын да кёрген эди Адурхай. Толкъунла, таурухлу джылкы сюрюулеча, келиб кеслерин къаялагъа уруб, буза эдиле.

«Ташны артында биреу инджиле болур», — деб, алына кесгин атлагъанлайына, тенгиз толкъунла, ач джаныуарлача, сойланыб тургъан адамны юсюне чаба тургъапларын кёрдю. Адурхай, эрлай энишге ийилиб, адамны бетине тийгенлей, эшитмедим деме, ол меникиди дегенча, биягъы боз толкъунла мыллыкларын атыб, экисин да бирден джибитдиле. Джатхан энтда тунакы ынгычхады.

— Джюйюсхан прапорщик! — деди Адурхай, джатханны бетин сылай, — Господин прапорщик! Бай прапорщик — деб юч тилде джалынды. Джууабха биягъы инджилиб ынгычхады. Адурхай аны кыйынуна алыб, тегерегине ишекли къарай, чегетчик таба бурулду. Акъыртын джерге салыб, суулугъун ауузуна элтгенинде, ол джутланыб ичерге кюрешди, алай а эсин дженгил джыйыб къоялмады, джараларындан, ачдан да эс ташлаб, онгсуз болуб тургъан адам.

«Къайдан чыкыгъанды экен былайгъа? Ала келиб, гимикдирдик дебми атыб кетгендиле, огъесе, кеси джангыз тенгизге ёшюн урама дебми тюшгенди кыйынылыкыгъа. Джаралы болурму?..»

Адурхайны соруулары кёб эдиле, джууаб а джокъ. Ойсурагъан аны сезалмай эди, эс джыйыб, хапар айтыргъа къарыуу джетмей эди.

Адурхайны джюрегине эндиге дери ол сезмеген бир асыл сезим тюшдю; амалсыз адам, кесича бир джангыз, бир джакъсыз андан болушлукъ излегенин ангылаб учунду. Кёлю таукел, саны тири болду. «Джаралы болуб, онгсуз болгъан эсе уа? Тенгизден джюзюб джагъасына кеси чыкыгъан эсе уа? — деб, кийимлерин теше тебрегенлейине, адам, бетин джыйырыб, ачы ынгычхады. Бир кесекден, джакъ излегенча, кёзлерин ачаргъа кюреше, орус тилде суу деди. Талай тилни билген Адурхай, къууаныб, эрлай суулугъун аны ауузуна элтди.

Джаралы джутланыб ичди. Мутхузланыб тургъан кёзлерин ачаргъа кюрешиб, болушлукъ бергенни кёрюрге дыгалас этди, алай а къарыуу джетмей, узун ынгычхаб, къургъакъсыгъан эринлерин джаралгъа кюрешди. Адурхай, аяулу тинте келиб, джараларын табды. Тенгиз суу джуууб, агъартыб тургъан джаралагъа иттил чапракъны эзиб салыб, ич кёлегин джыртыб, байлады. Джангыдан суу ичирди. Мангылайын да суу бла сылаб, сабийге къарагъанча, суююмлю къараб, сакъ болду. Туугъан къарнашы аллына чабыб келсе, аллай бир къаууанмаз эди. «Ач болур, джарлы? Не ашатайым экен?»—деб, тёрт джанына къарады.

«Чабакъ бла къара суудан башха зат табаллыкъ тюлме, Адам. Къарнашым. Джангыз нёгерим!»—деб, кеси кесине кёл эте, толкъун тенгиз джагъагъа быргъагъан чабакъланы джыяргъа кетди.

«Эсин джыйса, бир кийик зат да излерем, башха зат табалсам да кёрюрем»,—деб, энди кеси да джашаргъа керек болгъанын, аны болушлугъу бла адам сау къаллыгъын сезиб, тамам да тирилди. Эрлай суу джагъада ахыр кючлерин салыб чынгай тургъан чабакъланы джыйыб келиб, от этиб тишледи. Джараланы аузуна салыб, ашатыргъа кюрешди. Ол уяныргъа унамады. Суу ичиб, джарасы байланыб, бир-бирине эришиб, бири джибитиб, бири кызыдырыб тургъан кюн бла толкъундан кьутулуб, терек салкъыннга тюшгенинде, тынчлыкъ табхан болур эди, ариу солуб джукълай, эрденблагъа чыкъды. Адурхай, сабийге къарагъанча, юсюне ёре тургъанлай, танг атдырды.

Эртденбла Адурхайны кёзю къалкъыугъа киргенлейине, джаралы кескин ауаз бла, суу, деб тиледи. Эрлай аны таба бурулуб, суулукъдан ичирди.

— Къалайды халынг?—деб орусча сорду Адурхай.

— Къайдам,—деб джууаб берди прапорщик, кёзлерин кысыб, джукъугъа кете.

Адурхай, асыры къууаннгандан кычырыкъ этиб, тенгизни бир джанындан бир джанына чабыб ётюб келири келди.

— Сауду! Сауду! Энди мен джангыз тюлме!—деб кычырды Адурхай.

— Саумамы? Керtimi айтаса?—деди азгъын ауаз бла джаралы.

— Сауса, къарнаш! Сауса!—Елмеген къул алтын аякъдан суу ичер, дейдиле. Энди биз юйлерибизге къайтырбыз! Сизге, бизге да барырбыз! Сен бир ая-

кълан ансы. Э-эй! Бизге нёгер болур адам бармыды энди?! — джыламсырай, къууанчы уллу болгъанын сау дунягъа эшитдирирге изледи Адурхай.

— Манга бизге джол джокъду, халал къарнашчыгъым... Мен салабкъачыма... Мен ёзден эдим, чыным, сыйым да аякъ тюбюндеди энди...

Башын булгъаб, эринлерин къаты къысды. Кёзлеринден эки тамчы чыгъыб, тёнгерев кетмей, ачитды.— Мен тас болгъан адамма. Джазыу джоуб, патчах теплеген... Санга уа зараным тиерик тюлдю. Сен халал адамса. Мен энди мен тюлме. Джукъ да тюлме мен...

Кеч, кеч, къарнашчыгъым, тюшюмде эсем да, кеч...

— Тын, къарнаш, джанынг ичингде. Андан уллу насыб санга бююн неге керекди? Тын, — деб, узалыб аны джыламулкъларын сюртдю. Тын. Мен да сенича бирме. Джаралы тюлме ансы.

«Кимди экен бу джарлы? Менича бир абынган? Мен а, мен кимме? Элинде аты-чуу унутулгъан бир аманат. Ёлсек, ызыбыздан джылар адам джокъ, ёс-сек, къууаныр джокъ. Хаух адам болуб сабийлигимден бююннге дери джашадым. Бу къыйынлы да менича... Огъай, ол менден онглуду, не зат ючюн джарсыгъанын биле болур... Мен а... мен джазыуу джукъланган бир бош адам: суйсенг, ёл, суйсенг, джаша. Не болсанг да — биреусе. Биреу! Къачыб къайры барлыкъ эдим? Не? Огъай, энди биз экеуленбиз. Бир да къуруса да, бир-бирибизге ышарырбыз. Экеулен!..

«Биреу», — деген сёз джити бычакъча, кёкюрегинде бир назик затын чыкъ деб юздюрюб, ачитды. «Аманат» атыбыз, бизге хыянат этмеген а тюбемеди. Къайда сархлы да, пес бёрклю да бизге оноу этиб турду. Джазыкъсынмакълыгъы болмай, бойнунга бир джити горданы тирев, не сени башынг, не мени буйругъум деб юсюнге ёре туруб... Аманат, аманатны тутмакъдан не башхасы барды?» — дер-демез, джаралы кесгин ауаз бла «суу» деб тиледи.

Суу ичириб, башын акъыртын тобукъларына салыб, мангылайын сылады. Джаралы кёзлерин ачаргъа кюрешди. Инджилген кёзледен кём-кёк джарсыу джилтинле чыгъыб, Адурхайны анга илешдирдиле.

— Сен джукъ ашаяллыкъмыса? — деб сорду Адурхай.

— Сен кимсе, хурметли адам? — деб сорду джаралы да джууаб орнуна.

— Мен киши да тюлме. Сатылгъан таулу. Аманат...

— Аманат?.. Мен а джукъ да тюлме,—деб тюрнни къабыб, башын булгъады, кёзлерин къыса.

«Кёзлеринги къысма!»—деб къычырыры келди Адурхайны. Алай а, кеси кесин тыя, сабыр ауаз бла:

— Бир зат ашагъыз,—деб Адурхай аны аузуна паныкъчыкъланы салды. Ол джутланыб ашады. Чабакъчыкъланы да ашатды. Суу ичириб, тынчайтды. Кюн къушлукъгъа джете, джаралы иги эсин джыйыб, ашарыкъ излеб, джангыдан суу тиледи.

— Джюйюсхан штабс-капитан. Мен ёлюм излеб башымы отха атханем, сиз а мени ызыма къайтардыгъыз... Энди уа мен не этейим?—деб, тишлерин къысыб, башын булгъады джаралы.

— Алай нек айтасыз? Биз энди къарнашлабыз, джазыу сынаб берген къарнашла...

— Сау бол, джюйюсхан штапс-капитан, джазыуум сени къолунгдады,—деди джаралы, кёзлерин джыламукъ ачитханын джашырыргъа кюреше.

— Алай айтмагъыз... Биз къарнашлабыз энди...

Шум болду. Не Адурхай, не орус аскерни прапорщиги сёлешалмай бир кесек турдула.

Кёб къыйылыкъны кёрген эки эркиши, бир-бирлерине кёллери ачыкъ болуб, къучакълашыб, джыламукъларыи сюрте, хапар айтыргъа хазыр эдиле. Андан сора, бир-бирлерине тереи ышана, тыбыр, джылыу болгъан джерге кетерге. Къазауат болмагъан, адам адамны ёлтюрмеген, сатмагъан джерге. Алай а, бирини да джокъ эди къарыуу бусагъатда не сёлеширге, не туруб кетерге. Алай болса да экиси да бир тукъум бир халаллыкъны, джууукълукъну сезе эдиле, бир-бирлерине багъалыкъларыи айтыб айталмазча эди.

Бу болумну башхагъа айтыб англатырча сёз болмаз эди. Дунияда бир тилде да, бир адамны ауузунда да. Адам адамны адамлыгъын сезген бир такъыйкъа эди бу. Аджал аджашхан бир сейир такъыйкъа... Талай кюнден, эсин джыйыб, саны тирилген джаралы, джазыууна сейирсине:

— Сен кимсе? Мени джазыууммуса? Алай эсе, алай нексе?..—деб, андан арысын айталмай, Адурхайны кёзюне суююмлю къараб, джыламсырай,—айт, кимсе сен?—деди.

— Кимсе дебми сораса? Мен, кёзлери талай джылыны анасыны бетин кёрмеген, къулагъы ата сёз эшитмеген, башында джуртуну кёгю болмагъан бирме.

Ма бу кышубуз энди экибизге да туугъан тыбырыбызды. Бир кесек джашайыкъ. Атла табалсакъ, тау-ланы кёрюбюзмю?..

— Билемсиз, эсимде тюл, джюрегимде джашайды элибизни тюрсюню. Бар десенг да, джолун табыб бараллыкъ тюлме. Гитче эдим, тюшюмдеча билеме джолну да. Бараллыкъма деб а турама. Тюнгюлмейме,— деб селешгенин кыюуб ахсынды Адурхай.

— Джюйюсхан штапс-капитан, кечигиз, мен сизни мыдах этдим. Экибиз да, эгизлеча, аллах билмей тюбетмегенди бизни...

— Эшта-эшта, менича абынган дуняда киши да болмаз... Сора, тилейме, джюйюсхан демегиз манга. Бу кийимлени да кымыжамы джабар амал табханлайыма, тешиб атарыкъма. Сиз а насыблысыз. Сиз кёбсюз. Биз азбыз, хар келген да бизни чёблеб кюрешеди, сюрюу келиб сабанны отлаб кетгенча...

— Мен хункерде аманатладанма. Джашауум тышында ётгенди. Аладан ызына кыачама деб, оруслауагы тюшдюм. Элиме джеталмадым. Элингде-джерингде болмасапг, сени ким болгъанынгы, кыаллай болгъанынгы киши билмейди. Кимде да сен биреусе, тыш адамса. Кыши санга кыайгъырмайды, ышанмайды. Ол менден сыйырылыб алынганны табалмадым бир джерде да. Туугъан джуртунгдан узакъда кёлюпг мугур, санынгу мууал болады. Тюнгюлюб, аджалымы излеб башладым. Ол да менден бугъунуб, мен да тёрт джанымы кыармаб, аны излей. Табалмадым. Энди уа, сизге джолукъгъанлы, келеди деб кыоркъама. Айыб этмегиз.

«Аллахым, мени кёлеккемди, экибизни бир ана табса да, ушамаз эдик алай. Алкыынчы джашды. Мени джашауумду кёмюлген. Мен сынган бутакъ, джукъланган джилтин. Юйюм-кюнюм кыой эсенг, атым да джокъду энди мени. Ахыр муратым, туз гыртча, тенгизде эриб тас болду. Кытургъан тенгизни кёмюгюнде изле бар да... Аны уа, кёгет терекни бир джерге кёчюргенча, башха джерде чагъаргъа унамагъанлыгъына, тамыры сауду. Кыанатлары да бардыла. Уясын табарыкъды. Аллах, сен болуш анга...»

— Атыгъыз неди?— деб сорду Адурхай, сагъышха кетиб тургъан негерине.

— Мени?— деб, сейирсиниб, ёмюрде аллай сорууну эшитмегенча аны таба бурулду. Мени атым джокъду энди. Кесим да джокъма. Аллах ючюн, мен бир

келепенни джанын ёлюмден сакъладым деб келмесин кёлюнге. Мен бусагъатда кеси хо демеген адамны былай деб ийнандырыр къарыуум джокъду. Мени джазыуум тамам сеникичады, джашауум а сеникинден факъырлыды. Мени бир затым да, бир джугъум да джокъду, бу зынгырдауукъладан сора!—деб кёкюрегниде саугъаланы джулкъуб алыб, тенгизге быргъады,—манга аланы туугъан джерлерин сакълагъапланы ёлтюргеним ючюн бергендиле. Мен алагъа аджал излей бара эдим, алай а, не къадар джууукъ барсам, ол, хадауус, ол къадар узакъ кете эди менден. Ёлтюрюрге деб бегим салгъапларында да, ёлмедим. Алларына сюеб, ышаннга салыб атханларында да, ёлмедим. Джашауунг кесинге керек болмаса, юзюлюрге унамайды. Мен аджалны барыб тамагъына тыгъыла эдим, чайнаб, джутар орнуна, ызына тюкюрюб ие эди, къозуй эди, джюрегими джара эди... Эх, багъалы штапс-капитан, шайтан, джинн эди атым, ёлюмсюз... Тамблам а джокъду. Къайда тамбла менича бир худжугъа? Мени тамблам асмакълагъа асылгъанды, Сибирде джаны саулай джер тюбюне киргенди...—деб башын къайгъылы булгъай, бушуулу ахсына, онгъуз болду.

Адурхай анга сейирсиниб къарай, ичинден: «Нарт тулпар, инджилиуге деб джаратылгъан нарт тулпар... Санга да чыгъар эсе уа бир кюн, джол хаманда тик ёрге болуб бармайды, энишгеси да болады»,—деб сейирсиниу сукъланчны сезді. Инджилгенине тюл, тёзюмюне. Асыл джазыууна.

— Къазауатны тамам кызыу кёзююнде, билмейме, нек ючюн этгенин, десантны тамадасы инарал Павлов мени кеси къатыш къайыкыгъа алыб, ачыкъ тенгизге кесибиз джангыз чыкъдыкъ. Инаралны адъютанты къоркъуб, онгъ джаныбызгъа бурулайыкъ деб джалынды. Къоркъакълыкъ, джалынчакълыкъ кишини да къутхармагъанды кыйыплыкъдан. Мен аны хыликке этдим. Ол меши сыйыма джекирир мурат этди. Мен аны джаягъына джетдирдим. Юсюбюзге окъла джаудула. Бары да суугъа къуюлдула, мен а турама сюелиб... Андан ким эсе да герохну быргъысын мени таба бурду... Башха зат эскералмайма... Мен джаралы болуб къайыкъда къалгъанмамы, огъесе суугъа тюшюб, огъай, суугъа тюшсем, тунчугъурукъ эдим, джагъасы узакъ эди, джюзюб келаллыкъ тюл эдим. Бир затны да эскералмайма.

Биринчи болуб а сизни кёрдюм, джюйюсхап штапкапитан... Къайтарыб айтама, атым, ол-бу деб, джерде орнум да джокъду, аллах ючюн, хыйлалыкъ этедизат деб кёлгюзге келтирмегиз. Эки кере тууралгъан джазыу энди кишиге да керек тюлдю. Нем да бюгюн сизни къолугъуздады, — деб Адурхайны азгъын бетине ышангылы къарады.

Ала бир-бирлерине ушаш эдиле, тюрсюнлери тюл, чыдамлары, тезе билгенлери, ичлеринде бир уллу, бир сыйлы джаралы талпымакълыкълары бла. Адамлыкълары эркишини эм уллу шартына тергей билгенлери бла.

Экиси да, дыфсыз болуб, бир кесек турдула. Ол эки керти кишини, эки тюз адамны бир-бирлерине хыянатсыз боллукъларыны белгиси эди.

— Биз къарнашла болайыкъ. Аллах алай буюргъан болур. Огъай демесегиз, мен сизге Будуюн деб атаргъа сюеме. Ол тулпар Къарчану уллу къарнашларыны бириди. Асхакъ Темир бизни халкъыбызны кесиб, союб, ёлтюрюб артын этдим деб кетгенинде, джазыу экибизни талагъанча талаб, Къара тенглерри бла апда-мында табханын джыйыб, джангыдан джурт къурагъанды. Ала кёб кыйынлыкъ сынагъандыла, алай а насыблары юзюлмегенди. Сени да барды насыбынг, айыб этме, эркишича айтырымы айтыб къоймай, бир кёб сёлешдим. Талай джылны тилсиз болуб тургъанымы дертин къайтаргъанча, — деб кёзюне къарагъанлай, оруслу секириб туруб, Адурхайны къучакъларды.

— Къарнашым! Энди мени къарнашым да, атым да барды!

— Барды, барды! — деб къууанды Адурхай. — Билемисе Будуюн, сен да мени джанымы къутхардынг. Бизни къарт атабыз осият этгенди; аны аты да Адурхай болгъанды: адамгъа ашхылыкъ этерге ашыкъгъанлай туругъуз деб. Мен алайгъа джетер-джетмез, сен манга ашхылыкъ этдинг — ауур ынгычхаб, нёгер излединг. Алай этмесенг, айланлыкъ эдим, къазакъ бёрюча.

— Будуюн деб адам атдан сора неге айталла? — деб сорду «Будуюн».

— Былай деб айтыргъа билмейме. Сёзню уа кесипе ат этиб, алапат адам джюрютгенин билеме. Аныча бол. Билемисе, Будуюн, туугъанынга туура айт, дейдиле бизде. Былайда сенден джууугъум джокъду. Бир кёб заманым джангызлыкъда ётдю, адамны джашауу чёбню багъасы болмагъан джерледе джашадым.

Терекден тюшген чапракъ кибик бирге да санамай эдиле анда, адам ёлсе. Джалгъан сёз, кесинден онг-дугъа джалыныу, харамлыкъ, хыйлалыкъ, дерт... Акъылынг, джюрегинг да джийиргеннген бир ассы затланы этедиле адамла. Джийиргеншли затла бугъоула ючюн джан берирге хазыр болгъанларын билдире, дюргеннге джалынадыла. Аны къолунда кюч, сауут, сийдиги тирмен бургъан кёзюу... Адаргы джюреклиле уа, маскелеча, аны аякъларын джалай.

Акъыл, эркишилик, намыс зат деген затла, зор кюч юслерин басыб, джокъпу орнундадыла бююн. Кючю, къарыуу болгъан а кимге да джазыуду...

— Эх, къарнашчыгъым, мен сенден кёб джашагъанма. Аланы барын да сыпагъанма. Къолунда къарыуу болгъан къайда да бирчады. Ала бары да адам къанны бирча ичедиле. Халкъла да къарнашдыла. Къыйынлыкъда бирча инджиледиле. Бирча ахсынадыла анала, сабийле да бирча джылайдыла, бирча тууадыла. Мискин къулла да бирча бюгелле боюнларын джюйюсханларыны аллында. Орус патчахны тюрк патчадан чырта башхалыгъы джокъду. Атлары бла башларында бёрклеридиле башхалыкълары. Джетген кюн ала бир-бирлерин ийнакълаб, кука сёлеширге тартышырыкъ тюлдюле, ийнан. Миллет аны ангыламай, къарангылыкъда алданыб джашайды, джарлы.

Мутхуз джанган чыракъ орнуна
Орус патчахны тагъалла

деб джырлай эдиле бизде.

Сен джыйырма бешинчи джылда патчахха къаршчы къаугъадан джукъ эшитгенми эдинг?

— Эресейде?

— Хо.

— Бир затла эшитген эдим, алай а джукъ ангыламагъан эдим. Бир бёлек джыйымдыкъ бетсизлик ишле этгендиле. Юйдегилери ол бузукъчула амалтын азаб чегедиле деб бирлени айта эдиле. Джийиргеншлиле, патчах тохана амалтын Эресейге къаллай бе-дишле салдыла деб.

— Огъай, терс, терс айтхандыла итле! Асыл орус адамла патчахны дюрген, миллетни хайуан этиб тургъан оноуларын къурутуб, Эресейде джангы джашау, адамны сыйы неден да багъалы болурча республика къулар ючюн джан къазауат ачхан эдиле. Патчахны тегерегинде джийиргеншли къулла, орус миллетни къанын ичиб, адамгъа санамай, не суйселе, аны этиб

турадыла. Джерибиз, анабыз Эресей а, ёмюрле бла бушуулу ахсына, ёле да тириле, джылай, сарнай, оу болуб... Эх, Эресей, джырча джарыкъ Эресей, джюрек джарам Эресей, ай, сенден айырылмагъа эдим да, джанымдан да айырылгъа эдим, — деб ипджилди Будуюн.

— Айтма, алай! Ёлмеген къул алтын аякъдан суу ичер, дейдиле. Сен энтда табарса бир амал, эркиши тюлмюсе...

— Шо, бир тынгыла, сен джашса. Бизни кюрешибиз санга юлгю болса уа. Европадан биз аллай сейир муратла бла къайытхан эдик Эресейге, Ата джуртубузгъа. Джюрекде — суймеклик, кёлюбюз кёкге джете. Келсек а, аллайгъа кел, Европаны Наполеонну къыйынлыгъындан къутхаргъан орус халкъ кеси тот бугъоулада!.. Къарангылыкъны, артыкълыкъны зор бугъоуларында! Бетибиз джетмей эди. Эресейни къуршалаб тургъан бугъоула анга суймекликден толуб тургъан джюреклерибизни да буудула. Биз Ата джуртубузну ол бугъоуладан ычхындырайыкъ деб кюрешген эдик. Тузакъгъа тюшдюк да къалдыкъ.

Кюрешде да, къарнаш, таугъа чыкъгъан джолдача, бири бирин эслеб, джокълаб, сакълаб турмаса, барысын да бугъоу джутуб къояргъа боллукъду. Бизни да сатдыла...

Сен Рылеев деб эшитгенинг болгъанмыды?

— Огъай, мен аны танымайма.

— Ол Эресейни эм ашхы, эм алчы адамларыны бири эди. Аны асмакъгъа асхандыла... Эресейни бетин, намысын, аны тамбласын...

Будуюн тишлерин къаты къысыб, башын чайкъады. Бир кесекден:

Хар къайда да сагъыш этиу, ойлашыу,
Хар къада да не тарыгъыу, не ёкюнюу,
Окъ атылгъан, бугъоуланы зынгырдагъан

тауушлары,

Неда оюла баргъан тоханала...

Эресейде бу тауушла тёрт джанындан эшитиле эдиле, кюрешни, эркинликни тауушлары. Испанияда революция, Португалияда къаугъала, урумлула тюркле этген артыкълыкълагъа къаршчы туралла. Эресей да джукъусундан аязый башлагъан эди. Семен полкда къозгъалыу кёкден таш тюшгенча бир зат болду. Ол полк а империяны таянчагъы эди, тохана ышаныб

тургъан тиреу. Аскерчиле мурдар Аракчеевни таякъларын кѣлтюрелмей къозгъалдыла.

— Аскерчини сыртындан къайиш къобаргъан адет артда таякъ болуб сирелди. Бири биринден ит.

— Хо. Билемисе, биз а ашыкъдыкъ. Джылны аягъында патчах Александр I ауушду. Таганрогда ёлген эди. Къаратон патчахны тоханасы бош къалды.

— Солуду, — деб кюлдю Адурхай.

— Хо. «Сыйлы» джер бош къалмайды. Къарнашларыны бири патчах болургъа тыйыншлы эди. Константинни кѣзуюу эди. Ол 1823 джыл огъуна тоханадан ёнгелегенди. Аны уа къуру юч адам билгендиле. Александр ёлгенлейине, Николай Константинге ант этеди, Константин а аны антына бююлмейди. Ол заманчыкъ бла хайырланайыкъ деб умут этген эдик. Экинчи ант этилген кюн, Николайгъа ант этген заманда, бизде аскерлени чыгъарыб, арну бла келишмесек, сауут кюч бла патчахлыкъны аугъанын, эччилени крепостник бугъоудан бош этилгенлерин билдирген манифестни орус халкъгъа ачыкъла деб Сенатны бюгерге акъыл бар эди, — деб Будуюн башын булгъады, — кеси-кесимден уялама, орус халкъ къаллай зорлукъда джашагъаны кѣзюме кѣрюнсе...

Биз. Эресейни залимлени зорлукъларындан къутхарайыкъ деб кюреше эдик, алай а кесибиз да зорлукъгъа тюшюб къалдыкъ. Энди уа, энди уа, джырла десенг, джырлайым деб кеси этген джырны джырлады. Адурхай, башын энишге ийиб, мыдах джыргъа тынгылады.

— Бу адаргы джашауну да суйгенибизча джашаргъа мадар джокъду. Дунияда зулмучу болмаса, инджилмеген инсан табарыкъ тюлсе.

— Эй, къарнаш, къыйынлыкъны сынагъанса да, аны ючюн ангылайса башхагъа джетген артыкълыкъны ансы, ий, ол сылхыр орус ёзденлеге не керек эди? Акъ къалалы шахарлада патчахны къойшунда джашагъанлары кѣллерине джетмейми эди деген мыйысызла да бар эдиле. Ала хончаларын къашый, кюн турушха джетсе да, джукъусураб, аязыялмай тургъан сылхырладыла.

Экибизни аллах билмей тюбешдирмегенди. Бир-бири тилибизни да ангылайбыз. Мен сизнича да, татарча, иги билеме.

— Мен татар тюлме. Мен къарачайлыма. Уллу Къарачайданма.

— Къобан башланган джерденме де да къой. Алгъын сизге алаңла дегендиле, энди уа тау татарла дейдиле.

— Терс айтадыла. Халкъ кесине кеси берген аты бла белгили болургъа керекди. Биреу атагъан ат, хаух кийимча, юсюнге джарашмайды, тилибиз ушашды да, аны ючюн джахилликден айтадыла таулулагъа татар деб. Аланла, асла, деселе да бир иш.

— Мен Басханда, Чегемде болгъанма. Анда да тарча, огъай, сизнича селешелле. Анда мени кѳб тегим барды.

— Кертими айтаса? — деб, Адурхай Будуйанны кѳзюне джити къарады. Да сора менден эсе сен бек таулуса, алан! Мен а джуртума джолну излей, сер болуб турама. Тилибизни да менден иги билесе... Мен а бир кѳб заманны ана тилимде селешмей тургъанма. Таулу джашланы ары-бери чачханларында, хайыуанча, тилсиз болуб. Тилибизни унутама деб къоркъгъандан кесибизча джырлаб, терекле бла, ташла бла селешиб тургъанма.

— Къайгъырмаз, эсинге тюшюрюсе. Сѳз бла акъыл хар адамны да къарнашлыкъ байлыгъыды, бир адам айтыргъа излегенни башха адам ангыларгъа керекди. Кѳрюрсе, сен джашса, бютеу тиллени грамматиклери шохла боллукъдула, риториклери эгечле болуб къаллыкъдыла. Бир-бирлеринден аз-буз башхалыкълары унутуллукъду. Тил бла, сѳз бла адам акъылында болгъанны билдиреди. Адамла бир-бирлерине джууукълашсала, боллукъду бу зат. Адам адамгъа уа — къарнашды. Кѳрдюнг да, мени акула къутхармады. Адам къутхарды. Адамла ариулукъ бла бир-бирлерин ангыласала, тин да, дин да бир болуб, къаллай зауукъ джашау боллукъ эди! Бир талай тамаша бай тилле, бир сейир юйдеги, адам улу бирлешген бир тыбыр!

— Алайды, алай а адамла бир-бирлерин саталла, алдайла, къазауат ачыб къыралла. Къан ийис бла зорлукъ дуняны къуршалаб турады.

— Къазауатны патчахла этдиредиле, къарнашым. Мен къазауатда кѳб таулуну сынагъанма. Къобан ары джанында таулула бизни аскер джоругъубузну бек тутадыла. Алай а шапсуглаадн залимге уа тюбемегенме; ала кеслерин къыйнамагъанлай, тушманларындан бошай биледиле. Кавказ да кавказлыла да, айтыргъа, мени джаныма джарагъан затладыла. Би-

демисее, джзыб башласам, кѣб тилни билгеним ючюп болур, бютеу тилледе бир джолгъа джазарча мадар болса деб бир бек термилеме. Бир тилде айтылмагъан затынгы башха тилде табаса. Олсагъатда тилни кючю бла, музыка блача, излеген затынгы айтыргъа боллукъ эди. Аллай заман а бютеу адам улу къарнаш болгъан заманда келликди. Бюгюн дунияда аллай деу мадар джокъду алкъышчы.

— Кертими айтаса? — деб джыламсырады халал Адурхай. Къарайма да, бурун адамла бирлешиб, кеслерин джанууарладан сакълагъандыла, энди уа — джанууар тюбейди деб къоркъмайдыла. Адам адамдан бугъунады. Адам адамгъа кыйышлыкъ салады. Не?

— Тюз айтаса.

— Тили бир игиди. Иннети бир болгъан андан да иги. Туугъан къарнашла да, иннетлери башха болса, къапшыла болуб къалыргъа боллукъдула да?

— Айхайда! Ол затны мен Эресейде да таулада да сынагъанма. Тюппе-тюз айтаса.

Мен сизни Олийигизни, Исламны, аны тенги басханчы Мырзакъулну, эки джюз джыл болгъан Дебошну, Бештауну, дагъыда кѣблени иги таныйма. Кѣрюрсе, тюбегенибиз болса, ала манга къалай этгенлерин кѣрюрсе. Адам, керти адам эсе, къайда кертилей къалады.

Хыйса деб да, чырт эсимден кетмейди. Не сакъкийик да къутулалмайды аны огъундан. Кѣзлери кѣкню джети къатындан ѳтуб кѣредиле. Сейирди джеригиз. Тауларыгъызча, ѳхтемдиле адамларыгъыз да.

— Не да барды, джакъ джокъду. Озгъун кюч тюб этиб барады адамлашы. Билемисе, Будуян, сен нени да ангылагъан бир адамса. Бир-бирде, адам болмай, кѣзюме кѣрюне болурмуса да дейме.

— Эшта-эшта. Джашау не болгъанын ангылагъан эки адам болуб тюбешгенбиз. Сен да манга алай кѣрюнесе. Тюшюм болурму деб, кѣзлерими кысыб ачсам, кѣзюме къараб тура эдинг.

— Сау бол. Алай а, шо, бир тынгыла, мен сени оюмугда кесими акъылымы сынайма. Сѣз ючюп, хар миллет кесини энчи тюрсюнюп, адетлерин тас этсе, джеринде джашагъанлыгъына, атын тутханлыгъына, ол миллетлигин туталлыкъмыды?

Чегетде тереклени чапракъларын джулкъуб, бирча ѳре турукъ этсенг, чегет чегетлей къаллыкъ тюлду да?

— Игитда дейсе.

— Халкъны оноуун этген адам бек акъыллы адам болуб, кѣб кыйынлыкъ сынагъанладан болса, биреу джерде джерине термилсе, биреу сууну ачысын сезсе, биреу тыбырда юшюген тобукъларын джылыталмай дыгалас этсе, ол башха боллукъ эди. Сагъыш этиб, кесин башханы орнуна сала билсе...

— Адурхай, мен бир затны эследим. Сен халкъынга бек джараргъа боллукъса. Бизде насыбым джокъ эди да кыйынлыкъ болушду, дейдиле. Сен аманатха тюшгенинг сени башха адам этгенди. Тюз ангыла мени. Окъууунг барды, джер-суу кѣргенсе, юч-тѣрт тилни билесе. Сенден бир тилерим барды. Тюз ангыла. Халкъынгы адетлерин, тюрсююн, джырларын джазыб алыргъа керексе. Бурунгу хапарларын, артыкъсыз да джазыу юлюшюню юсюнден айтылгъан затларын. Бююн сиз джазмагъызыны унутуб, тилсиз болуб турасыз. Тюз ангыла мени.

— Кимден? — деди Адурхай, кѣлю аз болгъандан хырха ауаз бла.

— Аллах айтса, сен джеринги табарса. Атла излейик, джол устанг болурма.

Адурхай башын энишге ийиб, ахсынды.

— Бери къара, сени эсингдемиди, билмейме, уллу тюзде бир сейир терегигиз барды. Джангыз Терек. Халкъ анга табыныб джашайды. Кимден да аны сыйы уллуду. Сизде джангы динни къуллукъчулары — апендиле — аны къоратыргъа излейдиле. Манга бир къара тору аджирни кереги бла берейик, ол терекни буруу бла тешик этиб, шкок от салыб атылта эсенг, деген эдиле. Ариулугъундан, кесимча джангызлыгъындан тартындым алгъа, артда уа нек айтханларын ангылагъанымда: «Мен кѣрген байлыкъны сиз сагъышларыгъызда кѣзюгюзге да кѣргюзаллыкъ тюлсюз. Эх, мени къарнашым Николай былайгъа тюшсе, ол сейир Терекни суратын салыб, келир тѣлюлеригизге асырарыкъ эди. Дин къуллукъчуларыгъыз а аны къоратхынчы тохтарыкъ тюлдюле. Қъартларыгъыз айтханнга кѣре, ол терек бир сейир намаз юнню аллында ѳсгенди. Асхакъ Темир намаз юнню чачдырыб, тѣгерекде болгъанны кюйдюрюб, бу терекни уа хорламыны белгисича кюйгъанды, дейдиле. Миллетле да ма алай тас болуб къаладыла. Тюненеси болмагъан миллетни тамбласы да болмайды.

— Алайды. Адамла тас болуб барадыла, терек а не?

Бусагъатда кюч, къарыу къолунда болгъан аллах-ха, иблисге да бирден табынады. Джалгъан сѣз, хый-далыкъ мискинлени адетлериди.

— Адам кеси ангыларгъа нек унамайды да?

— Нени?

— Тюйюб, къан джугъу этселе, чабыб барыб от-ха чымыртала джыйыб келеди. Ол отда уа аны кесин кюйдюредиле, сермеб алыб бычакъны билейди, аны бла да аны бойпун кеседиле.

Къоркютуб-юркютюб, адамланы къарангылыкъда тутаргъа излейдиле, кийикле киби джашатыргъа. Ай-хай, халкъ да кѣбюсюне сени, сен аны ангылагъанча ангыларгъа унамайды. Сѣз ючюн, сизин миллет джумушакъды. Халалды. Сѣзге бой бере биледи, ийнанса. Ышаныб джашаргъа излейди. Сизде къартха бизде шыйыхха тынгылагъанча тынгылайдыла. Энди уа пегиз да тюрлене башлагъанды. Сени киби адамла, кес-лери ипджилселе да, халкъ ючюн кюреширге керек-диле.

Адурхай Будуянны хар сѣзюне, атасыны сѣзюне-ча, ойлашыб тынгылай эди...

Будуян атын кеси тохтатды. Солууун алалмай, Адурхайгъа бурулуб:

— Иги къарачы. Эсингде къалгъан джукъ бармы-ды? Кѣремсе ол кѣпюрню? Алгъын былайда кѣпюр джокъ эди. Инарал Эмануель ишлетгенди аны. Таш-кѣпюр дейдиле былайгъа. Кѣремсе, Къобан таш та-макъны кемириб чыгъады бери. Онг джаны бла Те-берди ъзен, бир сейир тукъум ариулукъ барды анда. Анда суу кѣкден да кѣкдю, кѣкню ариулугъун а къай-дан айталгъын!

Атларып бир уллу нарат терекни тюбюнде ийиб, сууну бойнуна келдиле.

— Къучакъла энди джеринги! Мындан чары кѣз-лерими байласала да, элтелликме сени! — деб, джер-ге узалыб, акъ ташчыкъны алыб, сууну бир джанына атды.

Адурхай энишге ийилиб сууну уртлады. Джыла-мукъларып, джашыра, бетин джууду. Дагъыда, бир-эки уртлаб, узалыб суудан сыйдам ташчыкъны алыб, бай эте, къол аязында къаты къыса, кѣкге бюсюреу-лю къараб, къычырыб джырлары келди.

Суу секиртмени тауушу сабий заманын эсине тю-шюрдю. Сабийлигинде эшитген бир джылы сѣзню ай-тама деб ауузун ачды. Кеси аузын кеси эшитмедн.

Суу тауушдан адамла айтханларын эшиталмайдыла деб, не кычыралгъанын кычырды. Дагъыда кычырды. Эшитмеди. Асыры кыуаннгандан тилсиз болуб кълалдым болурму деб кьоркъду. Тамагъына бир зат тыгъылыб, солууун тыя, эки кёзюнден зыр деб джыламукъ тамчыла бирдеп акъдыла. Джюреги гыбгыб эте, баш тьоклери бёркюн тебергенча болду. Джыламугъуну тузлу татыуун сезгешинде, эсин джыйыб, тенги таба бурулду. Ол тегерекде ариулукъгъа сейирсине, апы эслемегенча этиб, арлакъгъа джанлаб эди. Алай а Будуйи аны джунчутмайым деб, кермегенча этиб тургъанлыгъына, кёзюню кыйыры бла тенгини болумун сынай эди, джуртун табхан адамгъа сукълана, кесини джуртун джюрекде ийнакълай эди...

Адурхай, кыучагъын кенг джайыб:

— Ана джуртум, саумуса? — деб кычырды, таулагъа айланыб.

Къаяла юч кере эникледиле аны кычыргъанын: Саумуса, саумуса, саумуса?!

Бир кесекни джукъ айталмай туруб, эки кълун таула таба узатыб.

— Ана-ам! — деб, джерни кырдышын кьобаргъанча, ахсыныб кычырды, кёремесе мени, анам? Аны ачыуундан, джер тебргенгенча болду, ёкюнюу тансыгъында таулары башларында кьарлары эридиле... Бу дунияны тёппе тьоклерин ёре туруб, бетин джыламукълары джууа, тенгини къатына барды. Ким эсе да буйрукъ бергеча, бир-бирин кыучакълар, санлары бирден титирей, джыладыла джарсыу джан кьарнаш этген эки эркиши алайда.

Джуртун зорлукъда тас этиб, анга кыйынлыкъда термилген, амалсыз джеринде юренмеген сууундан ичелмей инджилген, хаух кёкню тьобюнде ана тыбырын кюсеген адам джылай биледи да ма алай. Кълаллай бир тазалыкъ, суймеклик, озгъан джылланы ачысы, ана сёзге термилиу, тыбырны джылыуун излеу бар эди бу тёзюмлю эркиши джылауда. Бир кьауум адам быллай тьобешинде не кыуанчны, не джарсыуну эслеялмайды. Туугъан тыбырынг да, ким биледи, эрлай огъуна сезиб, баууруна кысыб, ахлу болгъанынг сездиралса, алай болмай, ол къадар заманы термилиб тургъан джюрегинги ангыла-масала, сен кюсегенини сенича багълалатмасала, кёлюн джер бла тенг болуб, туугъанларынг арасында биреу болуб, термиле, кюсей билген джюрегинг не тарс

деб эки атылыб, неда биреусе, бош терилме деб ёнге-
летиб кьоярмы?

Аллай джарагъа балхам табылмайды. Анга джарылгъан джюрек, неда джаны саулай кёрге кирген дейдиле...

— Мындан ары кесинг барлыкъса. Кьонакъбайгъа джол усталыкъ керек тюлдю, джууукъ бол да демейсе, билесе, — деди Будуян.

— Алай дегенинг? Сен мени кьарнашымса, сыйлы кьонагъымса, — деб сескекли болду Адурхай. — Мени ахлуларымы таныргъа керексе... Мени бла барыргъа суймей эсенг, мен да сен баргъан джерге барлыкъма, — деб, андан ары сёлешалмай, джунчуду. ...Мен ана тилими да унутуб бошагъан болурма, сен а бизнича ариу сёлешесе...

— Хайда! — деди Будуян, тенгини сыртындап къагъа. — Кьозуб айта эдим. Джолда аллыбызгъа чыкъгъан джаныуарладап кьоркъарыкъмыса деб. Ой, сизде бир кёбдю кийик!

Ташкёпюрден ётгенлей, тюз тардан тар бола бара эди.

— Билемисе, сау Къарачайда болмаз. Аман Ныхытдан кыйын джол. Эмануель джол ишлетеди деб эшитген эдим, алай барыб кёрмегенме. Былайда къарачайлыла бир джылгъа джюз чакълы бир атларын тас этедиле. Ала джарым кычырым чакълы бир мийикден энишге кетелле. Кьобан тыгъырыкъ табигъатны сейир затларыны бириди. Ма джетдик. Къара! О сейир къайран! Тоба-тоба-тоба!

Атлыла тохтадыла. Мийикде кёк кём-кёк кёгере эди, юсюнде да анда-мында булут устуккула агъара. Эки джанларында мийик сослан таш къабыргъала, таш джарылгъаппладан хауагъа салыныб нызы терекле ёсе. Башларын бир джанына буруб къарагъанларында, тау башында, чырпа бёркча, пызы чегет ёсенин кёрдюле. Тюбюнде, сослан джагъаларын сермей, кычырыкъ-хахай эте, залим суу, кьутургъан джаныуарча, мыллыгын энишге атыб барады. Пелиуан акъ кёмюклю толкъунла, бири- бирин талай, джырътыша, аллына тюбегенни къаушата да сёл бола, кёгере, дагъыда джангыдан джолундагъыны джанын ала, онбеш аршып чакълы мийиклиги бла алларында ёхтем сюелиб, сослан ташха барыб ёшюнюн уруб, чачыладыла. Тауча чыммакъ акъ кёмюк ызына чачылса, башындан келген джангы толкъунла, биягъы сослан къадамагъа ёшюн уруб, бир-бирине кьошулуб, таш-

ны тешиб къяйыкъ дегенча, бир уллу ёхтем акъ кё-мюклю тебе болуб, джан-джанларын ашай, гюрюл-дейдиле. Алай а сослан ташха ала истем да болал-майдыла. Не къутуруб кюрешсе да, кёмюгю чёгюб, тубюнде суу кёгере, ташны эки джаны бла саркъады, Залим суу. Бара барыб сыйдам къанга ташны юсю бла джайыла, сёл болады, андан дагъыда бир таш тыйгъычланы юсю бла секириб ётуб, ёрге чынгай да ызына ура, акъ кёмюк болуб саркъады. Арлакъда уа бир ариу сыйдам мермер басхычлача бир ташладан шашхынлы асланлача, кёксюл джалкъаларын хауада тозурата, чынгаб-чынгаб тюшедиле.

Джолоучула ныхытны бир баш табхырчыгъы бла бир-бири ызларындан тизилиб ётдюле, атларыны да джюгенлеринден тутуб. Ныхытны юсю бла ётгенлей, дуня жарыкъ болду, кенг тюз, суу да сериуон, кём-кёк сюзюлюб рахат бара.

— Кёремисе, ныхытны башы бла эди алгъын джол-чукъ Къарчаны джолу дейдиле анга. Къарачы, къал-лай мийикден кетгендиле атла адамла да.

— Мени кёзюме уа башха тюрлю джер кёрюне эди. Бир уллу джашил тюз, джашил сыртла, акъ тау-ла, кём-кёк суула, шуулдай тургъан чегетле, кенг срамла, мазаллы юйле...

— Сабий кёзге не да эркин кёрюнеди. Алай сени эсингде тургъан затла да бардыла: кёк талала, кём-кёк суула, чыммакъ-акъ таула. Джырча сейирди, Адурхай, джеринг, аллай джерге адам тюшюнде да термилирге, талпыргъа керекди. Кавказы бир эмчек уланы, патчах Ата джуртундан чиркитген бир джыр-чы сени джеринге былай айтханды:

Джуртуму татлы джырыча,
Сюеме мен Кавказы
Аны ёмюрлеге унутмаз ючюн
Къуру бир кере кёрсенг да болады, — дегенди.

— Кимди ол?

— Лермонтов. Бир сейир джырчы джаш, эки ма-заллы мыдах кёзю бла.

Былайдан ётуб бир кесек барсакъ а, Къарачайны Къадау ташына джетерикбиз.

— Несине?

— Да сора аны да билмей эсенг, сен не тукъум къарачайлыса? — деди Будуян, айтыб бошагъанлай, айтханына сокъурана. Адурхай, ышарыб, башын энишге ийди, тенги накъырда этди деб.

Ушакъ эте, чегетни ичи бла къалай баргъанларын да билмей, талай джолну тауусдула, алай а биягъы къыйын джол башланды. Кёк башында тюл, къайда эсе да тюбюнде, терек бутакъланы арасындан кёгере эди. Бир сыртча мийик джер тауусулургъа унамай эди. Бир ёргеден къутулуб, элге тюшеме десенг, экинчи тик башлана эди. Алай а Аман-ныхытча джолгъа энди джолукъмай бир кесекден Къадау ташха джетдиле. Алайда кёксюл тютюнчюк кёкге чыгъа, эки джаш да тиорт-мюрт эте тургъанларын кёрдюле Адурхай, ала кимле болгъанларын ангылаб, джылары тамагъына тыгъылыб, не этерге билмей джунчуду. Джашла да джолоучуланы кёрюб симсиредиле.

— Иш къолай болсун, алаила! — деди Будуян, алагъа джууукълаша.

— Сау бол, джууукъ бол, — деб ышардыла джашла.

Матай, къонакъланы атларын алыб, арлакъгъа элтиб кишенледи, айылларын бошлады. Дадаш эрлай кийикни этин санлаб, къабыргъасын Матайгъа тишле, деб узатды. Къалгъанын ууакъ туураб, къарнына джыйды. Эрлай, тишчик бла джёрмелеб, арлакъда мыдых болуб тургъан отха элтиб кёмдю.

Къонакъла сейирсиндиле. Матай эрлай-эрлай къабыргъаны эки этиб, къонакъланы аллына салды. Азыкъларын да — эки арпа нардыу бла бышлакъ тилкемле — алагъа къошду.

Будуян джашланы къымылдагъанларын Мырзакъулну къымылдагъанына ушатыб, басханчыланы эсине тюшюрдю. «Туугъан къарнашлача, къалай бек ушайдыла бир-бирлерине: къымылдагъанлары, адеблиликлери да. Бычакълары, кийингенлери да бирчады. Аны къой эсенг, суулары да бирча шууулдайдыла. Къонакъны кёлюне джетер ючюн, кеслерин аярыкъ тюлдюле...»

— Ашагъыз, — деди Дадаш, ашарыкъны алларына сала, башын энишге ийиб, «тейри игисин берсин» деб, бычагъы бла этге узалды.

Адурхайны санлары бирден титиретдиле. Бу сёзлени ол биреу джерде таймаздан эшитиб тура эди, къуру джюрегини теренинде эшите эди. Бюгюн а адам ауузундан эшитди. Сора юйюндеди. Ана тыбырында, ата бауурунда. Тейриге табу болсун, бюсюреу-ыспас болсун.

Тейри онг берсин,
Тейри джол берсин,
Онг джюрютсюн,
Онг айлаидырсын,
Аманлыкъны кери этсин,
Игиликни бери этсин,
Биреуге заран излеген кеси кетсин, —

деб эсине тюшюрдю, намазлыкъгъа чёксе да, ичинден айтыб туруучу сёзлерин. Джукъусуз кечелени узунлугъунда ол Тейриге джал бара, туугъан джериме къайтар деб тилей эди, ёксюзлюкден сен къутхар, о Тейри, деб джалына эди.

Ач адамла эрлай ашаб башладыла. Бир кесекден Будуйан, башын кёлтюрюб, кереклиси болгъанын билдирди.

— Не керекди, къарнаш? — деб сорду Дадаш.

— Туз. Бизни тузубуз барды...

— О-о, кийик этни кесини тузу джетед деб, биз уугъа туз алмайбыз.

Ашаб-ичиб бошагъанларында, Дадаш, къайдапсыз, къайрысыз деб, адебден чыкъмай, сорду.

— О, къарнаш, бизни хапарыбыз джолубуздан узунду, джолубуз а — сау дуня. Къысхасы уа былайды. Мен Чомакъны джашыма, Дебошну уланындан туугъан Чомакъны. Сабийлигимде хункерге аманатха бергендиле. Аладан Эресейге къачханем, юч кере сатылдым. Артда уа Будуйанга тюбедим. Ол алыб келди мени бери, — деб, тамагъына джылары тыгъылды.

— Тоба-тоба, шо, бир къучакълайым, — деб ёрге къобду Дадаш.

— Алгъа Будуйанны къучакъла. Ол къонакъды, менден уллуду.

— Кёремисе сен аны, босагъасына дери алыб келгенимде, ол къонакъды деб къойгъанын! Джол устанг а ким эди деб бир сорчугъуз, — деб кюлдю Будуйан.

— Тюз айтады. Энди экибиз бир терекни эки бутагъыбыз, бирибизни сындырсала, бирибиз да къуу боллукъбуз.

— Джашла, бюгюн джазыу бизни джолукъдурду. Бир насыбыбыз болур эди. Сизге башсыз болуб кетген уланыгъыз къайтыб келди. Ол бек уллу къууанды. Халкъыгъызгъа бир ашхы адам къошулду, Къобаннга Теберди суу къошулгъанча. Энди сизни бир-биригизден аллах айырмасын.

— Сау бол, кърнаш, алай а бюгюн бизге эки ула-ныбыз къайтханды. Эки кърманлыкъ, эки той этерик-биз, — деди Дадаш, — санга Кърарачайда хар юйню эши-ги ачыкъды.

— Сау болугъуз, — деб башын энишге ийди Бу-дуян.

— Джашла, бу адам алимди. Джазыучуду, джыр-чы. Джашауда азаб бар эсе, ол аны сынагъанды. Ул-лу, алапат юдегиденди, алай а патчах джашагъан джерге къайтыргъа амалы джокъду. Адамлары уа — андадыла.

«Адам ёлтюрген болурму? Бети уа мурдаргъа ушамайды... Мурдар эсе, бизге керек тюлдо, бетине кърарамай къалай турлукъбуз?» — деб, башын энишге ийди Дадаш. — «Кърнашымы къысханча, бауурума къысдым, ийнакълардым. Ол а менича бир джарлыны алгъан эсе уа? Кёсюме кърараб, ичинден кюле болур эди...», — дей, кеси кесинден джийиргенди. Аны ичи-не кириб чыкъланча, Адурхай ашыгъыш сёзюн бёлдо:

— Будуянны юч кърнашы, юч эгечи барды. Ба-рысы да уллу билимлери болгъан фахмулу адамла. Кърнашлары, кеси да аскер башчыла болуб, Напо-леонну къаушатыб къайтханларында, орус халкъны инджилгенине джюреклерин эзилиб, патчахха кърш-чы тургъандыла. Эресейде бир къауум байла, асыры кутургъандан ит кючюклерин къарауашларыны эм-чеклери бла асыратхандыла. Ариу сабийни, джарлы-ны, джакъсызныкы эсе ол, кёнагъы джаратса, аны апасыны ёшюнюнден джулкълуб алыб, биреуге саугъа-гъа бериб тургъандыла. Бюгюн да этедиле алай, ариу кыз сабийни эсирген кёнагъы намысын теб-лей, ненча учузлукъну сынатадыла.

— Тоба-тоба, аллай кийик адамла бармыдыла да дунияда сора? «Хы-ы, Наполеон деб таджалгъа ай-тады...»

— Тойгъанлыкъдан чыкълангъан кийиклик джокъ-ду. Мал тойса, чынгаб, ойнаб, санын сёнгдиреди. Адам тойса уа — кутурады, джанууар халиге ки-реди.

Эресейни бугъоулагъа джыйыб, Будуянны беш суюген тенгин асмакълар асханды, джюзле бла Си-бирге къуууб, анда магъадан тешикледе джанлары саулай къабырлагъа тыкъланды, Эресейде тюремеле-ни толтуруб, мен деген адамы кёймагъанды патчах.

— Тейри, джаханим джер юсюндеди де да кьой-санг а, бу тукьум адамгъа аллай Зорлукъ болгъан эсе.

— Огъай, патчахны дерт джетдире билгениди ол. Халкъны маджал маджалын сойса, кесине эркин атларгъа таб боллукьду.

— Хай-хай-хай, джамагъатда кьой эсенг, сюрюуде да болургъа керекди алчы, башчы. Текесиз, алчысыз сюрюу тубанда бара-барыб, къаядан къуюлуб кетерикди, — деб сагъыш эте, дагъыда кьошду Дадаш, — Патчах сора аллай бирни ангылаялмаймыды да? Не уа — динигиз башхады зат деб эте болурму эди?

— Огъай, къарнаш, патчахны, бизни да динибиз бир эди. Аллах кьайда да бирди: сизде да, бизде да, аты башхады ансы. Алай а харам къаруу, зорлукъ оноу этген джерде аллах болмайды. Эки макъа бир джалпакъгъа сыйымаз, дейдиле сизде.

Дадаш сейирсиниб тынгылады джашланы хапарларына, алай а патчахха къаршчы турурча аллай залым адамла екслерин къалай асдыргъандыла, джер тюбюне барыб нек киредиле деб. ангылаялмайды.

«Мени эгечим, къарнашым бармы эди экен? Шо, кёзюмю кыйыры бла алапы бирни бир кёрюр эди. Анам а? Анасы болмагъан адам болмайды да? Кёлеккесин, сууда суратын да бир кёрге эдим анамы. Атамы ауазын тюшюмде огъуна бир эшитге эдим... Атамы атын къагъытладан билеме, анамы сыфатын а кёзюме кесим дыгалас этиб кёргюзе, кюн сайын бир тюрлю этеме... Ол къадар термилиб келгеним бла къуру арбазгъа кирсем, не деб джашарыкъма?.. Не къуруй эсе да, бир гитче эгешчигим да болгъа эди. Ата-ана джылыу сезиб, тыбыргъа бирден олтурур эдик... Бар эселе уа, атам, анам да, къарнашым, эгечим да. Сакълаб тура эселе уа?.. Эшта-эшта. Мен тюбсюз кёлге атылгъан бир таш, кимни эсиндеме? Джел келтирди, суу элтди... Алгъын муратымы джерлеб, талпыб айлана эдим, энди уа не этерикме?..

Адурхайны мыдах сорууларыны учу-кыйыры боллукъ болмаз эди, Матайны кесгин ауазы аны сагъышларын бёлмесе.

— Дадаш, мен элге сыйюмчюлюкге чабайым, не? — деди джаш, чабар атча, кесин тыялмай.

— Чаб. Дебошну туудугъу Чомакъны джашы Адурхай аманатдан кыйтыб келеди, сыйлы тенги бла деб айт.

— Мени атыма миниб барсын, — деди Будуян, юрюлюб кетген джашны ызындан къараб.

— Къайгъырмаз, табанларында от джана тургъан бир джашды. Ауушну юсю бла джаяу дженгил джетерикди. Биз да танг аласы бла чыгъарбыз. Бир кесек тынчайыгъыз да.

* * *

— Орус улан, къонакъ атангдан башды, дейдиле бизде. Сен бизни къонагъыбызса. Алай а сенден бир сорлугъум барды, — деб Будуянны кёзюне джити къарады Къадох улу Мухаммат.

Сорлугъум олду. Туугъан миллетине къуллукъ этерге излемеген башха миллетге не улан, не къарнаш болаллыкъ тюлдю. Ол бир адамгъа да аадамлыкъ этер, деб айталмайма. Сени дининг, къанынг да бизде, башхады. Сен табынган аллахха биз ийнанмайбыз, анга ийнанганла, сени къарнашларынг, келиб, бизни къаныбызны тегюб кетгендиле. Бир гюнахыбыз болмагъанлайына. Бюгюн сен бизге улан болайым дейсе, сизни бла къазауатда ёлгенлерибизни къанлары джерге сингинчи, сени кёкюрегине къысар ана табылырмы? Табхан баласын унутуб, санга, балам, дер ана болурму? Сютден кюйген, сууну уф деб ичер, дейдиле бизде, иги сагъыш эт, улан. Мен. Къарачайны къадысы, миллети ми тынчлыгъы — мени сыйымды.

Будуянны тёппе тюклери ёрге туруб, бёркюн кёлтюргенча болду. Бетине исси къаны урду.

— Айыб этме, сен къыйын кюнде халкъынгы атыб, башынгы алыб къачхан эсенг, джолунг мамукъдан, суюген джеринге бар. Эркишилигинги тас этиб, башынгы сакълар акъылда къачхан эсенг, аллай киши джаралы джугъутур кибикиди, айлана барса, не джаныуар джыртар, не да башха уучу урур.

Адурхай эки-юч кере ёрге туруб, ызына олтурду. Къадох улу анга кёзюню къыйыры бла хыны къараб, джорукъну бузма деб билдирди. Тенгини адамлыгъыны, аны джуртундан нек айырылгъаныны юсюнден хапар айтыб ийнандырыргъа талпыды. Алай а къады сёзню Будуянны кесине берди.

— Орус улан сёз энди сеникиди. Айт.

Будуян ёрге къоба, терен ахынды.

— Сыйлы бол. Олууруб сёлеш, олтур, — деди Къадох улу.

Будуян олтурургъа унамады. Кёзлери мыдах джилтинлеге джыламукъ ура, андан да бек мутхуз болдула.

— Мен, джамагъат, зорлукъда амалсыздан айырылгъанма джеримден. Бюгюн мени да башым агъара башлагъанды, атам-анам аякълары бла басыб джюрюген топракъны бай этерге табсам, ёлсем, ёлдюм демез эдим. Ары къайтыргъа бюгюнлюкде мадарым джокъду. Тамбла да болур деб ышанмайма. Джазыу бизге джашаудан эки юлюш бермейди... Сиз ушатмагъан затым бар эсе, мен, кетейим, билек кюч бла орун алсанг, сыйлы болмазса дейле бизде...

— Огъай! — деб, секириб ёрге турду Адурхай. Энди кишиге да тынгыламай. мен сизге къарнаш эсем. Будуян да къарнашды. Ол керти адамды! Къыйынлыкъ онгун алгъанды ансы. Ол мени къарнашымды! — деб квалтырагъан ауаз бла айтды. Биз анга не мурат бла джууукъ бол десек, ол тёреде айтырыкъды ол да сау болугъуз деб.

— Олтур, ашхы улан. Таулуланы сыйлы джорукъларын буза турма. Адамны ауузундан сёзюн алма эндиден сора. Орус улан кеси бек ариу сёлеше биледи. Бюгюн биз аны санга джюкге бермейбиз. Сени бла келгенлигине, элге кьонакъды, — деди хыны ауаз бла Къадох улу. — Ариу сёлеше биледи. Айтханына ийнанмаз джолубуз джокъду.

— Тюз айтаса, тюз айтаса, — деб къартла бирден башларын таукел энишге силкдиле. — Алай а босагъабыздан тюшер-тюшмез, орус уланны бетине къараб алай сёлеширге санга да ким эркинлик бергенди, Къадох улу? Бюгюн биз аны Дебошну уланындан башха кёрмейбиз. Сен бизни атыбыздан нек сёлешесе? — деди къартла.

Аланы ушакъларын минаретден кычыргъан азанчыны ауазы бёлдю.

— Аллахуу акбар! Аллахуу акбар!..

Азанчыны ары Къадох улу чабдыргъан эди. Махкемени терезесинден келе тургъан Бештауну эслеб. «Хы, ол келиб кьошулса уа, иблисге шайтан кьошулгъанын бил да кьой», — деб...

* * *

Джума намаздан сора Къадох улу Мухаммат апенди ауаз берди. Ариу тамагъы, адамны кёзюне тюрелиб квалгъан чырайлы тюрсюню, къарамында

халисинде да дженгил ангылашынмагъан ташалыкъ адамланы эслерин анга бёле эдиле. Кертиси бла да чырайлы, кёзге илиннген адам эди ол. Кесин тута билгени, таб сёлешгени, ариу, адамны кесине байлагъан ауазы кимни да эсин бёле биле эди. Бир шыбырдай, бир джел къобханча ёхтем, бир да къулакъ суучукъча шоркъулдаб сёлеше, ол къатындагъыланы кесини кючюне бойсундура эди. Керек адамындан кёзюм алмай, джунчута, аны эсин кеси излеген джанына бура биле эди. Ауаз берген заманында, хар адам да джууаб табалмазча, соруула бериб, тынгылагъанланы бир уллу терсликleri болгъанча, кеслерин кеслерине ишекли этиб, эки аякъларын бир уюкъгъа сугъа, айтыр сёзлерин унутдура биле эди Къадох улу. Сорууланы ол джууаб излеб бермей эди. Адамланы къарыуларын тас этер ючюм эте эди алай. Кючлю адам эди ол. Алай а бюгюн алгъынча джыялмады межгитдегилени уучуна. Адурхайгъа джашыртын кёз джетдире, хар къарагъаны сайын къарыуун тас эте джунчуду. Аягъы тая тебрегенин сезди. «Къалай деменгили адамды, чырайлы, къууатлы. Къуранны-китабны да азбар биледи. Айтыр сёзюм, чабар атча, хазыр этиб турады. Былайда андан онглу киши болмаз. Нени да билиб келгенди, итден туугъан! Ол джахил аккасы къорагъаны да къалай иги болду.

Бир кюркеге эки айю сыйынмаз. Не ол, не мен... Огъай, аны кесими джаныма бурайым. Орус такъмагъын а? Огъай-огъай, тёрге чыгъарсам, орнума чёгюб къалыр. Арабызны ариу, тилими татлы этейим, алай а...», — дей келиб, айта тургъан сёзюм унутуб, алджады. Ауузлу, этер ишин деменгили эте билген Къадох улу къуру да таукел сёлеше юреннген бюгюн, абыннганында, кеси да джунчуду.

«Бек адамды. Аны ичине кириб чыкъгъан тынч болмаз. Сёзю, къанатлы учханча, чыгъады ауузундан, алай къуранны хадисни да къатышдырады», — деди Адурхай да ичинден — «Окъуу джетсе, бек онглу адам боллукъ эди. Атлар джерин билиб джюрюйдю...»

«Юйлендиреик. Къолуна балта алса, эси тыбырына кетер... джекирирге къой эсенг, белни тюзетирге да заманы болмаз. Былай бир азаулу тиширыу табылса... Унамаса уа? Хан улу болур, насыбы алай болсун, унамай-зат... Ол гяуурун а хаман ташатын айгъакълаб турургъа керекди. Экиси бирге болсала, Къобан

бла Теберди суу кышулганча, кытуруб кетерикдиле, ол сагытта кыалганлагы аясы окыу да кыой. Сейирди, ашхам кырангы болса, барыб, суу бойнунда сыбызгы согыады, дейле. Кёб адам кёргенди. Нек этеди экен алай?.. Керек болса, алмастысы суу аясы бла сёлештиреди, деб джаяргы да боллукыду... Кыатынлашы кыулакларына бир чалышса, тиллери бла тишлерине джаныу этиб тебрерикдиле...»

Джюрекден джюрекге джол барды, деб керти айта болурла. Адурхай бла Мухаммат апенди башлары кёлтюрселе, кёз гинджилери джолугуб, бир-бирлерине тирелиб тохтай эдиле, экиси бир-бирлерин тюз ангылай, алай а араларында сёз ачар чурум табылмай талай заман ётдю.

«О аллах, сёзге, кылычхача, кюч берген уллу аллах, терилт ол бююлмеген кыулунгу, сен ауузума салган сёзюнге бюк аны... О-о, сёзю кючу, Асхак Чоккуну аскерини кючюнден эсе уллуду. Сёзге бойсунмаган аз адам тюбейди. Акылы акылы бла, тели теллиги бла. Аллахым, кыуларынга сёзю сени сыйлы атынгы айтыр ючюн бергенсе, азгын джюректери талар ючюн, онглу онгузуну кыаушатыр ючюн, сёзден кылыч этиб, аскерлени хорлар ючюн...» — деб, тёрт джанына кыарады Мухаммат апенди.

«Мыйыклары старшинаны чыларыча джылтырайдыла... Бир-бирде кеси да ушайды старшинагы. Сейирди адам. Кыара кечеча, джанган чыракча, ма деб айтмаса, аны ичин билген бек кыйынды. Сёзю адамны тюз кёргюзтмейди. Сёзде джалганлык кёб тюбейди. Сагышы уа—кесиди. Сёз бла кесине кереклини айтады адам, сагышы, акылы бла уа—болумун кёргюзеди. Биреуге кыой эсенг, кесини тилине да ышаналмайды адам ичинде болганын, насыбсыз.. Бирде, кёк джашнаганча, дуняны джарытыр, бирде уа ,худжу кыалган тыбырча, сууб турур», — деб Адурхайны ойлашханын Кыадыны сёзю бёлдю.

— Аллахны ашхы кыулары! Бизни кючюбюз бирлешгенибиздеди. Биз джахиллики джауларыбыз. Кёкде аллахны унутуб, бурунча барыб ташлагы баш уруб, тереклеге табыныб турганла да бардыла ичибизде. Аллахны кыуругу узунду. Аллах бла ант этеме, джаным ичимде болуб, мен джахиллик бла кюрешгенлей турлукыма, муслиман динни бу ёзенде

орнатыр ючюн, джанымы да аямазма. Динибизни джакълай, биз кесибизни джакълайбыз. Бу зат аллахны керти къулларын къоркъутмасын. Былайда мен айтыргъа излеген ол чирик терекге табынганланы, ташлагъа башларын ургъанланы юсюнденди. Иблис, намаз эте, башын тешгенди.

Джангыз Терек — иблисни кёлеккесиди, иблисни чыгъана къолларыды ол. Къолуна балтаны алыб аны кесер эркиши джокъ эсе арабызда, элтиб тюбюнден от джагъар адам дамы джокъду? Сагъыш этиб къарасанг, адамны джазыкълыгъы джюрегинги кемиреди. Шо, эсигизге бир алыгъыз: кюн иссиде ол терекни тюбюнде къара чибинле джызылдай, кеселеккеле ичлерин ура, кече сайын а керахат къабанла къотур сыртларын ышый да, харам ичлерин тёге, аланы ызлары бла джахилле бара да терекге къор-садагъа бола... Ол деген неди? Хакъ муслиман ызына, джахилликге, къайтыуду!..

— Терек ата-бабаларыбыздан къалгъан сыйлы затларыбызны бириди! — деб Къадыны сёзюн кесгин бёлдю Адурхай.

«Ай, билеем алай этеринги. Энди ол сепи ызынгдан джети самырны айландырмаса кёрюрсе», — деб тюртдю тенгин Будуйан. Алайы шум болду. Адамланы, солугъанлары эшитиле, джунчудула. Бир Къадыгъа, бир Адурхайгъа къараб, армау болдула: экиси эки эгерча, бир-бирине ёшюн уругъа базгъан эки къаяча кёрюндюле алайдагъылагъа. Къады тюб эрпини ичин тишлери бла чимдей къуру да, керек болса, этиучюсоча, кесин тыйды. Адурхай а айтырын айтхан эди да, джууаб алгъынчысына сёлеширге излемеди. Ол сагъатлай, джерден чыкыгъанча, къайдан эсе да Ауге чартлаб чыкъды. Эринлерин дженгил-дженгил джалаб, сол къолу бла бёркюн тешиб, къашха башын эки-юч сылады. Къадыны халисин иги билген Ауге, аны ичиндегин ангылаб, белин тюзете, бойнун Адурхай таба созду.

— Алан, ата-бабаладан къалгъан мюлкюнг болуб, киши билмей тура болурму? Огъесе ол къатынгда атайтмаздан сора джугъунг болмагъанын билдиреми гюрюлдейсе? Нем къорарыкъды деб.

— Эркишича сёлешир адам джокъмуду былайда? — деб Адурхай Аугени башындан аягъына дери хыны къарады.

: — Эркишича?! — деб, героху бла къамасына кё-

зюу-кёзюу узалды Ауге, — кьайда, эркек эсенг, алай арбазгъа бир чыкъчы! — деди, мыйкълары ёрге бла энишге чыпгай. Бети кып-кызыл болуб, ичинде боза кьайнагъанча, сызгырыб солуду. Къадох улу, ёрге туруб, бармагъы бла Адурхайны кёргюзтюб «Тут, кьара багъанагъа байла деб нек кычырмайды», — деб ачыу отунда джана эди мыртазакъ С. Ауге.

Къады уа чёге эди. Адурхай да джангыз терекни джакълай эди. Алайдагъылада, Къадыны кесинден башлаб, терекни джакъламагъан бир адам да табылмаз эди, алай а терек кеси тюл, терекни джакълагъанланы иши къадыны джумушларына кьаршчы тура эди. Адамла уа, орчагъа чабаргъа хазыр болуб, башларын ёрге бек сакъ кёлтюрюб кьарай эдиле. Къады, сагъыш эте туруб, «Былайда теке туююш эте-биз десек, шобраларыбыз кьобарыкъды. Бу кёзлери джана тургъанла закон-джорукъ деб кьарарыкъ тюлдюле... Бу итге джукъ айтсам, ала мени джыртыб атарыкъдыла», — деб, төрт джанына кьарай, ёрге турду.

— Джамагъат! Эки макъа бир джалпакъгъа сыйышмаз дегенлей, биз былайда бир-бирибизни богъурдагъыбызгъа узала башласакъ, бизни дюргенлигибизге кийикле да кюлюрле. Ким да кёлюндегин айтыргъа келеди былайгъа. Аны ючюн деб, бычакъгъакъамагъа узала башласакъ, бир-бирибизни кьырсакъ, бизни ким джакълар? — деб джарагъа балхам джакъгъанча сёлешди Къадох улу.

«Ай, къалай хыйла адамды. Акъылы да кесгинди. Не этерин биледи», — деб келди кёб затны сынагъан, кьачан эсе да Адурхайдан да дженгил кьабынган, бюгюн а сабыр Будуйнны кёлюне.

«Ай, къалай итсе», — деди, ичинден джана, Адурхай да.

— Ай аллах ыразы болсун. Къурман болайым айтхан сёзюнге, — деди кьартланы бири да. Адамла джумушадыла. Ала къадыны лагъымларын ангыламай джумушай эдиле.

Къады, ёрге туруб, адамланы арасы бла Адурхайны аллына барыб:

— Халал, ётгюр кьарнашыбыз! Джангыз терекнибизни, Минги Таубузну эки джитисича, эки бутагъы барды. Асхакъ Чокку оба этиб кетген джерибизде джашауну белгисича турады Джангыз Терек, Адурхай, патчах эгечибиз Тамар бийче анга табыныргъа

келиб тургъанды. Алайда джур улакъла бла сабийле бюгюн да ойнайдыла, Нарт Ачымаз бла сени къарт атаиҥ Адурхай сыбызгъы сокъгъандыла, — деди, онг къолун Адурхайны имбашына салыб.

Ангылагъанла, «ол амал таба билгенине къара» деб, сейирсиндиле, ангылмагъанла да «ол акъыллылыкъгъа бир къара» деб, сукъландыла.

— Аны барын да биле эсенг, сыйлы затыбызны сыйсыз этерге нек кюрешесе да? — деди Адурхай.

«Ай, бучхагъыиҥдан кючук тартсын сени», — деди ичинден Будуйи да.

— Джашау, Къобанны суууча, къарнаш, бир джерде турургъа унамайды. Мычыгъан суу мырды болуб, къуруб кетеди, — деб хыйла джууаб берди къады. — Сен а, фахмулу адам, халкъгъа бек кёб ашхылыкъ этерге боллукъса, джюрегинги ашхылыкъгъа бурсаиҥ...

Адурхайны тёппе тюклери кёлтюрюлдюле. Будуйи тенгини тюрленниҥенин эследи. Аны кёзлеринде ётгюрлюк бла джумушакълыкъ бир-бирлерине чырмалыб тура эдиле.

«Бу адамны кеси джаныбызгъа бюгелсек, бек кёб къыйын ишни да баджарлыкъбыз», — деб келди къадыны кёлюне.

«Эсингде тут, Мухаммат файгъамбарны заманында Меккада бир саякъ тиширыу табхаи Амру деб бир джырчы джашагъанды. Файгъамбарны динни джайыу ишинде аны эм ачы къанлыларындан эсе ма ол джырчыны сёзю кёб заран салгъанды. Бизде кылычдан эсе джыргъа дженгил бойсунадыла. Алайчыгъын ушутма, — деди кеси кесине къады. — Аны сёзюн, адамланы кесине илешдирген тылпыуун хайырландыра билирге керекбиз, ол бек сейир джырлайды, джыр а халкъгъа, кюн иссиде салкъын аязча, бек керек затды...»

— Мен кишини да джанына тиерге излемейме. Со-ра мени ата-бабаларым ол терекге табымагъанмыдыла да? Бюгюн кибик эсимдеди, танг аласы бла анам, мени да къолумдан тутуб, Джангыз Терекге барыб табынуу. Ол джахилликден эди. Бюгюн а, аллахша шукур болсун, динибиз барды. Энди биз апдан таймазгъа керекбиз. Джума кюнледе Межгитле боппабош турадыла, эркишиле уа нагъышлада лахор эте, хуналагъа таяныб, сыртларын кюнше кыздыра. Эр-киши тиширыу да бир джерде ашай-иче, кюле-ойнай.

кертн дуния унутулуб барады... Сора биз хайыуанлабызмы да? Муслиманла тюлбюзю, ашхы улан?

— Тиширыу бла эркиши, эт бла теричадыла дейдиле, къады, сора не эт териден, не тери этден айырылыргъа унамаса уа, не этерге керекди? — деб сорду Къолап, хыйла ышара.

— Намысны, шериатны бычагъы бла юзюб айыр аланы ортасын! — деди Къадох улу, хыны ауаз бла.

— Ахрат азабдан дуния намыс кючлюдю, дегендиле ата-бабаларыбыз, бу джорукъну кеслерине баш адет этиб, — деб къошду Адурхайны къатында сюелген биреулен да.

— Къарнашчыгъым, биз халкъ муслиманлабыз. Ол адетле уа аланы чыгъаргъанла бла бирге оба болгъандыла. Бизни борчубуз: обагъа сын таш салыргъады. Сен а, бизге биреу болуб къайтхапча этесе, — деб къатында Будуяинга да кёз джетдирди, — Бизге бюгюн шериатдан баш зат джокъду. Адетле уа, хар элни къой союу башха болгъанча, адети да башхады. Шериат кёкден келген бир затды, гяуур бла муслиманны арасын айырады ол. Къадох улу дагъыда къарады Адурхай таба.

— Айыб этме, къады, орус патчах гяуурмуду, муслиманмыды? Джума намазны аны аты бла башлайсыз къуру да.

— Тоба де, ашхы улан. Патчах атасы-анасы тутхап динни тутады. Къыямат кюн аллахны аллында ол борчлу боллукъ тюлдю. Джахилледиле, джахилледиле төрт динни бирине къайтыргъа унамагъан. Джуханимлени ауузлары алагъа ачылыб турады, кёкде аллахны эгерирге унамай, чаул ташлагъа, чирик тереклеге баш ура айланганла...

— Огъай, халкъны адети халкъ ёлгюнчю джашарыкъды, адетледиле, тили, джериди миллетни миллетлигин сакълагъан.

— Огъай! Халкъ неди? Азанчы минаретден не деб къычырса, аны этерикди халкъ. Халкъ — ууучума сыйынган бир къууут ун. Сюйсем, бал бла, джау бла басдым да багъалатдым, сюйсем, ууучуму джелге ачдым да, уф дедим да, чачдым да ийдим. Халкъ, джамагъат менме деген адамны ызындан, сюрюу текени ызындан баргъанча, барадыла, — деб, кесин кючден-бутдан тыя, селешди Къадох улу.

— Къадох улу, кёресе, мени бир аягъым сизни бла, экинчи аягъым а обагъа ашыгъа, бюгюн мен

кишиге бетсинеме десем, алдарма. Ол себебден терс-
тюз айта эсем да, сынагъан затымы айтама. Тынгы-
ларсыз.

Диннге къаршчы туруб айтханым тюлдю, алай а
мен джашагъан дуняда дин келе-кете тургъан бир
затды. Кимни арбасына минсенг, аны джырын джыр-
ла деб. Бурун бизни ата-бабаларыбыз боюнларына
къаччы тагъыб джашагъандыла, биз кёб болмай то-
нуз эт ашагъанбыз. Энди уа ол бизге харамды. Ичи-
бизде ашаб тургъанла уа энтда кёбдюле. Бойнубуз-
гъа тагъыб тургъан къачыбызгъа энди гяуур къач
дейбиз, бир джаны бла да къартны къачын кёр, ха-
терин эт дейбиз, ол адамны къачы урсун, ырысхыны
къачы урсун сени деб къаргъайбыз.

Гяуур да, джахил да, муслиман да биз болдукъ
эсек, бу зат кете-келе тургъан затды, не да ким гара
сууну, ким къара сууну суюгенча, суюген диннге
таянаса. Тейри, атасы гяуур, джашы джахил, къар-
нашы муслиман болгъанлагъа да тюбегенме. Къар-
чаны атасы, къач джюрютгенди, Къарча кеси уа тей-
риге табыниганды. Биз, аны туудукълары, бююн му-
слиманлабыз. Бизни туудукъларыбыз тамбла не дин-
нге таянырларын ким биледи? Ол себебден, бу затны
ортагъа салыб, бир-биригизге харамлыкъ этмегиз. Ол,
ырысхыча, тюрлене, кете-келе тургъан бир затды, деб
келеди кёлюме.

Къарнашлыкъ а, эки адам экиси тенгизни эки
джанында тууб ёсген эселе да, бир-бири тилин ангы-
ламай эселе да, кёкде кюнча, тюгенмезлик бир ышан-
ды. Тейри ол затны тыбырыбыздан къоратмасын. Кё-
ремисиз, ма бу эки улапны? Экисин эки ана табхан-
ды. Бири былайда, Минги Тауну тюбюнде тууб,
джер этегинден къайытханды. Бири да Эресейни бир
мюйюшюнде ёсгенди. Джазыу аланы къыйынлыкъ-
да джолукъдургъанды, сынагъанды. Бёрю кючюкле-
ча, талаша келиб, бир-бирлерин бууб къояргъа да
болдукъ эдиле да?

Къарнашлыкъ адамлыкъны эм сейир къылыды.
Аланы бир-бирлерине илешдириб, эгизлеча, кёреми-
сиз, бююн экиси эки билек болуб бизге келгендиле?
Аланы сыйлай билген сыйлы болсун. Адамлыкъны
юлгюсюдю ол, тейри,—деб орнуна олтурду къарт
Бештау.

— Сыйлы бол, сау бол! Тейри, бек тюз айтаса! —
деб тёрт джанындан сёлешдиле алайдагъыла. Къадох

улу джукъ да айтмады. Адамла чачыла башлагъанларынды, Аугеге хышы ауаз бла неле эсе да айтды. Ол онгсунмай, бир джанына джанлаб кетди. Къады Адурхайны айтырым барды, деб тохтатды. Буруян арлакъ барыб сакълады аланы. Къадох улу талай заманны сёзюн башлаялмай турду. Бир кесекден:

— Адурхай, борчуму толтурама демей, таулу таулугъа сёлешгенча сёлеширге излейме, — деб кёзюне джити къарады.

— Къалай да сёлеш, тюзлюкден тайма ансы, адамлыкъ неден да башды.

«Фыргъауун, сени бла сёлешген къой, юсюнг бла озгъан да азабды адамгъа».

— Не тюзю, не терси болур, кёлюме келгенни айтайым.

Былай къарайма да, Къарачайны Эмануель тюл, сен хорлагъанча кёреме. Тейри, ол залим инарал сени къатынгда ауу алынмагъан келинчикча джюрюте эди кесин, сен а шайтаннга чарыкъ кийдирген менме деб, джорукъгъа сыйыныргъа уамайса. Санга не керекди? Джамагъат ёмюрю былай джашагъанды, сен а кюн ызына батхан джанындан чыкъсын деб кюрешесе. Кесинги акъылынгмыды, огъесе ол гяурну къабханына тюшгенмисе? Не керекди санга? Адамла джыйылгъан джерде мен къаты сёлеширге суймедим. Юйлен, болушайыкъ, юйкюн бол да къалгъанлача джаша. Алай тюлмюдю, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма. Адам бол, ол нёгеринги да, къайры суйсе да, барма къой, кесине керек кюн къал десенг да, тохтарыкъ тюлдю. Сенден чёрчеклени да этгендиле ууадых. Сен а, юйюнге ашхылыкъ, абычарса, уллу чынынг барды. Сабий къылыкъны унут, тилеб да айтама. Мен да кёргенме тыпырдаб. Тынч эте биледиле...

Адурхай сабий заманын эсине тюзюрдю. Аны хункерге аманатха берген кюнлеринде ызындан бир къатын чабыб баргъаны, ол анамды деб тургъаны. Анасын а ол эмчекде къызылбекле сюрюб кетгенлерин, ол анда къызылбекни ёлтюрюб, башын суугъа атханын ол энди эшите айланады. Бюгюн аны туугъан джери бла Будуяндан сора кишиси да джожъду.

— Сагъыш эт, къарнаш. Эслеб атласанг, башынга игиди, — деб Къады онглулугъун чертди.

— Кёрюрбюз. Танг ашхамдан акъылманды, дейди Будуян, кёрюрбюз, — деб, тенги таба кесгин бурулду Адурхай.

— Балам, ашыкьмай эсенг, алай бир тохта, — деб, кьарт Бештау аллына силкинди. Балам, атангы тенгиме мен. Дебошну. Тилеб айтама, бу адамдан кенде бол. Кёк бёрюге адам тюрсюн берилген бир затды. Ол маскеси уа — адам сойгьаап джанууарды. Аугеге айтама. Ала кёбдюле, сиз кьуру экисиз алкьынчы. Махкемеге да бар. Джангыз Терегибизге да бар, не да эт, аланы кесинге ёчюкдюрме. Кече манга келиб кьала туругьуз, тенгинг да сен да. Сен энди юйкюн болуб, атангы арбазына не болургьа керексе, балам. Алайды джашау, бусагьатда адет-намыс алагьа тыйгьыч тюлдю. Ёкюллери — мылтыкьды. Инарал келген заманда, олийге эришиб, кьаллай бир адамыбызны тас этди. Кеси уа Тауартында джууукьларына кьачыб кетди да, дуня сууугьанында, кьайтды да келди. Энтда бизге апендилик, кьадылыкь этеди. Акьылсыз адам тюлдю. Асыры мен дегенди. Ол себебден, башынгы сакьла. Ол тенгинг да ачымасын. Ёлмеген кьул алтын аякьдан суу ичер, дейдиле.

— Сау бол, акка, алай а мени джюрегими джаргьаап — Кьадох улу айтханча джашамай, джамагьатха табыча джашасакь, не боллукьду? Ол ичибизге кириб, кьурт терекни ашагьанча, кемириб турады. Биз алайсыз да азбыз. Ол терек а анга не этгенди? Джердеп чыгьыб кёкге узалгьаап парат терек?

— Эй, улан, сен алкьынчы Кьадох улуну билмейсе, Сууалчан болуб, ичибизни эмиб турады, деб тюз айтдынг. Джамагьатны артына алай бла чыкьарыкьды.

— Эл ашагьан эмегенден эл тейриси кючлюдю! Бизни аталарыбыз айтмагьанмыдыла былай?

— Айтхандыла, Асхакь Чоккуну отунда кюйген заманларында айтхандыла. Мен айтырыкь: ол аманлыкьдан сора, джукь билмейди. Билгенин этсин, бара барса, кьазгьан урусуна тюшер. Аманлыкь этиб, халкьны башы кьайгьылы этиб турсам, мени унутурла, мен да сюйгенимча джашарма деб этеди алай. Адамлыгьына базгьан адам аманлыкь этмейди. Ол сабий кёллю болады. Бююн дуняны джыйгьаны да санга бир-эки самырны юсдюрейим деб этеди. Ол сени халинги бек ариу ангылагьанды. Онглу, англагьаап адамса, алай а дженгилсе, отун джарама деб, бутуңу томуруб алыргьа боллукьса.

Адурхайны тёпие тюклери ёрге туруб, бёркюне тирелгенча болду. Санлары джызылдадыла...

— Акка, сен кьадыдан кьоркьамыса?

— Огъай, балам, мен ол джашлыкьдан чыкьгъан-ма, сизге кьайгьы этеме. Ёлген эшек бёрюден кьоркьмайды.

— Кьалгъанла уа?

— Кьалгъанла да мени кибикдиле. Бардыла бир-эки-юч адам, алай а ол аланы кьыйырдан тутуб чёб-леб барады. Кьынкь деген не ууда ёледи, не тас болады, неда аты аманнга чыгъады. Бусагъатда, балам, игилени кюню батхан заманды. Хап деген чын-ла алады, старшипаны, кьадыны кьатына сюеледи. Адет алай болуб барады. Сен менден акьыллыса. Кьарачы.

— Да сора алай бла барса, артыгьызгъа чыгъа-рыкьды. Олсагъатда кимге бийлик этерикди да?

— Огъай, кьочхарла салышхан, заманда, барыб ар-ларына тюшсенг, эзиб атарыкьдыла. Сабыр бол де-генлигимди. Сени джулдузунг джанар заманда кел-ликди, кёрюрсе. Бюгюн а сен иннетин бузгъанига са-наласа, тенгинг а—гяуур, сагъыш, эт, балам.

— Хар кимпи кесини аллахы барды: джюрегинде, муратында.

— Алай а алайды, алай болса да, бусагъатда бо-лум кьаядан юзюлген чауул ташлача бирди. Барыб, тюбюне тюшсенг, ызынга чыгъалмазса. Бир кесек са-быр болсанг а, ол ташланы джыйыб, кьала этерге боллукьса, сен деменгили адамса. Халкьгъа керек уланса. Ай, ким кьалай эсе да, сен кеси-кесинги ба-гъангы бил дейме. Бюгюнлюкде сеничабыз джокьду.

— Биз алай этиб тургъанлы ненча джюз джыл ётдю? Чынгыз-хан келди да джутду, Асхакь Темир кюйдюрдю, кесди, джерге кёмдю. Андан Кьрым се-менланы дигизалары кьазийле-мазийле топадыла, обурлача, болгъаныбызны джалаб чыкьдыла, энди Эмануель келди да, ол да ма быллайланы башыбыз-гъа миндирди. Халкь а энтда туякь тюбюнде кьал-ды. Сапачыгъыз, ненча аллахха табыннгансыз? Кер-ти дин а кьайдады? Миллетни джукьусуратыб тура-дыла, биз да бешиклери тебретейикми? Огъесе?— деб чачайды Адурхай, кьарт бла алай кьаты сёлеш-генине сокьрана. Керти дин? Керти дин—Адамлыкь-ды. Биреуге аманлыкь этмей, башыбызны кечинди-риу? Суу да бара-бара джол табады, бизге да келир эсе уа бир кюн...

— Огъай, сиз джукьусураб мышау болуб тура-

сыз, Къадох улула уа хаб-хаб деб, сизни джаныгъызны алыб турадыла.

— Джерге атылгъан урлукъ бары да бирча чыкмайды, улан.

— Кимин къанатлы, кимин чычхан ашайды, берн чыкыгъанын да не буз урады, не кюн кюйдюреди. Джерни сюрген а ашдан ёледи...

— Огъай, сабан не кыйын джылда да мюрзеу бермей кыймайды, аз-кёб болса да... Ахырзаманига деричи ким болса да къаллыкъды. Дагъыда, сен кючюклени кюзугъанча, аланы кюзуб тураса. Ала джашыртын къаба биледиле, балам. Атха миниб юслери бла ётесе, салам бермей. Ол ишленмегенликди. Элинчи бла атны джортдуруб бара тургъанлайынга, аллынга не къарт, не тишируу чыкъса, не этериксе? Дуния джума намазгъа джыйылса, сен суу джагъада сыбызгъы согъаса? Ол а неди? Сокъур элге кирсенг, кёзюнгю кыс дейле.

— Атам, сыбызгъы бла мен мингле бла суугъа кетиб, огъай, суугъа тёгюлюб ёлгенлерибизни излеyme, тенгиз тубюнден чакъырама. Сизни уа ала муслиман топракъда джатадыла деб алдайдыла бюгюн да. Мен кёргенни сиз кёрсегиз, Будуйан сынагъаны сынасагъыз, ангыларыкъ болур эдигиз, — деб, башын энишге ийди джаш. Бештау, джумушаб, айтханына сокъурана, мыдах ауаз бла:

— Балам, сени джашарынгы излеб дыгалас этеме. Ала сенден бошаргъа излейдиле. Сен, кёк чартлагъанча, бир ётгюрсе, аллайлагъа энди ташатын садакъ атадыла. Ай, шо, сени тенгли болуб, бюгюн санга билек болалсам, ит болсам да, огъай демезем. Мен сени ненги да ангылайма. Алай а аланы да билеме. Тенгиз сууну татыуун билир ючюн тенгизни бютеу ичерге керек тюлдю да? Сакъ болугъуз дейме. Сизге да ачыллыкъды Тейри эшиги...

Къызгъан ат, къаядан чартлагъан ташча, аллы айланган джары халек чабыб бара эди. Атлы, кёлю къана, бетин джелге тутуб, кёзлерин джумаракъ этиб, атын бошлаб кыйгъан эди. Шыбыла ургъанча, билмей тургъанлайына тохтаб, шын туруб кишнеди, юсюнден отдан ургъанча, исси тылпыу ургъан аджир.

«Бу хайыуан мени юсюнден атаргъа умут эте болур дейме?» — деб келди атлыны кёлюне. «Эй, тенгим, билемисе, мени джашаууму бюгюн багъасы сени туягъынг от чакъдыртхан ташны багъасы джокъду. Ме-

ни къаядан атыб ийсенг, ненча маске къансырыкъ эди, билемисе? Огъай, шохум, энди джашау бла кюреш бир-бирлерин джакъларгъа керекдиле, энди мени атымы маскеле да унутхандыла...»

Тюз акъыл эте келгенлейине бир буруш зат чыгъыб, акъылын бѣлюб, инджите эди бу адамны.

«Огъай! Сени башынг энди тешикди. Мыйынг тышына саркъыб кетгенди. Бир гитче, бир адаргы лагъымчыкъла излеб, кеси кесинги ариуларгъа кюрешесе... Эртде бир патчах, итлери юргенинде, ырыслаб, кеси кесин ёлтюргенча...»

Эсине озгъан кюнле тюшдюле. Къараб къараргынчы тенглери, асмакъгъа асылгъан тенглери, савлавакадагъыла, къарнашлары, Пушкин тюшдюле. Тишлерин къаты кысыб, жыгъырдата, тѣрт джанына къараб, атха къамчини джетдирди. Ат ёрге чынгаб, аллына юрюлдю. Къызыудан къызыу бара, бир мийик дуппургъа чыкъды. Алайдан джим-джим джылтыраб баргъан суу, уллу эл, узакъда таула кѣрюндюле, ит чабхан тауушла эшитилдиле. Ат, ичин ура, орнунда тебджилдей, джашны тер мангылайына къалын чачын тѣкдюрю. Алтын джилтинчикле чача тургъан ала кѣзлери огъурлу къан алыб, атлыны джюрегине бир сейир къууанчны салдыла. Суйген къызына, кеси къолу бла къазауатда асырагъан тенгине тюбеб къалгъанча болду атлы.

Аллахым! Джазыу алай къаты некди? Халкъ ючюн, джамагъат ючюн деб кесин джаханимге ата тургъан адамлагъа бир кечмеклик нек табылмайды?..

Кечмеклик! Кимден? Ол сен боюнларындан бугъоулары алайым дегенле сени джюзюнге тюркюрюб, сатыб, бетинге къамчиле бла уруб, харх этедиле... Сен а шыйых, тѣз... Кечмекликми излейсе? Балталаны алыгъыз патчахха, джюйюсханлагъа чабыгъыз деб сен кычырмаймы эдинг? Артда уа? Артда уа джамагъатны тебгенинден къоркъа эдик дединг махкемеде. Огъесе аланы алджатыргъамы айтдынг? Огъай, сен кеси кесинги алдаб, тенглеринги, кесинги да джойдунг. Сендеди терслик!» — деб, атыны джюгенинызына тартыб, тѣбеде тѣгерек айландырды. Бир тѣрт джанына къараб да сейирсине, бир да озгъан заманын эсин тюшюре да кеси кесин талай, биягъынлай сѣлешиб башлады: «Бу сейир джерни тонамагъан ким къалгъанды? Атилла, аны кѣкден тюшген кърурчдан этилген гордасы, шыбылача, джетген джерин сагал-

лаб, ичинде джаны болганны ёре кьоймагъанды. Чынгыз-ханни тул-тубан аскерини туякъ тюбюнде таула зыгъыр болуб кьалгъандыла, былайда. Асхакъ иблис Темирни тонаучулары кьаллай зулумлукъ этгендиле. Кьаллай болганды экен ол? Къуш кьапатлача, кесгин кьыйылгъан туюкю кьашлары, талагъы тургъан атныча кёбе-чёге тургъан бурун кьанатлары, хыны сыфатлы, тулпар санлы... Огъай, бизни кёзюбюзге кёрюннгенча тюл эсе уа. Биз аны кьаллай болганын билмейбиз да. Ол дуняны джанын алыб айланган адам аллай болгъан болур деген акъылда ишлейбиз аны сыфатын эсибизде ансы, сабийлигинден санында сакъаты болгъан деу санлы болургъа амалы джокъду, хыны уа боллукъду. Ол кесини сакъатлыгъыны дертин ёлгюнчюсуне унутурукъ тюлдю. Неси да барды: кючю-кьарыуу, акъылына сыйыныргъа унамагъан оноуу, эсине не тюшсе, аны этер мадары... Дуня джарыгъы! — дегендиле анга дигизалары. От бла, окъ бла анга кьуллукъ эте, джол ача», — дей келиб, Монтень Александр Македонскийни Сократ бла тенгешдириб кёргенин эсине тюшюрдю.

«Тюз айтханды Монтень. Аскер башчылары кьан тёгюб, от салыб этген джигитликлеринден закийлени эркишиликлери кёб онглуду. Закийни атын кукаланыб киши да кьычырмайды, тегерегине чабмайдыла. Алай а ол бир толкъунлу кьобанча, джашау ючюн кюрешде иеди ёмюрюн. Аскер башчыны махтауу кьолундан оноуу тайгъанлай, хыликкелик болуб кьалдыргъа да боллукъду. Хорламын джуддузу да бир да джепгил батады. Закийни оюму уа — ёмюрлюкдю. Закий тюбюнде кьобанла туугъан тауча хурметли, эсебсиз берекетли бир затды. Ол Александрла уа, дуня джарыгъы, кьарангысы да, таш джангурча, тюшген джерлерин тюб этмей кьоймайдыла, келир тёлюлеге джерде кьара табла кьоя. Ол дуня чыракланы бирине усталыгъынг неди деб сорсала, тишлерин жыгъырдата, дуняны кеси оноуума джыя билиу дерик эди. Сократха сорсала уа, табигъат буюргъаннга кёре, джашаргъа кюрешеме дерик эди. Алай эте билир ючюн а, терең акъыл, уллу билим керекди. Адамны багъасы аны мийикге чыгъаргъа кюрешгенинде тюл, кесин тюз джюрюте билгенинде болур... Огъесе джашар ючюн кимге да шеждеге барыргъа, баш уругъа, айтханына тышгыларгъа, аны кьой эсенг артыкылыгъына тёзерге да керек болурму? Са-

нга ошоу эте тамырынгы юзюб баргъан дуния чы-
ракълагъа джалыныргъа, айтханларындаи чыкъмаз-
гъа керек болурму? Не?! Огъай! — деб кычырды
къаяланы зангырдата. Тюбюнде рахат бара тургъан
аты, илгениб, къулакъларын сескекли джумду.

Бизни аллах, адам да унутханды. Ата джуртубуз
да, тенглерибиз да, тиширыула да. Барына да энди
биз аманлыкъчылабыз. Къралны, дуния чырагъы пат-
чахны да тушманы. Кёлеккелебиз биз. Бир къаууму
бузну асхындыла, бир къауумубуз Сибирде джер тю-
бюнде, бир къауумубуз да менича джангызлай, джурт-
суз, тенгсиз, джел сюрген сары чапракълай...
деб мурулдай, атын эл таба бурду. Хайыуан иесини
болумуна кёре атлагъанча, бойнун энишге мугур ту-
туб, бара эди. Эл къарангы ёзенде кимден эсе да бу-
гъунганча кёрюндю. Юйле да, тик къабыргъагъа
джабышыб, юслерине ёре туруб тургъан тау джитиле-
ден къоркъуб бир-бирлерине кысылгъанча. Тау этек-
лери тик эдиле. Кечегиде бир тукъум бир ёсюм кё-
рюнмей эди, анда-мында чончайыб тургъан мазаллы
ташла болмаса. «Джарлы элле бир-бирлерине къалай
бек ушайдыла, амалсыз адамлача. Адам джашама-
гъан джер джокъду... дыгалас, умут, тырнакълау...

Миша Лермонтов сабийлигинден огъуна илешиб
къалгъанды бу джерлеге. Басханда ол да болгъанды.
Орусбий улуну танийма деген эди. Къайдады экен
бусагъатда? Къыйынды, аллай адамгъа кыйынды
джашагъан. Абычарланы кёбюсю къуру бир кюн бол-
гъанча джашаулары, ойнаб-кюлюб, ашаб-ичиб турал-
ла, бу уа кёб сагъыш этеди... Айхай, аллай адам кёб
сагъыш этмей къалай къалсын?! Кеси кесин талаб
джашайды сора. Алай болса да, сёз, джазгъан тиз-
гининг берген къууанчха тенг дунияда не барды?
Алай болмаса, джазыучу шашыб къаллыкъ болур эди.

Миша закийди, бир джаны бла уа ёмюрлюк сабий.
Джилтинли фахму. Бу джерни уа халк джюреги бла
сюеди. Несин да тюз ангылайды. Аны сёзю, таулула
айтханлай, эл багъасы барды. Пушкинни унутдур-
лукъду дуниягъа. Байронча, ётгюрдю. Пушкинни эм
кючлю джери — тилиди. Сёзю, биреулен айтханлай,
къатапагъа инджи тегюлгенча. Башха тилге кёчю-
рюрге уа кыйынды. Миша терен суратлай биледи.
Къургъакъ сёз, айбат айтыу джокъду анда. Ма ол
кёзлерини теренликлерича, ташатынлыкъларыча, сей-
ирди оюмлары да, ахсынса, джер тебрениди дерсе...

Ах, Пушкин, сенден Николашка бошады! Эресей-ни мен деген адамын кьоймазгъа ант этген болурму ол? Акъылы, билими, ётю болгъанны бирер сылтау бла джюуб барса, къара халкъны ууучуна джыйгъан тынчды. Халкъны тюб этиб кьойгъан а, о-о, Николашкагъа дери да чыкыгъандыла аллай итле. Ма, бу халкъ Асхакъ Темирни шынкъартларында кюерге унамай кьалгъанладап джаратылгъанды. Энди уа, кёресе... А, былайгъа да джетеди аны учундан кьан тама тургъан мурдар кылычы...

Тохта, бу суучукъну аты не эди? Унутханма. Мырзакъул айтхан эди, — деб, эсин кьармады.

Минги Тау, Къашха Тау, Дых Тау, Къатын тау, Тау-тау-тау! Ненча таулары барды? Ссейр тюлмюдю, ол кьарлы таулары кьатларында бир кьауум алача мийик джитилени башларында кьар джокъду. Учхалаб кете болурму? Ёсюм да джокъду, быллай мийикде ёсген да тынч болмаз, ёзен терен болгъанлыкъгъа. Джаз да алай ашыгъыб келмейди бери. Къара тенгизден ургъан джылы тылпыуну бу таш кьадамала ёзеннге иймейдиле, Тебердидеча. О-о, Теберди уа тамам аллахны ыстауаты кёре эдим... Теберди, Теберди, сени аллах кесине теджейди... Тебердиде кьой, Къарачайда да былайдан джумушакъды хауа», — деб кеси кеси бла сёлеше келгенин ызындан джетген атлы бузду. Илгениб, бир джанына бурулгъанлайына, ат юсюнде субай таулу джашны кёрюб, кьууанды. Аталарыны ёзенгилерин бир-бирине джууукълашдыра, кьучакълашдыла.

— Къайдан чыкыдыкъ, улан? Кёкденми, Минги Тауну башынданмы тюшдюнг?

Таулу джаш орусча асыры кьолай сёлешалмай эди, алай а, соруулагъа джууаб кьайтара, кьонакъны излегини ангылатаала эди, кьонакъ а аны орусча юретеде деб, тауча бир сёз да айтыргъа унамай эди.

— Атынг педи?

— Керти.

— А-а, ол учуб джюрючю Керти сен болурса, — деб кюлдю кьонакъ. Мени ызымдан да учуб джетген эдинг ансы, мен да алай хомухладан тюлме, не?

— Огъай. Джортуб келе эдим.

— Ат аякъ тауушунгу эшитмеген эдим, ызымдан джетиб чючкюргюнчюсюне. Учуб келе болуренг, кертиси бла да. Мырзакъул, Керти — джаяу, джашла джоргъалагъа мииниб джолгъа чыкысала, ала ары джет-

гинчи, Керти джумушун этиб ызына кьайтады дейди.
— Атха минсенг, джол бла барыргъа керексе, джаяу а кийикле джюрюген табхырчыкъла бла чыгъыб кетсенг, кьраб-кьарагъынчы джетесе да кьаласа, — деб бети кьызарды Кертини.

— Мырзакъул а юйдемиди?

— Мырзакъул? — деб, тауча неле эсе да айта, кьамчиси бла эл таба кьргюздю Керти.

Атлыла, силкиниб, ашыгъыш атландыла. Керти кьонакъны сыйлаб, онг джанына салыб, аллыракъ джибере бара эди. Элни кьыйырындан кирирге, алларына ит сюрюу чабыб чыкъды, ызы бла да, итледен артха кьалыргъа унамагъан джашчыкъла, чьртлеуюк чыбыкъ атларын кьыздыра, кьууанч тыбырлы болуб чабдыла. Аладан сора уа элни сыйлы адамлары сыйлы кьонакъны келгенин Кьарачайдан келген келечиден билиб, аллына кьууаныб чыкъдыла...

— Мырзакъул, багъалы кьонакъбайын, сени кьорюме деб акъылымда болмагъанлай, келе тура эдим. Мен ол барсакелмезге джортуб бара эдим. Алай а сени тыбырынгы джылыуу, эс ташлагъан сауну кьой эсенг, ёлгенин да тирилтирикди. Сизни кьуш кьанатлада тургъанча элигизни кььргенимде, эсими джыйдым. Саныма джылыу уруб, джашаууму ахыр сингирчигине кьадалыб, тирилдим. Адамлагъа борчуму кьайтарыргъа керек болгъанымы сезгенимде, ол бара тургъан кьайтмазлыкъ джолумдан сизге бурулдум. Кьуру ма ол сагъатчыкъда ангыладым: джюрегими джашаргъа-джашаргъа деб ургъанын. Ансы джукълаб уянмай бир кьалыр эди, лгисагъан деб кюсей эдим...

Мырзакъул аны кьезуне кьайгъылы кьараб тынгылай, басымлы ауаз бла:

— Эркишиге ёлгенден тынч не барды? Ёле билгенде намыс, эрлик, не да адамлыкъ бармыды? Ётгюрден, мискинден да джан бир кере чыгъады. Сен халал, ким ючюн да джан берген адамса, алай а кесинге бир эсебсиз хыныса. Адам, айыб этме алай айтханыма, онтьрт-онбеш джылында болуучанды алай. Эркишиге бусагъатда джюзген окъ да, кьаядап тюшгеш таш да, тюбюнде аты да хыянат этерге боллукъдула, кеси излегенин табаргъа дыгалас этиб айланса уа, алла-аллах, азмыды чырмау?.. Хар миллетде кеси кесини джашауун юзюу амалсызлыкъны шартыды, таулада уа — бедигше сапалады, бютеу тукъумгъа ёмюрлюк бедигше. Сен мени кесинги адамынга санай

эсенг, бу затны башынгдан ташла. Сени суйген адам-
ланы инджитме. Алагъа кыйынлыкъ салыргъа кю-
решме да, кыуанчынгы юлеш. Юлешинген кыуанч-
дан бек дуняда бир зат да юремейди, — деб, джю-
реги кыйналыб селешди Мырзакьул.

— Мырзакьул, Адурхайдан, сизден сора энди ме-
ни кишим джокьду. Акъ шахарда ахлуларым мени
ючюн кыйгы сёз алыб бошагъандыла. Тенглерим,
аладан киши кьалгъан эсе, чагъыр аякыны кьолгъа
алсала, атымы айтыб бир ахсына эселе да, башха зат
бла атым айтылмайды. Мен тенгиз джагъада кьаза-
уатда ёлгенме. Ёлгенледе, саулада да джокъ бол-
гъанымда, кьамала бла туураб кьойгъандыла Къобан
ары джанында таулула деб хапар джайгъандыла. Мен
а, кертиси бла да, бир ёлсем деб мыллыгымы атха-
нем. Ёлмедим. Джаным бир терендеди мени. Анга ки-
ши джеталмайды. Мен кьан ийисден, башхаланы
аджалларындан кьачыб сигзе келдим. Мени Адурхай
деб бир сейир таулу кьутхарды. Орусча суу устады.
Окыуу да барды. Портагъа Къарачайдан берилген
аманатладанды. Хаман кесигизча ичинден мурулдаб
джырлай эди. Кёб кыйынлыкъны кёрген...

Сизни джеригизни кёрмесем, сизни танымасам,
мен аны джюрегин алай ариу ангылаяллыкъ тюл
эдим. Бу таш тыгъырыкылада тыбырларыгъызда от
джана, ыстауатларыгъызда мал юйрей, эки ташны
арасында мюрзеу ёсдюре, бичен чала билгенигизни
кёргенимде, асыры бек сукъланнгандан, джылагъан
эдим. Эркишилик, тёзюм, закий акъыл керекди бы-
лайда джашау этер ючюн. Къошакылы европачыла
келиб кетселе, бир затла сызадыла: кёллерине джет-
сегиз, махтайдыла, алай болмаса, сёгедиле. Биреуню
бетине къараб, кесини бетин киши да кёралмайды.
Адамлыкъны да, биреуню адамлыгъын, хар ким да
кесини болумуна кёре ангылайды. Бу таш кьалаула-
ны кёрсем, аланы джыйгъан кьолланы, тобукъланыб,
бай этерим келеди. Ол джарлы Пушкинге да кёл-
кьалды болгъанча болама:

Кавказ тюрюмдед. Башында — кыуру мен...
Сир бол, Кавказ! Ермолов келед...

— Ай, джарлы Пушкин, ол да сенича эсебсиз эди
кесине. Кюртлеча, не оюла, не кьалкыб тура эди.
Аламат адам, эсимдеди. Ол орус халкыны ёмюрлюк
махтауу, бушуууду. Ол сизни насыбызгъызды.

Эресейши джырчыларында, барында да — бир тукъум бир терен ахлулукъ барды... мыдахлыгыгъыз болур дейме. Адамны чинг алгъа ма ол сезимигъыз илешдиреди сизге. Пушкинде, сенде, Михаилда да. Анда уа эки кёзюнден саркъа турады, тау кёллеча, эки кёзю барды ол уланны, алада джерни кыбыламасын кёргенча болама.

— Ах анасыны, юч джангылычы болгъанды Пушкинни, — деди къонакъ, Мырзакъулну сёзюм бёле.

— Нечик?

— Да ма бу экиси. Кавказгъа айтханы, Ермолов бла къоркъутханы.

— Огъай, Кавказ тюбюмдеди деб ол, кёлю кёлтюрюлюб, кёкюреги тау, мийик сезимден толгъанында, сейир къудрет джюрегин учундургъанында, адам неден да онглу, неден да мийикди дегенлигиди. Мен, къарт таулу, джырчыгъа ол затны кечеме. Сир бол, Кавказ! Ермолов келеди! — деб а, хариб, ол урия Илья кюбюрге салыб Шамилден джашыргъан ийнаралыны кёлюм басады. Алайын да эслемеген кибик эт да къой, Ермолов джырчы тюлдю. Джумушчуду. Ол ариу кёрюнюрге излейди. Ол тышындан келген калакланы тохапагъа илешдириучю шахаргъа барыб, кесин алдатханы ючюм эт Пушкинге гурушха. Орус миллет аны унутса, тилин унутурукъду... Ол сизге ёмюрюк махтауду.

Къонакъ джыламсырады.

— Эресей къара кийгенди. Джырчыны тыбыры сууугъанды, Эресей сарнайды, ёлгенди Эресей...

— Айтма алай. Эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлюдю, дейдиле бизде. Кёремисе, биз бу ёзенледе бугъунуб джашайбыз бюгюм. Архыз, Теберди, Къарачай, Малкъар, Басхан, Чегем? Алгъын а тенгиз бла таулары арасында тюзледе эдик, акъ будай сабанларыбызны узунуна бир кюннге къуш учуб джеталмай эди, сюрюулерибиз тюзлеге джайылыб, кийикле таулада ойнай, аламат джашагъанбыз. Асхакъ Темир келиб чахандан сора уа, ма бу къарангы ёзенлеге кириб бугъунганбыз. Ары дери да кёб кыйынлыкъ сынагъанбыз. Тенгизден ётуб, уллу атабызны гитче къарнашы Аспарухну юйюрю, Маджарда да бир бёлегибиз, былайда да биз...

Бюгюм да таула ахсына, джер ёкюне турады, ол салгъан кыйынлыкъны эсине тюшюре...

Алай а, кыйынлыкъгъа кесинги бериб турмай, ты-

бырны отун кѣмюб асыраргъа керекди. Биз таулула, кете туруб, отну асыраб кетебиз, тереп кѣмюб. Бир инджилген адам келсе, ачыб, кесин джылытыб деб, анга орун, амалсыз кийим, ашарыкъ да къоябыз. Ар-базыбызгъа кирген инсан, биз болмагъан заманда инджилмесин деб.

Адамланы да ма алай сакъларгъа керекди.

— Мырзакъул, мен джарыла тургъан бир джаралыма, мени къой. Мен кѣб ашхы адетигизни билеме.

— Огъай, бизни ургъан буз сени ургъандан эсе аяусуз эди. Сизде тамыр-бутакъ къалгъанды, джеригиз да худжу болмагъанды. Бизни уа ма ол тауларыбызны башында къарлары болмаса, джукъ къоймай чачха эди Асхакъ. Кѣресе, дагъыда тыбырыбызны суууталмады. Қъанлы не къаты болса, ол артын этерге излегенни да къаршчылыкъ этгени, бой берирге унамагъаны аллай бирге ёседи. Пушкин да ёлмегенди. Аны хазнасы аджалсызды. Ёлгенди демегиз. Микаилгъа да айтханма. Сауду. Келликди деб турама.

— Мырзакъул, сен мени асыры суюгенден, мени тюз болумуму кѣрюрге излемейсе. Башханы, менде менден игини кѣресе.

— Огъай.

— Билемисе, биз, оруслула, кесибизге Европаны къутхаргъанла деб, тамагъыбызны къарылтыб къычыра, къралыбызда кесибиз агъач кишиле, къулла болгъаныбызны эслемей эдик. Ол мискин заманладача джашаргъа кюрешебиз, заман а башха тюрлю болугъуз дейди. Бизни Петр патчахыбызны алыб къарачыгъыз. Европагъа терезе ачама деб, орус духу болгъан бир затны да къоймай, ол терезеден ары атыб ийди. Кѣб иги зат этгенди, алай а келир заманга зараны да кѣб джетгенди аны. Европа! Кесибиз а? Бизни Европагъа кѣргюзюр затыбыз джокъму эди?

Мырзакъул аны айтханын ахырына дери ангыламаса да, кѣзюне суююмлю къараб тынгылай эди. «Қъаллай бир кюч барды бу адаргы адамны кѣкюрегинде. Игитда кюреше эди патчах бла, кеси кесин талаб тургъаны уа... Қирсиз, халал адам, кѣк джашнагъанча, неге да дженгил эс бѣледи. Эресей къозгъалады. Бир уллу тюрлениу болурну аллы бла чыгъа болурла быллай адамла: кѣк джашнагъанча, быллай ётгюрле, не этерлерин билиб турадыла. Қъайгъырмаз. Бири абынса, бири тирилер, бири алджаса, бири эсин джыяр...

— Мен Петрну юсюнден айта эдим. Орус ийнси болгъаншы терезеден быргъагъанында, тыш къралда орунсуз болгъаншы барын бизге джыйды. Кими устаз, кими дохтур, кими тепсеучю... Учу-къыйыры джокъ джалымыш сюрюню. Анда джарамагъан — бизге. Башына оноу этелмеген, бизни оноубузну этерге кюреше, кесине акъылы джетмеген — бизге акъыл юрете. Мен кимме деб сормай, бир затыбызны джаратмай, алай бла тилибизни сыйырыб, француз тилни ауубузгъа салдыла. Ол а, чыгъанача, тынгылауугъубузну тырнай... Андан бир-биригизни къырыгъыз деб юретдиле... Алай бла джана тебрегенибизни юсюне суу къюуб джукълата, Грибоедовдан, Сенат Майданшы джигитлеринден, Пушкинден бошалла...

— Тын, сен эркишисе. Сени джуртунгу учу-къыйры джокъду. Муратыгъыздан бир джерге бир урлукъ тюшмей къалмагъанды. Къоркъма.

— Огъай, кюн таякъгъа узала башлагъан Эресейни асмакъгъа асхандыла. Ол андан юзюлюб тюшгенди. Дагъыда асхандыла... Тул этгендиле Эресейни. Тул болгъан Эресей а — ол мурдаргъа дерт джетдирирге излеген къатынча кёрюнеди, ол къойнунда аны бойнун кесерге бычагъын джашырады деб турады.

Билемисе, биз, орусла, халал миллетбиз. Дженгил ийнаныб къалабыз. Бизни алдагъан тынчды. Биреуню джарсыууна биз бек къыйналабыз. Европада алай тюлдю. Сизде, таулада, къонакъ сормай келеди. Таныймысыз, сакълаймысыз-сакъламаймысыз, аны иши тюлдю. Европада уа — бек танышы да эркинлик алыб, соруб, арбазынга келдим, юйюнге кирирге, сени кёрюрге боллукъмуду деб тилеб, алай тюбешеди.

— Асто? Къалай осал адетди. Тоба-тоба...

— Мени халкъым сабий кёллюдю. Халал, кирсиз джюреклиди. Ким ючюн да эзиле биледи, кесини эти ачыса уа, табыннгандан ёзге джукъ излемейди. Бизни «атабыд» патчах а, орус халкъны кёкюрегинден баласын джыртыб алыб, джаныуарны къыс дейди, тамбла аны къанын ичерик джаныуарны...

Христос умметлерине, «къул болмагъыз, мени къаным бла къутулгъан эсегиз», дегенди, Дуния ол акъыл сёзге къулакъ иймеди.

Билемисиз, Мырзакъул, Эресейдеча тюрлюлюк сау дунияда да табмасса. Петербургда, патчахланы акъ къалаларында алтын аякъдан земзем суу ичелле, Неваны джагъалары мермер ташланы джалай, алайгъа

кѣз ача чыкыгъан, джюйюсханплагъа джубанчылыкъ этелле. Ол къалаланы ишлегенле ол суу джагыгъа мермерни тѣшегенле уа сау къалгъанлары ауур иште юзюлюб, орунсуз болуб, къол аязларын узатыб, садакъа тилейле. Эресей, бары да алай болуб барады...

Бу зат бары да къайдан чыгъад деб киши сагышы этмейди. Къолуна оноучукъ тюшген патчахны аллында тобукъланыб, аны къан джугъу этеклерин бай этиб, баш уруб, къансыб башлайды. Орус миллет а Европаны азатландырыр ючюн, къан тѣге, кесини бугъоуларын да атама деб тургъанлайына, патчахларыбыз кеслерини лююлдей тургъан тоханалары къайгылы болуб, бизни сыйлы джерибизни бойнун бууб, Ата джуртубуз ючюн джан берирге хазыр адамларыбызны асмакълагъа асыб къойдула...

Ангылаймысыз, ышаныб тургъанланы патчах Иуда-ча, джоюб неди... Алай къуру мурдарла эте биледиле.

Къонакъ, мангылайында терин сюртюб, ахсына:

— Мырзакъул, мен бир кѣб сѣлешдим, айыб этме. Мен салма, бир ёлюкме. Ичимде джаным, юсюмде атым джокъду. Ма къабыры деб, джерде белгим джокъду. Мен дунягъа адам болуб туугъанлыгъыма, бюгюн белгисизме.

— Алай сойма кесинги. Атынг да, намысынг да, джеринге-халкъынга суймеклигинг да барды. Мен санга къалай сукъланыб тынгылайма. Айыб этме, ма ол сабийлени бири санга ушаса, мен ёлсем, ёлдюм демезем. Осият этиб айтама. Бери къара, манга быйыл джюз бла эки джыл болуб келеди.

— Халал, адамла башхалагъа ышана биледиле.

— Патчахха ышаныргъа болмагъан киши ангыларгъа нек унамайды да? Ала миллетни тоханаларына керти тюлсюз деб терслерге хазыр туралла...

— Балта кимни къолунда эсе, ол томурады.

— Тюз айтаса. Ма сизни джеригизде къан тѣгюледи. Кесигизге кийикле дейдиле. Мен таза, керти оруслума. Манга неден да багъалы Эресейди, мен кѣргеними айтама, кесими халкъымча, къалгъан халкъланы да иги болурларын сюеме.

— Тюз айтаса, биреуню джарсыуун кесини джарсыуу болгъан ангылай биледи къуру.

— Сизни бу сейир джеригиз сыйлыды манга, сен, сепича адамларыгъыз къарнашдыла. Тенгдиле, не менме деб тургъан халкълада ашхы адамлагъа да. Патчах а сизге юч тюрлю адамын иеди: анга къар-

шчы баргъанланы, анга баш уруб, айтханын джерге тюшюрмегенлени. Ала аны ыстауат итлеридиле. Со-ра кесине джараматгъан, чотдап чыкъгъанланы. Тау-лула орус миллетге аланы бетлеринден къарамасын-ла. Биз аны барын да кёрюб, эзилиб турабыз.

— Таулула да кёредиле. Михаил, Пушкин, сен та-улу уланласыз. Сизничала уллу миллетни ичинде да-гъыда болурла. Ма ол гараларыбызда джуууна ай-ланганланы кёбюсю уа, бурунлары кызарыб, ала тойгъан джерлерини кючюклеридиле.

Билемисе, хар миллетни ата-бабаларындан келген сыйлы адетлери, акъылы барды. Сёз ючюн, башха миллетден ариу, намыслы тиширыуну кёрселе, аны кесин джюрте билгени, сыфаты джюреклерине джа-раса, ары бир къара, таулу тиширыуча, ол сейир адамгъа деб, аллай багъа бердиле бизде. Хар мил-лет да алай эте болур деб турама. Адамлыкъ а къай-да да бир ёлче бла джюрюйдю, къарнашылыкъча.

— Патчах, кесиникин сыйлай билмеген, сизни аяр деб ышанамысыз?

— Патчахха биз керек тюлбюз. Бизни джерибиз керекди. Алай а бу джерни хайырландыра билген алай тынч тюлдю. Патчах ма аны ючюн тутарыкъды бизни. Алай а ол эсгермеген да бир зат барды: Эре-сей десек, бизге башхала чабмазла. Эресей деб а биз къуру патчахха айтыб къоймайбыз да?..

— Къайсы Эресей? Ол кесини джашларын асмакъ-гъа асхан Эресей? — деб къызды Будуян.

— Огъай, сени Эресейинг. Пушкинни Эресейи, Михаилны Эресейи, дагъыда бардыла сизни кибикле. Билемисе, хансдан назик дупияда джукъ джокъду. Ол а ташны тешиб джерден чыгъар къарыу да та-бады. Халкъ да алайды. Заман джетсе, кюч табады, кёл табады, къоркъма.

— Алай алайды. Къачан уянырыкъды ансы?..

— Ашыкъма. Сабий ёмюрюн бешикте иймейди. Джеринг бла халкъынгдан кёлкъалды болма. Ана баласын алдамайды. Келир ол заман да, кёрюрсе.

Мырзакъул башын энишге сагъышлы ийди. Тенг-лешдириб, тинтиб кюрешди.

— Билемисе, атасыз джаш юй дауурчу болургъа ёчдю. Сабийле бир-бирлерине эришиб, юлерин джар-сытадыла. Ёсуб джетселе, ангылайдыла, алай а сын-ган гырджынны джабышдыргъан къыйынды. Бизге бусагъатда бир оноу, бир джорукъ керекди.

— Патчах сизге аталыкъ этерикди дебми тура-сыз? Джангыласыз! Кесини халкъын алдагъанча, сизни да алдарыкъды. Алагъа ышаныргъа болмайды! — деб, тюрлене, — сиз Риего деб эшитгенмисиз?

— Огъай. Танымайма...

— Риего деб Испанияны махтаулу уланы болгъанды. Бизни Рылеевча бир Фердинанд VII аны тушманы эди, король. Риего анга къаршчы къазауат ачады. Корольну ёлтюрюрге деб оноу этелле. Ол а, ит, мадар табады. Риегогъа джалынады, ёлтюрме деб тилейди. Конституциягъа керти болурма, француз аскерни чекден тышына къыстарма деб ийянырады. Сен кёрген, Риего анга джумушайды. Тюз адамла дженгил ийяныучу боладыла дединг да кесинг. Сора уа король, бошлукъ табыб, Риегону тутдурады. Анга, Риегогъа, тохананы теджегенлеринде, ол унамагъан эди. Энди уа, корольну буйругъун толтура, анга от ичириб инджите, эшек арбагъа байлаб, Мадридни орамларында хыликкеликге айландырадыла. Адамла да, ол Риего насыблары ючюн къан тёкген адамла, аны бетине тюкюредиле. Ол къарыусузду. Ёле турады, тюкюремидиле, тюемидиле, сезалмайды...

Къайдады аллах? Нек къараб турады!? Патчахлагъа ышанганларың тохтатмасала, хар къайда да ма алай боллукъду. Къулланыугъа къаршчы тургъанла асмакъгъа асылгъандыла, бугъоугъа тюшгендиле.

Патчахлыкъ Эресей король Испаниядан башха тюлдю. Эресейде да, Испаниядача, халкъ тёрт бюгюлюб, отун ташыйды. Шынкъартда кеси кюерин ангыламай. Биз Европа ючюн къан тёгюб айланганлай, бюгюн атыбыз Европаны ёлтюрген мурдарды. Патчахлыкъ кеси ючюн хар миллетни да тарбуууннга тыяды. Адамла уа ,ангыламагъанлыкъдан, аны орус халкъдан кёрелле. Халкъда тюлдю. Тоханадады терслик, тоханада! Ол башхаладан къой эсенг, кеси халкъындан да джийиргенеди.

Сиз патчах тау миллетлеге аталыкъ этерикди деб ышаныргъа излейсиз. Джангыласыз. Джангылыч а асмакълагъа джол ачады. Кёб турмай, сиз анга ата деген къой, бёрю дериксиз, ауузунда джаханим от джана тургъанын билмейсиз сиз аны.

— Сен айтхан да болур. Алай а санга тынгылай, атамы бир хапары эсеме тюшдю. Бир джолоучу бара тургъанлайына, тёнгереп келген кесилген адам башны кёрюб, о тейри, мундан целахынгдан да сен сакъла,

дейди. Экинчи джолоучу да, да сора башынг кесилгенден пелах боламыды да, деб сейпрсингенди. Тёнгерек келге баш, бара-барыб, ташха тийиб чачылгъанында, ол адам, бир бири биринден оу деб, тюшюеди.

Билебиз, биреуню джерин къазауат этиб алгъан ол джерни иеси ючюн деб кюрешмейди. Бизни джарсыуубуз джерибизни игилигинденди. Къум тюзлеге киши да чаба болмаз.

Патчах бизге бал ашатыр ючюн кюрешмегенин билебиз. Эресейни этеги болсакъ, бу тохтаусуз чабыууладан бир къутулурму эдик деб, айтама ансы. Эресейде патчахладан сора да бардыла биз таянырла.

— Сиз абычарсыз, бу джерни белгили адамы, Эресейни да билесиз, башха къралланы да кёргенсиз. Патчахны уа ашгъылаялмагъансыз.

— Экибиз эки затны юсюнден сёлешибиз.

— Къалай?

— Сен — патчахны, мен — Эресейни. Бери къарачы, хар юнню ма быллай бир ара багъанасы барды. Юнню тюбю-башы да анга таяныб турады. Бизге да ма аллай бир ара багъана керекди. Джел уруб, тыбырда отубузну джукълатмазча.

Насыбыгъыз болса, сиз сюйгенча болур. Алай болмай, бир къансий билген самыр тюшсе, ол сизни артыгъызны этерикди. Мырзакъул, сен ашхы адамса, ма бу аскер къуллукъчуланы ичинден ненча сатлыкъ барды, ашы уа киши да билмейди. Бир заманда мен баууму ариулаучу этиб алыргъа турсунмагъанларым бюгюн мени адамгъа санамайдыла. Патчах бла арабызны билиб базадыла. Энди уа, бир да аямасынла, теблесипле, мени басдыргъан къабырларын...

— Айтма алай.

— Мырзакъул, сизде Будуян деб ат бармыды? — деди, сёзню башха джары бура.

— Барды.

— Ол къаллай адам болгъанды?

— Будуян, биринчи Будуян Къарчаны, эсингдемиди, мен аны хапарын санга айтханем, уллу къарнашларыны бири болгъанды. Джигит адам, кийик малланы джалаулада сермеб аякъларындан тутуб, юйюрсюндюрюб, къой сюрюуле, джылкъыла, тууарла къураб, юретиб тургъанды. Боташ — мараучу, Адурхай — сыбызгъычы, джырчы, Науруз — сабанчы, Будуян да уучу, малчы болгъандыла.

Къонакъ ышарды.

— Билемисе, манга Адурхай Будуян деб атагъан эди. Эресейчи Александр Бестуж улу, Марлинский энди джокъду. Таулу Будуян барды. Къайда, ушай-мамы? — деб, сабийча къууанчлы ышарды.

Мазаллы бѣрю ит, тиширыуну къолундан ычхы-ныб, дыгъырдаб келген поезд таба мыллыгын атды. Алайда ойнай тургъан сабийле, къычырыкъ этиб, тѣрт джанына чачылдыла. Гитче къызчыкъ абыныб тѣнгереде, башчыгъын ѳрге кѣлтюрюб, итни чабыб келгенин кѣрюб, бугъунама деб бетчигин энишге этген-лей бурунчугъун ташха уруб къанатды.

— Бѣрю! Ой, анам, бѣрю! — деб, эсчигин ташлар-гъа джетиб, къалтыраб джылады къызчыкъ.

Будуян, аны ѳрге тургъузуб, бетчигин сюрте, ариу айтыб, чабыб келген анасыны къучагъына узатды.

Ити къачхан тиширыу, аны ызындан гузаба:

— Шамил, бери къайт! Шамил! Шамил! — деб къычырды. Ит, мазаллы къызыл тилинден силегейле-ри агъа, иесине тѣртгюлдеб келе тургъанлайына, ол сабийчикни джарсыуу, итге да Шамил дегени джюреги-не джетиб, Будуян сермеб къылычын алыб, мазаллы бѣрю итге керилиб, уруб эки этиб къояргъа да джа-ныуарны джазыкъсына, бычагъын хауада мычытыб, итни иесине хыны къараб:

— Шамил деб, айбат нох, тосларыгъызгъа айта туругъуз, — деб, бир джанына джанлады.

— Джюльюннгенбаш! Худжу кийик! — Сен неле дейсе? Полицияны чакъырсам, эсинги джыярса. Кѣ-ремисе сен аны, къылычын суууруб чыгъарыб, гюнах-сыз джаныуаргъа керилгенин. Аны иеси поручик Сос-новский сени башынгы юздюрюр эди, шашхыплы кий-ик, бетсиз, — деб, джыламсырай, аллына келген итин ийнакълады тиширыу.

— Сыйым тѣппемде, Бестужев-Марлинский деген ѳзден менме! — деб, табан уруб, бир джанына бурул-ду, джашаууну бир заманын эсине тюшюре Будуян. Тиширыу Бестужевла ким болгъанларын билмегенли-ги себебли, Будуянын сѣзюнден да джукъ ангылаял-май, алай а ол адамны сѣзю башхалагъа ушамагъа-ны, эки къат айтылгъан тукъуму аны эсин алыб, дыфсыз этдиле. Итини боюнлугъуна къадалыб, ызы-на сескекли къарай, эрлай алайдан джанлаб кетди. Аны ызындан мыдах къараб, сюелген джеринден бир джары тебалмай тургъан Будуянын эсин Петербург-да заманы къуршалаб, джюрегин талаб, башын тѣ-

герек айландырдыла. Узакъдан хырха хахайшы басыб, дыгъар-дугъур эте келген поездни тауушун эшитмей, алайда симсиреб къалды Будуян. Къадама арба уа тохтаб къалмай, бир бѣлек заманшы сериуюн барабарыб, темир, зыгъыр таууш этиб, ёшюнюн алгъа уруб, къая тебингенча, къалтырады. Эшикледен адамла тюшюб башладыла.

— Будуян! Будуян! — деб кычырды Исмаил.

— Исмаил! — деб илгениб аны аллына чабды Будуян.

Къучакълашыб, бир-бирлерине хапар сордула. Будуян, ахсыныб, итни хапарын айтды:

— Бир сарычепкен, ма быллай бир тюймебурун, бир ётгюр итни бойнундан тутуб, ма алайда, эсней-эсней айлана тургъанлайына, ит, неге эсе да мыллыгыш атыб, ёшюню бла, ойнай тургъан сабийлени уруб джыкъды. Бир гитчечикни бетин бузуб, эсин алды. Мен аны бла кюреше тургъанлайыма, ол тиширыу, былайда бир мыртазакъ абычарны къатыны болур, Шамил, Шамил! Бери къайт! Шамил! — деб итни хатасын кѣрюрге унамагъаны джюрегими джарды да, белинден кылыч бла эки юзюб келеме, — деб Исмаилны къозуду.

Исмаил илгениб!

— Кимни? — деб сескекли сорду.

— Ол ариу къатынны, — деб кюлдю Будуян, — Исмаил аны накъырдасын ангыламагъапын сезе.

— Дженгилсе, Будуян. Итни не гюпахы бар эди да?

— Билеме, алай дагъыда, аллай адамны атын итге атаргъа боламыды? Сен итинге Кутузов деб атарыкъ тюлсе да?

Ма аллай мыйысызла бир миллетни сыйлы затын учуз этебиз деб, миллетлени арасына сууукъ джел иедиле. Аны мыйысыз эри атагъанды ансы, ол, маит башыча, Шамилни ким болгъанын да билмейди.

— Бир миллетге сыйлы болгъан башхагъа учуз нек болады? Ол керти сыйлы эсе? Ким эсе да, адам атны табалаб итге атагъан, ол адамны адебсизлигин кѣргюзеди. Ол аны бла къуру кесини сыйын тюшюредди, сен аны ючюн кесинги алай нек инджитесе? — деб, Будуянны джюрегин джазаргъа кюрешди Исмаил, — къоркъма, халкъла, уллу тюзде суула джолукъгъанча, бир-бирлерине джолугъа, къарнашлыкъда тюзеле барлыкъдыла, кѣрюрсе.

Будуян анга тынгыламагъанча, кѣзлерин сагъыш-

лы джумуб чыракъ ие, эсинде нени эсе да чучхуй, инджилген ауаз бла:

— Аллай джийиргеншли затны кёрсем, бир затха термилеме. Бир кемсиз кюсейме... нени эсе да. Былай санларым кыйылыб барады, — деди.

«Юйюн, джерин излеб этеди насыбсыз... Атын тюрлендиргенлигине, унутуб кюоялмайды да. Апдан ёнгеленликлерине, ол ёнгелеялмайды хариб, — деб, Исмаил Будуйяны джазыкъсынды.

* * *

Отджагъада тёртеулен кымсыз олтурадыла. Ала-ны бири — Къадох улу — гулоч шемшер саблы, джез тишли муджурасы бла, анда-санда отну ышыра келиб, омакъ муджура таягъын бир джанына салыб, кыйсыны эсе да чёртлеуюк таягъы бла отну мыдыхын кърмаб, аясуз ышырды. Таякъ джаныб башлады. Кюлге сугъуб джукълатды, дагъыда отну ышыра да таягъыны учун джандыра, эрлай кюлге сугъа да джукълата, бир бети джарый, бир къашларын тие да тишлерин кыса, сынгар бир сёз айтмай олтурады. Мыртазакъ Ауге, аны тюрсюнюнден кёз алмай, не дейсе дегенча къарайды. Ол къашларын туюсе, ач самыргъа мах деб суюкни атсанг, силкингенча, мыртазакъ къады таба силкинеди; бети джарыса уа, морт тишлерин кёгерте, ышарады. Алай а кимден да акъыллы харам къады ичинде от джана тургъаплыкъгъа, кёлюне келгенни кишиге да айтмай олтурады. Къадох улуну ол халисин да бек ариу биледи мыртазакъ Ауге, алай а, ангыларгъа акъыллы джетмейди.

Кёб турду, таягъын отха, суугъа да джандыра, кюлге кеме да джукълата, Къадох улу сора:

— Адурхай Мыкалай патчахны абычарыды. Аны гяуур теги да Мыкалайныкъыды. Аллах ёмюрюн узун, тоханасын мийик этсин, юйю- юйдегиси юйресиле сыйлы патчахыбызны, муратына джетсин, биз алтын этегине башыбызны салгъан патчахыбыз.

— Аллахумма амин, — деди алайдагъыла:

— Алай а, — деди деменгили ауаз бла къады, бнягъынлай башын кёлтюрмегенлей, — экиси да патчадан джал алмайдыла. Алай демеклик — патчаха борчлукъ кюуллукъларын этмейдиде, чинлары ючюн джер-мюлк да алмагъандыла. Патчах кесини абычарларын ариу кёреди, ала да аны аталарыча кёрелле. Бу затны да эсе тутаргъа керекди: атлагъан

джерлерин билиб атлайдыла. Тишлери — ёресине азадула.

Олтурганла аны сёзюн алай ангылаб кёоялмадыла. Ол, хар бирини кёзюне сынаб къарай, эшитмеген эдим деме дегенча, санларып титирете, кесине бойсундура айта эди. Аллай бир деменгили кючю бар эди Къадох улуну.

Абычар кийим — адамны юсюнде териси тюлдю. Аны союб алмайла. Тешиб аладыла. Кимпи болса да аркъасындан алыб юсюнге кийсенг, ким билликди? Елгенни, сауну да тешиндиредиле бусагъатда. Андан сора да ала абычар кийимлерин энди сыйлаб киймейдиле. Амалсыздан сугъуладыла.

— Хы-ы, мен айтхан эдим да. Ала абычарла тюлдюле, биреуню атларына миниб келгендиле деген эдим да? Экисини эки тюрлю джери бар эди. Кеслери да, бир гауур, бири иесин сатхан питна. Ол алгъып Портаны аманаты эди да? — деб Ауге неле эсе да айта башлагъанлайына, Къадох улу, башын кёлтюрмегенлейине, аны таба хыны къарамын силдеди.

Ауге, сууб, ызына олтурду. Джукъа мыйыкълары, къуру да къайгъылы болса этиучюлерича, ёрге чынгай да ызларына чёге башладыла. Онг мыйыгъындан сермеб тутуб, ачытыб ёрге бура, къадыдан кёлю къала, башын энишге ийди. Алай а энтда бир зат айтыб кёййса, эшитмей къалырма деб къоркъа, ызына бурлду. Къады биягъы таякъны отха уруб джандыра, кюлге хыны сугъуб джукълатды. Башын ёрге кескин кёлтюрюб, Аугени бетине джити къарады: «Билеме, санга бир затны да ышаныргъа керек болмагъанын, алай а бюгюн мен мадарсызма. Бек мадарсыз. Ол себебден джаууму джанын сен аллыкъса. Дыф десенг, къара къанынг ит тегенеге тёгюлюрча...», — деб ахсына, къатындагъылагъа былай айтды:

— Джашла, биз аллахха къуллукъ, патчахха джумуш этебиз. Халкъыбызны къара ёлетден сакъларгъа борчлубуз. Отда кюйдюрюб, джерге басдырыб кюреширге керекбиз. Алай а аллахны кючю, мадары кёбдю. Ол бизге тюрлю-тюрлю амал, хыйсаб, дарман-дары бергенди, ала бла биз хайырлана билирге керекбиз, — деб, джана турган таякъны кюлгекъду:

Аланы бизни джаныбызгъа аударургъа боллукъду.

«Ол зат мени кёолумдан келлик зат тюлдю — Аугени кёзлери онг джанына тегерек бурула кетиб, ызларына тёнгередиле, — «ол затха сен устаса».

— Ыстауатдан тышына чыгъарыргъа боллукъбуз. Унамасала, башха мадарла табаргъа керекди.

«Энди сен аладан бошагъыз деб тилинги чайнай тураса. Алай а къуру мен тюлме итден туугъан, мени сенден онглу да бир джюйюсханым барды — старшина. Ма былай деб ачыкъ айтыб, этилир затны этегинден тутхынгы билдиргинчиннге, мени къулакъларым сапгыраудула, тилсизме. Сенден итден туугъан тюлме. Мен къара иште тер теге, сен да патчахдан чынла ала юреннгенсе да, джаншарыкъса.

«Тана, къанчыкъ бёрюча, хыйлады. Дыф деб бир артыкъ сёз айтырыкъ тюлдю. Харам адам кёб сёлешмейди. Дерт тутады. Онглу кюнюнде кимши да эзиб кетеди. Бойнуи кеси тартыб, терисин манга сойдуругъа излерикди. Ауге уа зылдыды: сагъыш этмегенлей, узалады отха... Алай а, махтана келиб, сархымы аякъ тюбюне быргъаб иерикди. Ичген суубузгъа тюкюрмейик... Джамагъат — илипинди, аллын къайры бурсанг, ары барлыкъды. Бу мылтыкъла уа, джити чалкъыча, чагъыб келген сабанны, биченликни да бирча чаллыкъдыла. Не этебиз деб а келлерине келлик тюлдю. Бу самырланы сюек бла урсанг, къансырыкъ тюлдюле, орамда бир ит хаб дегенлейине уа, юрюб башларыкъдыла», — деб, къады таягъыны тюз джартысы отда кюйюб бошалса да, джюрегинде болгъаны былай деб ачыкъ билдирмеди, алай а терслиги болмагъанын ангылатыргъа кюреше, былай чертди:

— Хар инсаннга аллах кеси джан салгъанды, кеси алады ызына да. Адам адамны къазауатда ёлтюреди. Кёрейик, тамбла келиб, баш урлукъ эсе уа...

— Ай а, барыб суу джагъада сарнаб тургъан болмаса, башха зат билмейди. Суу анасыча, бир ташха чёгюб сыбызгъысын да согъады. Ол гяууру уа бизни гяуурдан такъылды.. Адетлерибизни андан эсе ол иги биледи, биз не этсек аны этеди. Иги адамды.

— Э-эй, тонгузну аласы-къарасы джокъду. Экиси да бир ит тегенеден ашайла. Сабийлерибизни гяуурну тилине юретиб, орам бла бир джаландыбыр ызындан чабыб айланады. Ол ёлтюрген кийикни этин ашамагъан адам табчыгъыз энди элде.

Сора бу шериятны бузгъаннга саналмааймыды?

— Да гяуур, санга бисмилля дебми окъ атарыкъды? Алада ол сёз джокъду да? — дей, дыбылдады биягъы Ауге ичинден да былай шыбырдай: «Ай, сени сархынгы мени къамам туурасын. Сен атхан окъ ол

гяурну кёкюрегинден ары барлыкъ тюлдю. Билеме, ол патчах юзюкденди, атангы ёлтюрсе да, джукъ айтырыкъ тюлсе... Порта иелик этген заман болса уа, соярыкъ эдинг, тюлкю. Сен тюлкю эсенг, мен бёрю, санга кесими алдатсам да, ашатмазма...»

— Да сора Эресейни уллу патчахы дуняда аллах болгъанны барысына да ийнаныргъа керекди дебми тураса? Мыкалай патчах, ёмюрю узакъ болсун, алтын тоханасы кёкде джылтырасын, джеригиз, адетлеригиз да кесигиз излегенча турлукъдула дегенди, ма быллайла уа, кимни арбазында тары болса, аны тауугъу бола юренгендиле да, патчах бла бизни арабызгъа кириб, бизни аман кёргюзюрге излейдиле. Аллахсыз, патчахсыз, бийсиз чибинлеча, киши да джашаялмайды. Ёксюзю джагъы болмайды, таш да анга тиеди, терек да аны юсюне ауады, аузуна къабханыш а хар ким да кёреди. Мен узатханем деб тохтайдыла. Къадар бизни аллахсыз, патчахсыз да этмесин. Аласыз бизге джашау джокъду.

— Аллахумма амин!

— Аллахумма амин!

— Патчах — бизни къалабызды. Отда кюймез, сууда батмаз. Аллах бла иблисни атларын бирден айтыргъа болмагъанча, патчах бла къайда эсе да бир хашген гяурну атын да бирге айтыргъа джарамаз, — деб ёрге къобду къады, къолунда ол кюйдюре тургъан таягъын отха быргъай...

— Мени бир сорурум барды, — деб Бебра, Джанду бла къадыгъа кёзюу-кёзюу къарады.

— Айт, айт, — дедиле экиси да бир аууздан.

— Алай айтханыма кёлюгюз кюлмесин, чёббашыча джангыз Адурхайдан аллай бир юркерча, сизге не болду? Османдан, Таукъандан, андан, ол бирисинден, къынкъ этдирмегенлей бошадыкъ да? Алагъа табылгъан лагъымларыбызны мындан нек аяйсыз? Огъесе ол гяур дигизасынданмы къоркъасыз? Аны амалтын бир гюнахсыз тиширыуну да бетин джоюб. Эркинлик беригиз: мен ол гяурну бойнуп буууайым, джангыз болса, ол да башына акъыл алып, алмаса, эл къараб тургъанлай, сыртындан къайиш къобарайыкъ. Хан улуланы тегереклерише айланганча, къачаннга дерн къонакъбай болуб турлукъбуз былагъа? Алада уа бет джокъ. Къулну тёрге олтуртсанг, къызынгы тилер деб, кёллерине келгенден артха тура билмейдиле. Къоркъгъан-юркген кюй, тартына да билмейле. Ма

деб басыб, кьайда деб даулаб тургъан болмаса. Мен ангыламагъан зат барды былайда, — деб, кѣлюне джетмегенин ангылата, сѣзюп бошады Бедра.

Джандыу бла кьады, кьашыбызгъа салдымы, дегенча бир-бирлерине кьарадыла. Алай а экиси да, кьызбайладан тюл эдиле. Джаныу Бедра таба кьарамагъанлай, былай айтды:

— Бедра, кесинг айтханлай, былайда сен ангыламагъан зат барды. Ол дуния кьараб тургъанлайына, кимни эсе да сыртындан кьайиш кьобарыучу заманла кетдиле. Ол бири. Экинчиси, Осман, Таукъан, биз юйюрден эдиле. Эл ала ючюн деб, джукъусун бѣллюк да тюл эди. Осман кетсе, Таукъан, Таукъан кетсе, Мирземек...

Джалан быдырларын отха тутуб, хубар этиб тургъанлагъа бу экиси аллахдыла. Адурхай алапы ауузларыды, джумдурукъларыды, джюрек кьылларыды. Оруслу уа — джыланнга уу берген кеселекке.

— Да мен да кеселеккени башын эзейим дейме. Олсагъатда джыланни тили тутулур.

— Огъай, кеселекке, не зат эсе да, патчахны юйюрюнденди. Анга тийсек, джууаб излерле...

— Огъай, — Бедра башын энишге ийди.

— Ол тиширыу уа, джууугъум, сен умут этгенча, мѣлекчик тюлдю. Биз айтханча гюпахы да джокъду. Алай а, джол ишлей башласанг, терекни кьой, чегетни да кьобарадыла тамырлары бла. Ол керек ишди. Элде юйюнде кьызы, эгечи болмагъан адам джокъду. Джартысы огъай десе да, кьалгъаны хо деб, бизни джанлы боллукъду. Бусагъатда боюн кюч бла кишини да кьоркьуталлыкъ тюлсе. Джорукъ деб бойнунгдан бууб тохтарыкъдыла. Эсебин билиб, хыйлалыкъ бла, онглума да аны ючюн этеме алай дегенинги чыртда сездирмей, кюрешни бардырыгъа керекди. Таблыкъ бла джамагъатны кесинги джанынга этерге. Хар аууздан бир окъ чыгъады бусагъатда, кѣрген кѣзден — джети окъ. Ашыкъмай, алай а унутуб да кьоймай, адетни-намысны джойгъан, халкъыны бети бла ойнагъан деб джаяргъа керекди. Эресейде бусагъатда кѣб тюрлениуле бола турадыла. Кьулланы башларына бош этгендиле. Байгъа-бийге джумуш этер адам джокъду. Тамбла бизге да джетер ол зат. Сагъыш этчигиз, ол заманда биз кьайсы джумушубузгъа чабарбыз. Иеме деб, боюн кюч бла кесибизге ишлетиб турабыз да?

— Къарачайны къулун-бийин айырыргъа кимни кючю джетерикди?—деди Сопан, эринлерин джалай.

Къады анга самаркъау ышарды.

— Къоркъма, санга джетер кюч табылыр Эресейде, — деди андан эсли Бебра.

— Тохтайыкъ. Замаи азды. Биз юслерине бармакъдан къан тамгъан джыйын джанлыча, бир-бири-бизни талаб башласакъ, босагъадан атлагъанлайыкъгъа, ичлерине джутуб аллыкъдыла.

Бычакъ не джити эсе да, сабы болмаса, кезлик тюлдю. Адам да, не кючю болса да, этген ишини таянчагъы, тамалы джокъ эсе, муратына джеталлыкъ тюлдю: акъыл тѣзюм болмаса, джалан кюч бусагъатда башынгы къайгъыгъа салыб къояргъа боллукъду. Патчах къулланы сюйюб башларына бош эте турадымы дейсе? Хо бир да. Джулдузну къой эсенг, кюнню да джабадыла булутла. Шайтан джелча, къозгъала башлагъандыла джаланкъарынла. Шугут джыланны башын тешигинден чыгъа тебрегенлейине эзерге керекди. Тышына чыгъыб, къолу-аягъы бош болса, алхамдулюля де да къой. Ала бизни, биз аланы аягъанча, не аяй, не джазыкъсына биллик тюлдюле.

Бир бирибизни ангылаб, бири бирибизни джокълаб, бичген затыбыз табсызыракъ болгъанын кѣрсек, не болса да болсун деб, ишни оюб къоймай, бир джанына туруб сагъыш этерге керекди. Мухаммат апенди, сен да бир-эки сѣз айт, — деди, къургъакъсыгъан тамагъын ариулай Джанду.

Къады, тюб эрнин къаба, къашларын кѣлтюрдю.

«Ярабин, тиширыу болса, аз кука болмаз эди бу адам. Суу суратча, ариудан да ёледи. Ётю да барды. Керек болса, атасын да соярыкъды. Алай болмаса уа, кѣкден тюшген бир мелек — мынчакъ тартыб, бетине нюр сеиб турлукъду. Тулукъну ичи уа — зикир тюлдю. Харамлыкъ, хыйлалыкъ, кукалыкъ... Апендини айтханын эт да, этгенин этме деб билмейми айтхандыла», — деб, къадыны беуине къарады Джанду.

— Да мен айтырыкъ къалмады. Не да сен бичгенча болсун, — деди къады. Алай а бир айтырым: ишигиз джорукъну ёлчеси бла, шерият бла барыран излей эсегиз, биргегизге Махмут апендини да алыгъыз. Ол башчыгъыз болур. Джакъ керек болса, аллах-аллах, мен сизникиме, — деб, кеси башлагъан ишин Махмут апендини бойнуна джюк этди къады.

«Ай анангы аллыкъ, билеем алай айтырыгы. Се-

ни ичинги аллах кеси да билаллыкъ тюлдю. Ары бир къара, барыбызны да юстюрюб, кеси суудан къургъакълай чыгъыб кетди...»

— Мен кѣлюме келген дагъыда бир зат барды: не этсегиз да, джамагъат юркмезча этерге керекди. Аны кесигизни джаныгъызгъа аудуруб, сиз этмей ол этгенча кѣрюнсе, сиз аны джумушун этгенча, буйругъун толтургъанча, — деб къошду, Нечиксиз, энди уа къутулалмадыгъыз дегенча, сюзюлюб къарай.

«Ай ит, эки къолун къашига сукъса да, сиз деб турлукъду. Сабийлигинде да харам эди. Бююн да къапкъарады ичи. Артыкъ сѣзю, этинден юзюб айтханча, айтырыкъ тюлдю. Кесине уа — къуру табын излейди. Хасаукада да ол къадар адамны къуру эришмекликден къырдыргъан эди. Кеси уа — къуугъун къоянча, Къол-аягъы сырты ёрге дуу гара этиб кетген эди. Энтда этери алайды итден туугъанны...»

— Былай тынгылайма да, къады, сен кесинги башха ыстауатдан этерге излегенча кѣреме. Не да сени атынг (бла) этилликди. Мен — законну-джорукъну адамы. Манга тарыгъыргъа келликдиле. Мен тюзлюкню излей, терсни терслигине тюбетирге борчлума. Сагъыш эт, атбашындан къараб къойсанг, сокъуранырса, — деди старшина Джандуу.

Къадох улу алай а этер джууабын унутмады:

— Эсебсиз этме, старшина. Къылыч сени къолунгда эсе, шериат биздеди. Алайчыгъын унутма. Къылыч къуру бир башны кеседи.

— Да къалайыды да эсебсизлигибиз? Эртденли, сени юсюнге джыйылыб, ауузунга къараб турабыз.

— Бу ишни юсюнде тюл, алай ангылай барырса.

— Энди бирибиз таугъа бирибиз ташха чабмайыкъ да, бирлешиб узалайыкъ. Башлагъан а сенсе. Башчы да бол.

— Алай эсе, мен эшитген бла, Гезам ол оруслугъа къарнашындан туугъанны, биргесине тургъан къызчыкъны, бере айланады.

— Бабушну?

— Хо. Энди Махмут апендиге джюк салыгъыз. Ол кеси да къатышханды. Айтханыгъызны этерикди.

— Ай, къойнунга узалсанг, сенден чыкъмазлыкъ зат джюкъду, — деди Джандуу Къадох улугъа.

Къадох улу аны таба сууукъ къарады. Дигизалары бир затла сесе эдиле, алай а бу эки хыйла адамны ангыларгъа алача акъыллы болургъа керек эди. Би-

ри бирин чимдей, кёрюб болмай тургъанлайларына, бири бирсиз да болалмай эдиле. Балтасыз юй ишлерге мадар джокъ. Бири балта, бири агъач эди. Юй ишлегенле уа — дигизалары. Энди алагъа да Махмут апенди къошулса...

— Энди не этерге керекди? Сени кёлюнге келген бла? — деб сорууну къысхадан салды старшина.

«Ай итден туугъан, аны билгенинча, чыкъгъа эди сени ол зугул кёзюнг», — деб, Джандыу таба сансыз къарай:

— Тиширыудан башланса деб сен да бир ычхындыргъаненг, энтда сагъыш эт да, джолун кёрюзт, ат багъасы бир башынг барды, — деб къабды.

Таш ташха тийди. Ырхы ырхыгъа къошулду. Кёк чартлаб, къайда эсе да кюкюрегени эшитилди... Кёк алгъа кюкюрерб, шыбыла, артда чартлагъанын кёз билмейди. Бу экисини да кёллерин къуру кеслери ангылайдыла, алай а онгсунмагъан затлары ичлерине джута биледиле: бири джая, бири садакъ. Бири бирисиз — окъ учмайды.

«Ай, сени башынга таш тийсин! Чауул таш. Мени башым ат багъасы эсе, сени башынг — токълу багъасы да тюлдю», — деб джанды Джандыу, алай а кюкюрегени эшитгенлени, шыбыланы чартлагъанындан хапарлары болмады.

— Алай эсе, алай болсун. Джашла да чачылсынла, биз да бир сагъыш этейик, — деб, сенден тели эсем, кёрюрсе дегенча бошады сёзюн Джандыу. Дигизалары чачылгъанында уа — Къадох улуну айгъа-къларгъа изледи.

— Абезекге баргъан къызча, не эди ол къошакъланыуунг? Ёмрюнгде бычакъ тартмагъанча?!

— Сабыр бол, джюйюсхан! Сакъалынга къына салыб, патауала окъуб тургъандан ёзге джукъгъа джарамагъанлайынга, мени арауун этерге излейсе. Нардыуланы уа — кесинги тепсинге. Патчадан джер-мюлк ала башласанг, сени арышынынгдан узун болмайды, джумуш чыкъса уа, сен атлы, мен джаяу. Алай дегенин, старшина? Мени бла чыртда догъураланыб кюрешме. Старшина чынла джылтырылыб алынадыла.

— Алай дегеним, апенди, салапкада чирир орнуна джангыдан башынга сарх къысыб айланаса, юй-кюп болуб. Патчах манга джер-мюлк бере эсе, сеннге къуру бир байрым ингирде тюшгени багъасы джокъду ол! Андан сора, патчахха къаршчы тургъан ким эди?

— Ешюнюнгде джылтырагъанланы уа? Аланы санга мыйыкъларынгы узунлукълары ючюнмю бергендиле?

— Джигитлигим ючюн, Къадох улу.

— Ол ётенеси салына айланган Аугеге уа?

— Ай хариб, элтиб сархынга бир гяуур-къашны салдырайым, огъай демей эсенг?..

Сени сауутунг — къолунгда мынчакъларынгдыла. Сюйсенг, апенди, сюйсенг, аскерчи, сюйсенг, къады боласа. Къайсы болгъанынгы ангылаялмайма. Мынчакъ санагъандан ёзге затха чемерсе деб билмейме.

— Мен майорма, джюйюсхан старшина, унутма. Сюнгю, къылыч да тута биледиле мынчакъла санаучу къолларым, — деб кёзлери джилтилетди Махмуд.

— Билеме. Аны ючюндю хаман табаныма мизни чанчыб тургъанын, Ауге сени джумушунгу кёб этеди. Ол сени кючюгюнгдю. Хакъын мен телейме ансы.

— Хурджунунгдан алыб.

— Ол мени ишимди. Сенде уа — тепси тюбден ёзге...

— Ол да мени ишимди.

— Ашхы. Сен мени ишими. Мен сени ишинги. Хыйласыз. Кёл ашаб эте турайыкъ. Джаннган джулдузгъа кёб къарасала, кёзлери къамайды. Тыбыргъа джууукъ олтуруб ойлашыргъа керекди.

— Отха кёб къарасанг да, таяса болумунгдан: кёзюнг чыракъ кетиб, — деди Къадох улу.

— Алай эсе отха джулдузгъа да ышанмайыкъ. Аллахха ышан, алай а тюенги тагъаргъа унутма дегенди файгъамбар. Эсингдемиди? — деб къабды старшина.

— Огъай. Мен аллай зат эшитмегенме.

— Сен апенди тюлсе. Майорса. Аны ючюн эшитмегенсе. Ансы файгъамбарны къураннга кирмеген айтыуларыны бириди бу.

— Адам кеси кесин хорлагъан къазауат эм сыйлы къазауатды, — дегенди файгъамбар, джюйюсхан. Къылычынгы кесинги бойнунга тутуб да бир кёр.

— Тейри, бек таб айтханды. Акъыллы адам.

Кеси кесибизни хорлайыкъ да, джумушубузну баджарайыкъ. Сен майор болгъанынгы мен унутмам, сен да мен старшина болгъаныма къулакъ не тур, Къадох улу, суу челекни тюбю сууда къалмасын, — деди Джандыу, Къадох улудан айырыла.

Мара башындан Адурхай бла Будуян, Адурхайны аталлында да Бабуш, ат ойната, эки тёбени туурасында тохтадыла. Бабуш Джерге тюшюб, джилекледен, эки тизюу этиб, ючюнчюсун башлагъанлайына:

— Адурхай, бери айлан! Ма бу эки тѣбеге, кыыз ёшюнле да дейдиле да, Пушкин бла Лермонтовну кыабырларыча кѣрюнедиле манга. Ала да бизнича, сейирсине болур эдиле... Кыыз ёшюнле. Поэма,— деб дыфсыз болду Будуян.

Бабуш ол айтхан затлашы магъанасын ангыламады, алай а джюрегини бир назик джерчиги кыйылды.

Адурхай аны халын бузаргъа суймей, арлакъ джанлаб, тѣрт джанына кыараб зауукъланды. Сейир эди джомакъдача тамаша эди табигъат. Минги Тау. Эки акъ кыанатыш эки джанына кергенча, сынджыр таула, Башларында чыммакъ-акъ чардакъ булутла. Кѣк а — кѣм-кѣк. Джер джап-джашил. Суула — акъ кѣмюкю, кѣк толкъунлу, кийикле — сюрюу-сюрюу, сууда чабакъла — бары бирча сапранла... «О сейир джурт! Санга джюреги тишлемегенни джюреги болурму? Сени суймеген апасын сую болурму?» — деб келе эди Адурхайны кѣлюне.

— Эй! Бауурумуну баууру! Кыайдаса? — деб кычырды Будуян, — Бери кел, бери кел!

Адурхай, атын аны таба буруб, джоргъалата, Бабушну кыатында тюшдю.

— О, тау кыобанча джюрюйдю аты да! Машалла, аперим! — деб сейирсинди Будуян.

— Не дейсе?

— Сейирди. Халкъны ауузу алтынды, эси джырды. Эгизле, чыммакъ-акъ кыыз ёшюнле деб бир китаб джазарыкъ эдим... — деб, ахсына келиб, Бабушха кыараб ышарды. Адурхай бир джанына бурулуб, атла таба кетди. Будуян Бабуш таба кыууанчлы кыараб, кыууанчы кѣкюрегине сыйындыралмай, кѣзлерин джумду. Кыулагына клисада тенглерини бирине неках этилген заманда айтылгъан сѣзле бабасын базыкъ ауазы бла келдиле. Бусагъатда ол кеси алайда Бабуш бла сюелиб тургъанча болду. Атасы, мыдах ышара, апасы кѣзлерин кыол джаулугъу бла сюрте...

«Анам, джылама, мен ёлмегенме... Мени ёлтюрелмегендиле. Саума! Бек ышангылы джердеме. Кыагырма, разы бол, апам, джолунг болсун, балам, де да, бир сѣз айт... Кѣремисе, кюн таякыча, бу назик, бу сабий зат манга ышаныб барады, анам, манга уа быыйл алтмыш тѣрт джыл. Биринчи кере юленеме, анам, разы бол. Келинчигинг мени сюеди. Мен да аны бек джаратама. Аны насыбы ючюн бу дуния джарсыуланы барысын да хорлагъан кыайран джанымы да берликме.

Къарачы, ол манга ышаныб барады... Кёремисе, джазгъы кырдыкча, къалай гюнахсыз, къалай кирсиз сабийди. Разы бол, анам... Бизге неках ма бу ёхтем сыртла, бу къадама таула, ол мени аджалдан къутхаргъан тенгим этерикдиле, разы бол. Къууандыр бу сабийни. Ол манга ышаныб барады...», — деб эсин джыя:

— Бабуш, сен мени кём-кёк парат терегимсе! Тауусулмазлыкъ, юзюлмезлик къууанчымса! Энди менден сыйлы, менден насыблы адам джокъду джер юсюнде! Кел, тепсейик, экибизни къууанчыбызгъа былайда той этейик. Энди мен ёлюмсюзме. Минг джыл джашарыкъма сени бла, мени батмаз джулдузум! — деб аллына силкинди! Адурхай, харс ур бизге, эй, хомух!

— Къой, айыбды! Адурхай кёрсе, не дер? Алай этме, тилейме, — деб Бабуш бетин джабды.

— Эй, Амфион! Сыбызгъынгы сокъчу? Ташла да тепсесинле бююн! Къайдаса, бери кел! Эй, къайдаса сен? Сен, мени юзюлмезлик ёмюрюмсе, кёкде кюлча, анамдан ичген халал сютча, бир затса сен манга! Энди мен сени ючюн джашаргъа керекме. Сени сыйынгы мийикде тутар ючюн. Сен насыблы болур ючюн, мен минг джыл джашарыкъма. Акъ маралым! — деб, къызы аллында бир тобугъун бююб, башын энишге йди.

— Мыдах тюлме, — деди, уяла-тартына Бабуш.

— Ауазынг а мыдахды. Тилейме, мыдах болма. Ол мени джерге кёмерикди. Мен джангыдан туугъанма. Сейир дунягъа туугъанма. Шо, бир ышар, кёзюме къараб ышар. Тилеб айтама. Мени ючюн, мени насыбым ючюн, шо бир къууан!

— Къоркъама...

— Кимден, неден? — Экибиз да, Адурхай да мен да, сени ючюн ёлейик. Кимден къоркъаса?

— Аллахдан... Кёлюнг къалмасын. Сен, сен гяуурса да? — деб, бетин къол аязлары бла джабды.

Будуяи, къууанчы ичине сыйынмай, ышара:

— О, экибизни да бир динибиз барды! Сейир, дин. Ол бизге сүймекликни берген. Эки адамны бир-бирине тюбетиб, ёмюрюгюз къууанчлы болсун деб кюрешген дин. Аны аты насыбды! Андаи сейир дин джокъду дуняда. Дуняда эки адамны бал бла джау этген къуру бир дин барды — Сүймеклик! Экибиз да ол динге баш урайыкъ. Аны къадарына табынайыкъ. Ол динди бизге кюч берген... Адурхай бла мени къарнаш этген!... — деб, Бабушну имбашларына узалды Будуяи.

Бабуш аланы, акъыртын ийнакълай, ызларына этди.

— Джулдузум! Сен мени биринчи нюр джулдузумса! Батмаз кюнюмсе сеп мени! Эх-эх! — кьайдалла, кьайдалла дуняда эм ариу, эм сыйлы сёзле?! Аланы барысын да мен санга айтама! Билемисе, дуняда кьуру бир керти дин барды: Адамлыкъ. Сюймеклик, Эркишилик, Насыб—аны бутакъларыдыла. Кёбдю бутакълары, хар бутагъында сынджыр-сынджыр сейир кёгетле ёседиле... Сен мени аллай терегимсе, сен мени тюгенмеген къара сууумса. Аурусам, анамы кьайгъылы ауазы, тирилсем, бетиме тийген кюн таягъымса... Кел, кел, ма ол эгиз тёбелеге чабыб чыгъайкы!

— Огъай, ала сыйлы кьабырладыла, аланы юслерин теблерге болмайды. Сора, кел, гока хансла салайыкы аланы юслерине. Кел.

— Огъай, ууучубуз бла бир топракы алыб юслерине атайыкы. Бурун адет алай болгъанды.

— Кел! — деб, Будуюн Бабушну кьолундан тутуб, эгиз тёбеле таба силкинди. Бетлерине Минги Тау табадан кирсиз, гокка хансла ийис этген аязчыкы урду. Аякъларын назик хансла ийнакъладыла. Ёшюнлери асыл сезимден тола, лобан тёбечикден ууучлары бла бирер топракчыкыны алдыла.

— Кел! — деб Бабуш анга назик кьолун ышангылы узатды, — сен патчахдан акъыллыса, дейдиле.

— Огъай! Мен андан кирсизме. Ол менден кючлюдю.

— Огъай, сен дуняда эм кючлю, эм джигит адамса, дейле.

— Сени ючюн — хо. Ийнандынгмы?

— Хо!

Сен кьатымда болсанг, мени хорлар дюн-дуняда, бир зат да джокъду! Кел! — деб, ууучларында топракчыкыла бла эгиз тёбеле таба чабыб кетдиле.

Элли арасын джырыб баргъан сууу джагъаларында дуня джыйылгъанды. Кими старшинадан, кими кьадыдан, кими мыртазакъдан тарыгъадыла бир-бирлерине. Махкаме таба уа бармайдыла. Не этерлерин билмей сюеледиле. Келген-келген джюреги ушатхан бёлекге кьошулады, алай а иш орнундан тебмейди. Адамла ичлерин текген болмаса, былай-алай этейик деб джукъ аталмайдыла. Не дерге билмей, армау болуб этелле алай.

— Ол бизники гяуурну гяуурундан да гяуур болуб кьайтханды. Олду дуняны кьатышдырыб айланган. Аны къара къанын текген сууаблыкы этерикди, — деди,

къочхар мюйюзча тегерек бурулуб тургъан бурну бла бир зыба. Аны алайгъа бир белек бла Махмут апенди къара халкъны ичине от сал деб, юретиб ийгенди. Халкъны уа андан не хапары. Ким не айтса, анга хо деб, ийнаныб барады.

Бююн къаугъаны да къочхарбурун башлатханды. Старшинадан, къадыдан ачыгъанланы удуб, бир джерге джыйылсала уа, аланы джарлылыкъларын унутдурур бир затны араларына быргъаб, талашдырыча. Аллай зат а— Адурхай кесине джууукъ джетген, анасыны эгечи Джулдуз бла тургъан Бабушну Будуяннга бериб, Басханнга алыб ектгениди. Бабуш, кеси суйюб, Джулдузну да разылыгъы бла барады.

Адурхай бла Будуяндан бошар ююн а бу бек уллу чурумгъа саналады, Махмут апенди айтханнга кере, Къадох улу Мухаммат, хар джерде да мен дерге суйген адам, бу иш харам джорукъ болгъанын сезиб, бу джол чыртда къатышмады, юстюргенлени баш къылчыкълары кеси бола тургъанлайына. Старшина Джанду, эсин джыйыб, ол эксинден бошасала, бизге айланыб къаллыкъла деб, джамагъатны чачар джанындан ариу бла кюрешеди. Джамагъат а, Эресейде къулланы башларына бош этелле деб эшитгенлери алагъа патчахны, дуняда эм къаты крепостникни, алагъа ариу кёргозе, башларына тюзлюк излейдиле. Башчылары уа джокъду. Бу зат алагъа керти муратларын ачыкълар хыйсаб бермейди. Не этерлерин билмей, чачыладыла, алай а бу зат аланы куйген джюреклерине джилтинле себди...

— Ол этмей, гяуур кеси этген эсе уа? — деб тиреди кесини соруун аны ачыуланнганына аны къатында сюелиб тургъан.

— Аны аллах биледи. Қъыз суймесе, ала джукъ да эталлыкъ тюл эдиле, — деди бири да, джюрегин бир башха зат талагъанын сезе.

— Хо бир да, сени эгечинг баргъа эди бир къарт гяуургъа, кёрюр эдим къайнауунгу, — деб бир джанына тюркюрдю биягъы къочхарбурун, апендиден борч алгъанын эсине тюшюре, былайда къаугъа ачаргъа умут эте, алай а ёретин сёзден ёзге джукъ эталмай.

— Да, тейри, ол сен хыликке эте тургъан, патчахны мермер къалаларында джашаргъа турсунмай, патчах бал салышыб келгенди бери, дейдиле. Сен аны бла ойнама. Санга ол биреудю. Сен аны несин билесе? Аны уллу абычар чыны барды. Бютеу Эресейге белги-

ли адамды. Патчахны кеси бла даулашханды да, аны ючюн алгъа джыйырма джылгъа салабкъагъа, артда да къазауатха, патчах буйрукъ бериб ийгенди, дейдиле. Ол алай бош адам болмагъаны белгилиди. Биз кѳргенлеге ушамайды да, апгылаялмай эсек да, ким биледи? — деди сабыр ауаз бла къара мыйыкълы джаш. Биз а кесибизча гырылдай турабыз. Ол инарал кибик бирди. Элигде аллай адамгъа табыныб турургъа керекди. Джашгыз Терекге джалынганча.

— Да сени ата къарнашынг болур, — деб, джашла бир-бирлерине бола тургъанлай, къуруда келиб къалыучусуча, Ауге шыб деб бир джапындан чыкъды. Чырт деб имбашындан бир джаныпа тюкюрюб, эринлерин къыйыгъына ие:

— Ай анасы къатыны болсун ма ол кесибизни итибизни. Юйлю гудуну табхан къыйынды ансы, ол гяурну уа къайда да табарла.

— Кимди ол сени чочутхан юйлю гуду? — деди къочхарбурун. Ауге анга эрши къараб:

— Сен къаллайла релешесе? — деб ачыуланды, — не уллу, не гитче. Былай алыб барыб, зийданга атарымдан хапарынг бармыды?

— Бюгюн ахырзаманды, Ауге, энди мыртазакъла, старшинала да бизни тенгли болдула, — деди биягъы къарамыйыкъ джаш. Аны атама деген урунга кесинг тюшюб къалыргъа да боллукъса. Заман кѳзюудю да?

— Эресеи патчахдан къагъыт келмей, бизге ол ахырзаман келлик тюлдю. О, сен а гяуур къачны джутуб тура кѳреме, ай, керти да ахырзаманды, джашла, — деб кеси кесин къюлдюрдю къочхарбурун.

— Тохтагъыз, джашла, сиз къюлсегиз, ким джыларыкъды? — деб мыдах ауаз бла Махмут апендини сѳзлерин айтыб джашланы эслерин джыйдырды Ауге, — къыз кимди? Бир тиширыу. Мусхот башы, бир сары чакъгъан зыка. Анга ким да узалады. Сермеди да сындырды да ашады. Не эталлыкъса?

Алай а ма ол къабышыб къаллыкъ къанчыкъ этдире турады барысын да. Ай, аны мен джини чарсха иерик эдим, былай къолума бир чурум бла бир тюшсе. Ах, анасыны уа, — деб эринлерин кѳзюу-кѳзюу джаляб, къуш бурнун бармагъы бла ууду.

— Алай дегенинг? — деб, джашла сакъ сордула.

— Алай дегеним а ол эндиге дерн сиз тилин кесалмагъан къахме. Ол Джулдузгъа айтама. Ол бериб ийгенди джарлы сабийни гяуургъа.

— Джырчы Джулдуз? — деб сейирсиндиле, — Махмут апенди, Адурхай бердирген эди, дейди. Адурхайны бойнун бууугъуз деб.

— Алмастыдан тул къалгъан къакъакъ Джулдузну бойнун бууугъуз! — деб кычырды Ауге.

— Эй, эслеб сѣлеш, мыртазакъ, элде къартла сыртыпгдан къайиш къобарырла, аны эшитселе. Былайда биз ангыламагъан бир зат бола турады, не болгъанын а бирибиз да сезалмайбыз. Аугеден, Махмутдан тарыгъайыкъ. Эресейде дунья башына бош болду, биз да энди эресейчилебиз да, бизни да боюнларыбызда боюнсхаланы алсынла, аркъабызны бир тюзетейик деб чыкъмагъанмы эдик? Былайда уа энтда бизни бир-бирибизге эте, биягъы Ауге, биягъы Махмут апенди аллыбызгъа туруб, ауузубузгъа кеслерини сѣзлерин саладыла! Ах, анасыны уа! — деб Аугени бетине эрши къарады, джюреги сезген затны акъылы былай деб джарашдыралмагъан къарамыйыкъ таукел джаш.

Ауге андан ёмюрю да сескеклене эди. Бююн да акъылын чачар муратда:

— Да эндиге дери эшитмеген эсегиз, сиз бу элден болмазсыз, — деди, эрлай джунчуб.

Ала алай эте тургъанлайларына, алайгъа бир кѣккѣз джашчыкъ алларында, талай сабий, чѣртлеуюк чыбыкълагъа миниб, джортуб келдиле. Кѣккѣз джашчыкъызына бурулуб:

— Джашла, ма, Джулдуз башына арауунну беклеген Ауге! Къара, панатойча, ол сюелгенине да! — деб, Аугени бармагъы бла кѣргюздю.

— Джулдуз башына арауун бла ургъан мыртазакъ! Джулдуз башына арауун бла ургъан мыртазакъ! Джюзюнге налат! — деб кычыра, сабийле юслери бла ётуб кетдиле. Алайдагъыла, бир-бирлерине къараб, аккыл болдула. Ауге, ыйлыкъды.

Ай, джаууму да элде сыйы болмасын. Сыйынг болмаса, не кылыч кюч, не артыкълыкъ санга сый берлик тюлдюле. Аугени да джокъ эди элде сыйы. Сыйсызны эм алгъа сабийле сезе эдиле, элге кирген къонакъны итле сезгенча.

Ауге, аллына силкиниб, эки эрни бир-бирине чыгъаналача тие, тапанчасын чыгъарыб, кѣкге атды.

— Итден ит болуб туугъанла! Мен сизни боюнларыгъызыны юздюрюрге! Эшек ийнсли бѣрю кючюкле!

Къатындагъыла кюлдюле. Къочхарбурун джаш, кѣзю-башы джарыб:

— Тейри, Ауге, сабийлени аузуна тюшген эсенг, къатынланы ауузларына тюшеринге да ийнан, — деди.

Аугени сол мыйыгъы ёрге-ёрге чынгады, ауузундан сёзю чыкъмады. Аны къозугъан сабийле, ойнай-кюле, къутуруб келген сууну юсюнде кёпюр бла ётюб, элни сол джанына кирдиле. Алайда да адамла джыйылыб, бир оноугъа киралмай, дауур-суююр эте эдиле. Бир кесекден эки элни арасында кёпюрню чачханларын эс-леб. Ауге мыллыгын ары атды.

— Ай анасын алгъанла уа! Элде менден сора пат-чакха тюз къуллукъ этген бир инсан джожьду. Джу-мушну къарасы манга, патчакхны саугъасы уа кюмюш чынлылагъа. Кёремисе, энди ол кёпюр ючюн да менн ызымдан сызгъырлыкъдыла.

— Бал тутхан—бармагъын джалайды, дейдиле, са-нга да джете болур къулагъы-бучхагъы.

— Тейри, къарным тойгъандан ары бармайды чоғ.

— Ай джарлы сен а, къарын джалчыла джалын-чакъла болалла, эшигинг джабылыб турады да. Эй, джарлы Къарачай, къанынгы маскеле ичелле. — деб, къарамыйыкъ джаш бир джанына тургъаны бла, алай-гъа бир бёлек атлы келди. Алларында къантору джор-гъада Джандыу, старшина, тёрт джанына сескекли къарай, джетди. Аугени башындан аягъына къараб:

— Былайда къаргъа соймай шойдула да? Неге джыйылгъансыз? Сен а, тапанчаны джансюекге такъ-гъандан ёзге джукъгъа къайгъыра болмазса дейме? — деб хыны сёлешиб, атына къамчини сылаб, адамла джыйылгъан джерге кетди.

Махмут апенди, юсюнде да джашил абасы, башын-да акъ сархы бла, мынчакъла тарта, къатында да аны тилин ангылагъан бир-эки адамы бла кычырыкъ-ха-хай эте тургъан джамагъатны арасында сюеле эди.

Джандыуну алайгъа ат юсюнде келгенин апенди онгсунмады. Джандыу да, аны сезгенча, атдан тюшме-ди. Тюбюнде тесукъа эте тургъан атны дуппурчукъну юсюнде ауузлугъундан тартыб, бир-эки кере тегерек буруб тохтатды. Ат, ауузлугъун чайнай, ёшюнюн алгъа ура, тохтагъанын ушатмай, туягъы бла джерни сермеб, ёкюндю. Джандыу къамчи бла бери келигиз дегенча, тёрт джанына узалды. Махмут апенди анга эрши къа-раб, бармайым деб да бир кёрдю, алай а быллай джерде динден эсе патчак салгъан оноучуну кючю онг-лу болгъанын сезиб, халкъны аллында атлады.

«Бу апасын аллыкъ кызтеке, абасыны этеклери

баса да абына, эшек джууача ол сархы да неге ушайды?.. Ай, бюгюн имбашларынга ол биягъы чынла салабыз деселе, мынчакъларынгы элтиб тюрсюз кёлге быргъарыкъ эдинг... Алай а хар кимни да бир лагъымы болады: менде къамчи, сенде мынчакъла. Къулдукълары уа бир — къамчи мени асырайды, мынчакъла — сени... Патчахха къурман бол, хайт дегенни къарнын ач къоймайды. Кёремисе, алгъын сени джамызынгдан жарыкъ, ура айлана эдинг, энди уа быдырынг азманны быдырыча салыныб айланаса... Эх, анасыны, дунябыз ауушунмасын. Бу къартчыгъалагъа учар кёк, къонар бутакъ чыкъса, союб кетерикдиле. Эресейде къулла башларына бош болгъанлары бек табсыз затды. Къулну тепсиге олтуртсанг, къызынгы тилер дейдиле», — дей тургъан сагъышын бёлөб, эсип джыя:

— Джамагъат! — деди старшина, тегерегине къараб, — Бюгюн сиз былайгъа, огъары элчиле алайгъа джыйылыб къаугъа ачарча джукъ болмагъанды. Къыз кеси разылыгъы бла баргъанды. Джаш муслиман динге къайытханды. Сюйгенине къачыб барыу бюгюн аланы юсюнде чыкъмагъанды. Ата-бабабыздан келген адетибизди. Къайсы арбаздан къачмагъанды къыз? Харам этерге бизни не ишибиз барды? Анасыны эгечи къолу бла бергенди, ата джууугъу аталлысына алыб, Басханига аууб кетгенди. Не ишибиз барды?

Джамагъат дыфсыз болду, алай а, менден башланмасын деб, сынгар бир адам аллына атларгъа унамады.

Джандыу Махмут апенди таба джити къарады. Апенди аны эслөб: «Ай, сени кезюнге окъ тийсин. Бу джол сен мен бичген ишни буздунг. Не керекди санга, къамыш чыбыкъча, ай, санга гебох тийсин...»

Джандыу да сёлөшө эди апенди бла ичинден: «Сени ол динахлу хамхотунга бир нохта эте турама, тохта, ол сагъатда кёрюрме мынчакъланы алай ариуун тарталсанг... Богъурдакъланы бууучу бармакъларынг энди мынчакълагъа тюзелиб айланадыла, кёк абанг да темир аркъау болуб...»

Бир кесекден халкъ чачылыб башлады. Сууну ол джанындагъыла да бу джанын кёрюб чачылдыла. Къарамыйыкъ джаш, седирөб баргъан миллетге къараб, ахсына, ёшюнюн талаб баргъан затны алагъа айталмай:

Э-эй джарлы миллет, бюгюн да алдандыгъыз. Ах, анасыны, кимге тарыгъайыкъ, кимге таянайыкъ? Эресей бла бизни патчахыбыз бир эсе, насыбыбыз башха

некди? Анда ауруу бери шыб деб джетеди да, анда ашхылыкъ сора не аджашады? Не этейик?» — деб, чачылышыб баргъанлагъа тохтаб къарады. Аланы хар бири джерни ауурлугъун аркъасына салыб баргъанча. бюгюлюб, мугур болуб, ичлери ачдан, юслери джалан-нгахчыкъдан титирей бара эдиле. Джюреклеринде уз— Эресейде къулла башларына бош болгъандыла деб, аны кеслерине сеbeb эте, бир ашхылыкъгъа ышана эдиле.

Бу къарамыйыкъча ангылагъанла да бар эдиле. Алай а къарангылыкъ басыб тургъан джарлыла, кёллерине келген затдан да илгене, биреуге бир хыяна-тыбыз джетер да деб къоркъа, кеслери кеслеринедн илгене, былай деб айтыргъа тартынган да эте эдиле...

Старшина джюрегин басыб, атындан тюшюб, джюгенин атчысына узата:

— Бар, мен ызыгъыздан джаяу джетерме, — деб ашырды.

Келиб Махмут апендини къолун тутду.

— Алан, сен зияратха баргъан шыйыхча, мынчакъ тартыб тургъан болмаса, бир затха джарарыкъ тюкёре эдим.

— Да сора манга не джумуш этдирлик эдинг да, джюйюсхан? — деб, старшинаны сёзюн бёлдю апенди.

Старшина башын аны таба кескин бура:

— Къуллукъ, Мубарек, къуллукъ. Мынчакъ тартхан заманла кетдиле, энди сагъыш этер заман келгенди, апенди, — деб апенди деген сёзюн басыб айтды старшина.

— Ангылагъанма, джюйюсхан старшина, сеч чалкъы сабдан тутсанг, къады джетиб, гылдыуайындан тутаргъа керекди. Ол джокъду. Къадох улу керек болса, башына керек болса, олий да болады, старшина да болады, апенди да болады. Сюйсе, джарым патчах болуб, барынгы да ууучуна джыярыкъды. Сюймесе уа, кесини орнуна старшинаны джибериб да къоярыкъды. Ол да, чабчы улаплай, джортуб келликди? — деб, муджура таягын ташха уруб джилтинлетди Махмут апенди.

— Эслеп сёлеш, апенди. Эшек мюйюз излей барды да къулагъын кесдирди деб болабыз.

— Эшекле къоркъсулла! Мени къоркъар джерим джокъду. Мен аллахха къуллукъ этеме. Мени бла ойнагъаныгъыз болду. Аман Махушха деб, сен чынларынгы, ол мыйыкъларын джылтырата, мени уа ичим

бура! Бу не кыйышлыкды? Кимден итден тууганма мен?

— Апенди, эсеб селеш. Болумпу биле турганлай, бутуна эришди да кенчегин джыртды деб, ошлаш. Тегерегинге да бир къара. Кёрмеймисе ол кёзлени? Ол мурдар тюрсюнлени. Ит ийсегенча, къайдан эсе да Эресейде кьулланы башларына бош этгендиле део эшитгендиле да, бирери бирер шыбыла болуб сюелгенлерин кёрмеймисе?

Махмут апенди, огъурсуз къан алыб, старшинаны сёзюн истемегенча:

— Къадох улу къайдады? — деб сорду.

Старшина, ёшюню тебе, хыны джуаб эте да бир тебреди, дагъыда, эсин джыйыб:

— Энди Къадох улуну билесе да. Услу къатынча, эсине не тюшсе, аны этеди. Сен эркишисе да. Кесинг сагъыш эт. Суу, ол бокъланыб, ташны агъачны да кьобарыб келген сууну аллы юсюбюзге айланса, тейри, экибизни да къаягъа уруб, мыйыбызны чачарыкды. Сен акъыллы адамса. Джамагъат деб, сау ёзенин джыйма. Сени сёзюнгю ангыларыкь бир-экиси болса, болду. Бу анасын аллыкъла, бусагъатда уядан учар къартчыгъалай болуб, юсюбюзге секире турадыла.

Алларына бир силкинселе, тыяллыкь тюлсе. Бедженни суу элтди. Патчах! Патчах! — деб турадыла. патчах алашы эмчек аталары болганча. Нени да бусагъатда ариу бла, таблыгъы бла этерге керекди. Сокъур элге кирсенг, кёзюнгю къыс дейле, — деб сёзюн бошагъынчысына, апенди апы ауузуна чабды.

— Алап, мен бюгюн не сюрючю джашчыкь, не сер къарт болмагъама. Сен мени ауузума арыш салыб кюрешме. Эресейде кьулланы патчах азатлагъан болур. Не? Алай эсе, бизде да ол азатларыкды. Алаймыды?

— Алай а алайды.

— Алай эсе, не сен, не ол хыйла Къадох улу бир зат эталлыкь тюлсюз. Ол себебден, мен айтхан бла, этер затыгъыз бар эсе, ма ол азатлыкь деген къара джаханим бери джетгинчи этигиз.

Э-эй, сиз алашы билмейсиз. Ала башларына бош болсала, ырысхыгъызны тонарла. Къатынларыгъызны селеке этерле, къызларыгъызны къатын этиб алыб кетерле. Кёрюсюз. Къанларын джерде кьоймазла. Атабабаларыны дертлерин да къайтарырла... Кёрюсюз.

Къутургъан ууаныкны бурнун буруб, баразагъа ур-

санг сылыт болуб сабанынгы сюрлюкдю. Боюнсхадан ычхындырыб кыргъа джиберсенг а — джамызынгы мюйюзюне илиндиргенин да кёрюрсе...

— Да не этейик да? — деди керти кёлю бла старшина.

— Этиб, не этериксе? Патчах бизге кеси оноуугъуз бла джашагъыз деб Эмануелни кёлу бла кягъыт бергенди. Ма ол кягъытны табыгъыз да, бу азатлыкъ деген къара ёртенден башыгъызны алыгъыз. Ма сен, ма мен. Ол джана башласа, таш да, агъач да кюерикди. Старшина, башын энишге ийиб сагъышха кирди.

«Тюз айтады. Ол къадар зат башына бош болса, ала бизни терибизни союб да кюярла. Джаламиш къаракишиле уа? Ала да ол бирлерине кюшулуб, Эре-сейде патчахны ёлтюрербиз дегенлеча бир затла этерикдиле. Ариу, былай бирерин бирер къара багъанагъа байлаб кюйсала да, бизге хыянат этмесинле деб, малыбызны ким кютер, биченибизни ким чалыр сабаныбызны ким сюрюр?..

Басхан ауузгъа киргенлейлерине, Будуяини джюре-гп, гып-гып деб, дженгил-дженгил урду. Эрлай Адурхай таба бурулуб, неле эсе да айтыргъа тебрегенлейине, Бабуш бетин Адурхайны кёкюрегинде джашырды.

— Адурхай! Бабуш бетин джашырмасын! Кюн батханча, къарангы болуб къалады, — деб пакъырда эте, къамчиси бла ёзенни теренине узалды, — Кёремисе, ма ол мазаллы тёртгюл юйню. Ол Мырзакъулну, огъай, гюнахы кюрусун, Исмаилны кюнакъ юйюдю. Мырзакъул 1848 джыл ауушханды, хариб, джюз бла он джыл джашагъанды, — деб, атына къамчини джетдириб, алгъа ётдю. Къанатла битиб къалгъанча бир сейир сабийлик сезим учундуруб бара эди аны. Бир назик джюрек ахлулукъ, тансыкъ чакъыра эди кёб инджилген кишини бу кюуанч кюнюнде ол тёртгюл юйге.

— Эй, кюеу! Къызыбызны алдынг эсенг, адетибизни бузма! — деб Адурхай ызындан джетди. — Алан, суюмчюлюкню кеси алгъан адет джокъду бизде. Эсинги джый, бу санга Сенат майдан тюлдю.

— Исмаилны кюуандырайым. Ала да тамам сеничадыла манга, Орусбийлары. Сизни арагъызда Минги Таудан сора джукъ джокъду, таулугъа уа ол не истем!

— Тохта, джигит, бюгюн дюккючню джаргъандан башха затха эркинлигинг джокъду. Орусбийлары сыртынга миниб, онгунгу аллыкъдыла. Уллу Къарачайны

бетин джойма, джуугъум, алай этсенг, эгечими ызына алыб кетдим. Сора турурса, биягъы сен сагъышха батыб.

— Къайтырыкъ тюлдю, не Бабуш? Барлыкъ тюлме дечи!

Бабуш уялыб, башын энишге ийди.

— Адурхай, Орусбийлагъа мен кюеу тюлме. Келинни къарнашха элтедиле да? Мен алагъа келинлерин алыб барама.

— Энди сени амалтын Къарачай бла Басханны, бир кишини эки билегин, бир-биринден къалай айырайыкъ. Бир сёзюме къулакъ иймейсе, сен, мени джазыкъсына уа чыртда билмейсе — деб, накъырда этгени бла, джолну айланчындан алларына къызла, джашла, сабийле, тойлары-оюнлары бла чыгъыб келгенлерин кёрюб, — ары къара! — деб къууанч тыбырлы болуб, атын шын тургъузду.

— Къубул, тели къарачайлы! Басханчыла самаркъау этерикдиле, къубул!

— Нек къубулама? Мени ючюн ала, тепсей-джырлай, къууаныб келедиле. Мен да тепсейим, — деб, атдан тюше тебрегенлейине, Адурхай:

— Алан, энди сен бизни учуз этме. Былай сол джаныбызгъа тур. Ала келиб, келинлерин арагъа алсала, санга да бир амал табарла. Эсинги бир джый, — деди.

— Тохта, къатын алгъан мен, келинчикни элтген сен болуб, джолну джол узуну джюрегими джарыб келгенсе. Энди уа — ала! Сора мен кимме? Къудору патчах? Огъай. Кесим алыб барлыкъма. Кимни дауу барды? Бир адамгъа ышанныкъ тюлме. Кючден бла бутдан къатын алгъанма, — деб, адетлени биле тургъанлайына, Адурхайны къозуду.

Къызла, джашла келиб, Бабушну Адурхайны ат аллысындан тюшюрюб, ийнакълаб араларына алдыла. Будуюннга да, джашларына этгенча накъырда эте, уллу хатерин кёре, сыйладыла.

— Ариучукъду да, къызла, келинчигигиз? Эх, Мырзакъул сау болса, — Аперим, Будуюн, аперим дерик эди. Исмаил а аллыбызгъа да чыкъмады, — деб биягъы накъырдасын къоймады Будуюн.

— Ол къартла блады. Анга кесибиз кирликбиз, — деди бир джаш.

— Ол туугъан джыл мен патчахха къаршчы туруб, Сенат майданнга биринчи чыкъгъанем! Мен сизге Алтын тауукъ алыб келеме. Алтын уягъыз бармыды?

— Накъут-налмаз уя этербиз келинчигибизге.

— Алай эсе, джюрюгюз! Эшитемисиз, анда да харсны басалла, — деб кюлдюрдю Будуян.

Джыйын, ойнай-кюле, аллына атланды...

Орусбийланы арбазда адам кёб, эшик аллында къазанла къайнай, дуня джумуш эте тургъанлайларына, харс тауушла кёкге джете, келинчикни алыб кирдиле.

— Тейри, бизни келечибизден алгъа бери бир адам келген болурму Къарачайдан? Алай а ол келечибиз бла биз ючюбюзден сора киши джукъ билмей эди да? — деб накъырда эте, сорду Адурхай, тенгин къозуй.

— Не? — деб кескекленди Будуян, — Нек сагъышландынг?

— Эгечими джанына затха тиерсе деб.

— Бабушну бетин джаб, киши кёрмесин!

— Ай сени огъесе, былайда Бабушну джанында киши джокъду. Къуру менме. Мен да сеникиме. Бизде гаремле джокъдула, пердада къысмайдыла. Былай ызымдан кел. Майна, аллыбызгъа джашла келелле. Сапта къайышлыкъ этерле да чыгъарла.

— Ала Бабушну алыб кетселе уа?

— Огъай, Бабушну тиширыула элтирикдиле.

— Къайры?

— Кеслери болгъан юйге.

— Кесибиз бла къойсунла. Бир кишиге ышаныкъ тюлме, — деб ышарды Будуян.

— Неках этгинчи ала бла туругъа керекди.

— Эрлай этейик да къояйыкъ.

— Тохта, дженгилленме.

— Къатымдан кетсе, мен къайгъы этмей, къалай болайым? Сагъыш этчи, кёкде учхан кёк къанатлыны ычхындырыб къойсала уа?

— Тиширыула аны кереклисине къарарыкъдыла.

Будуяны бети джарыды. Кёзлерине къууанч джыламукъла урдула...

Апенди келиб тёрге олтургъанында, Исмаил Будуяны алыб, башха юйге кирди.

— Александр, Будуян! Уллу къарнашым.

— Будуян! Будуянма...

— Айыб этме, Будуян, мен сенден джашма.

— Айхайда. Джыйырма бла сегиз джылгъа!

Джыйырма бла сегиз джылымда Сенат майданга чыкыгъан эдим... О аллах, нени унутса да адам, кеси кесин упуталмайды. Джылдан джылгъа кёбден кёб тюшеди эсиме... Къойдум. къойдум. Кеч мени. Тюш-

лерим кьозгъаб, кьоймайдыла. Мен эртде унутхан затланы эсеме салыб, онгуму алыб туралла. Мен а тюшюмде бир тюрлю, тюшюмде да бир тюрлю болуб джашаялмайма,—деб, кёлюндегин айтыб башлагъанлайына, эсин чучхуб сёлешсе, джюреги кыйналырын ангылаб, Исмаил анга, ариу айта келиб, эсин бир терен затха бёлюб, тюшлери кьозгъаучу сезимлеринден кьутултур мадар эте:

— Будуян, энди сен ма бу джыйылгъан адамланы экили этмез ючюн, халкъ къараб тургъанлай, муслиман диннге къайтыргъа керексе,—деди.

— Нечик? Мен джахилме! Гяуур тюлме.

— Таулада таулу кызыны къачыргъан патчахны мараб атхандан тёбен тюлдю. Алай а халкъ къараб тургъанлайына, айтханларын эт. Ол сенден эсе Бабушха бек керекди.

— Тюз айтаса, дуня бары да бирча ангыларыкъ тюлдю. Адам улу кеси башындан чыгъаргъан оюмгъа кеси кьул болуб кьалгъанды. Дин миллетлени арасында мийик хуна болуб, бир-бирлеринден тыйыб турады.

Болсун. Сора, Бабуш разы болурча этигиз.

— Сора былайгъа бир-эки деменгили адамны чакъырайыкъ да, Адурхай сёлешсин. Сокъур элге кирсенг, кёзюнгю кыс, дейдиле. Сен бизни тюз ангыла.

— Не сёз? Бойнум кьылдан ингичге. Не клисагъа, не межгитге бармайма сора, не башхасы барды?

— Огъай, сен ангылагъан затланы Бабушха, кьалгъанлагъа ангылаталлыкъ тюлбюз, аны ючюн айтама...

— Ангыладым, ангыладым.

— Сора къартланы чакъыртайым. Болсунму?

— Болсун, болсун.

Юйге кириб келген къартланы аллында Адурхай ёрге туруб:

— Айыб этмегиз, сыйлы къартла. Биз сизни арбазыгъызгъа джылкы сюрюб келмегенбиз. Аманлыкъ этиб, элибизден кысталыб да келмегенбиз. Ата-бабаларыбызны адетинде джумуш бла келгенбиз, сизден разылыкъ излейбиз. Айыб этмегиз, аллах ючюн,—деб джунчуй-джунчуй айтды:

— Тейри айыбдан кери этсин, ашхы улан. Кимни улуса?

— Дебошну унутханмысыз, Джангыз Терек деучю Дебошугъузну? Аны туудукъларынданды.

— Тоба аста, Дебошну. Сыйлы бол, улан, кёб джаша, ба-ба-ба...

— Кеси да Портагъа аманат болуб кетиб, бу джаш бла ызына къайтханды. Дебош кёрмеди, хариб, ансы.

— Аперим, эшитгенбиз, аперим. Ка къонакъ атангдан сыйлыды дейле, юйюбюз, малыбыз сизники. Къолубуздан келгенни къызгъанмазбыз, алай а бу джаш къауум арбазгъа чыгъыгъыз да бир-эки тепсегиз. Биз бир кесек сорушайыкъ, — деб, къарт джашлары башларына бош этди.

Элни тёрт джанындан Орусбийланы арбазгъа атлы да джаяу да келе эди. Мийик бухар бёрклери, джамчылары, ариу кийиниб, кёбюсю эркишиле, джаш адамла. Ат юсюнде олтурмай, ёзенгилерине аякъларын тиреб келе эдиле, хауада джюзюб келгенча.

— Адурхай, ары бир къара, джамчы тюбюнде ат кёрюнмейди, джерде тёрт назик аякъчыкъ къымылдай, шо, эслеб бир къара! — деди Будуян.

— Джоргъа! — деб ышарды Адурхай. — Ариу зат! Алтыным!

— Ол субайлыкъгъа бир къара! Дагъыстанда огъуна эслегенем мен таулуланы былай джюрюгенлерин. Айджарыкъ кече сырт бла келген атлыны кёргенмисе? Ай, сен таулу тюзсе да, Портаны атлары къум тюзледе джюрюйдюле. Эшитемисе, алай ариу баралла, башларына чёмюч бла сууну салсанг, чайпамай барлыкъдыла. Атлы кеси да, тауча, бир уллу, бир сейир кёрюнеди.

— Будуян, бугъунурукъса, Уллу Къарачайдан къайышларынг келелле. Сакъ бол. Ай, ала сени сыртынга бир минерле да.

— Алдайса? Бизге алкъынчы неках да этмегендиле да?..

— Бусагъатдан этерикдиле. Ол ишмиди? Къарабкъарагъынчы этиб атадыла. Къайгъырма.

Олсагъатлай джашланы юйге чакъырыб орун бердиле. Будуян кеси да алай тургъанлайына Адурхайны Исмаилны аллына ёре сюеб, баш бармакъларын бирбирине тиретиб, джашны джанын къызныкъындан ёргерек этдириб, экисин да онг къолу бла бирден къысды апенди. Сора Исмаил таба бурулуб:

— Исмаил, бюгюн былада муслиман диннге къайытхан Будуян муслиман къызны, Бабушну, кеси разылыгъы бла алады деб ант эталлыкъмыса?

— Аллахны сыйлы къулу Будуян, аллахны сыйлы къулу Бабушну кесини разылыгъы бла алады деб аллахны аллында, адамланы къатында да ант этеме.

— Адурхай, сен а эгечинг Бабуш кеси разылыгыы бла барады бу адамгъа деб, аллахны аллында ант эталлыкмыса?

— Аллахны, адамны да аллында ант этеме, мени эгечим Бабуш мени тенгиме, джан къарнашым Будуяннга, кеси разылыгыы бла барады.

Апенди башын ёхтем кёлтюрюб:

— Я аллах ма бу эки сабийни Адам бла Хауача, Юсуф бла Зулихача юйюр-кюн эт. Бетлери джарыкъ, джюреклери ачыкъ болсун. Халкъны суйсюнле, халкъ да аланы суйсюн. Насыблары толу болсун, джумушлары онгуна болсун! — деб, эки къолун кёкге тутуб, — Амин, — деди.

Алайдагыла бары да амин деб, бетлерин сыладыла.

— Амин! — деди Будуян да, алагъа къошулуб.

Къартла суйюмлю ышардыла.

— Энди сен да алгыш эт. Неках да алгышды, — деди Исмаилгъа апенди...

— Насыблы болсунла! Толу юй болуб, алгышлада айтылсынла атлары. Кёб джашасынла. Суйгенлери суйгенча, суймегенлери суймегенча болсунла. Бююн эки ашхы мурат бир-бирине таянганча, дунияда иглик бла ариулукъ бир-бирине къошулуб, бу эки адамны юсю бла джер юсюне бир уллу къууанч, бир уллу насыб тюшсюн! — деб, Исмаил Будуянын къучакълады. Джыламсырагъан Будуян.

— Амин! — деб бетин сылай, барын да къолдюрдю.

Адурхай, бир джанына бурулуб, Будуянын къаты къучакълады.

— Хы, энди уа сени сыртынга бир минейим да! Тауугъуз джокъ эсе да, къеуюгюздамы джокъду, дейдиле бизде.

— Гылыуугъуз джокъ эсе да дейдиле, къайыным. Ана тилинге сени мен юретгенме. — деб ышарды къуанчлы Будуян...

* * *

Бююн сабах намазгъа Махмут апенди бла мыртазакъ Аугеден сора киши келмедн. Кечени кече узуну кёк чартлаб, шыбыла, къаяланы джаргъанча, ачы таууш эте туруб, танг аласы бла джангур челекден къуйгъанча джауду. Кечени кече узуну илгениб, джукъудан аязыб тургъан адамла танг аласында къаты джукъ-

лаб къалдыла. Ауге бла Махмут апенди уа межгитге къуруда келиучюлеринден эртдеракъ келдиле.

— Алаң, михрабда джугъунг джокъмуду? — деб, мыйыкъ тюбюнден ышарды Ауге.

— Алай дегенинг? — деб, ангыламай, сорду Махмут апенди.

— Тейри, аркъанга кёк абаны атханлай, мени атыма ушашны унутуб къойгъан болурса дейме. Мен а унутмагъанма. Эсингдемиди, Дебошну марка къозуларың урлаб ,орус аракъыгъа ауушдуруучубуз, не? — деб, башың къымылдатды Ауге.

— Къой, ишибизни юсюнден сёлешейик. Аллах кеси болуша турады бизге. Шыбыла урады деб, кёк чартлагъан кечеледе бир-эки юйню къабындырсала, бек таб эди. Сора ол гаджини да оджагъындап тюшюб... — деб, мыйыгъыны учун тишлери бла тарады.

Ауге, сагъыш этиб:

— Михрабдагъындап бирчик уртлайыкъ, джукъусураб турама. Башым ишлемейди. Аязысам, ойлашырма, — деди Ауге, эринлерин джалай. — Ол манга былай джан салыб къояды.

— Санга ант джетмесин, михрабда къурандан башха зат болмайды. Болургъа да амалы джокъду.

— Ай, аллах ыразы болсун! Тос къатың бла бу от суудан башха бир зат джюрегиме къандырмайды.

Алгъа кесинг тартырменг? Огъесе сеннге межгитде тартхан дурус тюлмюдю!

— Тарт-тарт! — деб, эринлерин джалады Махмут.

— Да алай эсе, бисмилляхий рахман рахим. Аллах, сен кеч, муну да кесинг джаратханса. Ох-ох-ох. бу эркишини ётюдю. Машалла! — деб, мыйыкъларың сюрте, шышаны Махмутха узатды.

Махмут да тартды. Олсагъатлай бети дуу джанды. Аузу отда кюйгенча къызды.

— Тоба аста, тамам ол джылкъыла сюрюучю заманыбыздача, кёлум алай кёлтюрюлдю. Барыб элге, башыңдан аягъына дери от тыгъыб келейим. Сени юйюнге да кесими юйюме да? Кюйсюнле, анасын сатдыгъымла!

— Сен шашыб айланаса!

— Эшта-эшта. Джангыдан туугъанма, Махмут кел, мен тюшейим Джулдузну оджагъындап. Экибизни да бирге атарса зийданнга. Тейри, аны бла джахинимге да кирлик эдим... Эх, аны ол къатапа къойнуна бир киррге табсам, джаханим не?

Ол оруслау бла бир заты болгъан болурму о хадау-усну. Не?

— Эшта-эшта, эгеч бла къарнаш болуб турдула да. Оруслау не, сенден бир хыянат джетмесе, мёлек кибик бирди. Билмеймисе?

— Адам бла Хауа кызларына джашларына бериб да тургъандыла. Джулдуз, Джулдуз! Темиркъазакъ джулдуз. Сюрюучю джулдуз, Илкер, Джетегейли, Бююнсхала... Барысы да Джулдуз-ханымгъа къор бол-сунла!

Къайда, энтда бирчик уртлатчы, алап. Не этдинг? Алай а кызгъанчса. Эрлай ол абаны тубюне тыгъыб къояса. Табханса, атанга голия.

— Тохта, болдунг. Юйде уртларбыз. Сёзюбюзню бегитейик, киши келиб къалмасын. Байрым кюндю, хадауус.

— Не сёз, ол самырларынга айт, элни бютеу кюйдюрюб да къоярла. Аны-муну юйюп деб, ангылатыб айт ансы. Сен да, мен да кёсеу болуб къаллыкъбыз. Эх, мени бауурум Джулдузну бауурунда джансын огъесе. Уртлат бери, ант джетмезлик!

Махмут апенди, хыны-хуну эте келиб, шышаны чыгъарыб кеси эки кере уртлаб, Аугеге узатды. Ол да ауузуна элтиб, бир-эки уртлагъанлайына, апенди шышаны ызына сукъду.

— Ярабин, кимникин алгъа кюйдюрейик? Кимден башлайыкъ?

— Хомачаныкъын, Тирменни, Межгитни...

— Тирменни къояйыкъ.

— Межгитни?

— Сен ойнай тураса, ол эки шайтан къайытхынчы, этерибизни этмесек, ала бизни юйлерибизге от тыгъыб кетерле. Не эте эсенг да, эт, мени къатышдырма. Экибиз бирге болсакъ, бирден джоюллукъбуз. Мен къатышмасам а, сени джойдурмазма. Джойдургъан къой, юч ёзеннге бирден атынгы айтдыртырма, тейри. Энтда бирчик уртлат. Сора кетербиз. Намазыбызны мёлекле къылсынла. Ала аракъыны татыуун билселе, кёкде бир такъыйкъаны да джашамаз эдиле. Э-эй, джарлыла, не къатын джокъ, не чагъыр джокъ. Кёкню башыгъызгъамы урасыз? Мен а экисин да джанымдан эсе бек сюеме—къатын бла чагъыр, чагъыр бла къатын!

Эй, бер-бер, сени юлюшюнгю къоярма, къоркъма.

— Ма. Адамгъа джууукъ барсанг, бетине тылпыунгу урдурма. Ийисинден билликдиле.

Бу элде аны ийисин экибизден сора киши билмейди, джаным. Ма, джандет! Ма, дуня!

— Болдунг, джырлаб башларгъа хазырса.

— Тейри, ол затны былайгъа алыб келсенг, джырлагъан къой, джангызгъа да барыр эдим. Былай минаретге чыгыб да джырлар эдим. Келтир!

— Сабыр бол. Кел, кете барайыкъ. Джангур да сёл болгъан болур...

— Огъай, кёкню быдыры тешилгенди, къуяды, къуяды, къуяды.

Махмут, башын булгъай:

— Емюрде да сен манга джюк эдинг, билек бола билмейсе.

— Хайыуаннга къара! Элге ёртен тыгъайым дединг. Тыкъ дедим. Джулдузну оджагъындан тюшейим дединг, тюш дедим. Андан сора не керекди? Алгъынча, тау артына джылкыыла сюрюб, айла бла анда тартар кюн энди экибизге да джокъду. Хайда. Мен бир кесек къалкъымасам, ёллюкме... Аууб къаллыкъма. Мени бир джерге таяндыр, марджа.

— Шышаны тауусханында да, аязымадынг.

— Эшта-эшта, экеуленнге ол не? Кеси да джарты эди. Оймакъ тенгли бир шыша.

— Башында пашоту тургъанлай, къалай джарты болду да?

— Кел, кел, алай тюл эсе, былайда аунаб къаллыкъма,— деб, Ауге джамчысы таба бурулду.

Башы тегерек айланыб, аякъ юсюнде туралмай, бара-барыб, джамчысына аунады. Махмут апенди ие этерге билмей, аны ызындан джёбелеб джетиб, этегинден тарта:

— Эй ёрге тур, атангы мурджарында сойланырса. Тур!— деб тартды. Ауге, хурулдаб, мушулдаб тургъан болмаса, къобаргъа унамады. Апенди, сылыт болуб, аны юсюне ауду. Экиси да бирден хурулдаб, алайда сойлаыб, джукълаб къалдыла.

Кеч эте, элчиле, ырхыланы юслери бла атлай, межгитге келе башладыла. Чинг алгъа Бештау бла хоншусу Керти келдиле.

— Эшикле ачыкъ, адам а джокъ,— деб, джамчысып тешиб ёрге тагъыб, чабырларын да эрлай аякъларындан сыдырыб алыб, алгъа атлаб, намазлыкъгъа киргенлейине, къыр-р-р, хур-р-р деб хурулда-

гъанланы эшитиб, илгенди Бештау. Сескекли болуб, тёрт джанына къарагъанында, Михрабны тубюнде джамчыгъа сойланыб тургъан экеуленни эслеб, эрлай къатларына барды. Бурунуна аракъы ийис урду.

— Ай, итле уа аллахны сыйлы межямында ол харам затны ичиб, аунабмы турасыз? Керти, бери чаб! — деди, чабырларын тешиб келе тургъан хоншусуна.

— Не болгъанды? — деб сескекленди Керти.

— Да ма эки къабан, боюнлары кесилиб аунайдыла, — деб, башын, джийиргене, булгъады Бештау. — Бу эки ит этмеген аманлыкъ джокъду дуняда. Ма былай ит тегенеге салыб боюнларын тартсанг, къанлары халал эди.

— Ай итле уа. Ол хылымылылыкъгъа да бир къара. Ай сизни къарынларыгъыз джарылсын, ол тубсюз быдырларыгъыз. Тоба-тоба-тоба, — деб, Керти алагъа налат бериб башлагъанлай, Махмут апенди, сагъая келиб, ынгычхаб, башын келтюрюб тобукъларына олтурду.

— Къайдан чы-чыкъдыгъыз с-сиз а? — деб тёрт джанын къармады. Къапталыны онг хурджунундан къуру шышаны чыгъарыб, ауузун ачыб, шышаны башын аузуна сукъду. Къуру сауутдан тамчы да акъмады.

— Хы-хы-хы, бу джаламиш джутуб къойгъанды. Атанга налат. М-ма, мияласын да кемир! — деб къол аязы бла Аугени къулакъ джанына урду. Ол, тунакы къансый, бир джанындан бир джанына бурула, къайырлыргъа мурат этди, алай а мууал саны тирилмеди, тозурагъан эси сагъаялмады. Бир джанына аунаб къалды.

— Къ-къайры к-кетиб бараса? Б-бери айлан. Бирчик уртлат, б-бери айлан, — дей келиб, ол да аны юсюне башын салыб, джугъун да билмей къалды.

— Ай, анасыны уа, кёремесе, аллахны сыйлы межямында бу кир затланы? — деб арлакъда Махмутну джамчысын джерге джайыб, — Керти, аякъларындан тутчу, — деб, кеси баш джанындан тутуб, апендини джамчысына сойландырды. — Хы, энди джамчыны этегинден тут.

— Не этесе? — деб сейирсинди Керти.

— Кёрюрсе. Ичи кюйюб барады. Бетине бир аяз къакъдырайыкъ, — деди Бештау хыны ауаз бла.

— Ёлме къой, юйю къурурукъну.

— Огъай, тейри, аллахны сыйлы межямында харам

хамхотну ийисин да кьоймазма. Ёле эсе багушда ёлсюн. Андан тыйыншлы джер джокьду кьолан тонгузгъа. Тут, тут! Тышына атайыкъ.

Керти джамчыны этеклеринден тутуб, эрлай экисн да апендини элтиб джангур тюбюне силдедиле. Ол, бир джанындан бир джанына бурула, бетине джангур тамчыла тамгъанында, кьолу бла сермеб, чибицлени кьоругъанча этиб, джангур болгъанын сезгенинде, секириб кьуйругъундан олтурду. Межгитге келгенле, не болгъанын билмей, аны тегерегин алыб, не дерге билмей тургъанлайларына, Бештау бла Керти Аугени да алыб чыкъдыла.

— Джол беригиз! Хан улу тоханасына келеди, итден туугъан, — деди Бештау, Аугени апендини кьатына силдей.

— Дж-дж-джарлыны тю-тюеге минсе да, ит кьабар деб, сени да табдыламы бу итле? — деб, джукъусураб, несин да билмей тургъан Ауге таба бурулду апенди. Ол алай дженгил аязыб кьалмады. Сыртындап сойланыб, мушулдады. Бетине джангур тамчыла тамгъанында бир джанына бурулуб, солуу табханча, ахсинды.

— Не болгъанды? — деб, джыйылгъанла сейирсиндиле.

— Андыздан ауурлангандыла, — деб, кьолун силкди Бештау. — Ма, кьарны аманы, кюню аман. Кьаргъа соялла дебми тура эдигиз?

Апенди, сюркеле келиб, ёрге турама дегенлейине, кьусаргъа тартышыб, ызына ауду.

— Ай, итле уа! Кьаллай болмагъан затланы аллыбызгъа сюеб турабыз! Ай, апасыны ол Эрсейде баш бошлукъ бизге джетерик тюлмюдю? Кьачаннга дери турлукъбуз, апендини айтханын эт, этгенин этме деб? Ма бу чийбыдыр Ауге уа? Арбаз-арбазгъа кириб, кьарнын тойдуруб айлангандан ёзге джукъгъа джарамай эди. Энди уа аллахны сыйлы межамын керахат этиб, не шериятда, не ата-бабада болмагъан харамлыкъдан кьарыла, ай, сизге ант джетсин! Ол чий кьарышларыгъыз тарс деб атылсынла! Тюю — деб, бетлерине тюкюрюб, эрлай ызына бурулуб кетди чыммакъ акъ сакъалындан джангур тамчыла агъа келген бир кьарт. Ашы ызындан талай эркиши да эл таба бурулду.

— Ай, палатла, ай палатла! Ала этмеген не кьалды? Элге иелик этебиз деб, ол старшина бла Кьадох улу бу эки джамызны нечик кёрмейдиле? Джокъду, джокъду элде оноучу, — башын булгъай баргъан кьарт,

ызына бурулуб, къарады. Межгитге кирген адам эсле-
мей, кими аны ызындан, кими да ол эсиргенлени теге-
регинде сюелгенлерин кёрюб, башын бушуулу булгъай,
кетди.

«Анам харамымды, мен энди ала болгъан джерге
аягъымы бассам». — деб, джюреги джер бла тенг бо-
ла, Бештау да межгитни арбазындан чыгъыб, къайры
баргъанын да билмей, кетди. Бара-барыб, эсине Де-
бош тюшдю. Ол, хариб, бу итлеге билиб къошулмай
эди. Къабыры да аны ючюн тюшмеди ала барыр джер-
ге», — деб, туракълагъанлайына, онг джанында тыгъы-
рыкъдан чёртлеуок чыбыкълагъа къонуб эки джаш-
чыкъ чыкъды.

— Ба-ба-ба, сормайма, таг атмай, къайры ашхы
джолгъа тебрегенсиз, аланла?

Сабийле аны сорууун эшитмей, эрлай тохтаб:

— Бештау акка, эртден ашхы болсун! — деди
бир аууздан.

— Ай, ююгюзге ашхылыкъ, бу джаугъанда джа-
ланаякъ къайры барасыз?

— Эмилики юретирге, Бештау акка, — деди кёз-
лери джилтишлей тургъан шонтайбурун джашчыкъ, —
Ма, нохтабыз да!

— Ба-ба-ба! Сора эмилики нохта бла ким юре-
теди?

— Аття айтханды. Неме, той боллукъду дегенди, —
деди биягъы джилтинкёзчюк.

— Кимни джашыса? — деб сорду Бештау.

— Мен?

— Экигиз да.

Мен Дебошланы Адурхайны! — деди эндиге дери
ушакъгъа къошулмай тургъан джашчыкъ.

— Дебошланы Адурхайны?.. Аперим, аперим, —
атынг а неди?

— Дебошду.

— Сен а? — деди, эси сагъышха кете къарт ол бир-
чигине.

— Мен Бабушланы Будуйнны джашыма. Беш-
тузма.

— Тохта, нечик, нечик дединг, улан?

Шонтайчыкъ башын энишге ийди.

Дебош аны кёзюне къараб, чыначыгъы бла тюрте,
шыбырдады: «Айт, айыбды...»

Джашчыкъ, башын кёлтюрюб:

— Дебош Дебошланы Адурхайны джашыма десе,

мен да Бабушланы Будуйнны джашы Бештузма дейме...

— Аперим, аперим. Бештузланы Будуйнны джашы Бештузма дей тур, улан. Анангы атын сорсала айта тур, Бабуш деб. Болсунму?

Джашчыкъ, хо деген маталда башын кымылдата, кызарды.

— Энди, ашхы уланла, эмилик юретирге бара эсегиз, келигиз, аякъларыгызгъа чарыкъла, бутларыгызгъа ышымла кийигиз. Эркиши ат белине джаланаякъ минмейди, Башында бёркю, белинде белибауу, аягъында чарыкълары болады керти эркишини. Джалан бут, джалан аякъ айланыб а ким кёргенди? — деб, ёмюр бюкген азгын аркъасын тюзетирге кюреше, башын кёлтюрдю. Бетине Тейри джарыкъ урду. Кёзлерин Минги Тауну джылтырауукъ бузлары, аны ёмюрлюк акълыгъы къаматдыла. Джашау ачуданмы, огъесе кюн джылыуданмы, ким биледи, къарт, джыламсырай келиб, эсин джыйды. «Ий, хомух, сен джыласанг, джер джарылыр дегенча, бир сезимден тириле, Минги Таугъа суююмлю къараб:

— Хей, дуняны арт ауугъу бюгюнмю болду? Ол эки ит алай этдиле деб, нек джарыласа? Неле деб айланаса сен эминадан къалгъан эмен дюккюч? — деб кеси кесине кёл этгенинде, кюн джарыкъ кёрюндю, тобукълары тирилиб, санларына къарыуу къайытханча болду. Къургъакъсыгъан эринлери шырт деб бир-биринден айырылыб, шыбырдаб башладыла:

— Сенден сора къайсы тауду
Ариулукъ бла бай болгъан?
Башы кыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклериинде кюн джанган?
Ой, таулулагъа кыз туугъан сайын,
Ариудан ариу боласа.
Ой, таулулагъа улан тууса уа,
Мийикден-мийик боласа...

деб юсунден тайыша башлагъан къарыуун орнуна сала, эсин джыяргъа кюрешди умутлача ариу иннетли, огъурлу къарт...